

د افغانستان اسلامي امارت
د لوروزده کړو وزارت
البيروني پوهنتون

البيروني

مجله

علمي - تحقيقي

علوم طبيعي و علوم اجتماعي

سال هشتم؛ شماره اول؛ بهار ۱۴۰۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجله علمی - تحقیقی البیرونی

صاحب امتیاز: پوهنتون البیرونی

مدیر مسؤول: پوهنوال دکتور محبوب الرحمن صافی

سر دبیر علوم طبیعی: پوهندوی دکتور گل افغان عادل

سر دبیر علوم اجتماعی: پوهنمل اسد الله آریا

مهتمم: عید الله عیار

نشانی الکترونیکی: journals@au.edu.af

vc.academic@au.edu.af

نوبت چاپ: اول - ۱۴۰۳ هـ. ش

تلفون: ۰۷۷۰۶۸۶۵۱۹ - ۰۷۹۷۱۰۰۸۹۶

صفحه آرا: جواد رحیمی

اعضای هیئت تحریر علوم طبیعی:

پوهندوی گل آقا انوری معاون تحقیقات علمی.

پوهنوال فضل الرب آریا، استاد پوهنخی زراعت.

پوهندوی دکتور میر حکیم الله سیدی، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهندوی محمد هارون صابری، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهندوی عبدالقهار قرلق، استاد پوهنخی زراعت.

پوهنمل محمد ناصر طاهری، استاد پوهنخی زراعت.

پوهنمل عید الله یوسفزی، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهنمل سیدعلی آقا سادات، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

اعضای هیئت تحریر علوم اجتماعی:

پوهنوال ذبیح الله قریشی، استاد پوهنخی حقوق و علوم سیاسی.

پوهندوی دوکتور مح مد سلیم مدنی، استاد پوهنخی شرعیات.

پوهندوی احمد جاهد مشتاق، استاد پوهنخی ژورنالیزم.

پوهنمل دکتور احمد حنیف حنیف، استاد پوهنخی حقوق و علوم سیاسی.

پوهنمل دکتور عبدالمنیر رحیمی، استاد پوهنخی تعلیم و تربیه.

پوهنمل دکتور غلام محمد پیمان، استاد پوهنخی زبان و ادبیات.

پوهنمل عبدالقهار صمیم، استاد پوهنخی شرعیات.

پوهنیار عبدالقیوم قوی، استاد پوهنخی شرعیات.

یادداشت:

- مقاله‌های ارسالی به مجله علمی-تحقیقی البیرونی باید علمی، جدید و برابر با معیارهای اکادمیک باشد.
- مقاله‌های ارسال شده به این مجله باید در نشریه دیگر نشر نشده یا برای نشر فرستاده نشده باشد.
- مقاله ارسالی جهت مرور به مرورگران فرستاده می‌شود. مرورگران مقاله را به صورت دقیق مطالعه نموده و در مورد آن تصمیم اتخاذ می‌نمایند.
- هیأت تحریر مجله که متشکل از اعضای کادر علمی است، طبق پالیسی مجله، در مورد نشر مقاله تصمیم اتخاذ می‌نماید و مدیریت اجرایی مجله تصمیم هیأت تحریر را به آگاهی نویسنده می‌رساند.
- تمام مسئولیت محتوایی مقاله به عهده‌ی نویسنده/نویسنده‌ها و مرورگران (تقریظ دهندگان) می‌باشد.

تمامی حقوق این اثر برای پوهنتون البیرونی محفوظ است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۳	رهنمود نوشتن مقاله برای مجله علمی-تحقیقی البیرونی.....

بخش علوم طبیعی

۷	اخلاق تحقیق و استفاده آن در نهادهای تحصیلات عالی (پوهندوی انوری).....
۲۷	بررسی تولید کشمیره و اهمیت اقتصادی آن در افغانستان (پوهندوی اکبری).....
۴۳	بررسی شیوع علائم کلینیکی بیماری طبق در گاوهای ولایت بلخ (پوهندوی خادمیان).....
۵۷	تاثیرات تخریش کیمیاوی، میخانیکی و سرمادهی بالای جوانه زنی تخم شفتالو (پوهنمل طاهری).....
۸۹	ترکیدگی میوه انار و طرق کنترل آن (پوهنیار مقدس).....

بخش علوم اجتماعی

۱۰۵	آمودزمن و نقش آن در نظارت اداری (پوهندوی نیاز).....
۱۲۷	بررسی چگونگی حق انصراف مصرف کننده در حقوق ایران (پوهندوی کوهستانی).....
۱۵۱	نکاح شغار و پیامدهای آن در منازعات فامیلی (پوهنمل هاشمی).....
۱۶۵	د ملا ارزانی خودبشکی به شعرونو کی اخلاقی ارزینتونه (پوهنمل شینواری).....
۱۸۵	روش های ایده آل تجارت از دیدگاه اسلام (پوهنمل صمیم).....
۲۰۱	بررسی اختلاس در فقه اسلامی و صورت های معاصر آن (پوهنمل حقیار).....
۲۲۱	بررسی عوامل رکود رسانه های چاپی در ولایت کاپیسا (پوهنمل آریا).....
۲۵۳	بررسی شخصیت پیامبر ﷺ از نظر کفار (پوهنمل غیاشی).....
۲۷۷	قدرت هوشمند و نقش آن در روابط بین الملل (پوهنیار اکبری).....
۲۹۹	موانع ترکیه نفس از دیدگاه اسلام (پوهنیار قوی).....
	بررسی مقایسه ای مسؤلیت جزایی دو کتوران طبی در نظام حقوقی افغانستان و ایران (نامزد پوهنیار
۳۲۷	آرش).....

Mother tongue matters: Exploring its impact on English fluency (Senior Teaching Assistant Dr. Payman).....352

Fostering language proficiency: A Qualitative analysis of CLT implementation at Al-Beroni University((Senior Teaching Assistant Qaderi) 362

رهنمود نوشتن مقاله برای مجله علمی - تحقیقی البیرونی

مقالات به زبان های رسمی کشور و شماره های ویژه به زبان های انگلیسی و عربی، به نشر می رسد. روش منبع نویسی درون متنی طبق روش APA صورت می گیرد (تخلص، سال نشر)، اما در مقالات شرعی و عربی (تخلص، سال نشر، نام کتاب: جلد و صفحه). و در فهرست منابع هر دو بخش: تخلص، نام مؤلف. (تاریخ نشر). عنوان کتاب. (شماره چاپ). مکان نشر: دار النشر.

نوع خط به دری B Zar، به پشتو خط Sakkal Majalla، برای زبان انگلیسی Times New Roman، و برای زبان عربی Traditional Arabic استفاده گردد.

اندازه خط متن مقاله (۱۲)، عنوان اصلی مقاله (۱۴)، عناوین فرعی (۱۲) بولد می باشد. فاصله میان خط ها (۱.۱۵) و پاراگراف ها با (۰.۵) انچ فرورفتگی (indent) نوشته می شود. فاصله میان پاراگراف ها در نظر گرفته نمی شود.

ارقام کار رفته در متن باید مطابق زبان متن عیار گردد.

تعداد صفحات مقاله بین ۵ الی ۱۵ صفحه معیاری (وزیری) = (طول: ۲۴ سانتی متر و عرض: ۱۷ سانتی متر) تنظیم میگردد.

مقاله دارای حد اقل ۱۰ منبع باشد، ۵۰ فیصد آن در علوم تجربی از ۱۰ سال اخیر، و در علوم اجتماعی طبق لزوم دید تنظیم گردد.

جدول ها و شکل ها باید کیفیت خوب داشته باشند. اندازه خط برای عناوین شکل ها و جدول ها (۱۱) در نظر گرفته شود.

هرگاه متن مقاله به زبان فارسی دری و یا پشتو باشد، چکیده آن به زبان انگلیسی ترجمه شده باشد. هرگاه مقاله به زبان های بین المللی باشد، ترجمه چکیده به زبان فارسی دری و یا پشتو تهیه گردد. نوت: ترجمه حاوی عنوان، نام نویسندگان، چکیده و کلیدواژه های مقاله نیز باشد.

چکیده ضمنا دارای (بیان مسأله، اهداف، روش تحقیق، نتایج و پیشنهادات) به شکل فشرده باشد، و از (۲۵۰) کلمه بیشتر نباشد.

واژه های کلیدی بین ۳-۷ باشد.

مقدمه دارای حد اقل این موارد (بیان مسأله، اهمیت موضوع، اهداف و فرضیه های تحقیق) بدون ذکر عنوان فرعی باشد.

بعد از مقدمه، پیشینه تحقیق و روش تحقیق در عناوین فرعی درج میگردد. بعداً موضوع تحقیق. و در اخیر مناقشه (در صورت نیاز)، نتایج، و فهرس منابع میاید.

نتیجه گیری که شامل چگونگی حل مسأله (یافته های پژوهش) مختص به علوم تجربی می باشد. معادل نام ها و اصطلاحات تخصصی که به زبان انگلیسی باشد در پاورقی به زبان ملی توضیح داده شود. آیات قرآن کریم داخل اقواس قرآنی: ﴿﴾ [نام سوره: شماره آیت]، احادیث شریف و نصوص علماء داخل اقواس « » درج میگردد.

آیات قرآن کریم، احادیث نبوی مبارک، و نصوص عربی باید به فونت عربی مناسب تنظیم شود. آیات قرآن کریم طبق رسم عثمانی، احادیث نبوی مبارک، و نصوص عربی باید طبق قواعد علامات ترقیم زبان عربی نویخته شود.

عنوان باید واضح و مختصر باشد. وزیر عنوان نام نویسنده/ نویسندگان و موقف علمی آن با ایمل آدرس نویسنده مسؤول درج شده باشد.

مقاله های ارسالی در گام نخست توسط هیأت تحریر مجله که تطبیق کننده پالیسی نگارش مجله اند، بررسی می گردد. هیأت تحریر مجله متشکل از اعضای کادر علمی میباشد. مقاله ها پس از بررسی ابتدائی توسط هیأت تحریر به مرورگران رشته مربوطه (تقریظ دهنده) جهت مرور (Review) فرستاده می شود. مرورگران در مورد اعتبار علمی مقاله تصمیم اتخاذ می کنند و نتایج بررسی خود را به هیأت تحریر مینگارند. مسئولیت محتوای مقاله به عهده نویسنده/ نویسندگان و مرورگران (تقریظ دهندگان) مقاله می باشد.

هیأت تحریر بر مبنای تصمیم مرورگران و پالیسی نشراتی مجله، درخصوص نشر مقاله تصمیم نهائی اتخاذ می کنند. هیأت تحریر مجله ماه یک بار جلسه های منظم را برگزار می کند. برعلاوه جلسه های عادی، جلسه های ویژه نیز در صورت نیاز برگزار می گردد.

بخش علوم طبیعی

اخلاق تحقیق و استفاده آن در نهاد های تحصیلات عالی

پوهندوی گل آقا انوری^{*۱}

۱. دیپارتمنت اگرا نومی، پوهنځی زراعت پوهنتون کندز و معاون تحقیقات علمی پوهنتون البیرونی.

* ایمیل نویسنده مسؤل: gulaqa.anwari@gmail.com.

چکیده

همان طور که رعایت قوانین و مقررات در هر امر و جایی ضروری پنداشته می شود، پروسه تحقیق و پژوهش به اصول و قواعد تحقیقاتی نیز پایبند بوده و آن را باید کاملاً رعایت نمود. تمامی محققان، دانشمندان، اعضای کادر علمی و محصلان در مقاطع مختلف تحصیلی مکلف به رعایت اخلاق تحقیق می باشند. وزارت تحصیلات عالی کشورها نیز با تدوین قانونی در همین راستا، سعی در امر مهم نشان دادن لایحه اخلاق تحقیق و جلوگیری از هرنوع تقلب و جعل نموده اند. هدف از تدوین لایحه و امور مربوط اخلاق تحقیق، مکلف کردن اساتید و محصلان به رعایت برخی موارد اخلاقی در بخش های اکادمیک بوده است تا هدف از تحصیل در پوهنتون ها را صرفاً گرفتن دیپلوم ندانسته، بلکه تلاشی باشد تا انجام تحقیقات و سایر فعالیت های علمی - تحقیقی معیاری و قانون مند گردند. بنابراین تحقیق جزء لاینفک جامعه و نقش حیاتی در گسترش تولید و نو آوری علوم دارد، برای اجرا دقیق و مؤثر آن به طور گسترده رعایت حقوق انسانی، حیوانی، محیط و غیره را می طلبد. برای شناخت این حقوق و مکلفیت های محققان نیاز است که اخلاق تحقیق معرفی، به طور درست و قانون مند اجرا و حفظ شود. در این مقاله به بررسی ابعاد یک تحقیق اخلاقی پرداخته شده است. ما هم چنین به تعهداتی که یک محقق در قبال شرکت کنندگان به طور خاص، جامعه به طور کلی دارد، می پردازیم. در مورد بایدها و نبایدهای یک تحقیق اخلاقی بحث می نمایم. جدای از اخلاق عمومی، این مقاله به بررسی مسائل اخلاقی نیز می پردازد که محققان در افغانستان در حین انجام تحقیق باید در نظر داشته باشند. از طریق این مقاله، ما هم چنین ایجاد کمیته های اخلاق تحقیق را در سطح پوهنځی ها الزامی دانسته و ایجاد آن را در پوهنتون های کشور توصیه می کنیم.

واژه های کلیدی: اخلاق تحقیق، اصول اخلاقی تحقیق و رفتار تحقیق.

Abstract

It is necessary to comply with the rules and regulations in every matter, in the process of research, and also the principles and regulations of the research should be observed completely. All researchers, scholars, academic members, and students at different levels of study are obliged to observe the research ethics. The Ministries of Higher Education of the countries have tried to show the importance of the research ethics bill and prevent any kind of fraud and forgery by legislating a law in this regard. The purpose of this paper is to draft the bill for research ethics, therefore to be observed by the researchers and students in the academic places to have a qualified and effective academic environment. As far as, research is an integral part of society, and has a vital role in the expansion, production, and innovation of science, and it requires an extensive observance of human beings. In order to recognize the rights and obligations of the research, the researchers need to implement and maintain the ethics of the research correctly and legally. In this article, the dimensions of ethical research are examined. We also discuss the responsibility that a researcher has towards the concerned in particular and the society in general, and discuss the dos and don'ts of ethical research. Apart from the public ethics, this article examines ethical issues that the researchers in Afghanistan should keep in mind while conducting a research. Through this article, we recommended to create ethical research committees at the department level of all universities in Afghanistan.

Keyword: Research ethics, ethical principles of research, researcher behavior

مقدمه

اخلاق از جمله اصول بارز اسلامی و انسانی بوده که بر رفتار افراد حاکم است. اخلاق تحقیق را می‌توان به انجام کاری که از نظر اخلاقی و قانونی در تحقیق صحیح است، اطلاق کرد. آن‌ها در واقع شاخص‌های برای رفتار هستند که بین درست و نادرست و رفتار قابل قبول و غیر قابل قبول تفکیک قائل می‌شوند (Showkat & Parveen, 2017).

با توجه به چارچوب عالی تحقیقی، تحقیق فرایند بررسی است که منجر به بینش‌های جدیدی شده که به طور مؤثر به اشتراک گذاشته می‌شود. تحقیق فرآیندی چند مرحله‌ای است، و اخلاق محوری در فرآیند تحقیق است. محققان باید به مسائل اخلاقی در سطوح مختلف این فرایند رسیدگی کنند. واقعیت این است که نگرانی‌های اخلاقی در هر مرحله از فرآیند تحقیق وجود دارد (2009 Bickman & Rog).

اگرچه جنبه‌های کمی از اخلاق تحقیق، در قانون‌گذاری بیان شده است، ارزش‌های اخلاقی عمدتاً بر انجام تحقیق حاکم است. ملاحظات اخلاقی در جامعه پژوهشی اهمیت زیادی پیدا کرده است. (Showkat & Parveen, 2017). با افزایش نگرانی عمومی در مورد محدودیت‌های تحقیق و تغییرات قانونی در حقوق بشر و حفاظت از داده‌ها، ملاحظات اخلاقی در تحقیقات اجتماعی در خط مقدم قرار گرفته است. با ظهور تکنالوژی، مسائل اخلاقی بیشتری در زمینه تحقیقات ارتباطی مطرح شده است (Dantzker, & Hunter 200).

علی‌رغم این‌که محققان بیشتر با شرکت کنندگان از جمله انسان، حیوان و غیره در ارتباط بوده، شاخه‌های مختلف علوم طبیعی و علوم اجتماعی با تکنیک‌ها و مسائل اخلاقی متفاوتی سروکار دارند. علاوه بر تصمیم‌گیری‌هایی که باید از ارزش‌ها و تجربیات مشترک مطلع شوند، دستورالعمل‌های اخلاقی ممکن است علاوه بر اخلاق حرفه‌ای، قضاوت‌های اخلاقی فردی محقق را نیز ممکن سازد (Jensen, 2002).

مطالعاتی که با داده‌های شخصی سروکار دارند از نظر ماهیت از جمله

پوهندوی گل آقا انوری

حساس‌ترین‌ها در نظر گرفته می‌شوند. طبق نظر رسنیک (۱۹۹۸) اخلاق تحقیق وجه مشترک روابط محققان با پاسخ دهندگان و همکاران است. محققان خودشان هستند که مسؤول انجام اخلاقی تحقیقات خود می‌باشند. آنها باید به تمام مسائل اخلاقی در هر مرحله از فرآیند تحقیق رسیدگی کنند (Resnik, 1998) مطالب موجود در اینترنت هم‌چنین باعث ایجاد تعدادی از مسائل اخلاقی می‌شود. به گفته جنسن (۲۰۰۲)، این تا حدی به این دلیل است که وضعیت ارتباطات کمپیوتری به عنوان یک وسایل اجتماعی در مقیاس بزرگ (از عمومی تا خصوصی) حل نشده است. عمق، قدرت تحقیق کیفی، هم‌چنین مسائل جدی برای اخلاق تحقیقی ایجاد می‌کند (Jensen, 2002).

بسیاری از پوهنتون‌ها در سراسر جهان خط‌مشی اخلاقی خود را تنظیم کرده‌اند که بر تحقیقات مربوط به شرکت‌کنندگان انسان و حیوان حاکم است. جدا از آن، تعداد زیادی از محققان و مؤسسات از دستورالعمل‌های اخلاقی انجمن تحقیقات اجتماعی پیروی می‌کنند که برای اولین بار در سال ۱۹۸۰ پیش‌نویس شد، با پیش‌نویس اصلاح‌شده در سال ۲۰۰۳ به عنوان یکی از متنوع‌ترین کشورهای جهان، محققان در افغانستان هم باید در زمینه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره کار کنند. پژوهشگران باید از دانش کافی در خصوص ویژگی‌های مشکلات اخلاقی در تحقیقات طبی، اجتماعی و طبیعی برخوردار باشند

(http://www.ahc.umn.edu/img/assets/26104/Research_Ethics.pdf)

جدای از مسائل کلی اخلاقی، ما در این مقاله سعی کرده‌ایم برخی از مسائل اخلاقی محلی را که محققان کشور با آن‌ها مواجه شده‌اند، پیش‌نویس کنیم.

اخلاق در تحقیق

پژوهشگران باید مسئولیت انجام اخلاقی تحقیقات خود را به تنهایی بر عهده بگیرند. به زبان ساده می‌توان گفت که اخلاق وظیفه محقق است. اولین و

پوهندوی گل آقا انوری

مهمترین مسئولیت یک محقق مراقبت از ایمنی، کرامت، حقوق و رفاه شرکت کنندگان است. پژوهشگران باید در مراحل مختلف فرآیند تحقیق به مسائل مختلف دیگری رسیدگی کنند. هم محققان و هم شرکت کنندگان نقش مهمی دارند (Showkat & Parveen, 2017). حقوق یکی از وظایف دیگران است. محققان باید از حقوق شرکت کنندگان مراقبت کنند و باید تحقیقات خود را از دیدگاه شرکت کنندگان در نظر بگیرند (Showkat & Parveen, 2017).

به گفته پوهنتون شفیلد، نگرانی اصلی در تحقیقات شامل شرکت کنندگان انسانی، داده‌های شخصی و بافت انسانی احترام به کرامت، حقوق، ایمنی و رفاه شرکت کنندگان است. علاوه بر این، طبق گفته پوهنتون، تمام مسائل اخلاقی که در مراحل مختلف فرآیند تحقیق با آن مواجه می‌شوند، ممکن است در دو سطح عمده مورد توجه قرار گیرند

(<https://www.sheffield.ac.uk/polopolyfs/1.670044!/file/EthicsPolicy>).

الف- تعهدات محققان

محققان باید در طول فرآیند تحقیق به تعهدات مختلفی رسیدگی کنند. آن‌ها باید اطمینان حاصل کنند که تحقیقات آن‌ها صداقت، عینیت و درستی انجام می‌شود. محقق باید از شرکت کنندگان برای مشارکت آن‌ها رضایت بگیرد. آن‌ها باید به مردم، فرهنگ‌ها، ارزش‌ها، مذاهب، وضعیت اقتصادی و غیره احترام بگذارند (Showkat & Parveen, 2017). محققین موظف اند از محرمانه بودن و اطلاعات شخصی یا هویت شرکت کنندگان بنا به انتخاب خود مراقبت کنند. پژوهشگران باید از آزمایشاتی که ممکن است برای شرکت کنندگان و خود محقق تهدیدی باشد اجتناب کنند. محقق غیر از شرکت کننده، نسبت به جامعه، همکاران خود یا سایر محققان و حامیان مالی پروژه نیز تعهداتی دارد (Bickman & Rog, 2009).

ب. حقوق شرکت کننده

از طرف دیگر، شرکت کنندگان حق انحصاری رضایت برای مشارکت، انصراف یا

پوهندوی گل آقا انوری

امتناع از شرکت در پروژه‌های تحقیقاتی را دارند. شرکت کنندگان حق دارند محرمانه بودن را جستجو کنند و از انتشار یا اشتراک گذاری اطلاعات شخصی یا داده‌های قابل شناسایی جلوگیری کنند. آن‌ها حق دارند امنیت و مصئونیت خود را جستجو کنند (Showkat & Parveen, 2017).

در صورت نیاز، داده‌ها باید ایمن نگه داشته شوند و شرکت کنندگان نباید در معرض خطرات غیرضروری یا نامتناسب قرار گیرند.

اخلاق تحقیق: محقق - مشارکت کننده

انجام تحقیقات اخلاقی، امانت عمومی است. بنابر این، محققان باید نظریه‌ها و سیاست‌هایی را که برای تضمین عملکردهای تحقیقاتی معتبر طراحی شده‌اند، کاملاً درک کنند. برای محقق مهم است که بداند یک تحقیق اخلاقی چیست (<https://www3.nd.edu/~pkamat/pdf/ethics.pdf>).

با داشتن دانش به‌روز، محققان باید راهی را با اصول اخلاقی اساسی ایجاد کنند که ایمنی و امنیت شرکت کنندگان در مطالعه را تضمین کند.

انواع مختلف روش‌های تحقیق به مجموعه‌ای متفاوت از دستورالعمل‌های اخلاقی نیاز دارند. برای سهولت درک، اجازه دهید اخلاق تحقیق را صرفاً به دو دسته تقسیم کنیم. اخلاق تحقیق مشارکتی و اخلاق عمومی، ما مسائل اخلاقی متفاوتی را که در مراحل مختلف فرآیند تحقیق به وجود می‌آیند، فهرست می‌کنیم (Showkat & Parveen, 2017).

مسئولیت اصلی محقق در قبال شرکت کنندگان و سایر محققان است: رضایت آگاهانه مسئولیت اصلی محقق است. یک رویه استاندارد در لایحه و قانون‌های اخلاق حرفه‌ای «رضایت آگاهانه» است (رزنیک، ۱۹۹۸) برای مشارکت از مردم رضایت بگیرید. در مورد کودکان و معدود موارد استثنایی دیگر، باید رضایت آگاهانه شرکت کنندگان و همچنین سرپرستان آنها اخذ شود (Resnik, 1998).

پوهندوی گل آقا انوری

محقق باید تمام خطرات مرتبط با تحقیق را برای شرکت کنندگان آشکار کند. او تمام جنبه‌های منفی و مثبت تحقیق را در طی فرآیند رضایت برجسته کند. هدف، اهداف و ماهیت تحقیقات، مدت‌زمان مطالعه، حامیان مالی و سایر اطلاعات مهم باید برای شرکت کنندگان آشکار شود.

شکاف دانش بین محقق و شرکت کنندگان باید در نظر گرفته شده باشد (Bickman & Rog, 2009).

حریم خصوصی، ناشناس بودن و محرمانه بودن شرکت کنندگان و داده‌ها باید مورد توجه قرار گیرد. جنسن، (۲۰۰۲) از آنجایی که دستورالعمل‌های حرفه‌ای و نوعی اجماع فرهنگی هنوز در حال مذاکره هستند، پروژه‌های تحقیقاتی باید مسائل مربوط به ناشناس بودن، محرمانه بودن و رضایت آگاهانه را با دقت در نظر بگیرند (Showkat & Parveen, 2017).

باید به شرکت کنندگان این امکان داده شود که دستگاه‌های جمع‌آوری اطلاعات مانند دوربین‌های فیلم برداری، ضبط‌کننده‌های صوتی و غیره را رد کنند. برای اینکه آن‌ها راحت و قابل درک باشند، پرسشنامه و سایر اشکال مقیاس‌های رتبه بندی باید به زبان مادری شرکت کنندگان طراحی شود.

ایمنی شرکت کنندگان نگرانی اصلی است. آنها نباید در معرض خطرات بیشتر از آنچه در سبک زندگی عادی خود با آن مواجه هستند قرار گیرند.

در این صورت، این مسئولیت محقق است که از شرکت کنندگان در برابر خطرات ناشی از تحقیق خود محافظت کند (Jensen, 2002).

محقق باید از حقوق و منافع شرکت کنندگان حمایت و ترویج کند.

محقق باید مراقب ایمنی خود باشد.

باید به مسائل فرهنگی، مذهبی، اقتصادی، روانی، روحی، فیزیولوژیکی، زیستی، سیاسی، اجتماعی و غیره شرکت کنندگان رسیدگی کند.

از پژوهشگران انتظار می‌رود پیامدهای اخلاقی تحقیق خود را در نظر

بگیرند (Dantzker, & Hunter 200).

محقق برای رعایت موازین اخلاقی در فرآیند تحقیق، باید اصول صداقت، صداقت، عینیت و احترام را بپذیرد و به آن احترام بگذارد.

اخلاق عمومی

جدا از رهنمودهای ذکر شده در بالا، یک محقق باید در مراحل مختلف فرآیند تحقیق به مسائل اخلاقی مختلف دیگری نیز رسیدگی کند:

از آنجایی که برخی موضوعات در ماهیت خود بحث برانگیز هستند، بنابراین بررسی اینکه آیا موضوع مورد مطالعه دارای پیامدهای اخلاقی ذاتی است یا خیر، وظیفه اصلی محقق است. بنابراین، قبل از نهایی کردن موضوع، باید به مفاهیم اخلاقی موضوع فکر کرد (Jensen, 2002).

اخلاق نقش مهمی در مطالعات مربوط به تماس مستقیم انسانی دارد. بنابراین، تأثیرات تحقیق بر موضوعات باید مورد توجه قرار گیرد. باید از تحقیقات مضر و تعصب برانگیز اجتناب شود (Showkat & Parveen, 2017).

محققانی که مطالعاتی را در مورد افراد انسانی انجام می‌دهند باید پروتوکول تحقیق را در طرح تحقیق به وضوح توصیف و توجیه کنند.

تألیف: هر نویسنده باید در نسخه خطی اعتبار داشته باشد. به همین ترتیب، تمام افرادی که به عنوان نویسنده در مقاله ذکر شده اند باید به طور قابل توجهی در تحقیق و نگارش مشارکت داشته باشند (Showkat & Parveen, 2017).

مدیریت داده‌ها: داده‌ها باید به گونه‌ای جمع‌آوری شوند که به کسی آسیبی نرسانند. به منظور رسیدگی و مرتب کردن همه مسائل تضاد، یک برنامه شفاف و از نظر اخلاقی صحیح برای مدیریت داده‌ها باید انجام شود. علاوه بر این، جمع‌آوری اخلاقی و صادقانه داده‌های قابل اعتماد، مالکیت و مسئولیت داده‌های جمع‌آوری‌شده و حفظ داده‌ها و اشتراک‌گذاری دسترسی به داده‌های جمع‌آوری‌شده با همکاران و عموم، سه موضوع اخلاقی مهمی است که باید در

پوهندوی گل آقائوری

فرآیند مدیریت داده‌ها مورد توجه قرار گیرد. باید از دستکاری اطلاعات و داده‌ها اجتناب شود (Dantzker, & Hunter 200).

اجتناب از سرقت ادبی: محققان باید منبع اصلی را به درستی ذکر کنند. و باید مسؤله عمل کنند و از کپی رایت، مالکیت معنوی، ثبت اختراع و سایر اشکال حقوق مراقبت کند. خود دزدی ادبی-کپی برداری از اثر خود، باید به هر قیمتی اجتناب شود (Canterbury, 2014).

بر خلاف تکرار، شکستن یا تقسیم یا برش یک مطالعه بزرگ به مقالات مختلف، زیرا این مطالعه بر اساس فرضیه، روش و جامعه یکسان است. مطالعه را تکه تکه نکنید و بیش از یک مقاله را بر اساس یافته‌های یکسان منتشر کنید (Abraham P 2000).

از هر گونه جعل، جعل و ارائه نادرست داده‌ها یا نتایج خودداری کنید. در دستکاری تصاویر یا فیلم‌ها یا دیگر اشکال کار مصور زیاده روی نکنید. محقق باید داده‌ها را صادقانه گزارش کند زیرا تخلف در پژوهش گناه است.

نویسنده باید داده‌های خام را حفظ کند زیرا ممکن است در زمان بررسی ویراستاری از آنها خواسته شود.

محقق باید علایق و منافع شخصی یا مالی خود را نیز آشکار سازد و از تعصب اجتناب نماید (Showkat & Parveen, 2017).

محققان نباید حملات شخصی را علیه هیچ فردی انجام دهند و از نقطه نظر دانش، فرهنگ، مذهب و غیره برتری جوی نداشته باشند.

ارزش‌های اخلاقی جامعه را حفظ کنند.

صادقانه عمل کنید و عهد شکنی نکنید. از تبعیض بر اساس جمعیت‌شناسی یا هر شرایط دیگری اجتناب کنید.

از بی احتیاطی و سهل انگاری باید پرهیز کرد. محقق باید نسبت به کار خود انتقاد پذیری داشته باشد.

محقق باید محرمانه بودن اطلاعات، سوابق و سایر موارد حساس را حفظ کند.
(Showkat & Parveen, 2017)
تحقیق باید به مجموعه دانش کمک کند و تکراری نباشد.
محقق باید قوانین و مقررات زمین را رعایت کند (Jensen, 2002).
هم با انسان‌ها و هم با حیوانات باید با دقت رفتار شوند.
یافته‌های منفی و مثبت که در طول دوره آشکار شد، در تحقیق باید گزارش شود (Showkat & Parveen, 2017).
اطمینان از شفافیت و پاسخگویی در تمام فعالیت‌های تحقیقاتی.
علاوه بر محقق و ویراستار، حامی، ناشر و داور پژوهش نیز تعهدات اخلاقی در انتشارات و انتشار یافته‌های پژوهش دارند.
افرادی که به هر نحوی محقق را در انجام تحقیق یاری کرده‌اند باید به درستی قدردانی شوند (Jensen, 2002).
بیشتر پژوهشگران جوان، نسخه مشابهی را به طور همزمان برای داوران یا انتشارات مختلف ارسال می‌کنند. این غیر اخلاقی است و از این گونه اعمال خودداری کنید (Canterbury, 2014).
ارسال مجدد مقاله یا مقاله پژوهشی قبلاً منتشر شده با تغییرات جزئی یا تحت عنوانی متفاوت به یک مجله، « قوانین بین المللی حق چاپ، رفتار اخلاقی و استفاده مقرون به صرفه از منابع » را نقض می‌کند.
گزارش نهایی باید به وضوح حامی مطالعه را نهادی اعلام کند و از وابستگی‌ها و تضاد منافع اجتناب کرد.
گزارش و یافته‌های تحقیق باید به گونه ای قابل فهم منتشر شود.
(<http://the-sra.org.uk/wp-content/uploads/ethics03.pdf>).

اخلاق تحقیق در افغانستان

عمدتاً موضوعات اخلاق تحقیق از روشی به روش دیگر متفاوت است. مهمتر از همه،

پوهندوی گل آقا انوری

اخلاق نیز از مکانی به مکان دیگر متفاوت است. در بیشتر موارد، فرهنگ‌ها در کشور ما از ولایت به ولایت دیگر و حتی از شهری به شهر دیگر متفاوت است. بنابراین، محققان باید از فرهنگ‌ها و سایر مواردی که در آن محل کار می‌کنند، آگاهی عمیق داشته باشند (پالیسی اخلاق تحقیق/ <https://uofa.edu.af>).

در طول مطالعه، محققان افغانی باید به این موضوعات نهایت اهمیت را بدهند نظیر اساسات اسلامی، تنوع فرهنگی، زبانی و مذهبی کشور؛ آنها باید در چارچوبی مناسب و تعریف‌شده برای تمام آداب و رسوم، سنت‌ها، زبان‌ها، کاستی‌ها، اعتقادات، رنگ‌ها، طبقات، مناطق و غیره؛ در طول تحقیق، محققان باید شکاف گسترده اقتصادی، دانش و تکنولوژی بین مردم افغانستان را در نظر داشته باشند.

سرقت علمی و ادبی

سرقت ادبی یک مشکل عمده برای تحقیق است. همه می‌دانیم که هر کسی بخواهد یک مقاله را با معیارهای پذیرفته‌شده در مجلات معتبر بنویسد و نیاز به تحقیقات ارزشمند و مفید دارد. اما برخی از افراد استفاده جو سعی می‌کنند تا زحمات و نتایج کار دیگران را بدون هیچ هزینه‌ای و به سادگی به دست آورند که اقدام به سرقت علمی می‌نمایند (Helgesson & Eriksson, 2015).

سرقت علمی و ادبی (Plagiarism)، به این معنی است که از ایده‌ها، کلمات یا نتایج کار شخص دیگری استفاده کنیم بدون این که به آن شخص ارجاع دهیم و یا از وی برای این کار اجازه بگیریم. وقتی به نویسنده اصلی ارجاع می‌دهیم (با ذکر نام نویسنده، نام مقاله و مکان ارسال یا چاپ آن)، یک منبع معرفی می‌شود. Plagiarism زمانی رخ می‌دهد که شما به هر دلیلی، حتی به فراموشی، این اطلاعات را در مقاله خود وارد نمی‌کنید (پالیسی اخلاق تحقیق/ <https://uofa.edu.af>).

انواع سرقت علمی و ادبی

سرقت علمی انواع مختلف دارد که ضرور است آن‌را نظر به نحوه و قوع اش در نظر بگیرید و بشناسید. مهمترین انواع سرقت علمی و ادبی به شرح زیر هستند:

سرقت علمی و ادبی کامل

سرقت علمی و ادبی کامل، شدیدترین و بدترین نوع سرقت است که در آن محقق دست نوشته یا مطالعه‌ای را که شخص دیگری ایجاد کرده است، به طور کامل می‌گیرد و آن‌را با نام خود منتشر می‌کند. این کار برابر با دزدی مالکیت فکری و معنوی افراد است (پالیسی اخلاق تحقیق [\(https://uofa.edu.af/\)](https://uofa.edu.af/)).

سرقت ادبی مبتنی بر منبع

ممکن است به دلیل استفاده از انواع مختلف منابع، سرقت علمی و ادبی رخ دهد. به عنوان مثال، هنگامی که یک محقق به منبعی اشاره دارد که نادرست است یا وجود ندارد، این یک اشتباه است. هم‌چنین هنگامی اتفاق می‌افتد که یک محقق از منبع ثانویه داده یا اطلاعات استفاده می‌کند، اما فقط منبع اصلی اطلاعات را ذکر می‌کند (Lethem, 2008).

سرقت علمی و ادبی ناشی از دست کاری داده‌ها/اطلاعات

جعل و دست کاری اطلاعات و داده سازی نیز از اشکال مهم سرقت علمی و ادبی هستند. داده سازی به معنای تولید داده غیر واقعی و جعل داده‌ها شامل تغییر یا حذف داده‌ها برای ایجاد تصور غلط است (پالیسی اخلاق تحقیق [\(https://uofa.edu.af/\)](https://uofa.edu.af/)).

سرقت علمی و ادبی مستقیم

سرقت علمی و ادبی مستقیم وقتی اتفاق می‌افتد که یک نویسنده متن نویسنده دیگری، کلمه به کلمه، را بدون استفاده از علامت‌های نقل قول یا استناد کپی کند، بنابراین آن‌را به عنوان متن خود منتقل می‌کند (Helgesson & Eriksson, 2015).

سرقت علمی از خود

سرقت علمی و ادبی شخصی که هم‌چنین به عنوان سرقت ادبی یا کپی کردن کارهای خود شناخته می‌شود، هنگامی اتفاق می‌افتد که یک نویسنده از بخش‌های قابل توجهی از آثار منتشر شده قبلی خود را بدون استناد به آن‌ها استفاده کند یا مقاله‌ای که قبلاً در یک ژورنال چاپ کرده یا در یک کنفرانس ارائه کرده، عیناً و یا با تغییرات جزئی برای ناشر یا کنفرانس دیگری ارسال کند (پالیسی اخلاق تحقیق [\(https://uofa.edu.af/\)](https://uofa.edu.af/)).

سرقت علمی بازنویسی شده Plagiarism Paraphrasing

این کار همان‌طور که از سوی انتشارات Sons & Wiley John بیان شده، رایج‌ترین نوع سرقت علمی و ادبی است که شامل استفاده از نوشته شخص دیگری با برخی تغییرات جزئی در جملات و استفاده از آن تحت عنوان یک شخص جدید است (Lethem, 2008).

نگارش نادرست Inaccurate Authorship

نگارش نادرست یا انتساب غلط می‌تواند از دو طریق اتفاق بیفتد:

شکل اول: وقتی شخصی در نگارش یک نسخه کمک می‌کند، اما برای آن اعتبار علمی دریافت نمی‌کند (Helgesson & Eriksson, 2015).

شکل دوم برعکس است: وقتی فردی بدون مشارکت در کار اعتبار می‌گیرد. این نوع سرقت علمی و ادبی، هر کجا که اتفاق بیفتد، نقض قانون رفتار در تحقیقات است. هم‌چنین ممکن است در صورت ویرایش یک نسخه، شخص دیگری مرتکب این شکل از سرقت علمی و ادبی شود. در این حالت، توصیه این است که در زمان انتشار به مشارکت‌کنندگان اذعان کنید، حتی اگر به عنوان نویسنده در این فهرست قرار نگرفته باشند، در قدردانی نام آن‌ها را ذکر کنید (Lethem, 2008).

سرقت علمی و ادبی موزائیکی Plagiarism Mosaic

کشف سرقت علمی و ادبی موزائیکی ممکن است دشوارتر باشد زیرا فرد، عبارات یا متن شخص دیگری را در تحقیقات خود درهم تنیده است. این کار نیز به عنوان Plagiaris شناخته می‌شود و رفتاری عمدی و نامشروع است. تغییر کلمات در حالی که هنوز از جملات آن منبع استفاده می‌کنید همان سرقت علمی و ادبی است که گویی هر کلمه‌ای کپی شده و چسبیده است (Lethem, 2008).

شما باید اطلاعات را به صورت متن جدید از دیدگاه خودتان بازنویسی کنید

آن‌را در کلمات و سبک نگارشی خود قرار دهید

و نهایتاً به منبع استناد خود اشاره کنید (پالیسی اخلاق تحقیق/ <https://uofa.edu.af>).

سرقت علمی و ادبی ناخواسته Plagiarism Accidental

چه عمدی باشد و چه ناخواسته، هیچ بهانه‌ای برای سرقت علمی و ادبی وجود ندارد و پیامدهای آن غالباً یکسان است. با این حال، ممکن است گاهی به دلیل غفلت، اشتباه و غیر عمدی اتفاق بیفتد که دانشجویی ناخواسته دچار سرقت علمی و ادبی شود.

(Lethem, 2008)

عواقب سرقت علمی

نابودی اعتبار دانشجویی

اثبات سرقت علمی و ادبی می‌تواند باعث شود دانشجو معلق یا اخراج شود، باعث می‌شود که محصل از ورود به مقاطع بالاتر محروم شود.

نابودی اعتبار حرفه‌ای

ممکن است آسیب ناشی از سرقت علمی و ادبی کل اعتبار یک فرد حرفه‌ای و مسلکی، سیاستمدار یا چهره عمومی را از بین ببرد. نه تنها آن‌ها احتمال اخراج خواهند شد یا از آن‌ها خواسته می‌شود از موقعیت فعلی خود کناره‌گیری کنند، بلکه مطمئناً به دست آوردن شغل در خور جایگزین دشوار خواهد بود.

نابودی اعتبار علمی محقق

انتشار مقاله و کتاب، بخش جدایی‌ناپذیری از یک حرفه مسلکی و آکادمیک معتبر است. جریمه از دست دادن توانایی انتشار مقاله و کتاب به احتمال زیاد به معنای پایان یک مقام آکادمیک و یک شهرت تخریب شده است (پالیسی اخلاق تحقیق/ <https://uofa.edu.af>).

کمیته اخلاق

پوهنتون‌های افغانستان موجودیت کمیته اخلاق تحقیق را تا هنوز به درستی رعایت نکرده‌اند و یا هم فاقد آن هستند. محققان برای حذف و به حداقل رساندن مسائل مختلف اخلاقی حیاتی چاره دیگری ندارند جز این که به عقل سلیم خود تکیه کنند. بنابراین، نیاز به یک خط مشی مشترک یا یک چارچوب مشترک در سطح داخلی و همچنین ملی که به محقق کشور در

پوهندوی گل آقا انوری

پرداختن به مسائل اخلاقی کمک کند، امری اساسی است. با در نظر گرفتن نگرانی‌های ذکر شده، پیشنهادات زیر ممکن است مفید و مؤثر باشد:

از آنجایی که ماهیت مسائل ناشی از روش‌های مختلف تحقیق تفاوت وجود دارد، همه پوهنتون‌های دولتی و غیر دولتی افغانستان باید به کمیته‌های اخلاق تحقیق در سطح پوهنخی‌ها ایجاد و مجهز شوند.

پروتوکول‌های تحقیقاتی ممکن است برای بررسی، راهنمایی، بهبود و تایید قبل از شروع مطالعه به این کمیته‌ها ارائه شود.

این کمیته‌ها ممکن است به ارتقای آگاهی در مورد بایدها و نبایدهای تحقیق کمک کنند (پالیسی اخلاق تحقیق/ <https://uofa.edu.af/>).

کمیته‌ها می‌توانند به عنوان میانجی و مشاور در موارد اختلافی عمل کنند (<http://research.umn.edu/advancehrp/researchethics.html>).

مسائل اخلاقی با ظهور تکنالوژی افزایش یافته است، همانطور که شاهد بودیم، این کمیته‌ها ممکن است در مورد همه این موارد مشاوره ارائه دهند.

چنین کمیته‌های اخلاقی ممکن است فرهنگ تحقیق نهاد و سازمان‌ها را تشویق، و بر اساس استانداردهای قابل دفاع شیوه‌های تحقیقاتی را عملی کنند.

این کمیته‌ها باید متعهد به کیفیت بالا، شفاف و اخلاق تحقیق پاسخگو در پوهنتون‌های سراسر افغانستان باشد.

کمیته‌ها همچنین می‌توانند پیشرفت مطالعات در حال انجام را نظارت کنند (Showkat & Parveen, 2017).

از طرف دیگر، محقق نیز ممکن است کمیته‌ها را در خصوص به روز رسانی کند رویدادها و مسائل وضعیت تحقیق.

در نهایت، یک نسخه از پایان‌نامه‌های تحصیلی، آثار ترفیعی و غیر ترفیعی یا مقالات تحقیقی نیز ممکن است بعد از بررسی این کمیته‌ها برای پروسس بیش-

تر به مراجع بالای مربوط ارسال شود (Showkat & Parveen, 2017).

نتیجه گیری

اخلاق تحقیق به عنوان اصول و مقرراتی مهم شامل احترام به حقوق انسانی، انصاف، صداقت، شفافیت و بی طرفی در انجام تحقیقات علمی می باشد. انجام تحقیق با توجه به بی طرفی کامل، دور از هر نوع تعیض و رعایت انصاف، عدالت، احترام و حفظ حقوق انسانی، حیوانی و غیره صورت گیرد.

رعایت اصول اخلاق تحقیق به سود توسعه و پیشرفت علمی است. تحقیقات که به رعایت اصول اخلاقی صورت می گیرد منجر به نتایج بهتر و مفیدتر برای جامعه می شود. بادرک این مطلب که اخلاق تحقیق، امری بسیار مهم و حیاتی برای هر گونه تحقیق علمی است. رعایت اصول اخلاقی در تمام مراحل تحقیقات، از جمله بررسی موضوعات، جمع آوری داده‌ها، اطلاعات، تجزیه و تحلیل، و گزارش نتایج، می تواند از معضلات اخلاقی جلوگیری کرده و به ارتقاء کیفیت و قابل اعتماد بودن تحقیقات کمک کند

بنابراین، محققان منحصیث اشخاص آگاه و متعهد به تعهداتی خویش به خوبی عمل نموده و در قبال شرکت کنندگان به طور خاص و جامعه به طور کلی مسئول می باشند. در مورد بایدها و نبایدهای یک تحقیق اخلاقی نیز توجه داشته و جدا از اخلاق عمومی، به مسائل اخلاقی که محققان افغانستان خود در حین انجام تحقیق به آن مواجه می باشند را نیز در نظر داشته باشند. هم چنین از طریق این مقاله، ما کمیته‌های اخلاق تحقیق را ضرور دانسته و ایجاد آن را به سطح دیپارتمنت‌های پوهنتون‌ها در سراسر کشور توصیه می نمایم تا باشد که از معضلات اخلاقی جلوگیری شده و به ارتقاء کیفیت و قابلیت اعتماد تحقیقات علمی مؤثر واقع شود.

References

- Abraham P (2000). Duplicate and salami publications. *Journal of Postgraduate Medicine*, 46: 67.
- Bickman, L., & Rog, D. (2009). Applied research design: A practical approach. In L. Bickman & D. Rog (Eds.), *Handbook of applied social research methods* (2nd ed., pp. 3-4). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Canterbury Christ Church University. (2014). An Introduction to Ethics Issues and Principles in Research Involving Human Participants. Retrieved from <https://www.canterbury.ac.uk/research-andconsultancy/documents/introduction-to-ethics.pdf>.
- Dantzer, M. L., & Hunter, R. D. (200). *Research Methods for Criminology and Criminal Justice: A Primer*. Butterworth-Heinemann, pp 21-30.
- International Committee of Medical Journal Editors website. Retrieved from <http://www.icmje.org/icmje-recommendations.pdf>.
- Helgesson, G., & Eriksson, S. (2015). Plagiarism in research. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 18, 91-101.
- Jensen, K. B. (eds.). (2002). Contexts, cultures and computers: the cultural contexts of mediated communication, pp 171-190. A handbook of media and communication research: Qualitative and quantitative methodologies. London and New York: Routledge.
- Jensen, K. B. (eds.). (2002). The qualitative research process, pp 242. A handbook of media and communication research: Qualitative and quantitative methodologies. London and New York: Routledge.
- Kamat, P. V. (n.d.). Research Ethics. Retrieved from <https://www.nd.edu/~pkamat/pdf/ethics.pdf>.
- Lethem, J. (2008). The ecstasy of influence: A plagiarism mosaic. *Sound unbound: Sampling digital music and culture*, 25-52.
- Resnik, D. B. (1998) *The Ethics of Science: An Introduction*, London: Routledge. 10. Resnik, D.B. (2015). What is Ethics in Research & Why is it Important? National Institute of Environmental Health

- Sciences. Retrieved from <https://www.niehs.nih.gov/research/resources/bioethics/whatis..>
- Showkat, H. P., & Parveen, H. (2017). Research ethics. https://www.researchgate.net/publication/318912804_Research_Ethics.
- Social Research Association. (2013). Ethical guidelines. Retrieved from <http://the-sra.org.uk/wp-content/uploads/ethics03.pdf>.
12. The Research Excellence Framework (2014). Retrieved from https://www.ied.edu.hk/ele/2016/REF/161031-The_REF.pdf
- The University of Sheffield. (n.d.). Ethics Policy Governing Research Involving Human Participants, Personal Data and Human Tissue: Version 7. Retrieved from <https://www.sheffield.ac.uk/polopolyfs/1.670044!/file/EthicsPolicySenateApprovedDec16.pdf>.
- University of Gloucestershire. (2008). Research Ethics: A Handbook of Principles and Procedures. Retrieved from <http://www.glos.ac.uk/docs/download/Research/handbook-of-principles-and-procedures.pdf>.
- University of Minnesota. Office of the Vice President of Research. Available at <http://research.umn.edu/advancehrp/researchethics.html>.
- University of Minnesota's Center for Bioethics. (2003). A Guide to Research Ethics. Retrieved from http://www.ahc.umn.edu/img/assets/26104/Research_Ethics.pdf.
- USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Data Management and Acquisition. Retrieved from https://oprs.usc.edu/files/2013/04/Data_ManagementAcquisition4.5.13.pdf.
- USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Avoiding Being Penalized: Research Misconduct. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from <https://oprs.usc.edu/files/2013/04/What-is-Research-Misconduct4.5.13.pdf>.

USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Responsible Authorship and Publication. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from <https://oprs.usc.edu/files/2013/04/Publication-and-Authorship4.5.13.pdf>.

USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Peer Review. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from https://oprs.usc.edu/files/2013/04/Peer_Review4.5.13.pdf.

USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Mentoring Student and Postdoctoral Researchers. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from https://oprs.usc.edu/files/2013/03/Mentoring-USC-Student-Researchers3_28_13.pdf.

USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Human Subjects Research. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from https://oprs.usc.edu/files/2013/04/Human_Subjects_Research-RCR4.5.13.pdf.

USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Conflicts of Interest and Commitment. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from <https://oprs.usc.edu/files/2013/06/Conflict-of-Interest-Handbook4.5.13.pdf>.

USC University of Southern California (OPRS Office of the Protection of Research Objects). Using Animal Subjects in Research. Responsible Conduct of Research (RCR) booklet. Retrieved from <https://oprs.usc.edu/files/2013/03/Using-Animal-Subjects-in-Research3.28.13.pdf>.

<https://uofa.edu.af/> پالیسی اخلاق تحقیق

بررسی تولید کشمیره و اهمیت اقتصادی آن در افغانستان

پوهندوی نوراحمد اکبری^{۱*}، پوهنمل دکتور گل افغان عادل^۱
۱. دپارتمنت علوم حیوانی، پوهنځی زراعت پوهنتون البیرونی.
* ایمیل نویسنده مسؤل: akbarinoor80@gmail.com

خلاصه

استفاده از محصولات حیوانی در تمام عرصه‌های زندگی نقش بارزی را بالای صحت و سلامتی انسان‌ها بازی نموده است. بزها از جمله حیوانات نشخوارکننده بوده که در یک سال محصولات متنوع را تولید نموده و بازدهی تولیدات بالائی دارند. از جمله محصولات فرعی حیوانی با ارزش‌ترین آن کشمیره بز می‌باشد؛ که سالانه در سراسر جهان هزاران تن آن تولید و به منسوجات مرغوب و قیمتی مبدل می‌گردد. تولید کشمیره تنها در بزها اختصاص یافته و به جز از بزها دیگر حیوانات قادر به تولید آن نمی‌باشند. کشمیره نسبت به پشم و دیگر الیاف طبیعی، نفیس، صحتی و قیمت‌تر بوده و نیز به آسانی شعله‌ور نمی‌گردد. هم‌چنان دارای جلاء و مقاومت زیاد بوده و قابلیت ارتجاعیت آن نسبت به موی بیش‌تر می‌باشد. فلذا این خصوصیات سبب گردید تا ارزش آن در بازارهای خارجی افزایش یافته و تجارت آن توجه تعداد از کشورهای جهان را به خود جلب نماید. تقریباً ۹۰ فیصد بزهای محلی کشور قادر به تولید کشمیره بوده اما در افغانستان اکثریت مالداران در مورد اهمیت تولید و ارزش مارکیتی کشمیره معلومات کافی ندارند. بناً هدف از این بررسی؛ آگاهی و ترویج مهارت‌های علمی و فنی اهل مسلک و مالداران در ارتباط به تولید کشمیره و افزایش سطح عواید تولیدی مالداران می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: اهمیت اقتصادی، تولید، کشمیره، مارکیت.

Abstract

The use of animal products have played a significant role in all arenas of human health and life. Goats are the ruminant animals which produce various products in one year and have high productivity. Among the animal's by-products, the most valuable one is cashmere. Thousands of tons of cashmere are produced all over the world annually that it turned it into the high-quality and expensive textiles. It is only the goats which are able to produce cashmere among other animals. Cashmere is more exquisite, healthy and expensive than wool and other natural fibers, and it does not catch fire easily. It also has high gloss and resistance, and is more elastic than hair. Therefore, these characteristics caused its value to increase in foreign markets and its trade attracted the attention of many countries of the world. Almost 90 percent of the local goats in Afghanistan are able to produce Cashmere, but the majority of ranchers do not have enough information about the importance of the production and the marketing value of cashmere. Therefore, the objective of this investigation is the awareness and promotion of Scientific and technical skills of the ranchers in relation to the production of Cashmere and increasing the level of ranchers income.

Keywords: Economic importance, Production, Cashmere, Marketing.

مقدمه

محصولات مالداري در افغانستان اعم از خوراکی و غیر خوراکی توسط حیوانات مختلف تولید شده که هر کدام به نوبه خود دارای ارزش و اهمیت خاص می‌باشند. کشمیره بز (کُرک) یک محصول کاملاً طبیعی بوده که از تحت موی بز به دست می‌آید. این الیاف بزها را در ایام زمستان در مقابل هوای سرد محفوظ داشته و با افزایش درجه حرارت محیط، از سطح جلد حیوان فاصله می‌گیرد. کشمیره یک محصول با ارزش حاصل از بز پروری بوده و استفاده از آن در اکثریت کشورها در تهیه لباس‌های نفیس رواج دارد. بزهای محلی در کشور ما تقریباً ۸۵ فیصد دارای رنگ سیاه بوده و تولید سالانه کشمیره از هر راس بز بسیار کم (۱۰۰ - ۱۲۵ گرم) گزارش شده است. (رشیق، ۱۳۸۵ و نظری، ۱۳۹۵).

این صنعت اولاً در منگولیا سپس به آسیای میانه و بعداً توسط آریائی‌ها به افغانستان، ایران و ترکیه انتقال داده شده است. مهم‌ترین کشورهای تولید کننده کشمیره در جهان چین با تولید سالانه ۱۰۰۰۰ تن مقام اول، منگولیا با تولید ۳۰۰۰ تن در رده دوم و کشورهای چون ایران، هند، ترکیه، افغانستان و بنگله‌دیش در ردیف‌های بعدی قرار دارند. (نظری، ۱۳۹۵).

اکثریت پرورش دهندگان بز در کشور ما در ارتباط به تولید و پروسس کشمیره و موارد استفاده از آن و هم‌چنان در رابطه به ارزش مارکیتی و مواد خام برای تولید منسوجات معلومات ندارند. طوری که مو را همراه با کشمیره قیچی نموده و آن‌را به قیمت ۲۰ - ۳۰ افغانی به فروش می‌رسانند. (ساجد، ۱۳۸۹).

مشکلات اساسی پیرامون موضوع فوق؛ عدم آگاهی اکثریت مالداران در ارتباط به اهمیت اقتصادی و ارزش مارکیتی کشمیره و تشخیص پرابلم‌های موجود در رابطه به عدم رشد صنعت کشمیره افغانی می‌باشد. با توجه به این که تعدادی از نفوس افغانستان مصروف شغل مالداري به خصوص بز پروری اند؛ بناءً جهت بلند بردن سطح عواید تولیدی شان از درک فروش محصولات (شیر، گوشت و کشمیره)، تولید و تجارت کشمیره به عنوان قلم سوم عایداتی، ضروری می‌باشد.

اهداف

۱. آگاهی مالداران در رابطه به اهمیت اقتصادی و ارزش مارکیتی کشمیره.
۲. ترویج مهارت‌های علمی و فنی (زمان و روش‌های مناسب جمع‌آوری کشمیره، طریقه‌های سورت نمودن و ذخیره نمودن کشمیره) جهت بلند بردن سطح تولید و عواید تولیدی مالداران.

پیشینه

استفاده از بز منحيث حيوان چند مقصده قدامت تاريخی دارد. محصولات خوراکی از قبیل گوشت، شیر و سایر محصولات لبنی در تغذیه انسان‌ها بسیار مهم بوده و یک بخش عمدهٔ مصونیت غذایی را می‌سازد. (بهدانی، ۱۳۹۳ و غلامی، ۱۳۸۴). کوه‌های همالیا و هندوکش مرکز عمده پرورش بزهای بومی جهت تولید کشمیره می‌باشد. بزهای این مناطق کوهستانی طبیعتاً به منظور دفاع از سردی و گرم نگهداشتن بدن خویش، الیاف متذکره را رشد داده اند. زمانی که انگلیس‌ها به خصوصیات و نفاست کشمیره پی بردند، تجارت آن‌را در انگلستان آغاز نموده و انواع خوب بزهای مؤلد کشمیره را با خود به انگلستان و مستعمرات خویش انتقال دادند. در حال حاضر جمعیت ۸ میلیونی بز در اکثریت ولایات افغانستان به شکل عنعنوی پرورش و نگهداری می‌گردند.

مزایای مستقیم و غیر مستقیم از تولید کشمیره:

استفاده اعظمی از ۳۰ میلیون هکتار اراضی چراگاه در کشور.

یک امتعه جدید و مرغوب حاصل از تولیدات مالداران شده می‌تواند.

زمینه برای تأسیس بهترین فابریکات منسوجات از کشمیره آماده می‌گردد.

زمینه اشتغال سالم برای افراد بیکار جامعه به خصوص زنان می‌باشد.

زمینه برای اصلاح نسل بزهای مؤلد کشمیره فراهم می‌گردد. (عابدی، ۱۳۹۵).

در منگولیا عاید عمده مالداران را از ناحیه پرورش بز، تولید کشمیره بز به ارزش ۲۳ دالر در سطح مالداران تشکیل می‌دهد. زیرا در کشور نامبرده تعداد زیاد سازمان‌ها، انجوها و مؤسسات دولتی ذریبط، جهت پیشرفت صنایع تولید و پروسس کشمیره، ترننگ‌های لازم را جهت آگاهی مؤثر از طرز

پوهندوی نوراحمد اکبری

جمع آوری و اوضاع مارکیت برای تولید کنندگان کشمیره به راه انداخته شد. (عابدی، ۱۳۹۵ و نظری، ۱۳۹۵)

کشور چین دارای بهترین فابریکه‌های بافندگی کشمیره بوده و بعضاً کشمیره خود را به قیمت مناسب به فابریکه‌های ایتالیائی و اسکاتلندی که بهترین و مرغوب‌ترین دیزاین‌ها را در تهیه پوشاک اجرا می‌کند، صادر می‌نماید. با آن‌هم چین با داشتن بهترین سیستم بازاریابی، پروسس و تهیه لباس در سال (۲۰۰۸ میلادی) فی کیلوگرام کشمیره را از فروشندگان محلی بیش‌تر از ۳۲ دالر خریداری می‌نمود. (نظری، ۱۳۹۵).

تولید سالانه کشمیره ناخالص در جهان بین ۱۵۰۰۰ - ۲۰۰۰۰ تن گزارش شده و ۰.۱ فیصد بازار صنعت نساجی را تشکیل می‌دهد. فلهدا با توجه به روند افزایش جمعیت بزها در جهان، این صنعت در حال نوسان می‌باشد. تولید کنندگان عمده کشمیره در جهان کشورهای مانند چین با تولید سالانه ۱۰۰۰۰ تن (۷۲ فیصد) در ردیف اول، منگولیا با تولید ۳۰۰۰ تن در سال (۱۸ فیصد) در ردیف دوم و افغانستان با تولید سالانه ۱۰۰۰ تن (۷ فیصد) در جایگاه سوم قرار دارند. (نظری، ۱۳۹۵ نقل قول از عابدی، ۱۳۹۵). کشورهای ایران، هند، ترکیه و بنگله‌دیش در ردیف بعدی قرار داشته و قزاقستان، ترکمنستان، قرغزستان، اوزبکستان و تاجکستان نیز جزء کشورهای اند که به سوی افزایش تولید کشمیره گام نهاده اند. هم‌چنان بزرگ‌ترین تولید کنندگان پارچه کشمیره کشورهای چون اسکاتلند، ایتالیا و جاپان می‌باشند. (عابدی، ۱۳۹۵ نقل قول از De weijer, 2005).

در افغانستان با تأسیس فابریکه کشمیره هرات در سال (۲۰۰۶ میلادی) به کمک مالی (USAID) و سپس ایجاد فابریکه کشمیره بدخشان، قیمت کشمیره تا چهار برابر افزایش یافت. طوری که ارزش یک کیلوگرام کشمیره بهاری پروسس نشده؛ بین سال‌های (۲۰۰۶ - ۲۰۰۷ میلادی) به ۱۷ دالر گزارش شده است. درحالی که ارزش کشمیره پروسس شده تا چهار برابر می‌رسد. قابل یادآوریست که ارزش یک کیلوگرام کشمیره دباغی بین ۹ - ۱۳ دالر تعیین شده است. فلهدا در سال (۱۳۹۴) از افغانستان حدود ۱۰۰۰ تن کشمیره به خارج صادر گردیده است؛ که ممکن ارزش آن

به ۱۷ میلیون دالر برسد. در صورتی که اگر کشمیره تولید شده در داخل کشور پروسس میشد ارزش آن تا ۷۰ میلیون دالر در بازارهای خارجی می‌رسید. (عابدی، ۱۳۹۵ و ساجد، ۱۳۸۹).

جدول (۱): تولیدات محصولات گوسفند و بز طی چند سال اخیر در افغانستان. (احصائیه مرکزی، ۱۳۹۴).

سال						واحد مقیاس	محصولات
۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹		
-	-	۳۵	۳۲	۳۳	-	هزار تن	گوشت بز
-	-	۱۱۲.۶	۱۱۸	۱۲۰	-	هزار تن	شیر بز
۱۰۰۰	۵۰۰	۶۸۶	۴۴۵	۶۲۵	۵۷۷	تن	کشمیره
۷۵	-	-	-	-	-	تن	قروت
۶۶۳	۲۱۶	۳۷۳	۳۵۲	۹۱	۳۶۹	هزار جلد	پوست بز
۵۰۰	۷۰۶	۲۹۷۶	۵۹۶۰	۲۲۸۴	۱۹۱۱	متر مربع	قالین اعلی
۸	۱۸	۲	۳	۱۱	۱۷	متر مربع	گلیم

بزهای مؤلد کشمیره به کدام نسل خاصی متعلق نبوده و کشمیره تولید شده در ۱۲ کشور جهان از ۶۸ نسل بز به دست می‌آید. در کشور ما صنعت کشمیره بافی در مناطق محدود به شکل عنعنوی رواج داشته طوری که در صفحات شمال، شرق و غرب کشور از موی و کشمیره قالین، گلیم، کلاه، دست‌مال، جاکت، دستکش و جوراب بافته و از آن استفاده می‌نمایند. (نظری، ۱۳۹۵). بزهای مؤلد کشمیره در افغانستان بیش‌تر در ولایات هرات، بادغیس، غور، هلمند، بامیان، بدخشان، پروان، غزنی به وفور و در سایر ولایات به ندرت وجود دارند. در مناطق یاد شده کشمیره به رنگ‌های خاکستری، قهوه‌ای و سیاه بیش‌تر و به رنگ سفید به مقدار بسیار کم تولید گردیده که بعضاً آن‌را به نام گُرک هم یاد می‌کنند. هم‌چنان تقاضا برای کشمیره شانه شده نسبت به کشمیره قیچی شده در مارکیت بیش‌تر می‌باشد. (عابدی، ۱۳۹۵). کشمیره رنگ آمیزی نشده و به شکل تارهای نازک و ضخیم تنیده می‌شود.

پوهندوی نوراحمد اکبری

قابل یادآور است که تولید کشمیره وابسته به خصوصیات ارثی بوده و متأثر از عوامل اقلیمی و تغذیه‌ای نیز می‌باشد. (عابدی، ۱۳۹۵).

تقریباً ۸۵ فیصد از جمع‌آوری کنندگان کشمیره را در ولایات تخار و بدخشان زنان تشکیل می‌دهد. بنابر این انکشاف صنعت و تجارت کشمیره در افغانستان؛ نیز منبع مهم عایداتی برای خانم‌های بی‌بضاعت می‌باشد. هم‌چنان بنابر سفارش شرکت کشمیره بدخشان تعدادی از خریداران محلی هر کیلوگرام کشمیره را از مالداران در سال (۲۰۱۳ میلادی) به قیمت ۱۰۰۰ افغانی، در سال (۲۰۱۴ میلادی) به ارزش ۹۰۰ افغانی و در سال (۲۰۱۵ میلادی) به قیمت ۸۰۰ افغانی با در نظر داشت نفاست آن، خریداری می‌نمودند. اما این صنعت بعد از سال (۲۰۱۵ میلادی) در اثر نا امنی‌های پی‌هم از تولید باز ماند. (عابدی، ۱۳۹۵).

کشمیره بز در اصل نرم، ظریف و منحیث یک لایه عایق در مقابل سردی هوا عمل می‌نماید. این لایه در طول روزهای کوتاه رشد نموده و با یک پوشش خارجی ضخیم (موی) مرتبط بوده که به نام موی محافظ یاد می‌گردد. قابل یاد آور است که پوشش پائینی (کشمیره) توسط فولیکل‌های ثانویه تولید می‌گردد. (عابدی، ۱۳۹۵). این فولیکل‌ها در اواخر زمستان و اوایل بهار وارد مرحله غیرفعال گردیده؛ تا این که بدن بزها آماده مقابله با حرارت بلند فصل تابستان گردد. در نهایت رشد الیاف تحت تأثیر افزایش هورمون‌های (میلاتونین و بروموکریپتین) بوده و افزایش هورمون‌های متذکره تحت کنترل عوامل محیطی چون: درجه حرارت، وضعیت تغذیه، طول دوره روشنی، حالت فزیولوژیکی و جینوتیپ حیوان می‌باشد. زمانی که فولیکل‌های ثانویه وارد مرحله استراحت می‌گردند، ریزش کشمیره آغاز گردیده با آنهم ممکن است که بزهای مؤلد کشمیره با در نظر داشت عوامل زیادی مانند: طول روز، سایکل جنسی، سایکل فصلی رشد فایبر و غیره حاوی چندین مرحله ریزش کشمیره باشند. (عابدی، ۱۳۹۵ نقل قول از اسپیدی، ۱۳۸۰).

جدول(۲): انواع کشمیره حاصله از بز در افغانستان.

شماره	نوع کشمیره	خصوصیات	زمان جمع آوری
۱	کشمیره بهاری Bahari Cashmere	از حیوان زنده به طریقه شانه نمودن و یا قیچی نمودن به دست آمده و نسبتاً پاک می باشد.	ماه حمل - جوزا
۲	کشمیره دباغی (پوستی) Skin Cashmere	از حیوان ذبح شده به دست آمده و طول الیاف آن کوتاه و شکننده می باشد.	فصل زمستان الی اوایل بهار

(عابدی، ۱۳۹۵ نقل قول از De weijer, 2005).

عواملی که بالای ارزش اقتصادی کشمیره تأثیر دارند:

۱. **رنگ:** کشمیره دارای رنگ سفید ارزش مارکیتی بیش تر نسبت به رنگ های خاکستری، قهوه ای، آهویی و سیاه دارد.
۲. **قطر:** به هر اندازه که کشمیره ظریف و ضخامت آن کمتر باشد در صنعت نساجی ارزش بیش تری دارد.
۳. **پاک بودن:** به هر اندازه که میزان ناپاکی (موی، گردو خاک، عرق و لانولین) موجود در بیده کم باشد به ارزش کشمیره می افزاید. (ساجد، ۱۳۸۹).

جدول (۳): قیمت دسته‌های کشمیره.

ارزش فی کیلوگرام کشمیره (دالر)	خصوصیات کشمیره (رنگ و قطر)	ردیف
کشمیره پاک (۵۰-۱۱۰ دالر)	کشمیره سفید رنگ عالی (کمتر از ۱۶ میکرون قطر)	۱
کشمیره پاک (۲۰-۸۰ دالر)	کشمیره ضخیم تر و سفید کم رنگ (۱۶-۱۷.۵ میکرون قطر)	۲
(۱۵-۵۵ دالر)	کشمیره نسواری و خاکستری (۱۶-۱۷.۵ میکرون قطر)	۳
توام با موی (۵-۱۰ دالر)	کاشغورای سفید و کم رنگ	۴

(عابدی، ۱۳۹۵ نقل قول از Mc Gregor, 2000).

فصل جمع آوری کشمیره

کشمیره در پوست بزها در فصل سرما تولید شده و با گرم شدن هوا از پوست جدا می‌شود. در این صورت بهترین زمان جمع آوری کشمیره وقتی است که از پوست به کلی مجزا شده باشد؛ زیرا پروسه جمع آوری آن به آسانی و با کم‌ترین میزان ضایعات به اتمام می‌رسد. نظر به اقلیم مناطق مختلف در کشور، فصل جمع آوری کشمیره از هم فرق می‌کند. شروع فصل جمع آوری کشمیره از ۱۵ ماه حمل شروع الی اواخر ماه جوزا نظر به مناطق مختلف متفاوت می‌باشد. مناسب‌ترین زمان جمع آوری کشمیره در امریکا قبل از آغاز ریزش آن دانسته شده و به تأخیر انداختن آن برای مدت چند روز، حدود ۴۰ فیصد ضایعات را در پی دارد.

تحقیقی که در استرالیا صورت گرفته است؛ حاکی از آنست که زمان مناسب برداشت کشمیره در ماه سرطان می‌باشد. زیرا ۸۰ فیصد کشمیره در طی دو مرحله شانه نمودن به فاصله زمانی ۱۵ یوم حاصل گردیده است. هم‌چنان زمان مناسب برای جمع آوری کشمیره نظر به هر حیوان متفاوت می‌باشد. کشمیره بزهای جوان و کم سن باید نسبت به بزهای مسن زودتر جمع آوری گردد. فلذا بهترین زمان مناسب برای جمع آوری کشمیره وقتی است که کشمیره ۱-۲ انج از پوست بز جدا شده باشد.

زیرا جمع آوری کشمیره در این زمان بسیار آسان بوده و باعث کاهش قطع شدن کشمیره می-گردد. (عابد، ۱۳۹۵ نقل قول از Roux, 2003)

روش جمع آوری کشمیره

دو طریقه مناسب جهت جمع آوری کشمیره وجود دارد:

۱. شانه نمودن: با استفاده از این طریقه؛ کشمیره پاک و با کیفیت بدست آمده و میزان یکجا شدن موی با کشمیره بز، کاهش می‌آید. از طرف دیگر خطر قطع شدن الیاف کشمیره نیز به حد اقل می‌رسد.

۲. قیچی نمودن: قیچی نمودن و سپس جدا نمودن موی از کشمیره توسط دست؛ طریقه دیگر مناسب جهت جمع آوری کشمیره می‌باشد. اما استفاده از این روش زمان گیر بوده و امکان مخلوط شدن موی با کشمیره زیاد می‌باشد. (ساجد، ۱۳۸۹).

درجه بندی کشمیره

سورت نمودن کشمیره در جهان به دو شکل صورت می‌گیرد: از لحاظ رنگ و قطر الیاف. چون کشمیره که از هر رأس بز به دست می‌آید؛ دارای رنگ‌های مختلف می‌باشد، بناءً بعد از جمع آوری کشمیره، رنگ‌های مختلف آن باهم مخلوط نگردد. از طرف دیگر کشمیره که با دو روش مختلف به دست آمده است؛ به طور جداگانه در خریطه‌های نخ‌ی سورت و در محل خشک نگهداری شوند و از خریطه‌های پلاستیکی به هیچ وجه جهت ذخیره نمودن کشمیره استفاده نشود. (ساجد، ۱۳۸۹ و عابدی، ۱۳۹۵).

نتایج و بحث

مطالعاتی که در مورد موضوع فوق صورت گرفت حاکی از آنست که؛ اکثریت پرورش دهندگان بز در افغانستان در مورد تولید کشمیره، موارد استفاده از آن و همچنان در مورد ارزش مارکتی و مواد خام برای تولید منسوجات، معلومات مکفی ندارند. طوری که در بازارهای جهانی قیمت یک کیلوگرام تار کشمیره ۱۲۰ دالر گزارش گردیده است. اما در کشور ما مالداران موی را با کشمیره قیچی نموده و فی بسته آن را به قیمت ۲۰ - ۳۰ افغانی به فروش می‌رسانند.

پوهندوی نوراحمد اکبری

سطح تولید کشمیره در افغانستان بسیار محدود بوده و یک بخش کوچکی از مالداران (ولایات شمال، شمال شرق و غرب کشور) در تولید و جمع آوری کشمیره بز مصروف اند. با وجود این که ۹۰ فیصد بزهای موجود در افغانستان کشمیره تولید می نمایند؛ تنها از تعداد اندک آنها کشمیره به دست می آید؛ که دلیل عمده آن چنین تلقی می گردد:

۱. عدم آگاهی مالداران در مورد روش جمع آوری، ذخیره نمودن و اهمیت اقتصادی کشمیره.
۲. نا امنی در برخی از نقاط که سبب ورشکست شدن فابریکه کشمیره بافی در ولایات بدخشان و هرات در سالهای پسین گردید.
۳. عدم طرح یک پلان جامع، منظم و به اجرا در آوردن آن از طرف دولت جهت بهبود صنعت و تجارت کشمیره.

مهم ترین تولید کنندگان کشمیره بز در جهان، چین با تولید سالانه ۱۰۰۰۰۰ تُن در رده اول، منگولیا ۳۰۰۰۰ تُن، افغانستان ۱۰۰۰۰ تُن و ایران ترکیه، هند، بنگله دیش از تولید کننده گان عمده الیاف متذکره می باشند. هم چنان بزرگ ترین تولید کنندگان پارچه کشمیره در جهان بالترتیب اسکاتلند، ایتالیا و جاپان می باشند.

طبق گزارشات به دست آمده از عابدی (۱۳۹۵) و نظری (۱۳۹۵)، در سال (۲۰۱۵ میلادی) تقریباً ۱۰۰۰ تن کشمیره به خارج از کشور صادر گردیده است. فلهدا افغانستان با داشتن ۸ میلیون رأس بز می تواند ظرفیت تولید سالانه کشمیره خود را از ۱۰۰۰ تُن بیش تر افزایش دهد. زیرا کشمیره افغانی از لحاظ کیفیت در جهان در جایگاه دوم قرار داشته و کشورهای چون ایتالیا، امریکا، هند و انگلستان از جمله خریداران مهم کشمیره افغانی به حساب می آیند. هم چنان عواملی مؤثر که ارزش اقتصادی کشمیره را در صنایع نساجی افزایش می دهد، عبارت از رنگ، قطر و درجه خالص بودن آن می باشد.

در افغانستان تولید کشمیره سفید رنگ بسیار نادر بوده و طور عمده کشمیره رنگه تولید می گردد. بنابر این ارزش کشمیره افغانی از لحاظ رنگ در مقایسه با کشمیره چینی و منگولیائی پائین تر و از لحاظ ظرافت بعد از چین در ردیف دوم قرار دارد. هم چنان در سال (۲۰۰۶ میلادی) قیمت فی کیلوگرام کشمیره خام منگولیائی در سطح مالداران ۲۳ دالر، در چین ۳۰ دالر و در افغانستان ۱۷ دالر

پوهندوی نوراحمد اکبری

امریکائی گزارش شده است. طی سالهای (۲۰۱۹-۲۰۱۵ میلادی) کشمیره تولید شده در ولایات غربی کشور توسط واسطه‌های مارکیتی (افغانی و ایرانی) به قیمت ناچیز و به گونه‌ی قاچاق وارد کشور ایران گردیده و سپس بعد از مرحله ارزش افزائی؛ تحت نام کشمیره ایرانی به کشور بلژیک صادر می‌گردد. زمان جمع‌آوری کشمیره از جمله پارامتر عمده در قسمت کمیت و کیفیت کشمیره تلقی می‌گردد. فلذا این زمان نظر به اقلیم و درجه حرارت مناطق مختلف از هم متفاوت می‌باشد. که زمان آن در مناطق معتدله از ۱۵ ماه حمل شروع و در مناطق نسبتاً سرد تا اواخر ماه جوزا ادامه می‌آید. اما بهترین زمان جمع‌آوری کشمیره وقتی است که الیاف متذکره از پوست حیوان به کُلی مجزا شده باشد. دو طریقه مناسب جهت جمع‌آوری کشمیره وجود دارد؛ اول روش شانه نمودن و دوم روش قیچی نمودن و سپس جدا کردن موی از کشمیره می‌باشد. قابل یادآوریست که باید کشمیره بزهای جوان و کم سن نسبت به بزهای مسن؛ زودتر جمع‌آوری گردد. تقریباً ۸۵ فیصد الیاف بزهای محلی در کشور دارای رنگ سیاه بوده و طور اوسط تولید سالانه کشمیره از آن‌ها به ۱۲۰ گرم می‌رسد. بناً کشمیره تولید شده از این بزها؛ دارای رنگ‌های خاکستری، سیاه، قهوه‌ای و کریمی می‌باشد.

نتیجه‌گیری

از بررسی که پیرامون؛ تولید کشمیره و ارزش اقتصادی آن در افغانستان انجام شد، نتایج ذیل به دست آمد:

عمده ترین تولید کنندگان کشمیره نا خالص در جهان، چین با تولید سالانه ۱۰۰۰۰۰ تُن در رده اول، منگولیا ۳۰۰۰ تُن در ردیف دوم و ایران، ترکیه، هند، بنگلهدیش از تولید کنندگان مهم الیاف متذکره می‌باشند. هم‌چنان بزرگ‌ترین تولید کنندگان پارچه کشمیره در جهان بالترتیب کشورهای اسکاتلند، ایتالیا و جاپان می‌باشند. اکثریت مالداران در افغانستان در مورد تولید کشمیره، موارد استفاده از آن و هم‌چنان در مورد ارزش مارکیتی و مواد خام برای تولید منسوجات معلومات مُکفی ندارند. طوری که در بازارهای جهانی قیمت یک کیلوگرام تار کشمیره ۱۲۰ دالر گزارش گردیده است. اما در افغانستان اکثریت مالداران در اثر عدم معلومات؛ موی را با کشمیره قیچی نموده و فی بسته آن‌را به قیمت ۲۰ - ۳۰ افغانی به فروش می‌رسانند.

با وجود داشتن ۸ میلیون رأس بز در کشور؛ هنوز هم سطح تولید کشمیره در حد نازل قرار داشته و یک بخش کوچکی از مالداران (ولایات شمال، شمال شرق و غرب کشور) در تولید و جمع‌آوری کشمیره بز مصروف اند. زمان جمع‌آوری کشمیره در کشور نظر به اقلیم مناطق مختلف از هم متفاوت می‌باشد. طوری که زمان آن در مناطق معتدله از ۱۵ ماه حمل شروع و در مناطق نسبتاً سرد تا اواخر ماه جوزا ادامه می‌یابد. اما بهترین زمان جمع‌آوری کشمیره وقتی است که الیاف متذکره از پوست حیوان (۱-۲ انج) مجزا شده باشد.

کشمیره افغانی از لحاظ کیفیت در جهان در جایگاه دوم قرار داشته و کشورهای چون ایتالیا، امریکا، هند و انگلستان از جمله خریداران مهم کشمیره افغانی به حساب می‌آیند. هم‌چنان عواملی مؤثر که ارزش اقتصادی کشمیره را در صنایع نساجی افزایش می‌دهد، عبارت از رنگ، قطر و درجه خالص بودن آن می‌باشد. بهترین رنگ در صنایع نساجی بالترتیب رنگ‌های سفید، کریمی، خاکستری، قهوه‌ای و سپس رنگ سیاه می‌باشد. فلذا باید زمینه برای اصلاح نسل بزهای مؤلد کشمیره که دارای رنگ سفید می‌باشند، فراهم گردیده و در ارتباط به تغذیه متوازن و منجمت مناسب بزها توجه جدی به عمل آید.

سفارشات

به خاطر بهبود وضع نامناسب صنعت کشمیره در افغانستان؛ ذیلاً چنین سفارش می‌گردد:

۱. آگاهی دهی مالداران در رابطه به ارزش مارکیتی و کیفیت کشمیره.
۲. آموزش مالداران از طریق کورس‌های تقویتی پیرامون طرز جمع‌آوری کشمیره از بزها، پروسس، ذخیره و بازاریابی آن.
۳. ایجاد مراکز جمع‌آوری کشمیره در سطح ولایات.
۴. ایجاد مراکز پروسس و بسته‌بندی کشمیره در شهرهای بزرگ.
۵. پیدا نمودن مارکیت برای فروش کشمیره و منسوجات ساخته شده از آن.
۶. در صورت امکان تأسیس فابریکات پروسس کشمیره برای استفاده کنندگان داخلی و خارجی.

پوهندوی نوراحمد اکبری

۷. رعایت صحت و حفظ الصحة حیوانات و محل نگهداری آنها.

منابع

- اداره ملی احصائیه و معلومات، سالنامه احصائیه مرکزی. (۱۳۹۴).
- بهدانی، الهام. (۱۳۹۳). تخمین پارامترهای جنتیکی و اجزای (کو) واریانس برای صفات رشد و تولید گُرک در بز گُرکی خراسان جنوبی. نشریه علوم دامی، شماره ۱۰۵. صص (۲۶-۱۱).
- رشیق، محمد حسن. (۱۳۸۵). پرورش گوسفند و بز. مطبعه نعمانی. صص (۷۹-۳۰).
- رنک، لطف الله. (۱۳۸۶). رهنمای عملی بزداری در افغانستان. نشرات اداره خوراک و زراعت ملل متحد. صص (۱-۶۰).
- ساجد، گل محمد. (۱۳۸۹). پرورش و نگهداری بزها. نشرات وزارت زراعت، آبیاری و مالرداری. صص (۴۳-۱).
- ضیاء، ضیال‌الدین. (۱۳۹۲). مبادی مالرداری. مطبعه نعمانی، کابل. صص (۲۰۹-۱۱۶).
- عابدی، محمد حسن. (۱۳۹۵). تولید، پرورس و بازاریابی کشمیره بز در ولایت تخار. تیزس ماستری، پوهنتون کابل. صص (۵-۹۰).
- غلامی، حسین. (۱۳۸۴). تأثیر سطوح متفاوت انرژی و پروتین قابل استقلال بالای کمیت و کیفیت الیاف کشمیره بزغاله‌های نر راثینی. نشریه پژوهش و سازندگی در امور دام و آبزیان، شماره ۶۸، صص (۶۹-۷۹).
- فرومند، پرویز. (۱۳۸۸). دام پروری عمومی. دانشگاه اورمیه. صص (۲۰۳-۲۱۸).
- نظری، محمد امین. (۱۳۹۵). وضعیت کنونی تغذیه و پرورش بز در افغانستان. علم و فن، مجله علمی پوهنخی زراعت پوهنتون کابل، شماره سوم و چهارم. صص (۷۰-۸۱).
- ورخپانه هیواد، (۱۵/ربیع‌الثانی/۱۴۳۱)، پرلپسی ۲۲۳۹ مه گنه، ص (۳).

<https://www.irna.ir/news>

<https://www.tasnimnews.com/fa/news>

بررسی شیوع علایم کلینیکی بیماری طبق در گاوهای ولایت بلخ

پوهندوی عبدالمنان خادمیان^{۱*}، پوهنمل حسن علی مرادی^۲

۱. دیپارتمنت علوم حیوانی، پوهنځی زراعت، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت پری کلینیک، پوهنځی علوم وترنری، پوهنتون بلخ

* ایمیل نویسنده مسؤول: amkhadimian@gmail.com

چکیده

بیماری طبق یا Foot and mouth disease (FMD) یک بیماری عفونی است که توسط یک ویروس بنام FMDV با هفت سروتیپ (O، A، C، SAT 1، SAT 2، SAT 3 و Asia 1) ایجاد می‌شود. این بیماری به دلیل کاهش محصولات حیوانات، محدودیت‌های تجارتي و هزینه‌های کنترول، ضررهای اقتصادی شدیدی را به همراه دارد. حیوانات حساس در مقابل آن دوناخنه‌ها است که گاو یکی از آنها می‌باشد. هدف از این مطالعه بررسی شیوع کلینیکی بیماری طبق در گاوهای شش ولسوالی ولایت بلخ است. که نتایج بررسی نشان داد شیوع کلی آن ۲۰/۳٪ بوده و در جنس مذکر و مونث تفاوت شیوع ناچیز است اما شیوع بیماری نظر به سن حیوان متفاوت بود که در گروپ G1 38٪، G2 41٪ و G3 20٪ ثبت شد. در نتیجه گفته می‌توانیم که این بیماری در بین گاوهای ولایت بلخ شیوع داشته و ممکن شیوع سیرولوژیک آن در سطح بالاتری قرار داشته باشد بنابراین ضرورت به تحقیقات بیش تر داشته و پیشنهاد می‌شود که در زمینه تحقیقات بیش تر صورت یگیرد و اقدامات وقایوبی پیش گرانه علیه این بیماری روی دست گرفته شود.

واژه‌های کلیدی: بلخ، بیماری طبق، گاو، FMD.

Abstract

Foot and Mouth Disease (FMD) is an infectious disease caused by a virus called FMDV with seven serotypes (O, A, C, SAT 1, SAT 2, SAT 3, and Asia 1). This disease causes severe economic losses due to reduced animal productivity, trade restrictions, and control costs. One of the susceptible animals to this disease is cattle. The aim of this study is to investigate the clinical prevalence of FMD in cattle in six districts of Balkh Province. The study results showed an overall prevalence of 20.3%, with minimal differences in prevalence between male and female genders. However, the prevalence varied according to the age of the animals, with rates of 38% in group G1, 41% in G2, and 20% in G3. Therefore, it can be concluded that FMD is prevalent among cattle in Balkh Province, and its serological prevalence may be even higher. Hence, further research is needed, and proactive measures against this disease are recommended.

Keywords: Balkh, Foot and Mouth Disease, cattle, FMD.

افغانستان یک کشور زراعتی است که در کنار زراعت، مالداری بخش مهم زندگی مردم را تشکیل می‌دهد. با این حال، بخش مالداری با چالش‌های عمده‌ای از بیماری‌های حیوانی مانند بیماری طبق (FMD) مواجه است، که یک بیماری ویروسی شدیداً ساری است و حیوانات دو ناخن اهلی و وحشی را تحت تاثیر قرار می‌دهد (Dabasa & Abunna, 2021). مرض طبق (FMD) سبب کاهش محصولات حیوانی، برهم زدن بازار ثابت تجارت و مصارف کنترل امراض نامبرده، چالش‌های اقتصادی جدی را به همراه دارد. این مرض توسط ویروسی که دارای هفت سروتیپ (O، A، C، SAT 1، SAT 2، SAT 3 و Asia 1) است، ایجاد می‌شود. (Tesfaye et al., 2020) که در خصوصیات جنتیکی و آنتی‌جن آن‌ها متفاوت است (Zhang et al., 2021). این ویروس را می‌توان قبل و بعد از بروز علایم FMD در مایعات مختلف بدن یافت. هم‌چنین می‌تواند برای مدت طولانی در خالیگاه‌دهن حیوانات آلوده باقی بماند. سیستم معافیتی میزبان به سرعت پاسخ می‌دهد تا همانند سازی ویروس را متوقف کند و ویروس را پاک کند. اما، ویروس‌ها از پاسخ‌های معافیتی میزبان فرار کرده بر مقاومت میزبان در برابر سایر پاتوجن‌ها تأثیر می‌گذارند (Li et al., 2021). این ویروس می‌تواند گاو، گوسفند، بز، خوک، شتر و چندین نوع حیوانات وحشی را آلوده کند (Rodríguez-Habibe et al., 2020) و باعث تب، وزیکول (Vesicle)، فرسایش، ترشح بزاق، لنگش و گاهی مرگ شود (Lu et al., 2022). اسپ‌ها در برابر FMD مقاوم هستند، اما میکانیزم مقاومت آن ناشناخته است (Wang et al., 2016). FMD به صحت انسان یا امنیت غذا آسیبی نمی‌رساند، اما فقط باید از حیوانات سالم برای مصرف استفاده شود (WOAH, 2023). این بیماری می‌تواند از طریق تماس مستقیم یا غیرمستقیم با حیوانات یا مواد آلوده یا از طریق هوا به سرعت گسترش یابد (Zhang et al., 2021). در آفریقا، خاورمیانه و آسیا و برخی از مناطق آمریکای جنوبی رایج است. کشورهای بدون FMD بدون واکسیناسیون همیشه در معرض

خطر شیوع این بیماری هستند. پیش‌گیری و کنترل FMD پرهزینه است و عمدتاً توسط کشورهای با درآمد کم و متوسط پایین انجام می‌شود (WOAH, 2023). توسعه جدید کنترل FMD ضرورت به فهم بیشتر از مکانیزم‌های مالیکولی تکثیر و تکامل ویروس FMD دارد (Ward et al., 2022). وقوع و توزیع شیوع FMD تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند سیستم تولید، موقعیت جغرافیایی، نوع، سن حیوانات، تماس با حیوانات وحشی، فصل سال، انواع حیوانی مختلط (دورگه) و نژاد، قرار دارد (Dubie and Negash, 2021; Shurbe et al., 2022). بناءً مطالعه حاضر به هدف مشخص شدن شیوع کلینیکی این بیماری در شش ولسوالی ولایت بلخ صورت گرفت.

مواد و روش کار

بیماری طبق می‌تواند باعث تب، از دست دادن اشتها، کاهش وزن، لنگش، ترشح آب دهن و افسردگی در حیوانات آلوده شود. زخم‌های آبله (حوله) مانند روی دهان، لایخ‌های پستان و انگشتان از دیگر ویژگی‌های FMD هستند (WOAH, 2023) شکل ۱. علائم کلینیکی FMD نظر به عوامل مختلفی مانند نوع ویروس، دوز قرار گرفتن در معرض سن و نژاد حیوان، نوع میزبان و وضعیت سیستم دفاعی حیوان متفاوت است (OIE, 2022). نظر به این دلایل تنها علایم کلینیکی در تشخیص بیماری کافی نیست اما به دلیل نبودن امکانات لابراتواری در این تحقیق تنها به علایم کلینیکی اکتفا شده و به عنوان معیار ارزیابی این بیماری در ولسوالی‌های بلخ، دولت آباد، چهاربولک، چمتال، نهرشاهی و دهدادی ولایت بلخ کار گرفته شد و گاوهای که علایم مشخص طبق را نشان دادند حیوانات مشکوک به بیماری طبق شناسایی شدند. در مجموع ۸۳۴ رأس گاو که ۶۳۸ رأس مونث و ۱۹۶ رأس آن مذکر بودند با مراجعه به محل نگهداری آن‌ها و اكمال پرسش‌نامه از صاحب حیوان مورد بررسی قرار گرفت. تمام گاوهای ساحه تحت مطالعه از لحاظ سن به سه گروه G1 کوچک‌تر از یک سال، G2 بین ۱ تا ۵ سال و G3 بزرگ‌تر از ۵ سال تقسیم شدند و از لحاظ جنسیت و وضعیت حاملگی نیز گروه بندی شد.

ج

ب

الف

شکل ۱: الف: موجودیت زخم در دهن گاو (Belsham et al., 2020) ب: موجودیت زخم در دهن گاو و ج: موجودیت زخم و آلودگی انگشتان به خون در پای قدیمی گوساله (گرفته شده توسط محقق).

نتایج

در مطالعه حاضر از ۸۳۴ رأس گاو که در سال ۱۴۰۲ در شش ولسوالی متذکره بررسی شدند به تعداد ۱۶۹ (۲۰/۳٪) رأس نظر به علایم کلینیکی، آلودگی آن‌ها به بیماری طبق مثبت ارزیابی شد. آلودگی در جنس مذکر ۴۱ (۲۰/۹٪) و در جنس مؤنث ۱۲۸ (۲۰/۱٪) بود.

جدول ۱

سقط جنین و تلفات از اثر بیماری طبق نیز در سطح نسبتاً بالای قرار داشت به اساس آمار بدست آمده از ۵۶ رأس گاو حامله آلوده به این بیماری ۱۲ رأس آن دچار سقط جنین شدند و همین‌طور از ۱۶۹ رأس گاو مریض به تعداد ۲۷ رأس آن تلف شدند که تلف شده گان بیش تر گوساله‌های خورد سن بودند. جدول ۲.

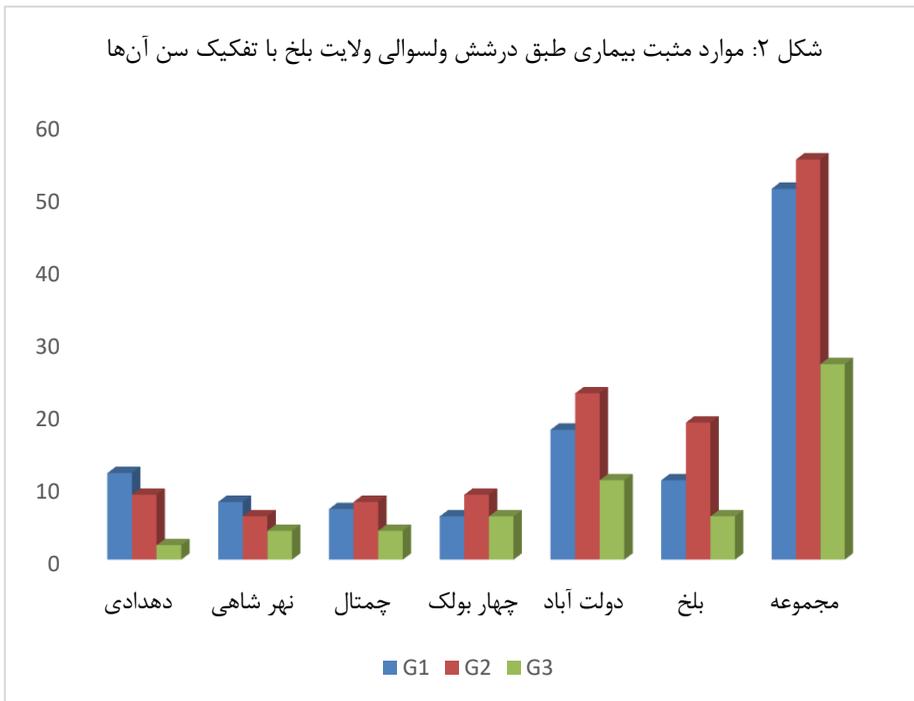
از لحاظ سن گاوهای گروپ G1 38٪، G2 41٪ و G3 20٪ آلودگی نشان دادند که در شکل ۲ نمایش داده شده است.

جدول ۱. وقوع بیماری طبق در گاو در شش ولسوالی ولایت بلخ با تفکیک جنیست آن

شماره	ولسوالی	کاوهای مریض (%)	جنس مذکر		جنس مؤنث		مجموعه
			مجموعه	مریض (%)	مجموعه	مریض (%)	
۱	بلخ	۳۶ (۲۰٪)	۴۵	۸ (۱۷.۷٪)	۱۳۱	۲۸ (۲۱.۴٪)	۱۷۶
۲	دولت آباد	۵۲ (۲۴.۸٪)	۶۱	۱۶ (۲۶.۲٪)	۱۴۹	۳۶ (۲۴.۲٪)	۲۱۰
۳	چهار بولک	۲۱ (۱۹.۳٪)	۲۴	۷ (۲۹.۲٪)	۸۵	۱۴ (۱۶.۵٪)	۱۰۹
۴	چمتال	۱۹ (۲۰.۷٪)	۲۱	۳ (۱۴.۳٪)	۷۱	۱۶ (۲۲.۵٪)	۹۲
۵	نهر شاهی	۱۸ (۱۴.۴٪)	۲۱	۴ (۱۹٪)	۱۰۴	۱۴ (۱۳.۵٪)	۱۲۵
۶	دهدادی	۲۳ (۱۸.۹٪)	۲۴	۳ (۱۲.۵٪)	۹۸	۲۰ (۲۰.۴٪)	۱۲۲
۷	مجموعه	۱۶۹ (۲۰.۳٪)	۱۹۶	۴۱ (۲۰.۹٪)	۶۳۸	۱۲۸ (۲۹.۱٪)	۸۳۴

جدول ۲. سقط جنین و تلفات گاوها از اثر بیماری طبق در شش ولسوالی ولایت بلخ

شماره	ولسوالی	سقط جنین		تلفات	
		گاو حامله	میزان سقط جنین	گاو مریض	میزان تلفات
۱	بلخ	۱۱	۲ (۱۸.۲٪)	۳۶	۵ (۱۳.۹٪)
۲	دولت آباد	۱۳	۳ (۲۳.۱٪)	۵۲	۹ (۱۷.۳٪)
۳	چهار بولک	۵	۰	۲۱	۲ (۹.۵٪)
۴	چمتال	۶	۱ (۱۶.۷٪)	۱۹	۰
۵	نهر شاهي	۸	۲ (۲۵٪)	۱۸	۸ (۴۴.۴٪)
۶	دهدادي	۱۳	۴ (۳۰.۸٪)	۲۳	۳ (۱۳٪)
۷	مجموعه	۵۶	۱۲ (۲۱.۴٪)	۱۶۹	۲۷ (۱۶٪)

مناقشه

در مطالعه حاضر شیوع کلینیکی بیماری FMD در حدود ۲۰ فیصد ثابت شد و ممکن در تست سیرولوژیکی این شیوع در سطح بالای قرار داشته باشد بخاطری که بین سالهای ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۸، تعداد کل شیوع گزارش شده ۴۱۷۱ مورد بوده است که در مجموع ۷۵۵۸ نمونه از ۳۴ ولایت جمع آوری شد و ۵۴.۱ فیصد آنتی‌بادی‌های ضد FMDV مثبت بودند و شیوع در بین سالهای ۲۰۰۹، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۳ تا ۲۰۱۵ به طور قابل توجهی متفاوت بود. (Osmani et al., 2019). در مطالعه کم‌ترین شیوع بیماری در گاوهای گروپ G3 ثبت شد که ممکن به دلیل مقاومت این گاوها به بیماری باشد و اگر تست سیرولوژیکی انجام یابد ممکن تعداد زیادی از آنها آنتی‌بادی ضد ویروس FMD را در خون داشته باشند.

در چند دهه گذشته، درگیری‌ها در افغانستان جریان داشته که منجر به تخریب گسترده زیرساخت‌های این کشور شده است. جابجایی غیرقانونی حیوانات بین مرز پاکستان و سایر

کشورهای همسایه افغانستان، گسترش FMD را افزایش داده است. تایپ‌های O، A و آسیا ۱ در منطقه بومی هستند و تایپ O شایع‌ترین آن است. مطالعات نشان داده است که تایپ O دارای تحت تایپ‌های مختلفی به نام‌های Iran2001، Pak98 و PanAsia است که در افغانستان در حال گردش هستند (Jamal et al., 2011). شیوع FMDV توسط محققانی که مطالعه‌ای را روی موارد مشکوک کلینیکی از کلینیک وترنری واقع در ولایت ننگرهار انجام دادند، تأیید شد (Wajid et al., 2020). در ولایت بغلان مطالعه تحقیقاتی که انجام شد، ۳۷۶ رأس گاو از نزدیک به ۲۰۰ گله از ۵۳ قریه ولسوالی‌های دوشی، خنجان و پولیخمری نمونه برداری شدند و شیوع سیرومی آن ۲۰ درصد برآورد شد که با نتایج شیوع کلینیکی پل نری در مطالعه حاضر هم‌خوانی دارد (Osmani et al., 2021). ریشه کن کردن FMD از این مناطق به دلیل عوامل مختلفی مانند اختلالات اقتصادی-اجتماعی، خشک‌سالی‌ها از سال ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۱ دشوار است (Sherman, 2005). سیستم نظارت بر بیماری اکتباس شده ماهیت منفعلانه‌ای دارد که به بررسی مناسب بیماری کمک نمی‌کند. فقدان یک واحد اپیدیمیولوژیک برای هماهنگی با اطلاعات حیوانات به عنوان یک محدودیت عمده در ریشه کنی FMD در افغانستان یک امر مهم تلقی می‌شود (BioPortal, 2011).

نتیجه گیری

بیماری طبق یک تهدید بزرگ برای بخش مالداران در افغانستان است. این ویروس که دارای تایپ‌ها متعددی است، از طریق حرکت و تجارت حیوانات منتشر می‌شود. به دلیل تنوع جنتیکی بالا و تنوع آنتی‌جن FMDV، معافیت کاملی در برابر بیماری به مشکل ایجاد می‌شود. واکسن‌های فعلی در افغانستان ممکن است همه تایپ‌ها را پوشش ندهند بنابراین بر بازارهای داخلی و بین‌المللی محصولات حیوانی و هم‌چنین مصئونیت غذایی و توسعه اقتصادی کشور تأثیر می‌گذارد از این جهت اقدامات کنترولی موثر برای مبارزه با FMD در کشور نیاز است.

سفارشات

واکسن‌های بهتر و چند ظرفیتی ایجاد شود تا محافظت طولانی‌تر و وسیع‌تری در برابر تایپ‌های مختلف FMDV ایجاد کند

تنظیم حرکت حیوانات دوناخنه و جلوگیری از تماس بین گله‌های آلوده و حساس.

اطمینان از عرضه کافی واکسن به مناطق بومی و تشویق مالداران به واکسیناسیون منظم.

جستجوی تنوع آنتی‌جنی و تکامل FMDV در کشور از طریق مطالعات تطبیق واکسن.

درک توزیع مکانی و زمانی FMD در سطح ملی از طریق مطالعات نظارتی جامع.

منابع

Belsham, G. J., Kristensen, T., & Jackson, T. (2020). Foot-and-mouth disease virus: Prospects for using knowledge of virus biology to improve control of this continuing global threat. *Virus research*, 281, 197909.

BioPortal, F. A. O. (2011). Challenges of animal health information systems and surveillance for animal health diseases and zoonosis.

Dabasa, G., & Abunna, F. (2021). Review on Epidemiology of Foot and Mouth Disease (FMD) in Ethiopia. *J Trop Dis*, 9, 269.

Dubie, T., & Negash, W. (2021). Seroprevalence of bovine foot and mouth disease (FMD) and its associated risk factors in selected districts of Afar region, Ethiopia. *Veterinary Medicine and Science*, 7(5), 1678-1687.

Jamal, S. M., Ferrari, G., Ahmed, S., Normann, P., & Belsham, G. J. (2011). Genetic diversity of foot-and-mouth disease virus serotype O in Pakistan and Afghanistan, 1997–2009. *Infection, Genetics and Evolution*, 11(6), 1229-1238.

Li, K., Wang, C., Yang, F., Cao, W., Zhu, Z., & Zheng, H. (2021). Virus–host interactions in foot-and-mouth disease virus infection. *Frontiers in immunology*, 12, 571509.

Lu, Z., Yu, S., Wang, W., Chen, W., Wang, X., Wu, K., ... & Chen, J. (2022). Development of Foot-and-Mouth Disease Vaccines in Recent Years. *Vaccines*, 10(11), 1817.

OIE Foot-and-Mouth Disease (Infection with Foot and Mouth disease viruses) " in OIE Terrestrial Manual 2022 2022, ch. (Chapter 3.1.8), pp 1–34

- Osmani, A., Robertson, I. D., & Habib, I. (2021). Seroprevalence and risk factors for foot-and-mouth disease in cattle in Baghlan Province, Afghanistan. *Veterinary Medicine and Science*, 7(4), 1263-1275.
- Osmani, A., Robertson, I. D., Habib, I., & Aslami, A. A. (2019). History and epidemiology of foot-and-mouth disease in Afghanistan: A retrospective study. *BMC veterinary research*, 15(1), 1-12.
- Rodríguez-Habibe, I., Celis-Giraldo, C., Patarroyo, M. E., Avendaño, C., & Patarroyo, M. A. (2020). A comprehensive review of the immunological response against foot-and-mouth disease virus infection and its evasion mechanisms. *Vaccines*, 8(4), 764.
- Sherman, D. M. (2005). Priority needs for veterinary medicine in Afghanistan. *Journal of veterinary medical education*, 32(2), 163-168.
- Shurbe, M., Simeon, B., Seyoum, W., Muluneh, A., Tora, E., & Abayneh, E. (2022). Seroprevalence and associated risk factors for foot and mouth disease virus seropositivity in cattle in selected districts of Gamo zone, Southern Ethiopia. *Frontiers in veterinary science*, 9, 931643.
- Tesfaye, Y., Khan, F., & Gelaye, E. (2020). Molecular characterization of foot-and-mouth disease viruses collected from Northern and Central Ethiopia during the 2018 outbreak. *Veterinary World*, 13(3), 542.
- Wajid, A., Chaudhry, M., Rashid, H. B., Gill, S. S., & Halim, S. R. (2020). Outbreak investigation of foot and mouth disease in Nangarhar province of war-torn Afghanistan, 2014. *Scientific Reports*, 10(1), 13800.

Wang, Y., Mao, Q., Chang, H., Wu, Y., Pan, S., Li, Y., & Zhang, Y. (2016). Inability of FMDV replication in equine kidney epithelial cells is independent of integrin $\alpha\beta3$ and $\alpha\beta6$. *Virology*, 492, 251-258.

Ward, J. C., Lasecka-Dykes, L., Neil, C., Adeyemi, O. O., Gold, S., McLean-Pell, N., ... & Stonehouse, N. J. (2022). The RNA pseudoknots in foot-and-mouth disease virus are dispensable for genome replication, but essential for the production of infectious virus. *PLoS Pathogens*, 18(6), e1010589.

WOAH. Foot and mouth disease (FMD). World Organisation for Animal Health. <https://www.woah.org/en/disease/foot-and-mouthdisease/> (accessed 21 March 2023).

Zhang, Z., Waters, R., & Li, Y. (2021). Pathogenesis of non-epithelial foot-and-mouth disease in neonatal animals. *Veterinary Microbiology*, 254, 108961.

تأثیر تخریش کیمیاوی، میخانیکی و سرمادهی بالای جوانه‌زنی تخم شفتالو

پوهنمل محمد ناصر طاهری^{*۱}

۱. دیپارتمنت هارتیکلچر، پوهنخی زراعت، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤول: m.nasertaheri@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهندوی گل آقا انوری، معاون تحقیقات علمی، پوهنتون البیرونی.

چکیده

شفتالو با نام علمی *Prunus persica* L. و متعلق به فامیل *Rosacea* می‌باشد، تخم آن برای جوانه‌زنی به هوای سرد مرطوب ضرورت دارد چون دارای خواب مرکب که پوست خارجی عامل خواب فیزیکی و خواب جنین عامل فیزیولوژیکی است جوانه‌زنی تخم آن برای تولید نهال یکی از چالش‌های جدی در سطح قوریه داری و تولید نهال شفتالو تلقی می‌گردید. این تحقیق در اواخر خزان سال ۱۴۰۰ در حصه اول کوهستان ولایت کاپیسا در قالب طرح کاملاً تصادفی (RCBD) که دارای ۸ تریتمنت که هر تریتمنت دارای ۵ تکرار در هر تکرار ۵۰ عدد تخم کشت شد. تریتمنت‌های آن شامل ۱. کشت مستقیم در زمین، ۲. سرمادهی در بوره اره ۹۰ روز، ۳. تخریش میخانیکی با سوهان، ۴. تخریش میخانیکی با سوهان و ۴۵ روز سرمادهی، ۵. تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه، ۶. تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه و ۴۵ روز سرمادهی، ۷. تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه، ۸. تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه و ۴۵ روز سرمادهی بود و پارامترهای قابل اندازه‌گیری آن شامل فیصدی جوانه‌زنی نهایی، اوسط زمان لازم جوانه‌زنی، طول ساقه، شاخص جوانه‌زنی، سرعت جوانه‌زنی و قطر نهالی بوده، نتایجی که به دست آمد در هر تریتمنتی که شامل سرمادهی بود نتیجه قناعت بخش داشت طوری- که تریتمنت سرمادهی در بوره اره ۹۰ روز، تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه و ۴۵ روز سرمادهی، تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه و ۴۵ روز سرمادهی و سرمادهی همراه با تخریش با سوهان و سلفوریک اسید بود به ترتیب ۹۲، ۸۸، ۸۱.۲ و ۷۳.۶ فیصد جوانه‌زنی و به همین ترتیب در کل پارامترها نیز نتایج مطلوب را نشان دادند.

واژه‌های کلیدی: شفتالو، جوانه‌زنی، تیزاب، تخریش، سرمادهی.

Abstract

Sheftalo with the scientific name *L. Prunus persica* belongs to the Rosacea family, its seeds need to be exposed to cold and humid weather for rejuvenation because it has compound stagnation, where the outer skin is a physical stagnation factor and the embryo sleep is a physiological factor. You are considered at the level of teapot farming and peach seedling production. This research was done at the end of fall of 2021 in the first part of the mountains of Kapisa province in the form of a completely randomized design (RCBD) with 8 treatments, each treatment having 5 repetitions in each repetition of 50 seeds. Its treatments include 1. direct cultivation in the ground, 2. freezing in sawdust for 90 days, 3. mechanical scraping with a file, 4. Mechanical etching with a file and 45 days of cooling, 5. Chemical etching with 80% sulfuric acid for 10 minutes, 6. Chemical etching with 80% sulfuric acid for 10 minutes and 45 days of cooling, 7. Chemical etching with 80% sulfuric acid for 20 Minutes, 8. Chemical etching with 80% sulfuric acid was cooling for 20 minutes and 45 days, and its measurable parameters included final germination percentage, average time required for germination, stem length, germination index, germination rate, and diameter. It was obtained in every treatment that included chilling and the result was satisfactory. full stop that treatments 2, 8, 6 and 4 that had chilling along with scraping with a file and sulfuric acid were 92, 88, 81.2 and 73.6, respectively. Germination and in the same way in all parameters also showed favorable results.

Key words: peach Germination acid Scarification Cold Stratification.

مقدمه

شفتالو و شلیل هردو مربوط به میوه جات خسته‌سنگی یا دروپ (Drupe) می‌باشند، هردو شفتالو و شلیل که کشت می‌شوند و تولید میوه را می‌کنند مربوط به سب فامیل (Prunoideae)، و متعلق به فامیل (Rosaceae)، جنس (Prunus) و سپیشز یا نوع (Persica) می‌باشند. مجموعاً این دو نبات همراه با انواع مشخص دیگر بنام میوه‌جات خسته‌سنگی (Stone Fruit) نامیده می‌شوند. شلیل هم مربوط به نوع پریسکا بوده و وراثتی آن (Var. Nectarine) می‌باشد، یعنی نام علمی شلیل (Prunus persica Var. nectarine) است. شلیل در نتیجه تغییرات ناگهانی که در خسته شفتالو پدیدار شده، بمیان آمده است. بعضاً شفتالو در نتیجه تغییرات آنی از شلیل بوجود می‌آید. اگرچه تغییرات ظاهری در میوه و ساختمان نبات وجود داشته مگر در تربیه و پرورش شلیل و شفتالو کدام تفاوت وجود ندارد. میوه شفتالو در سطح خود دارای مویک‌های ظریف موسوم به (Pubescence) داشته اما میوه شلیل این مویک‌ها را ندارد. منشاء شلیل معلوم نبوده و توسط یک جین که سبب به وجود آمدن سطح پوست میوه صاف و بدون مویک می‌باشد، از شفتالو فرق می‌شود. هردو میوه دارای مزه و ذایقه‌های متمایز بوده که قسمت گوشتی شفتالو و شلیل دارای رنگ سفید یا زرد می‌باشد. بر علاوه از وراثتی (Prunus persica Botsch)، شفتالو دارای وراثتی‌های مانند *P. kansuensis*، *P. dividiana*، *P. gerganensis*، *P. mira* (*P. mira* و *P. kansuensis*) به قسم روت ستاک یا پایه ریشه‌ئی استفاده می‌شود. شفتالو از جمله محصولات باغداری مهم به شمار می‌آید. از مزایای تکثیر جنسی می‌توان به داشتن پایه‌های ریشه‌ئی (Root Stocks) عاری از ویروس اشاره کرد. تخم شفتالو دارای *seed coat* یا پوست سخت و چوبی می‌باشد، جوانه‌زنی تخم آن برای تولید نهال یکی از چالش‌های جدی در سطح قوریه داری و تولید نهال شفتالو تلقی می‌گردد. از این رو برای از بین بردن پوست سخت و استراحت تخم (Seed Dormancy) شفتالو جهت تسریع بخشیدن عملیه جوانه‌زنی، ضرورت مبرم به تحقیقات در این زمینه پنداشته می‌شد. از طرفی دیگر در کارهای نسل‌گیری نباتی به جوانه‌زنی تخم نیاز می‌باشد تا بتوان به نتیجه مطلوب و نهایی رسید بنابراین وجود رکود یکی از موانع جوانه‌زنی بذران‌ها می‌باشد. اندوکارپ سخت در تمام اعضای جنس *Prunus*

پوهنمل محمد ناصر طاهری

وجود دارد که این خود سبب جلوگیری از جوانه زنی می گردد. برداشتن و یا نازک کردن این پوست ممکن است جوانه زنی آن‌ها را افزایش دهد. برداشتن پوست اجازه ورود مقدار بیش تری از جیبرلین را به داخل تخم می دهد و ورود جیبرلین به داخل تخم سبب افزایش تولید الف-آمیلاز شده و در نتیجه باعث تبدیل نشاءسته به قندهای ساده می شود و نهایتاً، مواد غذایی بهتر در اختیار جنین قرار می گیرد. دو نوع رکود غالب در تخم میوه جات خسته سنگی موجود می باشد. شامل رکود میخانیکی (Mechanical Dormancy) و کیمیاوی (Chemical Dormancy) می باشد که نوع اول ناشی از پوست سخت تخم آن‌ها بوده که اجازه توسعه جنین و خروج آن از پوست را نمی دهد. نوع دوم نیز ناشی از مواد بازدارنده های نمو (Inhibitors) موجود در گوشت میوه، پوست، انساج میوه و جنین تخم می باشد (Mehanna et al., 1985) Powel, 1987; Martinez et al 2001) ..

در این مطالعه به منظور شکست رکود داخلی تخم شفتالو از بعضی ترنمنت‌ها کار گرفته شد که شامل هشت کتگوری از قرار کشت مستقیم در زمین، سرمادهی مرطوب در بوره اره برای مدت ۹۰ روز (Moist Stratification)، تخریش میخانیکی با سوهان بدون سرمادهی (Mechanical Scarification)، تخریش میخانیکی با سوهان و ۴۵ روز سرمادهی، تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه. بدون سرمادهی، تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه و ۴۵ روز سرمادهی، تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه بدون سرمادهی، تخریش کیمیاوی با سلفوریک اسید ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه و ۴۵ روز سرمادهی بود.

هدف از این تحقیق تعیین موثرترین ترنمنت در جوانه زنی تخم شفتالو و دریافت مناسب ترین روش برای از بین بردن سختی پوست و استراحت تخم شفتالو جهت تسریع بخشیدن جوانه زنی و فیصدی جوانه زدن تخم شفتالو، دریافت نتایج بهتر و سفارش آن برای اعضای موسسه ملی قوریه داران افغانستان، مطالعه تأثیرات روش های مختلف تخریش و نرم نمودن پوست تخم شفتالو بالای فیصدی جوانه زدن و سرعت نموی جوانه ها و هم چنان دریافت مناسب ترین زمان کشت تخم شفتالو و سفارش آن برای اعضای موسسه ملی قوریه داران افغانستان، اهمیت تحقیق در این است که شفتالو از جمله میوه های عمده خسته سنگی در افغانستان و جهان می باشد و سالانه تعداد زیاد نهال های پیوندی در افغانستان تولید

و باغ‌های شفتالو احداث می‌گردد. و اعضای مؤسسه ملی قوریه داران افغانستان که بیش‌تر از ۹۰۰ تن ثبت و راجستر در بخش تولید نهال‌های تصدیقی و قوریه داری می‌باشند، شکایت از ضایعات تخم و کاهش جوانه‌زنی تخم شفتالو دارند، بنأ تحقیق در مورد دریافت طریقه مناسب جوانه‌زنی تخم شفتالو ضرورت احساس می‌شد. در شرایط افغانستان از این‌که تحقیقات ساحوی به شکل تجربی خصوصاً در سکتور زراعت و باغداری بسیار کم صورت گرفته و از جانب دیگر پیشرفت‌ها در سکتور زراعت و باغداری وابسته به انجام تجارب و تحقیقات عملی می‌باشد، بنأ نتایج انجام چنین تحقیقات می‌تواند بخشی از مشکلات قوریه داران را در رابطه به تعیین زمان سرمادهی تخم شفتالو، استفاده از طریقه‌های تخریش کیمیاوی، میخانیکی جهت بهبود جوانه‌زنی تخم شفتالو، تولید نهال‌های سالم، با کیفیت، تصدیقی و هم‌چنان کاهش هزینه‌های تولید نهال‌های شفتالو برای احداث باغات در کشور حل گرداند.

شفتالو از نظر Botany متعلق به فامیل Rosacea و از جنس Prunus می‌باشد. نام علمی شفتالو جنس و نوع Prunus Persica است. تعداد کروموزوم در شفتالو $n = 8$ است و شفتالوهای دیپلوئید ($2n=2x=16$) می‌باشند (رادنیا، ۱۳۷۵). شفتالوی میسور (Missour) با نام علمی P.persica L شفتالوی وحشی بومی مراکش است و ارقام مختلفی از شفتالو تحت نام شفتالوی میسور شناسایی شده‌اند که اغلب به عنوان پایه بکار روند (خوشخوی، ۱۳۸۴). شفتالو را هم می‌توان به وسیله تکثیر جنسی از طریق کشت تخم و هم غیر جنسی پیوند و در برخی موارد قلمه، خوابانیدن و کشت اساج تکثیر کرد. تخم شفتالو معمولاً در اواخر خزان در قوریه کشت می‌شود و در سال بعدی در ماه سنبله نهال‌های که به اندازه کافی رشد کرده باشند با وراثتی مورد نظر به روش پندک پیوند، پیوند زده می‌شوند. مدت سرمادهی به تخم‌های شفتالو بر مبنای ۰ تا ۷.۲ درجه سانتیگراد برای رفع رکورد تخم Seed Dormancy بین ۹۰ تا ۱۲۰ روز بر حسب نوع رقم متغیر است (خوشخوی، ۱۳۸۴). تخم شفتالوهای زودرس به بسیار مشکل جوانه می‌زند به نسبت این که تخم خام می‌باشد. انواع مختلف شفتالو را از نظر مدت زمان لازم برای رشد و پخته شدن میوه و جوانه‌زنی تخم می‌توان به شرح ذیل طبقه بندی کرد. الف (شفتالوهای که میوه آن‌ها از زمان گلدهی کامل (Full Bloom) طی مدت ۷۵-۸۰ روز پخته می‌شود مثل وراثتی (May flower) و (July Elbert) که تخم این وراثتی‌ها به

دلیل عدم تکامل جنین قدرت جوانه‌زنی را ندارند. ب (شفتالوهایی که میوه آن‌ها از زمان گلدهی کامل طی مدت ۸۵ تا ۹۰ روز می‌رسند مثلاً «رقم» تری اومف (Triumph) که تخم آن در حدود ۱۰ تا ۱۵ فیصد قدرت جوانه‌زنی دارد. ج (شفتالوهایی که میوه آن‌ها طی مدت ۹۰ تا ۱۰۰ روز بعد از گلدهی کامل پخته می‌شود توان جوانه‌زنی تخم آن‌ها حدود ۷۵ تا ۹۰ فیصد و گاهی تا % ۱۰۰ نیز جوانه‌زنی دارند. دلیل مقدار جوانه‌زنی کم تخم شفتالوهای زودرس این است که چون در این شفتالوها مجموعه حرارت لازم برای تکمیل مراحل رشد و تکامل جنین در طی دوره رشد و نمو میوه‌ها کم است، جنین تکامل لازم را نداشته و ناقص می‌باشد (رسول زادگان، ۱۳۷۰).

هدف از کشت تخم جوانه‌زدن و به تعقیب آن رشد جنین و تبدیل آن به نبات بالغ است اما جوانه‌زنی بذر در بسیاری از انواع نباتات از طریق موانع که در اصطلاح خواب نامیده می‌شود تحت تأثیر قرار می‌گیرد. توقف موقت رشد در هر ساختار نباتی در اثر عوامل داخلی یا خارجی رکود یا (Dormancy) می‌نامند، خواب بذر به خواب فیزیکی و فیزیولوژیکی تقسیم می‌شود، خواب فیزیکی بذر به سبب نفوذ ناپذیر بودن و مقاومت‌های میخانیکی پوست تخم، خواب فیزیولوژیکی تخم در اثر وجود بازدارنده‌های جوانه‌زنی در پوشش تخم یا جنین به وقوع می‌پیوندد. علاوه بر این نوع ساختمان پوشش جنین، اندوسپرم، پوست تخم و دیواره میوه‌های غیرشکوفه، ممکن است در جلوگیری از جوانه‌زنی نقش داشته باشند، طول دوره خفتگی و شرایط بهتر جوانه‌زنی تخم‌ها به ساختار جنتیکی و اقلیمی که نبات مادری در آن رشد یافته است، ارتباط زیادی دارد. به‌طور کلی، انواع مختلف نباتات هرکدام به مجموعه شرایط متفاوتی برای جوانه‌زنی ضرورت دارند. بررسی روش‌های مختلف شکست خواب و جوانه‌زنی بذر دو اسپیشز نباتات طبی شامل *Ferula gummosa* L. و *Teucrium polium* (نشان داد که استفاده از روش‌های کیمیاوی پوتاشیم نایتريت، سلفوریک اسید و جبرلیک اسید اثر خوبی بر شکست خواب و جوانه‌زنی این دوگونه دارد. هم‌چنین فیصدی جوانه‌زنی بذره‌های *Anigozathos manglesii*. متغیر است (الحسینی، ۱۳۹۳). یکی از مهم‌ترین مکانیسم‌های حفظ بقاء در نباتات توانایی آن‌ها در به تأخیر انداختن جوانه‌زنی و خواب بذر است. خواب، استراحت یا وقفه موقت در رشد نبات بوده که در این وضعیت با وجود مناسب بودن شرایط برای جوانه‌زنی، بذر

پوهنمل محمد ناصر طاهری

برای مدت نامعلومی در حالت استراحت باقی می‌ماند. معمولاً بذر انواع مختلف نباتات خواب متفاوتی را نشان می‌دهند. نتایج اکثر تحقیقات مؤید آن است که بذر گیاهان هرزه، نباتات طبی و سایر انواع مختلف نباتات خصوصیات متفاوت را از لحاظ خواب دارند از جمله پوست سخت، فیزیولوژیکی و القایی می‌باشند عوامل مؤثر در خواب بذر شامل پوست بذر، نفوذ ناپذیری پوست بذر و وجود بذر نسبت به آب، نفوذ ناپذیری پوست بذر نسبت به اکسیجن و مقاومت میخانیکی پوست بذر، جنین در حال خواب و جنین نابالغ وجود مواد باز دارنده (Inhibitors) در بذرها می‌باشد. که هر کدام از این سازوکارها به دلایل گوناگونی اتفاق افتاده و با توجه به عامل ایجادکننده خواب، روش‌های مختلفی برای شکست خواب و تحریک جوانه‌زنی بذرها وجود دارد انجمن بین المللی تست تخم (ISTA) روش‌های مختلفی را جهت شکستن خواب و تحریک جوانه‌زنی بذر نباتات، پیش‌نهاد داده اند. از مهم‌ترین این روش‌ها می‌توان به سرمادهی مرطوب، تخریش میخانیکی، تخریش کیمیاوی و استفاده از محلول‌های مختلف تحریک کننده جوانه‌زنی مانند جیبرلین، پوتاشیم نایتریت، نیتریک اسید، پولی اتیلن گلاکول، ایتانول، هایدروجن پرکساید، تناوب‌های نوری و حرارتی اشاره کرد (نقی زاده و همکاران، ۱۳۹۵).

خواب بذر به عنوان یک میکانیسم سازگار در جنس *Prunus* برای جلوگیری از آسیب‌های سرمازده‌گی حساب می‌شود. اساس این میکانیسم به علت پوش سخت میخانیکی، خفتگی کیمیاوی و وجود مواد بازدارنده موجود در قسمت‌های مختلف بذر است (Powel, 1987; Martinez et al, 2001). جوانه‌زنی و دوره استراحت بذر تحت کنترل ترکیبات هورمونی نیز است. در این میان بسیاری از مواد هورمونی مانند آبسزیک اسید، مالیک هیدروکسید، کومارین‌ها، سیانایدها و ترکیبات فنولی بازدارنده جوانه‌زنی اند. در مقابل، ترکیباتی مانند جیبرلین‌ها و سایتوکینین‌ها شکننده دوره استراحت و تشویق کننده‌ها هستند و جوانه‌زنی را در تخم‌ها تحریک می‌کنند. جوانه‌زنی زمانی اتفاق می‌افتد که یا غلظت بازدارنده‌های جوانه‌زنی کاهش یابد یا غلظت تحریک کننده‌های جوانه‌زنی افزایش یابد (Bewley & Black, 1994). در شرایط خواب، حتی وقتی که شرایط محیطی (آب، حرارت و هوا) برای جوانه‌زنی بذرها مهیا هم باشد، بذرها زنده نمی‌توانند جوانه بزنند (Yang et al

پوهنمل محمد ناصر طاهری

al., 2007. توکلی و همکاران، گزارش کوتاهی از شکستن خواب بذر روی برخی species های جنس *Prunus* ارائه کردند، در این تحقیق که بذرهای گونه‌های *Prunus* با *Tetramethylthiuram disulfide* (T,M,T,D) معامله کردن، در پایان اسپیشزهای *Prunus orientalis* و *Prunus commnis* به زمان کمتری برای جوانه‌زنی نیاز داشتند در حالی که گونه‌های *Prunus persica.L* و *Prunus corduchorum* به زمان بیش‌تری نسبت به سایر گونه‌های مطالعاتی نیاز داشتند. شکستن خواب بذر و کوتاه کردن دوره جوانه‌زنی به خصوص در speciesهایی با بذرهای سخت، می‌تواند رهیافت با ارزشی برای متخصصین و محققین به حساب رود (Tavakoli et al, 2009).

وجود پوست سخت چوبی در میوه‌های جنس *Prunus* که نسبت به آب قابل نفوذ است شاید عامل محدود کننده جوانه‌زنی در گونه‌های این جنس باشد (Yaung & Yaung, 1992). نیکاوا، بعد از تحقیق روی پوست چوبی میوه‌های جنس *Prunus* نتیجه گرفت که این پوست به طور میخانیکی جوانه‌زنی را محدود نمی‌کند. وقتی که خواب جنین با سرمایی مرطوب شکسته می‌شود، جنین به اندازه کافی رشد یافته است و قدرت شکستن پوست چوبی را دارد (Nikolaeva, 1977).. رسولی و همکاران (۱۳۹۴) در یک تحقیقی که جهت جوانه‌زنی تخم با استفاده از روش سرمادهی مرطوب بالای چهار نوع از تخم‌های *Prunus* که شامل *Prunus communis L*، *Prunus scoparia Spach*، *Prunus haussknechtii Bornm* و *Prunus persica L* بود انجام دادند گزارش کردند که تخم‌های شفتالو (*Prunus Persica L.*) نسبت به سه نوع دیگر بیش‌ترین دامنه زمانی را برای شکست خواب بذر داشته‌اند. به طوری که سه اسپیشز مربوط به بادام در یک کته-گوری و تخم‌های شفتالو (*Prunus persica L.*) از لحاظ بیش‌ترین زمان سرمادهی در یک بخش جدا قرار گرفت.

مواد و روش تحقیق

این تحقیق در ولسوالی حصه اول کوهستان ولایت کاپیسا تطبیق و عملی گردید. که روش عملی ساختن و تطبیق آن قرار ذیل می‌باشد.

ترتیمت‌های این تحقیق قرار ذیل می‌باشند.

کشت مستقیم در زمین (کنترول).

سرماددهی در بوره اره (Moist Stratification).

تخریش میخانیککی با سوهان (Mechanical Scarification).

تخریش میخانیککی با سوهان (Mechanical Scarification) و ۴۵ روز سرماددهی.

تخریش کیمیاوی با تیزاب گوگرد ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه ($H_2SO_4/10\text{mine}$).

تخریش کیمیاوی با تیزاب گوگرد ۸۰٪ برای ۱۰ دقیقه ($H_2SO_4/10\text{mine}$) و ۴۵ روز سرماددهی.

تخریش کیمیاوی با تیزاب گوگرد ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه ($H_2SO_4/20\text{mine}$).

تخریش کیمیاوی با تیزاب گوگرد ۸۰٪ برای ۲۰ دقیقه ($H_2SO_4/20\text{mine}$) و ۴۵ روز سرماددهی.

این تحقیق در ۴۰ قطار بذری که در هر قطار ۵۰ عدد تخم شفتالو هم شکل و هم وزن که از درخت مشخص شفتالو Self-pollination جمع آوری گردیده بود کشت گردید که فاصله بین تخم‌ها ۱۰ سانتی متر و فاصله بین دو پشته ۷۰ سانتی متر شدند طوری که طول پشته‌ها ۷.۵ متر و عرض آن ۷۰ سانتی متر ترتیب شد. این تحقیق در دیزاین کامل اتفاقی (Randomized Complete Block Design RCBD) که هر ترتیمت آن دارای پنج تکرار بود انجام شد. مشاهدات جهت جمع آوری

ارقام، از پارامترهای جوانه‌زنی و سرعت رشد تخم‌های که جوانه می‌زنند بعد از کشت آغاز و الی آخر ماه اسد صورت گرفت ارقام جمع آوری شده ثبت و یاد داشت گردید.

پارامترهای قابل اندازه گیری

پارامترهای ذیل در این تحقیق مورد مطالعه قرار گرفت:

فیصدی جوانه زنی نهایی (Final Germination Percentage)

فیصدی جوانه‌زنی با استفاده از رابطه زیر محاسبه گردید:

$$FGP = \frac{N_t}{N} \times 100$$

در افاده فوق FGP فیصدی جوانه زنی، N_t قسمتی از تخم جوانه‌زده در هر ترنمنت که در پایان تحقیق اندازه گیری می‌شود و N نیز تعداد تخم استفاده شده در تحقیق است (Olmez et al, 2007).

اوسط زمان لازم جوانه‌زنی (Mean Germination Time)

برای محاسبه اوسط زمان جوانه‌زنی تخم از رابطه زیر استفاده می‌شود: (Olmez et al, 2007).

$$MGT = \frac{(n_1 \times t_1) + (n_2 \times t_2) + \dots + (n_i \times t_i)}{T}$$

MGT اوسط زمان لازم جوانه‌زنی.

n: تعداد روزها از ابتدای تحقیق برای هر شمارش تخم جوانه‌زده.

t: تعداد تخم جوانه‌زده در هر روز شمارش.

T: تعداد کل تخم جوانه‌زده.

طول ساقه

طول ساقه پس از پایان تحقیق با استفاده از متر اندازه گیری گردید.

شکل ۱. مرحله ختم دوره جوانه زنی تخم‌های شفتالو در بلاک‌های تحقیقاتی.

۴- شاخص جوانه زنی (Germination Index)

برای محاسبه شاخص جوانه زنی از رابطه زیر استفاده می‌شود:

$$GI = \sum_{i=1}^t \frac{G_i}{t}$$

GI: شاخص جوانه زنی.

t: تعداد روزها.

G_i : تعداد تخمی که در امروز جوانه زده است (Yuan et al, 2010).

۵- سرعت جوانه‌زنی (T50)

تعداد روزی که لازم بود درصد جوانه‌زنی هر ترنمت به ۵۰ درصد مقدار FGP (کل جوانه‌زنی) برسد محاسبه گردید (Yuan et al, 2010).

۶- قطر نهالی

در روزهای آخر تحقیق قطر نهال‌ها با استفاده از قطرسنج (Vernier caliper) محاسبه گردید.

شکل ۲. اندازه‌گیری قطر نهالی در روزهای آخر تحقیق.

۳-۶- محاسبات آماری

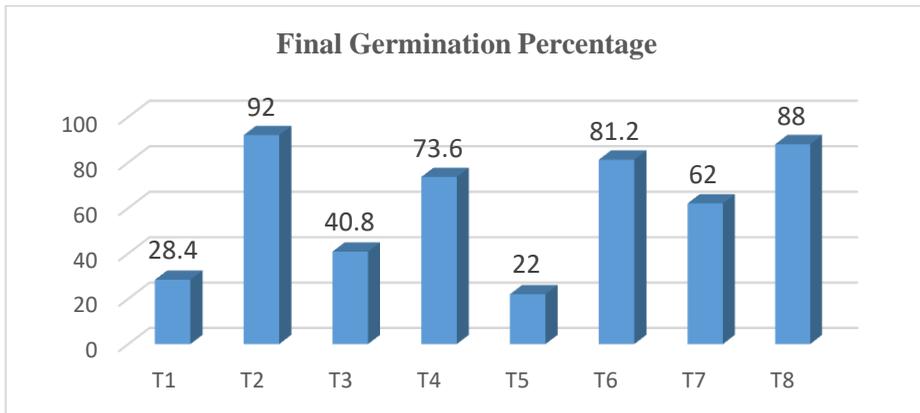
نتایج با استفاده از نرم افزار SAS مورد تجزیه واریانس قرار گرفتند. از نرم افزار اکسل 2010 برای ثبت اعداد استفاده شد. میانگین‌ها با آزمون حداقل اختلاف معنی‌دار (LSD) در سطح احتمال ۱ درصد مقایسه شدند.

نتایج و مناقشه

این تحقیق که در ولسوالی حصه اول کوهستان ولایت کاپیسا تطبیق و عملی گردید. شاخص‌های ذیل در این تحقیق مورد مطالعه و ارزیابی قرار گرفت:

اول : فیصدی جوانه‌زنی نهائی

فیصدی جوانه‌زنی نهائی بیانگر این است که از صد فیصد تخم که در این تحقیق کشت گردیده است چند فیصد آن در بین ترتمنت‌ها جوانه‌زنی بهتر داشته است.

گراف ۱. فیصدی جوانه‌زنی نهائی تخم‌های شفتالو.

نتیجه تحلیل ارقام فیصدی جوانه‌زنی نهائی در این تحقیق نشان می‌دهد که ترتمنت‌ها با در نظر داشت ۱٪ احتمال خطا ($P < 0.01$) از هم فرق قابل ملاحظه داشتند. چنانچه در نتیجه ترتمنت ۲ که سرمادهی هوای سرد (St90D) جوانه‌زنی نهائی به ۹۲٪ حد اعظمی صورت گرفت. به تعقیب آن ترتمنت ۸ که معامله کردن تخم‌ها با سلفوریک اسید برای ۲۰ دقیقه همراه با سرمادهی به مدت ۴۵ روز ($H_2SO_4-20+St_{45D}$) بیش‌ترین میزان ۸۸٪ جوانه‌زنی را نشان داد. سپس ترتمنت‌های ۶ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه همراه با ۴۵ روز سرمادهی) ۸۱.۲٪ می‌باشد، ترتمنت ۴ (تخریش همراه سوهان درشت و ۴۵ روز سرمادهی) ۷۳.۶٪ بوده، ترتمنت ۷ (سلفوریک اسید برای مدت ۲۰ دقیقه)، به ترتیب قرار گرفتند و کمترین میزان جوانه‌زنی نهائی در نتیجه ترتمنت ۵ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه) که ۲۲٪ به ملاحظه رسیدند. و به تعقیب آن ترتمنت ۱ (کنترول) ۲۸.۴٪ جوانه‌زده است. ترتمنت ۳ نیز ۴۰.۸٪ جوانه‌زنی را داشته که تخریش میخانیکی با سوهان درشت بدون سرمادهی می‌باشد. در

پوهنمل محمد ناصر طاهری

نتیجه ترتمنت‌های ۵، ۱ و ۳ فیصدی جوانه‌زنی محدود و غیر قابل اقتصادی برای تولید نهال شفتالو را داشتند که هر سه ترتمنت بدون سرمادهی بودند. در مطالعاتی که بالای فیصدی جوانه‌زنی اکثر تخم‌های نباتاتی که دارای پوشش سخت و غیر قابل نفوذ آب دارند گزارش‌های مشابهی دریافت گردید (عباسی، ۱۳۹۳) گزارش کرده است که ترتمنت سلفوریک اسید % ۹۶ به مدت ۳۰ و ۶۰ دقیقه بدون سرمادهی هیچ گونه جوانه‌زنی در تخم‌های شفتالو، آلبالو و گیلاس مشاهده نشد که احتمال وجود پدیده سقط جنین در بذرها گونه‌های مورد آزمایش وجود دارد و یا احتمالاً مواد بازدارنده بیش‌تری دارند. در یک مطالعه، مشاهده شده است که درصد جوانه‌زنی بذر این گونه‌ها به دلیل سقط جنین بالا و مدت زمان طولانی مورد نیاز برای جوانه‌زنی، چندان چشم‌گیر نبوده است. که نتایج این تحقیق با یافته‌های عباسی هم‌خوانی دارند.

در تحقیقات روات و همکاران (2010) نیز واکنش جوانه‌زنی بذرهای انار وحشی با مدت‌های مختلف سرمادهی مورد مطالعه قرار گرفته، جوانه‌زنی انار به طور معنی‌دار با افزایش مدت زمان سرمادهی بهبود یافته است. سرمادهی ۳۰ روز در ۵ درجه سانتی‌گراد درصد جوانه‌زنی را افزایش داده. ایشان گزارش کردند که سرمادهی ۲۵ تا ۳۰ روزه برای جوانه‌زنی یک‌نواخت و سریع بذر انار در مقایسه با کنترل مناسب می‌باشد. که نتایج این تحقیق با یافته‌های روات نیز هم‌خوانی دارند. مکانیسم واقعی رفع خفتگی در اثر سرما هنوز شناخته نشده است (Hopkins, 2009). بعضی از دانشمندان تغییر شکل‌هایی را که در ساختار انزایمی، یا در متابولیسم نوکلئیک اسیدها و یا در ساختار کلوئیدی با افزایش آب‌دوستی و غیره روی می‌دهند، را عامل این امر دانسته‌اند. (عموآقایی، ۱۳۸۹). هم‌چنین کاهش یا حذف بازدارنده‌های جوانه‌زنی داخل تخم مثلاً کاهش میزان آبسزیک اسید (ABA) و یا فعال کردن و سنتز جیبرلین‌را نیز از جمله تأثیرات سرما دانسته‌اند (Grepsson, Bewley, 2007) & (2001Y; Harberd, 2002; Srivastava 2002).

محققان معتقدند که در بسیاری از بذرها که به‌طور گسترده‌ای نیاز به سرما جهت برطرف شدن خواب دارند، مانند فندق و افرا برک چناری، طی دوره سرمادهی مقدار زیادی RNA جمع می‌شود. حال آنکه در بذرها کنترل که در حرارت بالاتر نگهداری می‌شوند، تجمع زیادی از RNA

پوهنمل محمد ناصر طاهری

دیده نمی‌شود. این رویداد اهمیت سرما را در بازساخت مالیکول‌های بزرگ برای از سرگیری رشد و نمو بذر را مورد تأکید قرار می‌دهد (Slater & Bryant, 1982). طی مطالعه‌ی بیان گردیده که مدت زمان لازم برای شکست کامل خواب در تخم هر نوع نبات حد آستانه‌ی خاصی دارد (Villiers, 1978). البته تجربه نشان می‌دهد که دوره‌های لازم برای تماس بذرها با سرما حالت جمعی دارند. یعنی بذرها حتی اگر در معرض دوره‌های منقطع سرمایی قرار گیرند، زمانی خواب آن-ها شکسته می‌شود که جمع دوره‌های سرمای تجربه شده، به اوسط آستانه زمانی لازم رسیده باشد (خانکی و همکاران، ۱۳۹۳). تحقیقی را که بالای جوانه‌زنی تخم زردآلو با طریق سرمادهی مصنوعی و طبیعی انجام دادند گزارش کردند که در صد جوانه‌زنی در ترنمنت سرمادهی نسبت به روند طبیعی جوانه‌زنی افزایش چشم‌گیری داشت از طرف دیگر اوسط زمان جوانه‌زنی، سرعت جوانه‌زنی در حالت جوانه‌زنی مصنوعی نسبت به حالت طبیعی افزایش یافته است. به عبارت دیگر طول زمان لازم برای جوانه‌زنی کوتاه می‌شود که این امتیاز دیگر جوانه‌زنی مصنوعی (جوانه‌زنی به شیوه سرمادهی در حالت مصنوعی) نسبت به جوانه‌زنی با روند طبیعی می‌باشد.

تیسچر و همکاران (۱۹۹۴). دریافتند که ترنمنت سولفوریک اسید با سرمادهی مؤثرترین ترنمنت در افزایش درصد جوانه‌زنی تخم‌های ارزن (*Panicum virgatum* L) می‌باشد. تفتی و همکاران گزارش کردند برای شکستن خواب تخم رونا س بالاترین درصد جوانه‌زنی مربوط به ترنمنت سولفوریک اسید ۹۰ درصد به مدت ۱۵ دقیقه می‌باشد. البته می‌توان گفت که سلفوریک اسید در صورت کاهش بازدارنده‌ها جوانه‌زنی قادر است با کاهش استحکام پوست سخت تخم سبب افزایش جوانه‌زنی و بهتر سازی این فرآیند گردد (تفتی، ۱۳۸۵).

پناهی و همکاران دریافتند که با توجه به سخت بودن بذر درختچه پر (*Catinus coggygria*) (Scop.L) و هم‌چنین دارا بودن مواد مؤثر گیاهی در پوست بذر این درختچه، اسید سلفوریک ۹۸ فیصد می‌توان طی مدت زیاد (البته تا زمانی که جنین بذر آسیب نبیند) پوشش دانه‌ها را تحت تأثیر خود قرار دهد، و نتیجه گرفتند که تا زمانی که از یک ترنمنت سرمادهی به منظور شکستن خواب فیزیولوژیکی بذر درختچه پر استفاده نشود، اسید سلفوریک به تنهایی حتی طی زمان‌های زیاد نمی-

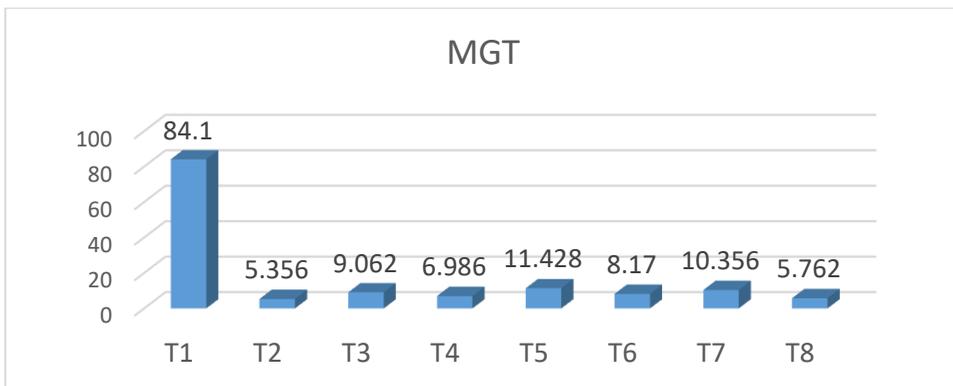
پوهنمل محمد ناصر طاهری

تواند تأثیر چندان مثبتی بر صفات جوانه‌زنی این درختچه داشته باشد و هم‌چنان بیان کردند که حدود ۵ فیصد خواب گیاهان مختلف ناشی از سختی زیاد پوست بذرهای آنها و به عبارت دیگر نفوذناپذیری پوست در برابر آب است، اما بقیه خواب بذرهای گیاهان (حدود ۹۵ فیصد) به عوامل فیزیولوژیکی نسبت داده می‌شوند. که با اعمال ترتمنت‌های پیش سرمادهی می‌توان این خواب فیزیولوژیکی را نیز از بین برد و صفات جوانه‌زنی را بهبود بخشید. حرارت کم سبب ایجاد تنش در دیوارهای سلول بذر گیاهان می‌شود و این موضوع ممکن است موجب افزایش ترشح سلول در طی سرمادهی پس از شکست خواب فیزیولوژیکی بذر با کمک ترتمنت سرمادهی، غوطه وری در اسید سلفوریک می‌توان به راحتی بر خواب فیزیکی بذر نیز غلبه کند و مقدمات بهبود صفات جوانه‌زنی گیاه را فراهم آورد (پناهی و همکاران، ۱۳۹۳). بررسی منابع نشان می‌دهد که در بسیاری از بذرهای نیازمند سرما، ترتمنت سرمادهی می‌تواند جوانه‌زنی را تحریک کند و افزایش دهد. در میان روش‌های گوناگونی که در منابع مختلف از آنها برای شکست خواب بذر استفاده شده است، سرمادهی با غوطه‌وری در اسیدسلفوریک از مهم‌ترین روش‌ها محسوب می‌شود (Olmez et al., 2007a; Guner & Tilki, 2009). به‌طور کلی خواب بذر شامل انواع مختلف فیزیکی (پوست بذر)، میخکانیکی (پوست سخت بذر) و کیمیای است. خواب فیزیکی به دلیل وجود نوعی از پوست بذر به‌وجود می‌آید که نسبت به نفوذ آب مقاوم بوده و در واقع نفوذناپذیر است. در طبیعت پوست بذر توسط میکروارگانسیم‌ها، عبور از دستگاه هضمی پرندگان و حیوانات یا در اثر فرسایش میخکانیکی با یخ و آب‌شدن متناوب و در برخی گونه‌ها توسط آتش، نرم و نفوذپذیر می‌شود خواب میخکانیکی نیز به وسیله ساختارهای احاطه‌کننده بذر که بسیار قوی است و اجازه گسترش جنین را حتی در صورت نفوذ آب فراهم نمی‌کند، به وجود می‌آید. خواب کیمیای نیز توسط بازدارنده‌های جوانه‌زنی که طی تکامل بذر و میوه در پوست آنها جمع می‌شوند، ایجاد می‌شود و در اثر آب‌شویی طولانی بذر، برداشتن پوست بذر یا هر دو روش از بین می‌رود (خوشخوی، ۱۳۸۲). برای رفع خواب فیزیکی معمولاً از ترتمنت‌های خراشدهی فیزیکی و غوطه‌وری در اسید سلفوریک و برای رفع خواب فیزیولوژیکی نیز اغلب از ترتمنت سرمادهی استفاده می‌شود. استفاده از دو ترتمنت تخریش فیزیکی و

پوهنمل محمد ناصر طاهری

اعمال سرمادهی به طور هم‌زمان و متناسب با شرایط محیط کشت نوع نبات مورد نظر می‌توان راهکاری مطمئن، اقتصادی و کم‌خطر (از نظر تولید نهال سالم) برای برطرف کردن خواب بذرهای دارای پوست سخت در نباتات مناطق معتدله و سردسیر باشد (Hardegree et al., 2006; Eisavand et al., 2006). (رسولی و همکاران، ۱۳۹۴). در یک تحقیقی که جهت جوانه‌زنی (Seed Germination) تخم‌ها با استفاده از روش (Cold Stratification) بالای چهار نوع از تخم‌های *Prunus* که شامل *Prunus communis* L و *Prunus scoparia* Spach، *Prunus haussknechtii* Bornm و *Prunus Persica* L) بود انجام دادند گزارش کردند که تخم‌های شفتالو (*Prunus Persica* L.) نسبت به سه نوع دیگر بیش‌ترین دامنه زمانی را برای شکست خواب بذر داشته. به طوری که سه گونه مربوط به بادام در یک کته‌گوری و تخم‌های شفتالو (*Prunus Persica* L.) از لحاظ بیش‌ترین زمان سرمادهی در یک بخش جدا قرار گرفته است. پس می‌توان نتیجه گرفت که تخم شفتالو نیاز به سرمادهی بیش‌تری نسبت به دیگر تخم‌های فامیل پرونوس دارد.

اوسط زمانی برای تکمیل جوانه‌زنی (به روز)

گراف ۲. اوسط زمان برای تکمیل جوانه‌زنی (به روز)

نتیجه تحلیل ارقام اوسط زمان برای تکمیل جوانه‌زنی (به روز) نشان می‌دهد که ترتیمنت‌ها با در نظر داشت ۱٪ احتمال خطا ($P < 0.01$) از هم فرق قابل ملاحظه داشتند. چنانچه در نتیجه ترتیمنت ۲ که سرمادهی هوای سرد ($St90D$) اوسط زمان برای تکمیل جوانه‌زنی (به روز) در کم‌ترین زمان یعنی

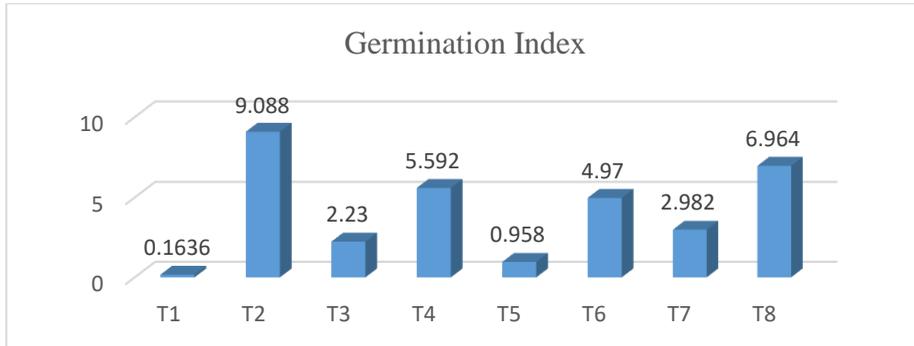
پوهنمل محمد ناصر طاهری

در ۵.۳۵۶ روز صورت گرفت. به تعقیب آن تریتمنت ۸ که معامله کردن تخم‌ها با سلفوریک اسید برای ۲۰ دقیقه همراه با سرمادهی به مدت ۴۵ روز ($H_2SO_4-20+St_{45D}$) کم‌ترین زمان یعنی ۵.۷۶۲ روز را برای جوانه‌زنی نشان داد. سپس تریتمنت ۴ (تخریش همراه سوهان درشت و ۴۵ روز سرمادهی)، و بعد تریتمنت‌های ۶ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه همراه با ۴۵ روز سرمادهی)، و همان‌طور تریتمنت ۳ تخریش میخانیکی با سوهان درشت می‌باشد. بدون سرمادهی نیز در ۹ روز بوده، تریتمنت ۷ (سلفوریک اسید برای مدت ۲۰ دقیقه)، به ترتیب قرار گرفتند و بیش‌ترین زمان را برای تکمیل جوانه‌زنی یعنی ۸۴.۱ روز در نتیجه تریتمنت ۱ (کنترول) و تریتمنت ۵ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه) به ملاحظه رسیدند.

محققان معتقد هستند که سرمادهی مرطوب در تخم تولید برخی محرک‌های رشد مانند جبرلین را افزایش می‌دهد سپس جبرلیک اسید به لایه الایرون رفته و انزایم‌های مختلفی را فعال می‌کند یکی از این انزایم‌ها امیلاز است که باعث تجزیه قندها شده و آن‌ها را به مواد قابل استفاده برای جنین تبدیل می‌کند و در نتیجه جوانه‌زنی تخم تحریک می‌شود (Keshkar et al., 2009; Copeland & Mc Donald, 1995).
Donald, 1995) تشکیل امینو اسیدهای ضروری برای تغذیه جنین در طول رشد نیز از جمله تغییراتی است که در تخم‌های سرما دیده روی می‌دهد. هم‌چنین تریتمنت سرمادهی سبب کاهش هورمون‌های بازدارنده (Inhibitors) جوانه‌زنی مانند (ABA) و افزایش هورمون‌های محرک جوانه‌زنی (Promoters) شده و بدین ترتیب باعث بهبود جوانه‌زنی می‌شود (فرخی و همکاران، ۱۳۹۶).

یوسل (۲۰۱۲) در بذرهای عدس نشان داده است که کم‌ترین میانگین زمان جوانه‌زنی در تیمار پرایمینگ آب در ۲۰ درجه سانتی گراد به مدت ۱۲ و ۲۴ ساعت بدست می‌آید (کایا و همکاران، ۲۰۱۲). نشان دادند که کوتاه‌ترین اوسط زمان جوانه‌زنی تخم گل آفتاب پرست رقم 'اولیکو' در تریتمنت پرایمینگ (پتاشیم نترات و هیدروپرایمینگ) حاصل می‌شود. تریتمنت پرایمینگ فرآیند متابولیسم گلوکوز را تسریع کرده و فعالیت آنزیم‌های فنیل آلانین آمونیا، سوپراکسید دسموتاز، کاتالاز و پراکسیداز را افزایش می‌دهد.

شاخص جوانه‌زنی

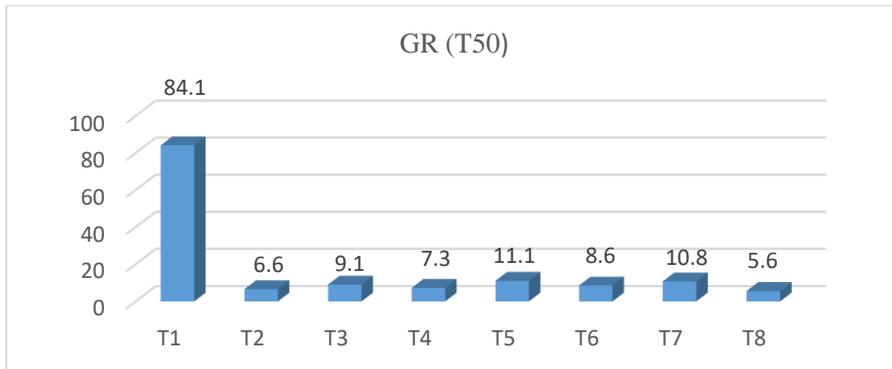
گراف ۳. شاخص جوانه‌زنی.

شاخص جوانه‌زنی که نماینده گی از تخم جوانه‌زده به‌روز می‌کند. در نتیجه تحلیل ارقام شاخص جوانه‌زنی در این تحقیق نشان می‌دهد که تریمنت‌ها با در نظر داشت ۱٪ احتمال خطا ($P < 0.01$) از هم فرق قابل ملاحظه داشتند. چنانچه در نتیجه تریمنت ۲ که سرمادهی هوای سرد (St90D) می‌باشد شاخص جوانه‌زنی ۹.۰۸۸ تخم در یک روز جوانه‌زده است. تریمنت ۸ که معامله کردن تخم‌ها با سلفوریک اسید برای ۲۰ دقیقه همراه با سرمادهی به مدت ۴۵ روز ($H_2SO_4-20+St45D$) بوده عدد ۶.۹۶۴ را نشان داده که تقریباً هفت عدد تخم در یک روز جوانه‌زده است. به تعقیب آن تریمنت ۴ که عدد ۵.۵۹۲ را دارد که تخریش میخانیکی (تخریش همراه سوهان درشت و ۴۵ روز سرمادهی)، می‌باشد. سپس تریمنت ۶ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه همراه با ۴۵ روز سرمادهی) که عدد ۴.۹۷ را نشان می‌دهد، پس از آن تریمنت ۷ (سلفوریک اسید برای مدت ۲۰ دقیقه) که تقریباً ۳ عدد تخم در روز جوانه‌زده است و تریمنت ۳ نیز نتایج غیر قابل قبول یعنی ۲.۲۳ تخم در روز جوانه‌زنی داشته است، به ترتیب قرار گرفتند و کم‌ترین شاخص جوانه‌زنی در نتیجه تریمنت ۱ (کنترول) یعنی ۰.۱۶۳۶ تخم در روز جوانه‌زده است که به تعقیب آن تریمنت ۵ که عدد ۰.۹۵۸ را نشان می‌دهد. در کل چنین نتیجه گیری می‌کنیم که تریمنت‌های که بدون سرمادهی بودند، شاخص جوانه‌زنی به نسبت این که در تخم شفتالو پوشش چوبی سخت دارد و با استفاده از تخریش میخانیکی و کیمیاوی نمی‌توان در آن‌ها حاصل قناعت بخش بدست آورد (کاجی و عباسی، ۱۳۹۷). گزارش کردند که تخم بسیاری از درختان میوه

پوهنمل محمد ناصر طاهری

دارای یک یا ترکیبی از چند نوع رکود می‌باشند. تخم‌های شفتالو نیز دارای رکود فیزیولوژیکی متوسط و رکود میخکانیکی ناشی از پوست تخم هستند، که مانع جوانه‌زنی تخم‌های سالم و زنده در شرایط مساعد محیطی می‌شوند. بنابر این، ارزیابی روش‌های شکستن رکود به منظور افزایش شاخص، فیصدی و سرعت جوانه‌زنی تخم ضروری به نظر می‌رسد. متداول‌ترین روش برای شکستن رکود فیزیولوژیکی سرمادهی بوده، که شامل نگهداری بذرها در محیط مرطوب برای یک دوره زمانی مشخص در حرارت ۰ تا ۱۰ درجه سانتی‌گراد می‌باشد در بسیاری از گونه‌های گیاهی، دمای ۵ درجه سانتی‌گراد به مدت ۶۰ روز برای غلبه بر رکود بذر کافی به نظر می‌رسد. این اعتقاد وجود دارد که ترنمنت سرمادهی باعث افزایش هورمون‌های تحریک کننده رشد مانند جبریلین‌ها و سیتوکنین‌ها و کاهش هورمون بازدارنده آبسزیک اسید می‌شود؛ به همین دلیل در برخی مواقع از هورمون‌ها و مواد شیمیایی به عنوان جایگزین تمام یا بخشی از سرمادهی استفاده می‌گردد. از جبریلین‌ها به طور گسترده-ای در میوه‌کاری برای شکستن رکود و القاء جوانه‌زنی بذر و در نتیجه دستیابی به نهال‌های بذری یک‌دست در قوریه استفاده شده است. علاوه بر این، ترکیبی از سرمادهی همراه با غلظت‌های مختلف هورمون‌های تحریک کننده جوانه‌زنی برای شکستن رکود و تحریک جوانه‌زنی بذر در درختان میوه مختلف مانند پاپایا، خرمالو، شفتالو، چارمغزسیاه و محلب استفاده و توصیه شده است. اگرچه کاربرد اسید جبریلیک و سرمادهی معمول‌ترین تکنیک‌ها برای رفع رکود در گونه‌های چوبی می‌باشند (کاجی و عباسی، ۱۳۹۷).

سرعت جوانه‌زنی (T₅₀)

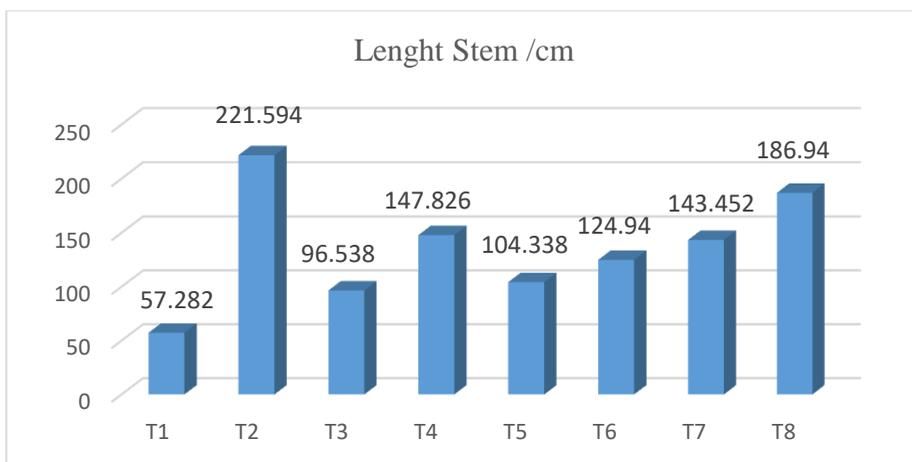
گراف ۴. سرعت جوانه‌زنی (T₅₀)

سرعت جوانه‌زنی (T₅₀) تعداد روزی که لازم بود فیصدی جوانه‌زنی هر تریمنت به ۵۰ فیصد مقدار FGP (کل جوانه‌زنی) باید می‌رسید. طبق تعریف هرچه مقدار عددی زمان لازم برای رسیدن به ۵۰ فیصد جوانه‌زنی کوچک‌تر باشد، نشان دهنده جوانه‌زنی سریع‌تر می‌باشد در نتیجه تحلیل ارقام سرعت جوانه‌زنی (T₅₀) در این تحقیق نشان می‌دهد که تریمنت‌ها با در نظر داشت ۱٪ احتمال خطا (P < 0.01) از هم فرق قابل ملاحظه داشتند. چنانچه در نتیجه تریمنت ۸ که معامله کردن تخم‌ها با سلفوریک اسید برای ۲۰ دقیقه همراه با سرمادهی به مدت ۴۵ روز (H₂SO₄-20+St₄₅D) بوده، در ۵.۶ روز ۵۰٪ تخم‌های شفالو کشت شده جوانه‌زده که کم‌ترین زمان را برای جوانه‌زنی نشان داد. به تعقیب آن تریمنت ۲ که سرما دهی هوای سرد (St₉₀D) می‌باشد، سرعت جوانه‌زنی در کم‌ترین زمان یعنی در ۶.۶ روز جوانه‌زنی تخم‌ها به ۵۰٪ کل جوانه‌زنی رسیده. به تعقیب آن تریمنت ۴ که عدد ۷.۳ را دارد که تخریش میخانیکی (تخریش همراه سوهان درشت و ۴۵ روز سرمادهی)، می‌باشد. سپس تریمنت ۶ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه همراه با ۴۵ روز سرمادهی) که عدد ۸.۶ را نشان می‌دهد، پس از آن تریمنت ۷ (سلفوریک اسید برای مدت ۲۰ دقیقه) که ارقام ۱۰.۸ را نشان داده است، به ترتیب قرار گرفتند و بیش‌ترین زمان را برای رسیدن به ۵۰٪ جوانه‌زنی در نتیجه تریمنت ۱ (کنترول) یعنی ۸۴.۱ روز بعد، ۵۰٪ تخم‌های شفتالو جوانه‌زده بعد از کنترول بیش‌ترین زمان را برای رسیدن به ۵۰٪ جوانه‌زنی

پوهنمل محمد ناصر طاهری

در تریتمنت ۵ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه) که عدد ۱۱.۱ را نشان داده است، می باشد (دانشور و همکاران، ۲۰۰۸). گزارش کردند که تخریش پوست و حذف اندوکارپ بذر همراه با سرمادهی مرطوب به مدت ۴۵ روز بهترین نتیجه سرعت جوانه زنی را در دو نوع جنس پرونوس که شامل (*Prunus scaporia.L and Prunus webbi.L.*) بود، به همراه داشته است. که نتایج این تحقیق با نتایج دانشور هم خوانی دارد. هم چنان گزارش شده است که خراش دهی بذر بادام (*P. Dulcis*) با استفاده از اسید سلفوریک باعث کاهش ضخامت اندوکارپ و افزایش سرعت جوانه زنی بذر می گردد. شکست خواب فیزیکی حاصل از پوست بذر شفتالو با حذف پوست ممکن می گردد (روحی و همکاران، ۱۳۹۱). در بسیاری از مطالعات، استفاده از سلفوریک اسید به عنوان روشی ساده و مؤثر جهت شکستن رکود بذر دارای پوسته سخت معرفی شده است (مقدم و زینلی، ۱۳۸۷). در برخی موارد ممکن است علاوه بر پوست سخت مواد بازدارنده جوانه زنی نیز در بذر وجود داشته باشند که در چنین وضعیتی حتی در صورت نفوذپذیر بودن پوست نسبت به آب باز هم جوانه زنی صورت نمی گیرد (الحسینی، ۱۳۹۳). در این تحقیق بعد از کنترل بیشترین زمان را برای رسیدن به ۵۰٪ جوانه زنی در تریتمنت ۵ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه) که عدد ۱۱.۱ را نشان داده است، می باشد.

طول ساقه به سانتی متر

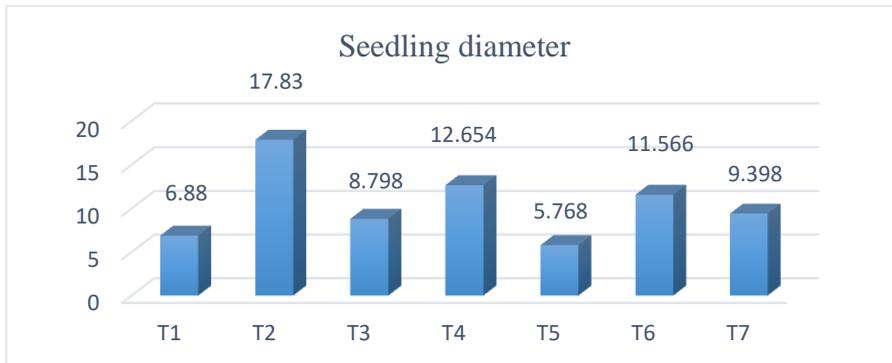

گراف ۵. طول ساقه به سانتی متر

نتیجه تحلیل ارقام این تحقیق که بالای شفتالو بود در رابطه به اندازه گیری طول ساقه به سانتی متر نشان می‌دهد که تریتمنت‌ها با در نظر داشت ۱٪ احتمال خطا ($P < 0.01$) از هم فرق قابل ملاحظه داشتند. چنانچه در نتیجه تریتمنت ۲ که سرمادهی هوای سرد (St90D) طول ساقه به حد اعظمی یعنی ۲۲۱.۵۹ سانتی متر رشد کرده است. به تعقیب آن تریتمنت ۸ که معامله کردن تخم‌ها با سلفوریک اسید برای ۲۰ دقیقه همراه با سرمادهی به مدت ۴۵ روز ($H_2SO_4-20+St_{45}D$) ۱۸۶.۹۴ سانتی متر طول ساقه را نشان داد. سپس تریتمنت ۴ (تخریش همراه سوهان درشت و ۴۵ روز سرمادهی) که ۱۷۴.۸۲۶ سانتی متر رشد کرده. بعد تریتمنت ۷ (سلفوریک اسید برای مدت ۲۰ دقیقه) ۱۴۳.۴۵۲ سانتی متر رشد کرده است. تریتمنت‌های ۶ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه همراه با ۴۵ روز سرمادهی) ۱۲۴.۹۴ سانتی متر می‌باشد، به ترتیب قرار گرفتند و کم‌ترین طول ساقه در نتیجه تریتمنت ۱ (کنترول) ۵۷.۲۸۲ و تریتمنت ۳ (تخریش میخانیکی با سوهان بدون سرمادهی) ۹۶.۵۳۸ سانتی متر به ملاحظه رسیدند. تریتمنت‌های ۱ کنترول ۵۷.۲۸۲ سانتی متر و تریتمنت ۳ (تخریش میخانیکی با سوهان بدون سرمادهی) ۹۶.۵۳۸ سانتی متر طول ساقه در تولید نهال شفتالو از لحاظ اهمیت اقتصادی برخوردار نمی‌باشد. در بررسی منابع مطالعاتی که صورت گرفت با هم‌چون هدف مشابه بالای شفتالو تحقیقی صورت نگرفته است. اما در نباتات طی و غیره چنین دریافت گردیده است (ویسی و همکاران، ۱۳۹۷) تحقیقی را بالای نبات طی به نام کنگر وحشی (*Gundelia tournefortii L.*) انجام داده بودند، گزارش کردند که، نتایج نشان داده میانگین طول گیاهچه‌ها در دوره شش هفته سرمادهی بیش‌تر از بقیه دوره‌ها بود و بالاترین طول گیاهچه تحت تریتمنت سرمادهی همراه با خراش دهی و بیش‌ترین سرعت جوانه‌زنی تحت تریتمنت جیبرلیک اسید ۱۰۰۰ میلی‌گرم بر لیتر همراه با خراش دهی در بالاترین دوره سرمادهی شش-هفته‌ئی حاصل شد در حالی که در یک و دو هفته نتایج محدودی که در قبال داشت (ویسی و همکاران، ۱۳۹۷). (شرفی و سید امید، ۱۳۹۰) تحقیقی را که بالای تخم انگور سرخ انجام داده بودند گزارش کردند استفاده از سلفوریک اسید سبب افزایش طول ساقه و قطر نهال انگور شده اما تاثیری بر فیصدی جوانه‌زنی نداشته است (فتحی و همکاران، ۱۳۹۶) تحقیقی را که جهت جوانه‌زنی و طول ساقه بالای

بادام کوهی (*Prunus scoparia. L.*) انجام داده بودند گزارش کردند که بیشترین فیصدی جوانه-زنی و طول ساقه‌چه در تریمنت ۴۵ روز سرمادهی به دست آمده، که با این تحقیق هم‌خوانی دارد.

قطر نهالی به میلی متر

گراف ۶. قطر نهال به میلی متر

نتیجه تحلیل ارقام این تحقیق که بالای شفتالو بود در رابطه به اندازه گیری قطر نهالی به میلی متر در روزهای آخر تحقیق قطر نهال‌ها با استفاده از قترسنج (Vernier caliper) محاسبه گردید. نتایج نشان می‌دهد که تریمنت‌ها با در نظر داشت ۱٪ احتمال خطا ($P < 0.01$) از هم فرق قابل ملاحظه داشتند. چنانچه در نتیجه تریمنت ۲ که سرمادهی هوای سرد (St90D) قطر نهالی به میلی متر به حد اعظمی یعنی ۱۷.۸۳ میلی متر رشد کرده است. به تعقیب آن تریمنت ۸ که معامله کردن تخم‌ها با سلفوریک اسید برای ۲۰ دقیقه همراه با سرمادهی به مدت ۴۵ روز ($H_2SO_4-20+St D$) ۱۶.۸۵۴ میلی متر قطر ساقه را نشان داد. سپس تریمنت ۴ (تخریش همراه سوهان درشت و ۴۵ روز سرمادهی) که ۱۲.۶۵۴ میلی متر، بعد تریمنت ۶ (سلفوریک اسید برای ۱۰ دقیقه همراه با ۴۵ روز سرمادهی) ۱۱.۵۶۶ میلی متر می‌باشد، تریمنت ۷ (سلفوریک اسید برای مدت ۲۰ دقیقه) ۹.۳۹۸ میلی متر رشد کرده، به ترتیب قرار گرفتند و کمترین قطر ساقه در نتیجه تریمنت ۵ (سلفوریک اسید ۱۰ دقیقه بدون سرمادهی) به مشاهده می‌رسد که ۵.۷۸۶ میلی متر قطر آن بوده و بعد تریمنت ۱ (کنترول) و تریمنت ۳ (تخریش میخانیکی با سوهان بدون سرمادهی) به ملاحظه رسیدند. پس چنین نتیجه می‌گیریم تریمنت‌های

که بدون سرمادهی هستند اثرات کاهش در قطر ساقه را همراه می‌باشند (فتحی و همکاران، ۱۳۹۶) گزارش کردند که پس از ۴۵ روز سرمادهی فیصدی جوانه‌زنی تخم‌بادام کوهی (*Prunus scoparia*) (L.) بیش‌تر از ۹۰٪ افزایش یافت هم‌چنان دریافتند که تخریش میخانیکی بذر همراه با سرمادهی تاثیر بیش‌تری روی فیصدی جوانه‌زنی، اوسط زمان جوانه‌زنی، طول ساقه و قطر نهالی دارد. هم‌چنان گزارش کردند که بررسی نتایج اوسط زمان جوانه‌زنی روزانه در بادام کوهی در ۴۵ روز سرمادهی وجود داشت.

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج به دست آمده از این تحقیق مشخص گردید که تخم شفتالو از لحاظ جوانه‌زنی و رشد نهالی دارای دو نوع رکود مرکب می‌باشد. یکی آن فیزیکی و دوم فزیولوژیکی بوده، که عامل رکود فیزیکی سخت بودن پوست چوبی آن و عامل فزیولوژیکی مربوط به خواب جنین می‌باشد، تنها با استفاده از تخریش میخانیکی و کیمیاوی، بدون سرمادهی مرطوب نمی‌توان جوانه‌زنی را در آن تحریک کرد. در این تحقیق ترتمنت‌های که تخریش با سرمادهی مرطوب همراه بود نتایج قناعت بخش داشت و ترتمنت‌های که فاقد سرمادهی بودند نتایج مطلوب و اقتصادی در پی نداشتند و نمی‌توان با شکست یک رکود جوانه‌زنی آن‌ها را تسریع نمود. برای دریافت نتایج بهتر به تحقیقات بیش‌تر در این زمینه ضرورت است که انواع مختلف شفتالو را از نظر مدت زمان لازم برای رشد و پخته شدن میوه و جوانه‌زنی تخم می‌توان به شرح ذیل طبقه بندی کرد: شفتالوهایی که میوه آن‌ها از زمان تمام گل (Full Bloom) طی مدت ۷۵-۸۰ روز پخته می‌شوند مثل وراثتی 6A جوزائی که تخم این وراثتی‌ها به دلیل عدم تکامل جنین قدرت جوانه‌زنی را ندارند، نباید برای کشت در قوریه استفاده شوند و شفتالوهایی که میوه آن‌ها از زمان تمام گل طی مدت ۸۵ تا ۹۰ روز می‌رسد، مثل سرطانی و اسدی که تخم آن‌ها در حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد قدرت جوانه‌زنی دارند، شفتالوهایی که میوه آن‌ها طی مدت ۹۰ تا ۱۰۰ روز بعد از تمام گل می‌رسد مثل سنبله‌ئی و میزانی که توان جوانه‌زنی تخم آن‌ها حدود ۷۵ تا ۹۰ درصد و گاهی تا ۱۰۰٪ نیز است دلیل مقدار جوانه‌زنی کم، تخم شفتالوهای زودرس این است که، چون در این شفتالوها مجموعه حرارت لازم برای تکمیل مراحل رشد و تکامل جنین در طی دوره رشد و نمو میوه‌ها کم است، جنین تکامل لازم را نداشته و ناقص می‌باشد. در کل تخم شفتالو به ۸۰-۱۲۰ روز سرمادهی

جهت جوانه‌زنی بهتر نیازمند است. از تخم وراثتی‌های زودرس برای تکثیر از طریق تخم نباید استفاده شود.

تخم شفتالو در اواخر خزان در زمین مستقیم کشت نشود چراکه به نسبت تغییرات جوی و کاهش بارنده‌گی بعضی سال‌ها نیاز سرمائی آن مرفوع نخواهد شد و جوانه‌زنی محدود می‌داشته باشد. بهتر است در بوره‌اره و غیره مواد سرمادهی مرطوب صورت گرفته بعداً کشت گردد. تخم از الحاظ سایز هم شکل انتخاب شود از تخم‌های متفاوت سایز در موقع خرید خودداری شود. تخم‌های بسیار کوچک انتخاب نشوند، تخم باید زنده از همان سال باشد و جهت دریافت جوانه‌زنی مناسب بالای تخم وراثتی-های مختلف شفتالو تحقیقات بیش‌تر صورت گیرد.

منابع

- الحسینی. م. ر.، محمود. ر.، مظهري. م.، ۱۳۹۳. اثر ترتمنت‌های شکست خواب بر جوانه‌زنی بذر شیرین بیان. انتشارات به زراعی کشاورزی. شماره ۴ ص ۸۰۹-۸۱۷.
- پناهی. پ.، پایزدار. م.، توغانی. ز.، پ. م.، ۱۳۹۳. راهکارهای بهبود جوانه‌زنی بذر درختچه پر (Catinus coggygia Scop.L) مجله جنگل ایران، انجمن جنگلبانی ایران، سال ششم، شماره ۲، صفحه ۲۳۳ تا ۲۴۴.
- خانکی. غ. ب.، مه لفاق.، بلوچی. م.، ۱۳۹۳. بررسی جوانه‌زنی دانه‌های زردآلو (Prunus armenica L.) در حالت طبیعی و سرمادهی مصنوعی، مقاله تحقیقی، تازه‌های بیوتکنولوژی سلولی - ملکولی دوره پنجم شماره ۱۷
- رادنیا، حسین؛ ۱۳۷۵؛ پایه‌های درختان میوه، ترجمه. نشر آموزش کشاورزی.
- روحی. و.، رفیعی. ز.، ۱۳۹۲. تأثیر تیمارهای اسید جیبرلیک و خراش‌دهی پوسته بذر بر جوانه‌زنی چهار گونه بادام. نشریه علوم باغبانی جلد ۲۷ شماره ۴ ص ۴۲۴-۴۳۲.
- زینلی. ا.، زهرا. ح. م.، ۱۳۸۷. بررسی کارآیی تیمارهای پیش سرمادهی و خراش‌دهی شیمیایی و مکانیکی در شکستن رکود بذر گاوپنبه (Abutilun theophrasti Med.) انتشارات مجله الکترونیک تولید گیاهان زراعی جلد اول، شماره اول www.ejcp.info
- رفی. ص.، سیدامید. ش.، ۱۳۹۰. بررسی تأثیر جبرلیک اسید و سلفوریک اسید بر جوانه‌زنی بذر انگور فرنگی. انتشارات. ششمین همایش ملی ایده‌های نو در کشاورزی ایران.
- عباسی. ف.، ع. خ.، تأثیر سرمادهی مرطوب و سلفوریک اسید بر شکستن رکود درونی بذر هسته داران، ۱۳۹۳ سومین کنگره ملی کشاورزان ارگانیک ص ۴.
- عموآقایی، ر. ۱۳۸۹. اثر کاربرد جیبرلین و سرمادهی مرطوب روی تحریک جوانه‌زنی دانه و رشد بعدی دانه ازگیل ژاپنی. انتشارات مجله زیست‌شناسی ایران. ۲۳: ۲۹۹-۳۰۸.

پوهنمل محمد ناصر طاهری

فتحی.ن.، حیدری. م.، بهنام فر.ک.ک.، ۱۳۹۶. اثر سرمادهی بر جوانه‌زنی بذر و رشد اولیه دانهال برخی ژنوتیپ‌های بادام کوهی (*Prunus scoparia Spach.*) بومی استان خوزستان (ایران) انتشارات. "نشریه علوم و فناوری بذر ایران" جلد ۶، شماره ۲

کاجی. ب. و.، عباسی فر. ا.، ۱۳۹۷. اثر تنظیم‌کننده‌های رشد گیاهی و چینه‌سرمایی بر رفع رکود بذر و شاخص‌های مورفولوژیکی، فیزیولوژیکی و بیوشیمیایی دانهالهای گردوی ایرانی (*Juglans regia L.*) مجله پژوهش‌های گیاهی (مجله زیست‌شناسی ایران) جلد ۳۱ شماره ۱.

مقدم. ز. ح.، زینلی. ا.، ۱۳۸۷. بررسی کارآیی تیمارهای پیش‌سرمادهی و خراش‌دهی شیمیایی و مکانیکی در شکستن رکود بذر گاوپنبه (*Abutilun theophrasti Med.*)، مجله الکترونیک تولید گیاهان زراعی جلد اول شماره اول.

نقی زاده. م. ع.، صالح آبادی. م. خ. ح.، حسینی. س. ا.، محصل. م. ح. ر.، ۱۳۹۵. بررسی رفتار جوانه‌زنی و خواب بذر در علف‌های هرز سلمه تره (*Chenopodium album.L.*) پیچک صحرائی (*Convulus arvensis. L.*) و دم‌روباهی سبز (*Setaria viridis.L.*) مجله پژوهش‌های بذر ایران / سال سوم / شماره دوم.

ویسی. غ.، مهتدی. ا.، مرادی. ع.، ۱۳۹۷. تاثیر ترنمت‌های مختلف بر جوانه‌زنی و شکست خواب بذر کنگر وحشی (*Gundelia tournefortii L.*) یافته‌های نوین در علوم زیستی، جلد ۵، شماره ۱ صص ۲۶-۳۷.

15. Bewley, J.D. & Black, M. (1994). Seeds physiology of development and germination. Second Edition. New York, Plenum Press: 445 pages.

. Bewley, J.D.(1997). Seed germination and dormancy. *Plant Cell*9: 1055-1066.10.

Copeland, L.O. and Mc Donald, M.B. 1995. Principals of seed science and technology. Chapman and Hall. New York. 236p.

- Eisavand, H.R., H. Madah Arefi, and R. Tavakol-Afshari, 2006. Effects of various treatments on breaking seed dormancy of *Astragalus siliquosus*, *Seed Science and Technology*, 34(3): 747-752.
- Greipsson, S. 2001. Effects of stratification and GA3 on seed germination of a sand establishing grass *Leymus arenarius* used in reclamation. *Seed Sci. Technol.* 29: 1-7.
- Guner, S., and F. Tilki, 2009. Dormancy breaking in *Cotinus coggygia* Scop. Seeds of three provenances, *Scientific Research and Essay*, 4(2): 73-77.
- Harberd, N.P. and J. Peng. 2002. The role of GA-mediated signaling in the control of germination. *Science*. 5: 376- 381.
- Hardegree, S.P., and A.H. Winstral, 2006. Predicting of germination response to temperature. II. Three-dimensional regression, statistical girding and iterative-probit optimization using measured and interpolated-subpopulation data, *Annals of Botany*, 98(2): 403-410.
- Hopkins, W. G. and N. P. A. Huner. 2009. *Introduction to Plant Physiology*. John wiley and sons, Inc, USA. 453.
- Keshtkar, H.R., Azarnivand, H. and Shahriari. A. 2009. The effect of some treatments on seed dormancy breaking and seed germination of *Ferula gummosa* and *Ferula assa-foetida*. *Journal of Rangeland*, 2(3): 281-290. (In Persian).
- Marandi, R.J. 2007. *Plant Propagation*. 2nd Edition. Jahad Daneshgahi Uromieh Publication. 458p.
- Mehanna, H.T. & Martin, G.C. & Nishijuma, C. (1985). Effects of temperature, chemical treatments and endogenous hormone content on peach seed germination and subsequent seedling growth. *Scientia Horticulturae*, 27, 63-73.

- Nikolaeva, M.G. (1977). Factors controlling the seed dormancy pattern-7, 514 p. In: Khan AA (Ed.) The physiology and biochemistry of seed dormancy and germination. North-Holland, Amsterdam/New York.
- Slater, R.J. and J.A. Bryant. 1982. RNA metabolism during breakage of seed dormancy by low temperature treatment of fruits of *Acer platanoides*. *Ann. Bot.* 50: 141-149.
- Seeley, S.D., Ayanoglu, H. & Frisby, J.W. (1998). Peach seedling emergence and growth in response to isothermal and cycled stratification treatments reveal two dormancy components. *Journal of the American Society for Horticultural Science*, 123,776-780..
- Srivastava, L. M., 2002. *Plant Growth and Development: Hormones and Environment*. Elsevier Science USA. 276p.
- Olmez, Z., F. Temel, A. Gokrurk and Z. Yahyaoglu. 2007. Effects of sulphuric acid and cold stratification pretreatments on germination of pomegranate (*Punica granatum L.*) seeds. *Asian J. Plant Sci.* 6: 427-430.
- Powell, L.E. (1987). Hormonal aspects of bud and seed dormancy in temperate-zone woody plants. *HortScience*, 22, 845-850.
- Tavakoli, R., Imani, A. & Zarifi, K. (2009). Breaking seed dormancy in some of almond species and peach. V International Symposium on Pistachios and almonds. Sanliurfa, Turkey. (Abstract book).
- Tischler, C.R., B.A. Young and M.A. Sanderson. 1994. Techniques for reducing seed dormancy in switchgrass. *Seed Sci. Technol.* 22:19-26.
- Villiers, T.A. 1978. *Dormancy and the Survival of Plants*. Edward Arnold publishers Limited. London.71p.
- Yang, Q.H., Ye, W.H. & Yin, X.J. (2007). Dormancy and germination of

پوهنممل محمد ناصر طاہری

Areca triandra seeds. *Scientia Horticulturae*, 113, 107-111.

Yuan-Yuan, S., S.Yong-Jian., W. Ming-Tian., L. Xu-Yi., G. Xiang., H. Rong. 2010. Effects of seed priming on germination and seedling growth under water stress in rice. *Acta Agron. Sinica* 36: 1931-1940.

Young, J.A. & Young, C.G. (1992). *Seeds of woody plants in North America Dioscorides*. Portland, Oregon.

Yucel, D.O. 2012. The effect of different priming treatments and germination temperatures on germination performance of lentil (*Lens culinaris Medik*) seeds. *J. Agric. Biolog. Sci.* 7: 977-981.

ترکیدی میوه انار و طرق کنترول آن

پوهنیار خواجه واحدالله مقدس^{۱*}، پوهنمل محمد ناصر طاهری^۱

۱. دیارتمنت هار تیکلچر، پوهنخی زراعت، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤل: moqadas.wahed@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهندوی عبدالقهار قرلق استاد پوهنخی زراعت، پوهنتون البیرونی.

چکیده

انار با نام علمی (*Punica granatum L.*) از جمله میوه‌های مهم و با ارزش در جهان است. ترکیدن میوه‌های پخته انار یک بی‌نظمی فزیولوژیکی بوده و باعث کاهش ارزش اقتصادی این محصول می‌شود. میزان خساره وارده بعضی اوقات بیشتر از ۶۵٪ گزارش شده است. ترکیدن میوه انار یک مشکل عمومی در بین وراثتی‌های انار در سراسر جهان بشمار می‌رود. مرحله ترکیدگی میوه عامل مهم بوده، هرگاه ترکیدگی قبل از پخته شدن میوه اتفاق بافتد منجر به کاهش حاصل شده در حالی که ترکیدگی میوه در موقع برداشت باعث کاهش کیفیت میوه و قدرت نگهداری آن می‌شود. برخی عوامل مانند عوامل جنتیکی، زراعتی و محیطی نقش تعیین کننده‌ای در ترکیدگی میوه دارند. کمبود بعضی از مواد مغذی مانند کلسیم و بوران در میوه‌های جوان، نوسانات شدید حرارت شب و روز، آبیاری‌های نامنظم در وقت رسیدن میوه و دوره خشکی طولانی که به دنبال آن باران‌های شدید یا آبیاری صورت گیرد از عوامل اساسی ترکیدگی میوه انار می‌باشد. چندین روش مانند، محلول پاشی محرک‌های رشد، عناصر غذایی کم مصرف، مواد ضد تعرق، آبیاری منظم (قطره‌ای) و استعمال ملج جهت کنترول ترکیدگی میوه انار توصیه می‌شود. محلول پاشی قبل از برداشت تنظیم کننده‌های نمو و منرال‌های مغذی مانند پکلوپیوترازول، GA_3 ، NAA، $CaCl_2$ ، بوریك اسید و $ZnSO_4$ در مرحله آغازین رشد میوه درختان انار اثر مثبتی در کاهش ترکیدگی و افزایش کیفیت میوه انار دارد.

واژه‌های کلیدی: انار، ترکیدگی، تنظیم کننده‌های رشد، کلسیم، بوران.

Abstract

Pomegranate with Scientific name (*Punica granatum L.*) is one of the most important and valuable fruits in the world. Cracking of ripe pomegranate fruits is a physiological disorder and reduces the economic value of this product, sometime damage has been reached to more than 65%. Cracking of Pomegranate is a common problem among varieties pomegranate in the world. Furthermore the cracking stage of the fruit is an important factor and whenever the cracking happens before the fruit is ripe, it leads to a decrease in yield and while the cracking of the fruit at the time of harvesting reduces the quality of the fruit and its postharvest life. Some factors such as; genetic, agricultural and environmental play a determining role in fruit cracking. In addition the lack of some nutrients such as; calcium and boron in young fruits, extreme fluctuations in day and night temperature, irregular irrigations during fruit ripening and long dry period followed by heavy rains or irrigation are the main causes of pomegranate cracking. Several ways are recommended such as; foliar spraying of growth promoters, micronutrients, antitranspirants, regular irrigation (drip), and mulching to control pomegranate cracking. Foliar spraying before harvesting of growth regulators and nutritious minerals such as paclobutrazol, GA3, NAA, CaCl₂, boric acid and Znso₄ in the initial stage of pomegranate fruit growth has a positive effect in reducing cracking and increasing the quality of pomegranate fruit.

Keywords: Pomegranate, Cracking, growth regulators, calcium, boron.

مقدمه

انار از جمله میوجات مهم صادراتی افغانستان است که به کشورهای پاکستان، روسیه و کشورهای عربی صادر می‌شود. بیشترین ساحات کشت انار در افغانستان بین ۷۰۰-۱۵۰۰ متر از سطح بحر بوده و در این ساحات به شکل تجاری رشد می‌کند. ۴۸ کلتیوار انار در افغانستان وجود دارد که از جمله، ۲۰ کلتیوار آن شیرین، ۱۷ کلتیوار دارای شیرینی متوسط و ۱۱ کلتیوار آن ترش است. در بین تمام این‌ها، کلتیوار بی دانه بسیار مشهور است. انار به شکل وسیع و تجاری در ولایاتی مانند کندهار، کاپیسا، ننگرهار، بلخ، هلمند، فراه و هرات پرورش می‌یابد (Samadi, 2011). انار (*Punica granatum L.*) یک محصول میوه‌ای مهم مناطق گرم‌سیر و نیمه گرم‌سیر جهان است. انار بومی آسیای مرکزی بوده، اما این نبات توافق خوبی با اقلیم‌های متفاوت و شرایط خاک دارد. در مناطق جغرافیائی مختلف بشمول حوزه مدیترانه، آسیا و کلفرونیای امریکا رشد می‌کند (Singh et al., 2020). انار یک میوه و نبات قدیمی و محبوبی است که از نام لاتین مالم گراناتم^۱ که به معنی سیب دانه دار می‌باشد، گرفته شده است. اکثر وراثتی‌های انار برگریز بوده اما بعضی وراثتی همیشه سبز انار در هند نیز وجود دارد (Holland et al., 2009). انار متعلق به فامیل Punicaceae به صورت درخت و درختچه بی با برگ‌های کشیده و باریک، گل‌های سرخ و میوه‌های کروی با پوست چرمی می‌باشد (رحمانیان حقیقی و کریمی پور فرد، ۱۳۹۸). انار یکی از قدیمی‌ترین میوه‌هایی است که در ساحات وسیع از کشورهای گرم سیر تا نیمه گرم سیری کشت می‌شود (میرزایی و دوست علی، ۱۳۹۳). انار در ساحات گرم سیر، نیمه گرم سیر، معتدله و ساحات تپه‌یی تا به ۱۸۰۰ متر از سطح بحر تولید می‌شود. جوس و پوست میوه انار دارای مقادیر زیادی از انتی اکسیدانت، تانن‌ها و فلاونوئید می‌باشد. جوس انار سرشار از ویتامین C، پوتاشیم، پنتونیک اسید و پولی‌فینول می‌باشد (Ikram et al., 2020). ترکیب‌گی میوه انار یکی از مهم‌ترین عوامل کاهش کمی و کیفی محصول انار بوده که علاوه بر خسارت مستقیم باعث طغیان کرم گلوگاه انار نیز می‌گردد. عوامل متعددی در ایجاد این عارضه موثر می‌باشند. از جمله این عوامل می‌توان به عوامل محیطی و فیزیولوژیک مانند کاهش درجه حرارت هوا، اختلاف درجه حرارت شب و روز، وزش بادهای گرم، کم‌آبی، نامنظم بودن دوره آبیاری، پایین بودن رطوبت هوا، بارندگی خزان و آفتاب سوختگی

اشاره کرد (رحمانیان حقیقی و کریمی پور فرد، ۱۳۹۸). عقیده بر آن است که ترکیدگی‌ها ناشی از فشار اریل‌های^۲ در حال گسترش بالای پوست است (Yilmaz and Ozguven, 2005). ترکیدگی یا شگاف باعث ایجاد زخم‌ها و در نهایت منجر به کاهش رطوبت و خشک شدن سریع میوه می‌شود. بعضی‌ها به این عقیده هستند که کلتیوارهای انار موقع که زیاد پخته شده باشند می‌ترکند. ترکیدگی پوست میوه در دو مرحله مشخص نمود میوه اتفاق می‌افتد؛ ترکیدگی قبل از رسیدن و رشد کامل میوه اتفاق می‌افتد که این حالت در بین انواع انار متفاوت بوده، میوه‌های که در این مرحله می‌ترکند بیش‌تر خشک‌اند و رشدشان تکمیل نمی‌شود. ترکیدگی در مرحله پخته شدن با ایجاد شگاف در پوست میوه مشخص شده که قسمت داخلی مانند دانه‌ها و اریل‌ها را در معرض نمایش قرار می‌دهد. ترکیدگی در این مرحله ارزش مارکیتی میوه را کاهش داده و میوه‌ها را در معرض حمله پرنده‌گان، حشرات و خطر مکروب‌ها در ذخیره‌خانه قرار می‌دهد. ترکیدگی در میوه انار به سه گروه تقسیم شده است؛ ترکیدگی عمودی که به شکل طولی در میوه اتفاق می‌افتد، ترکیدگی افقی به شکل افقی در امتداد قطر میوه و ایجاد ترکیدگی در قسمت‌های مختلف میوه می‌باشد. به غیر از انار ترکیدگی در محصولات دیگری به شمول؛ سیب، ناک، گیلان، انگور، بادنجان رومی، کیله، ستروس و یک تعداد دیگر محصولات نیز اتفاق می‌افتد (Ikram et al., 2020). در جریان دوره خشکی انساج محکمی در زایلیم و فلویم ایجاد شده و توانایی خود را برای تقسیم و بزرگ شدن از دست می‌دهد. اگر بعد از یک دوره خشکی (حمل یا ثور) منبع آب برای درخت تامین شود انساج مرستیماتیک رشدشان- راز سر گرفته و انساج استحکامی ایجاد شده قبلی رشد نکرده و این تفاوت رشد منجر به ترک خوردگی انساج می‌شود. بارندگی سنگین در تابستان (اپریل و می) منجر به ترکیدگی میوه‌های که تحت تنش شدید آبی قرار دارند می‌شود. زیرا پوست میوه سخت بوده اما اریل‌ها پر از آب هستند. هرگاه ۲۵٪ رطوبت خاک در جریان فصل تابستان حفظ شود ترکیدگی میوه کم‌تر اتفاق می‌افتد (Sheikh & Manjula, 2012). امراض باکتریایی و قارچی (بلایت، قرغنه، التراریا، پژمردگی) حمله آفات و حشرات (سوراخ کننده میوه، حشره تغذیه کننده پوست، مگس سفید، شپشک‌ها و میلی بک^۳) و

---

2 Arils= seed + juice

3 Mealybug

بینظمی‌های مانند آفتاب سوختگی و ترکیدگی میوه از جمله عوامل محدود کننده تولید انار در جهان به‌شمار می‌روند (Ikram *et al.*, 2020).

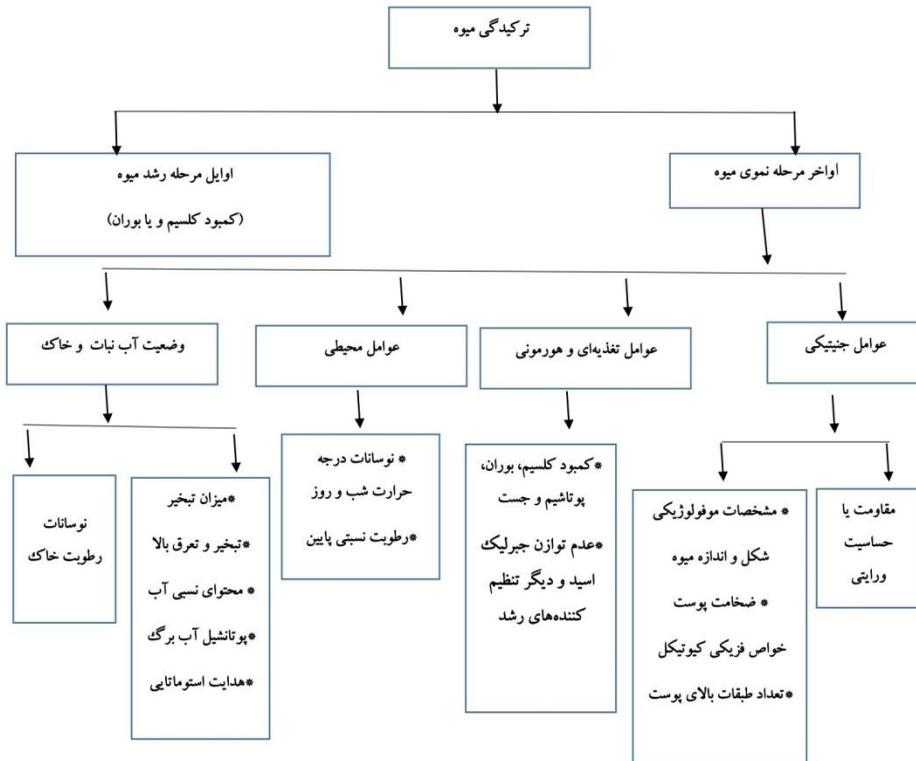
قرار گزارش (El-Khawaga) در سال ۲۰۰۷، جست نقش مهمی در تنظیم جذب آب توسط ریشه انجام می‌دهد و اضافه کرد که روش‌های کیمیاوی متعددی در کنترل ترکیدگی میوه انار گزارش شده است. استعمال عناصر کم مصرف مانند 1% $MgSO_4$ و 1% KNO_3 با آبیاری منظم در محدوده یک هفته باعث کاهش ترکیدگی میوه انار شد. هم‌چنین گزارش داد که، استعمال $ZnSO_4$ در خاک منجر به کاهش درصدی میوه‌های ترکیده انار شده است. نامبرده اضافه کرد که استفاده از 200 mg/liter پاکلوپورازول^۴ بالای درختان انار در اواخر می یا اوسط جولای منجر به بهبود رشد و تشکیل پندک‌های میوه شده و محلول پاشی با پاکلوپورازول و سلفات جست سبب کاهش درصد میوه‌های ترکیده شد. استعمال (۰.۲٪) بوران سبب کاهش ترکیدگی میوه انار شده است (Singh *et al.*, 2003). استفاده از دوز کم‌تر کلسیم ($0.5g\ ca\ L^{-1}$)، کلسیم به‌شکل نانو کلسیم باعث کاهش ترکیدگی میوه انار در مقایسه با دوزهای بالای آن گردیده است (Davarpanah *et al.*, 2018). ترکیدگی میوه توسط انتخاب نباتات مناسب، مدیریت بهتر باغات و استفاده از تکنالوژی‌های مدرن تولید می‌تواند کاهش یابد (Ikram *et al.*, 2020). Yilmaz and Ozguven (۲۰۰۵) در تحقیقی که انجام دادند دریافتند که پوست میوه‌های ترکیده مقادیر زیادی از ABA و مقادیر کم‌تر از IAA نسبت به میوه‌های سالم داشتند و گزارش کردند که تریتمنت‌های که در آنها GA_3 و NAA استفاده شده بود منجر به کاهش ترکیدگی میوه‌های لیمو شده که میزان ABA میوه‌ها در کنترل بالا و بیش‌ترین میزان ترکیدگی میوه را به خود اختصاص داده بودند.

شكل ١: تركيكي ميوه انار

منبع :

<https://www.agefotostock.com/age/en/details-photo/pomegranate-fruit-punica-granatum-catalonia-spain/Z°Z-٢°71078>

شكل 2: نشان دهنده عوامل تركيكي ميوه مي باشد (Singh et al., 2020).

روش کار

این تحقیق به شکل مروری بوده و معلومات ارایه شده از مقالات مرتبط به موضوع از پایگاه‌های اطلاعاتی مانند Google Scholar و غیره به دست آمد است.

عوامل مرتبط به ترکیدگی میوه

برخی عوامل مانند عوامل جنتیکی، زراعتی و محیطی نقش تعیین کننده‌ای در ترکیدگی میوه دارند. کمبود بعضی از مواد مغذی مانند کلسیم و بوران در میوه‌های جوان، نوسانات شدید حرارت شب و روز، رژیم آبیاری نامنظم در وقت رسیدن میوه و دوره خشکی طولانی که به دنبال آن باران‌های شدید یا آبیاری صورت گیرد از عوامل اساسی ترکیدگی میوه انار به شمار می‌روند. میزان ترک خوردگی میوه می‌تواند تحت تاثیر عناصری مانند محیط زیست، مورفولوژی، فزیولوژی و عوامل جنتیکی قرار گیرد (Singh et al., 2003).

محیط

نوسانات زیاد درجه حرارت، رطوبت، رطوبت خاک و مقادیر کود رابطه نزدیک با ترکیدگی میوه دارد، طوری که ترکیدگی میوه با ترکیب از عوامل فوق اتفاق می‌افتد. حرارت نقش مهمی در میزان ترکیدگی میوه دارد. رابطه خطی بین افزایش و درجه حرارت و ترکیدگی میوه وجود دارد که با افزایش درجه حرارت از ۱۰-۴۰ درجه سانتی‌گرید میزان ترکیدگی میوه افزایش می‌یابد. ترکیدگی میوه معمولاً زمانی ظاهر می‌شود که شرایط رشدی غیر منظم مانند؛ استرس خشکی، ناکافی بودن کودها، بارندگی‌های ناگهانی، سردی و گرمی هوا اتفاق بافتد. بنابراین آب و مواد غذایی کافی باید همیشه برای درختان فراهم شود (Khadivi-Khub, 2015). موقع که قسمت گوشتی میوه دارای رشد سریع است، درجه حرارت بالاتر از ۳۸ درجه سانتی‌گرید به همراه رطوبت نسبی کم‌تر از ۶۰٪ منجر به ترکیدگی میوه می‌شود (Ikram et al., 2020).

عمر درخت

در درخت‌های جوان، کمبود بوران باعث ترکیدگی میوه می‌شود. در درختان مسن این عارضه بنابر غیر متوازن بودن رطوبت، آبیاری نامنظم، بارندگی و تغییرات شدید حرارت شب و روز در موقع پخته شدن میوه یا اگر خاک خشک باشد و به تعقیب آب آبیاری و یا بارندگی سنگین اتفاق به افتد منجر به

ترکیدی میوه می‌شود. هرگاه تاخیر در برداشت میوه‌های رسیده به مدت طولانی صورت گیرد ممکن ترکیدی میوه را تشویق کند (Khadivi-Khub, 2015).

تغذیه نبات

در رابطه به کمبود منرال‌های مغذی، ترکیدی به علت کمبود بوران در زردآلو، کمبود کلسیم باعث ترکیدی در گیلاس و میزان پایین کلسیم در حجرات پریکارپ منجر به ترکیدی میوه در بادنجان رومی می‌شود. کمبود مواد مغذی مخصوصاً بوران، کلسیم، جست و پوتاشیم به شکل مستقیم در ترکیدی میوه انار نقش دارند. عناصر غذایی نظیر؛ پوتاشیم، کلسیم، جست، مس، مولبدینیم و منگنز در بعضی از پروسه‌های فزیولوژیکی دخیل هستند و کمبودشان منجر به ترکیدی میوه می‌شود. کاهش درصدی ترکیدی میوه با استعمال بوران ارتباط دارد. بوران نقش مهمی در توسعه دیوار حجروی از طریق ساخت پکتین‌ها به علاوه افزایش میزان IAA و جذب آب دارد (Singh et al., 2020). نقش و اهمیت مواد غذایی در رشد و انکشاف نبات غیر قابل انکار است. استعمال ترکیب کودهای عضوی و کودهای بیولوژیکی⁵ به طور قابل توجهی ترکیدی میوه انار را کاهش داده و سبب افزایش حاصل نبات شده است. نایتروجن بیشترین تاثیر در ترکیدی میوه دارد و افزایش سطح نایتروجن در ترکیدی میوه کمک می‌کند، زیرا میزان نایتروجن پوست و میوه باهم مرتبط اند، ضمناً استعمال کودهای کم مصرف مانند بوران، آهن و کلسیم به شکل قابل ملاحظه ای باعث کاهش ترکیدی میوه می‌شود (Ikram et al., 2020). محلول پاشی ۰.۲٪ بوریکن اسید قبل از برداشت منجر به کاهش درصد میوه‌های ترکیده در مقایسه به کنترل شده است، بوران در انتقال قندها و ساخت مواد دیوار حجروی موثر است (Sheikh & Manjula, 2012). (Davaranpanah et al., 2018) گزارش داده اند که، محلول پاشی کلسیم در موقع گل‌دهی و یک ما بعد از آن به شکل قابل توجهی ترکیدی انار را در باغاتی که به طور متوسط تحت تاثیر این عارضه قرار گرفتند، کاهش می‌دهد. عنصر جست یکی از عناصر مهم کم مصرف است و در فزیولوژی و بیوشیمیای نباتات عالی از جمله متابولیسم هورمون‌های نباتی، تحریک تقسیم حجروی، بزرگ شدن حجره، جذب آب، حمل و نقل مواد غذایی، تقویت حجره، پایداری و استحکام غشاها با تشکیل پیوند با گروه‌های سولفیدریل پروتین‌های غشا،

5 Bio fertilizers: میکروارگانیزم‌هایی که قادرند عناصر غذایی خاک را در بک پروسه حیاتی تبدیل به مواد غذایی همچون ویتامین‌ها و دیگر مواد معدنی کرده و به ریشه نباتات برسانند.

ایجاد ثبات در پلاسماهای حجروه ریشه و در تنظیم جذب آیون‌های مختلف توسط آب ریشه موثر است (کرمی و همکاران، ۱۴۰۰). محلول پاشی بعضی از عناصر کم مصرف مثل آهن، بوران، منگنز و جست باعث افزایش حاصل انار گردیده در حالی که بوران منجر به کاهش درصدی میوه‌های ترکیده می‌شود. ضمناً، محلول پاشی قبل از برداشت بعضی از تنظیم کننده‌های نمو و عناصر مغذی مانند پکلوپیوترازول، GA_3 ، NAA و $CaCl_2$ ، بوریکن اسید و $ZnSO_4$ در زمان رشد اولیه بالای درختان انار، تاثیر مثبتی در کاهش درصدی ترکیده‌گی میوه دارد. کاربرد ۳۰۰ PPM پکلوپیوترازول باعث کم‌ترین درصدی میوه ترکیده در مرحله اولیه رشد میوه شده است (Khalil & Aly, 2013).

تنظیم کننده های رشد

تنظیم کننده‌های رشد در تنظیم هورمون‌های که در تولید و حاصل نبات نقش دارند موثر اند. NAA در تشکیل، ماندگاری و حاصل میوه موثر است. پکلوپیوترازول منجر به کاهش ترکیده‌گی میوه شده در حالی که GA_3 و NAA باعث افزایش طول و قطر میوه می‌شود (Ikram et al., 2020). جبرلیک اسید با افزایش تقسیم حجروی و انعطاف پذیری پوست میوه منجر به کاهش ترکیده‌گی میوه می‌گردد. محلول پاشی جبرلیک اسید علاوه بر کاهش ترکیده‌گی میوه انار باعث افزایش وزن میوه نیز می‌گردد. جبرلیک اسید با تاثیر بر دیواره حجروی از طریق افزایش حالت کششی یا ارتجاعی دیواره حجروی و انعطاف پذیری پوست میوه باعث کاهش ترکیده‌گی میوه انار می‌گردد (کرمی و همکاران، ۱۴۰۰). Singh et al., (2020) گزارش دادند، میوه‌های نورمال که دارای میزان بالای از جبرلیک اسید و میزان کمتری از ABA دارند عدم توازن بین این دو هورمون در پریکارپ میوه منجر به ترکیده‌گی میوه می‌شود ضمناً گزارش داده اند که میزان ABA در میوه‌های ترکیده، نسبت به میوه‌های سالم بالا بوده است. (Khadivi-Khub 2015) گزارش کرد که میزان ABA پوست میوه‌های سالم (ترک ناخورده) نسبت به میوه‌های ترکیده کم‌تر بود، در حالی که پوست میوه‌های ترکیده دارای میزان بالای از ABA و میزان کمتری از IAA نسبت به میوه‌های سالم داشتند ضمناً گزارش کرده اند که، محلول پاشی ۵۰ PPM بوران، سلفیت جست، کلسیم هایدرواکساید و ۴۰ PPM جبرلیک اسید منجر به کاهش ترکیده‌گی میوه‌های جوان گردید.

عوامل جنتیکی

حساسیت به ترکیدگی میوه ممکن تحت تاثیر جنتیک باشد. متخصصین نسل گیری مقاومت به ترکیدگی را در بعضی از محصولات ثبت کرده اند. در انار حساسیت به ترکیدگی در بین روایتی ها متفاوت است. روایتی wonderful امریکایی منحصیث روایتی مقاوم در برابر ترکیدگی بعد از بارندگی در مرحله رسیدن میوه است. انار ملس ساوه ایرانی مقاومت متوسط در برابر ترکیدگی میوه دارد در حالی که *Bedana* و *jalore seedless, khogand* مقاومت نسبی به ترکیدگی دارند (Ikram et al., 2020). Samadi (2011)، با ارزیابی ۴۸ کلتیوار انار در افغانستان گزارش کرد که ترکیدگی میوه به شکل کم یا زیاد در بین تمام روایتی های انار در افغانستان معمول است و ضمناً گزارش کرد که میوه های با پوست ضخیم و دانه سخت بیش تر تمایل به ترکیدن نسبت به میوه های پوست نازک و نرم دانه دارند. (Singh et al., ۲۰۲۰)، گزارش کرد که، نقش پوست در ایجاد مقاومت ارتباط به میزان کلسیم حجرات اپیدرمس دارد که یک پارچه گی حجرات را افزایش می دهد. موصوف بیان داشت که، توانایی پوست میوه برای حفاظت از ترکیدگی بستگی به ویژگی فزیولوژیکی مثل میزان کلسیم نسبت به ضخامت پوست دارد.

کنترول ترکیدگی میوه انار

چندین روش مانند محلول پاشی محرک های رشد، عناصر غذایی کم مصرف، مواد ضد تعرق، آبیاری منظم (قطره ای) و استعمال ملج به خاطر کنترول ترکیدگی میوه انار توصیه می شود. فعالیت های زراعتی متفاوت قبل از پخته شدن میوه انار شامل آبیاری به فواصل یک هفته ای، استعمال ملج گیاهان خشک شده یا کود حیوانی، محلول پاشی ۰.۰۰۲ یا ۰.۰۰۵ بوریکن اسید، ۱% KNO_3 یا ۱% $MgSO_4$ جهت کاهش ترکیدگی میوه استفاده می شود. مواد ضد تعرق باعث کاهش باز شدن استوماتا و افزایش مقاومت برگ در برابر انتشار بخار آب بدون تاثیر بر جذب کاربن دای اکساید که در نتیجه تعرق کاهش پیدا کرده و خاصیت ارتجاعی (کششی) پوست میوه را تنظیم نموده و سبب به حد اقل رساندن ترکیدگی می شود. ضمناً، استفاده از کالوئین^۶ منجر به کاهش حرارت سطح انار و کاهش ترکیدگی میوه با انعکاس نور از میوه شده و از آفتاب سوختگی پوست انار جلوگیری می کند. هم چنان شده است که محلول پاشی قبل از برداشت بعضی از تنظیم کننده های نمو و منرال های مغذی، مانند؛

پکلو بیوترازول، GA_3 ، NAA، $CaCl_2$ ، بوریک اسید و $ZnSO_4$ در مرحله آغازین رشد میوه درختان انار اثر مثبتی در کاهش ترکیب و افزایش کیفیت میوه انار دارد (Singh et al., 2020). حفظ رطوبت خاک و اجتناب از تغییرات گسترده در رطوبت آن، آبیاری منظم، استفاده از انواع مقاوم انار، برداشت زودهنگام، محلول پاشی برگ و میوه‌ها با ترکیب کلسیم هایدرواکساید، کود دهی مناسب باغات انار با تاکید بر عناصر غذایی بوران، کلسیم، پتاشیم، نایتروجن و جست در راستای اعمال مدیریت بهتر باغ های انار در پیش گیری از ترکیب انار سفارش می شود (میرزائی و دوست علی، ۱۳۹۳). قرار دادن میوه در داخل کیسه منجر به کاهش استرس گرمایی میوه و حفظ رطوبت پوست میوه شده و سبب کاهش ترکیب میوه می شود. بالا بودن میزان کلسیم در انساج میوه منجر به افزایش مقاومت به ترکیب میوه می شود. کلسیم به دلیل نگهداری و ثبات غشا، تنظیم بسیاری از پروتئین های متابولیکی، تقسیم حجروی، نشت^۷ آیونی، افزایش سختی در غشایی میانی دیوار حجروی باعث کاهش ترکیب پوست انار می شود (کرمی و همکاران، ۱۴۰۰). (Khadivi-Khub, ۲۰۱۵) گزارش کرد که، در حال حاضر بهترین راه برای کاهش ترکیب میوه مدیریت بهتر باغات می باشد. کوشش شود تا فشارهای ناشی از آب، تغذیه و فزیولوژیکی که در ترکیب میوه نقش دارند به حد اقل برسند هم چنان کلتیورهای مهم که مقاوم به ترکیب و دارای کیفیت مطوب هستند برای کشت انتخاب شوند. ضمناً نامبرده گزارش داده است که محلول پاشی با تنظیم کننده های رشد مانند جبرلین و اکسین منجر به کاهش ترکیب میوه در محصولات می مانند لیچی (Litchi)، انار، ستروس و گیلاس شیرین می شود.

نتیجه گیری

عوامل متعددی مانند عوامل جنتیکی، زراعتی و محیطی نقش تعیین کننده ای در ترکیب میوه دارند. کمبود بعضی از مواد مغذی مانند کلسیم و بوران در میوه های جوان، نوسانات شدید حرارت شب و روز، آبیاری نامنظم در زمان رسیدن میوه و دوره خشکی طولانی که به دنبال آن باران های شدید یا آبیاری صورت گیرد از عوامل اساسی ترکیب میوه انار می باشد. روش های مختلفی مانند محلول پاشی تنظیم کننده های رشد، عناصر غذایی کم مصرف، مواد ضد تعرق، آبیاری منظم (قطره ای) و استعمال ملچ به خاطر کنترل ترکیب میوه انار توصیه می شود هم چنان محلول پاشی قبل از برداشت

بعضی از تنظیم کننده‌های نمو و منرال‌های مغذی مانند پکلوپیوترازول، GA_3 ، NAA، $CaCl_2$ ، بوریک اسید و $ZnSO_4$ در مرحله آغازین رشد میوه درختان انار اثر مثبتی در کاهش ترکیدگی و افزایش کیفیت میوه انار دارد.

سفارشات

با مطالعه و بررسی در رابطه به ترکیدگی میوه انار و طرق کنترل آن سفارش می‌شود تا: فعالیت‌های زراعتی (آبیاری) به شکل درست صورت گیرد تا از ترکیدگی میوه جلوگیری شود. در رابطه به کاربرد تنظیم کننده‌های نمو باید دقت صورت گیرد و بیش‌تر از مقادیر سفارش شده استفاده نشود.

از عناصر مغذی کم مصرف برای درخت انار استفاده شود تا در پهلوی کنترل ترکیدگی میوه، افزایش در کمیت و کیفیت میوه ایجاد شود.

منابع

- خدیدجه کرمی، جواد عرفانی مقدم، مسعود بازگیر، و اورنگ خادمی. (۱۴۰۰). تأثیر محلول پاشی اسید جیبرلیک و سولفات روی بر ترکیب میوه و خصوصیات کمی و کیفی انار رقم ملس ساوه.
- رحمانیان حقیقی، ع. و کریمی پور فرد، ه. (۱۳۹۸). علل ترک خوردگی میوه انار و راهکارهای کنترل آن. مجله ترویجی انار. (۲) ۱. ۱-۱۱.
- میرزائی، م. ر. و دوست علی، ا. (۱۳۹۳). پیشگیری و کنترل عارضه پیش از برداشت ترکیب میوه و آفات سوختگی میوه انار. سومین کنگره ملی کشاورزی ارگانیک و مرسوم. ص ۱-۴.
- Davarpanah, S., Tehranifar, A., Abadía, J., Val, J., Davarynejad, G., Aran, M., & Khorassani, R. (2018). Foliar calcium fertilization reduces fruit cracking in pomegranate (*Punica granatum* cv. Ardestani). *Scientia Horticulturae*, 230, 86-91.
- Davarpanah, S., Tehranifar, A., Abadía, J., Val, J., Davarynejad, G., Aran, M., & Khorassani, R. (2018). Foliar calcium fertilization reduces fruit cracking in pomegranate (*Punica granatum* cv. Ardestani). *Scientia Horticulturae*, 230, 86-91.
- El-Khawaga, A. S. (2007). Reduction in fruit cracking in manfaluty pomegranate following a foliar application with paclobutrazol and zinc sulphate. *J. Appl. Sci. Res*, 3(9), 837-840.
- Holland, D., Hatib, K., & Bar-Ya'akov, I. (2009). Pomegranate: botany, horticulture, breeding. *Horticultural reviews*, 35, 127-191.
- Ikram, S., Shafqat, W., Qureshi, M. A., Din, S. U., Rehman, S. U., Mehmood, A., ... & Nafees, M. (2020). Causes and control of fruit cracking in pomegranate: A review. *Journal of Global Innovations in Agricultural and Social Sciences*, 8(4), 183-190.
- Khadivi-Khub, A. (2015). Physiological and genetic factors influencing fruit cracking. *Acta Physiologiae Plantarum*, 37(1), 1718.

- Khalil, H. A., & Aly, H. S. (2013). Cracking and fruit quality of pomegranate (*Punica granatum* L.) as affected by pre-harvest sprays of some growth regulators and mineral nutrients. *Journal of Horticultural Science & Ornamental Plants*, 5(2), 71-76.
- Samadi, G. R. (2011). Status of pomegranate (*Punica granatum* L.) cultivation in Afghanistan. *Acta horticulturae*, 890, 55-60.
- Sheikh, M. K., & Manjula, N. (2012). Effect of chemicals on control of fruit cracking in pomegranate (*Punica granatum* L.) var. Ganesh. In *II International symposium on the pomegranate* (Vol. 35, pp. 133-1). CIHEAM/Universidad Miguel Hernández Zaragoza.
- Singh, A., Shukla, A. K., & Meghwal, P. R. (2020). Fruit cracking in pomegranate: extent, cause, and management—A Review. *International Journal of Fruit Science*, 20(sup3), S1234-S1253.
- Singh, D. B., Sharma, B. D., & Bhargava, R. (2003). Effect of boron and GA₃ to control fruit cracking in pomegranate (*Punica granatum*). *Current Agriculture*, 27(1/2), 125-127.
- Yilmaz, C. E. N. A. P., & Ozguven, A. I. (2005, June). Hormone physiology of preharvest fruit cracking in pomegranate (*Punica granatum* L.). In *X International Symposium on Plant Bioregulators in Fruit Production 727* (pp. 545-550).

بخش علوم اجتماعی

آمبودزمن و نقش آن در نظارت اداری

پوهندوی عبدالوحدید نیاز^{*۱}

۱. دیپارتمنت حقوق عمومی، پوهنځی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون کابل

* ایمیل نویسنده مسؤول: niazwahid@gmail.com

چکیده

سیستم اداری پیش‌رفته، مستلزم تدابیری است که شکایات شهروندان علیه سوء مدیریت اداره را تضمین نماید. تجربه بشر نشان داده است که قدرت چنان که تحت نظارت و کنترل نباشد و خود را در برابر مردم پاسخ‌گو نداند، لاجرم به فساد کشیده خواهد شد. لذا نظارت بر دستگاه‌های حکومتی حتی در یک نظام مردم‌سالار، یک نیاز ضروری است که در چارچوب قانون اساسی باید اعمال شود. این امر در درجه نخست بر عهده دستگاه‌های قضایی می‌باشد. پیچیدگی حاکم بر محاکم قضایی موجب گردید تا برخی کشورها اقدام به تشکیل سازمان‌هایی نمایند که بتواند به شیوه غیر قضایی و در کوتاه‌ترین زمان به شکایات مردم رسیدگی کند. این نهادها تحت عنوان آمبودزمن نام گرفتند.

نهاد آمبودزمن به وجود آمد تا با تدارک آسان بررسی غیر قضایی به شکایت‌های رسیده علیه مقامات و دستگاه‌های اجرایی رسیدگی نماید. از این سبب، در نظر برخی‌ها، انتظار تحقق یک نظام مردم‌سالار و عدالت اداری بدون داشتن آمبودزمن کارآمد و مستقل، دور از ذهن خواهد بود. بر این اساس، آمبودزمن‌ها می‌توانند از رهگذر عملکرد و قابلیت‌هایی که برای آن‌ها متصور است، در زمینه نظارت اداری نقش تعیین‌کننده ایفا نمایند. در این مقاله، نهاد آمبودزمن با وجوه مختلف آن به صورت توصیفی - تحلیلی، به هدف بومی سازی نهاد مذکور و به کارگیری از آن در جهت تحقق عدالت اداری و صیانت از حقوق شهروندان مورد مطالعه قرار گرفته است. نتایج پژوهش حاضر این است که با در نظر داشت کارکردهای مثبت نهاد آمبودزمن در سایر کشورها، بومی‌سازی نهاد مذکور ابزار مناسبی در جهت کنترل اقتدار اداری، تقویت یک نظام اداری کارآمد، پاسخ‌گو و تضمین‌کننده حقوق شهروندان بوده می‌تواند. پیشنهاد می‌گردد تا نهادهای علمی و مراکز تحقیقاتی موجود در کشور، برنامه‌های پژوهشی خاصی را در زمینه مطالعه نهاد آمبودزمن راه‌اندازی نمایند تا در روشنایی تجارب به‌دست آمده از سایر کشورها، زمامداران مملکت به تعبیه آن در نظام اداری کشور اقدام نمایند تا از این طریق، رویای عدالت اداری و صیانت از حقوق شهروندان محقق گردد.

واژه‌های کلیدی: آمبودزمن، مردم‌سالاری، نظارت اداری، عدالت ملایم، عدالت اداری.

Abstract

Every advanced administrative system requires measures that ensure citizens' complaints against mismanagement by authorities are addressed. Human experience has shown that unchecked power, when not accountable to the people, inevitably leads to corruption. Therefore, oversight of governmental bodies, even in a democratic system, is a necessary requirement that must be enforced within the framework of the constitution. This responsibility primarily falls upon the judicial institutions. The complexity of judicial systems has led some countries to establish organizations that can address citizens' complaints in a non-judicial manner and in the shortest possible time. These institutions have been named Ombudsmen. The Ombudsman institution was created to facilitate non-judicial examination of complaints against authorities and executive bodies. Thus, it can be argued that achieving a democratic system and administrative justice without an efficient and independent Ombudsman would be unrealistic. Accordingly, Ombudsmen can play a crucial role in administrative oversight based on their expected functions and capabilities. In this article, the Ombudsman institution and its various aspects are studied descriptively and analytically to localize the institution and utilize it to achieve administrative justice and safeguard citizens' rights. The results of this research suggest that considering the positive functions of the Ombudsman institution in other countries, localizing this institution can be an effective tool in controlling administrative power, strengthening an efficient administrative system, and ensuring citizens' rights. Therefore, it is suggested that existing scientific institutions and research centers in the country launch specific research programs to study the Ombudsman institution. This will enable the authorities to adapt it to the country's administrative system based on the experiences gained from other countries, thereby realizing the dream of administrative justice and safeguarding citizens' rights.

Keywords: Ombudsman, democracy, administrative oversight, gentle justice, administrative justice.

مقدمه

سیاست گذاری دولت‌ها و تطبیق و اجرای آن، از مجرای اداره‌ی صورت می‌گیرد که از امتیاز اقتدار عمومی و انحصار مشروع زور، برخوردار است. تجربه امروز بشر، نشان می‌دهد که قدرت، چنانچه تحت نظارت و کنترل نباشد و خود را در برابر مردم پاسخ‌گو نداند، لاجرم به فساد کشیده خواهد شد. لذا نظارت بر دستگاه‌های حکومتی حتی در یک نظام مردم‌سالار، یک نیاز ضروری است که در چارچوب قانون باید اعمال شود. (جلالی و ضیایی، ۱۳۹۲: ۶۵)

امروز داعیه اصلی این است که دولت و دستگاه‌های دولتی، به عنوان مستخدمین مردم و شهروندان می‌بایست حق و حقوق کامل آنان را به رسمیت شناخته و به آن احترام بگذارند؛ اما داعیه این موضوع به تنهایی برای دستیابی به عدالت و برابری برای شهروندان کافی نیست و همیشه بیم تخلف دولت و نهادهای قدرت‌مند دولتی در نقض حقوق شهروندان وجود دارد. بنا بر این، لازم است سازوکارهایی در نظر گرفته شود که حقوق شهروندان را در برابر دولت تضمین کند و در صورت نقض این حقوق، به گونه عادلانه و منصفانه دولت را ملزم به جبران خساره کند. (رسمتی و جوکار، ۱۳۹۱: ۲۴)

در حقوق اداری مدرن با قبول نابرابری اداره و شهروند، برای جلوگیری از سوء استفاده از قدرت دولتی، و رفتن از اداره سوء به یک اداره سالم و دفاع از حقوق شهروندان، تدابیر مختلفی را پیش‌بینی کرده اند که یکی از آنها، در بسیاری از کشورها آمبودزمن نام گرفته است؛ یعنی حلقه واسطه میان دولت و شهروندان که در عین وقوف به ضرورت قدرت عمومی، خود را موظف به نگاه‌بانی از حقوق افراد (بیش تر با ابزارهای فراقضایی) می‌داند.

نهاد آمبودزمن به عنوان تأسیسی که ریشه در کشور سویدن دارد، در حال حاضر به عنوان «مدافع حق‌های شهروندی» علیه خودکامگی بوروکراتیک، دیگر نه به عنوان نهادی افقی در راستای سایر قوا؛ بلکه به مثابه بخشی از نظارت عمودی بر دولت توسط شهروندان محسوب می‌شود. یکی از دلایل اصلی تشکیل چنین نهادهایی در اغلب نظام‌های حقوقی مدرن به منظور دوری گزیدن از فرآیندها و ناکارآمدی‌های نظام قضایی، غیر رسمی بودن و کم هزینه بودن شکایت به

پوهندوی عبدالوحید نیاز

این نهادهاست که بر خلاف روند معمول در محاکم و دیوان‌های اداری راه حلی به نسبت مناسب‌تر برای پی‌گیری و دفاع از حقوق شهروندان است. (صادقی و بهنیا، ۱۳۹۹: ۱۴۰) آمبودزمن به عنوان مرجع غیرقضایی تظلم‌خواهی و ناظر بر اجرای بهتر قانون در رسیدگی سریع و بدون تشریفات به شکایات اشخاص در مقابل سوء جریانات و نارسایی‌های نظام اجرایی و اداری نقش به‌سزایی دارد؛ زیرا جنبه‌ی کشف تخلف و آگاهی‌دهی به عموم را دارد. آمبودزمن به‌صورت خودجوش یا پس از دریافت شکایات و گزارشات و تأیید صحت آن، ضمن توصیه به دستگاه متخلف جهت رفع اشکالات عملکردی سازمان مربوطه به رسیده‌گی شکایات می‌پردازد و نتیجه آن‌را به افکار عمومی اطلاع‌رسانی می‌کند.

تأمین عدالت اداری، ضرورت مطالعه راهکارهای متفاوت و مختلفی را می‌طلبد که کشورها در جهت نظارت مقامات اداری در پیش گرفته‌اند. از این‌رو، هدف از این پژوهش که به صورت توصیفی-تحلیلی به نگارش درآمده و گردآوری اطلاعات در آن نیز با روش کتابخانه‌یی صورت گرفته است، مطالعه نهاد آمبودزمن و نقش آن در نظام اداری کشورها به منظور بومی‌سازی آن به هدف کاستن از نارسایی‌ها و معضلات سایر روش‌ها؛ تقویت و به‌ترساز نظارت اداری در کشور و صیانت از حقوق مردم می‌باشد؛ از این‌رو، پرسش اصلی این است که نهاد آمبودزمن در امر نظارت اداری تا کدام حد مفید و مؤثر است؟ مطالعه نهاد آمبودزمن به وضوح نشان می‌دهد که نهاد مذکور در کنار سایر روش‌های نظارت هم‌چون نظارت پارلمانی و قضایی در حد بالایی به عنوان یک الگوی مطلوب نظارت در نظام اداری نقش ایفا می‌نماید.

در خصوص موضوع مورد نظر این نوشتار، تحقیق خاصی که در مجلات علمی-تحقیقی داخل کشور بازتاب یافته باشد و در دست‌رس عام قرار گرفته باشد، به ملاحظه نرسید؛ اما پژوهش‌گران ایرانی در این زمینه، با نگارش مقالات متعدد، سعی بر معرفی نهاد آمبودزمن و مقایسه آن با نهادهای مشابه داخلی به منظور به‌ترساز نظام اداری ایران نموده‌اند که پژوهش حاضر، از آن‌ها استفاده نموده است.

پوهندوی عبدالوحید نیاز

در متن حاضر، نخست نگاهی به مفهوم و تعریف آمبودزمن (۱) خواهیم داشت و سپس به تاریخچه آمبودزمن (۲)؛ عوامل گسترش نهاد آمبودزمن (۳)؛ ویژه‌گی‌های آمبودزمن (۴)؛ انواع آمبودزمن (۵) خواهیم پرداخت و نتیجه به دست آمده، فراز پایانی این مقاله خواهد بود.

۱. مفهوم و تعریف آمبودزمن

۱.۱. مفهوم آمبودزمن

آمبودزمن، اصطلاحی است که از آن به نماینده، عامل، افسر، کمیسر، میانجی و واسطه تعبیر می‌گردد. این واژه در اصل یک کلمه سوئدی «Umboth mather» می‌باشد که معنی اجزای آن، انسان «mather» و کمیسیون «Umbothe» است و در معنای تحت اللفظی «نماینده» گفته می‌شود (Duhamel. (O) et Meny(Y):1992: 675). مردم سوئد کلمه آمبودزمن را در مرادوات خود به کسی که قایم‌مقام قانونی و یا حافظ حقوق و منافع دیگری بوده باشد، به کار می‌بردند. در اصطلاح، آمبودزمن به معنی «رسیدگی کننده به شکایت» به کار رفته است که برای تحقیق در باره اتهام وارد شده به دولت مبنی بر تلاش برای اعمال نفوذ ناروا بر کارمندان دولتی به وجود آمد. (هداوند، ۱۳۹۰: ۶۱۶)

آمبودزمن در هر کشور به نام‌های مختلفی چون: «داور» در فرانسه، «یوآن» در چین، «لوک پال» در هندوستان، «مدافع مردم» در ایتالیا، «مدافع عدالت» در پرتغال، «وفاقی محاسب» در پاکستان، «الزائد عن الشعب یا المحقق فی الشکاوی» در برخی کشورهای عربی؛ «مدافع مردم» در اسپانیا، «کمیسر مجلس در امور اداری» در بریتانیا، «وکیل مردم در اتریش»، «پشتی‌بان شهروند» در ایالت «کبک» کانادا، «کمیسر حقوق شهروند» در پولند و ... یاد می‌گردد. ((Duhamel.: 1992: 675) «(O) et Meny(Y)). با توجه به تازه‌گی این بحث در افغانستان، می‌توان در برابر اصطلاح آمبودزمن، اصطلاح «ناظر اداری» را به کار گرفت.

برداشت عام آمبودزمن، یادآور داور است که در منازعات اداری، به‌خصوص منازعات مطرح میان شهروندان و نهادهای دولتی به گونه بی‌طرفانه عمل می‌کند. آمبودزمن یک عامل مستقل و غیر دولتی است که به شکایات شهروندان علیه بی‌عدالتی‌ها و مدیریت نادرست اداره رسیدگی می‌نماید.

پوهندوی عبدالوحید نیاز

باید توجه داشت، زمانی که نهاد رسیدگی کننده مدنظر است، از واژه آمبودزمن، و زمانی که فرد رسیدگی کننده مورد توجه باشد، واژه آمبودزمن استفاده می شود.

۱.۲. تعریف آمبودزمن

علی رغم دشواری ارایه تعریفی دقیق و همه پسند از آمبودزمن، برخی تعریف‌ها قابل ارایه اند: برای مثال در سال ۱۹۷۴ اتحادیه کانون وکلای بین‌المللی تعریفی ارایه داد مبنی بر این که: «آمبودزمن مرکزی است که به وسیله‌ی پارلمان، یا مصوبه قوه مقننه یا قانون اساسی تأسیس شده و مدیریت آن توسط یک مقام بلند پایه مستقل که مقابل پارلمان یا قوه مقننه پاسخ‌گو است، می‌باشد. عملکردش به این صورت است که شکایات را از اشخاص زیان دیده علیه مقامات و مستخدمین نمایندگی‌های دولت، دریافت و به‌طور مستقل عمل کرده و دارای اختیار رسیدگی، صدور توصیه‌نامه و صدور گزارشات است». (هداوند، ۱۳۹۰: ۶۱۶)

گارنر در تعریف آمبودزمن می‌نویسد: آمبودزمن، «یک نماینده پارلمان است که عملکرد اولیه‌ی وی، وظیفه نمایندگی از پارلمان به منظور محافظت شهروندان در مقابل بد رفتاری و سوء استفاده‌های اقتدار اداری توسط حکومت می‌باشد». (Upadhaya, 2014: 432) تعریف فوق، بیان‌گر آمبودزمن کلاسیک یا پارلمانی است که قدیمی‌ترین نوع آمبودزمن شناخته می‌شود؛ اما دربرگیرنده انواع دیگر، مثلاً آن‌هایی که ممکن منشاء اداری داشته باشند، نمی‌گردد.

در تعریف دیگری که متضمن ویژگی‌های اصلی نهاد آمبودزمن است، چنین آمده است: «آمبودزمن، به عنوان صاحب‌منصبی مستقل و غیر حزبی از سوی یکی از ارگان‌های اصلی حکومت تعیین می‌شود، و در موقعیتی است که می‌تواند راجع به شکایات رسیده از جانب مردم تحقیق کرده و نتایج و توصیه‌های اصلاحی خود را علناً اعلام کند. راه حل‌های پیش‌نهادی آن، معمولاً عبارت است از سازش میان طرفین یا حسب ضرورت، افشای علنی تخلفات است. او اختیار صدور فرمان به دستگاه اداری یا نقض احکام و تصمیمات آن‌را ندارد؛ بلکه از ابزارهای کارآمدی جهت تحقیق و اثرگذاری بر عملکرد دستگاه‌های اجرایی بهره می‌برد». (رضایی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۷)

پوهندوی عبدالوحد نیاز

از تعریف‌های فوق بر می‌آید که هدف نهاد آمبودزمان، نظارت بر اعمال ادارات دولتی و بهبود آن و هم‌چنان افزایش مسؤولیت‌پذیری سازمان‌ها در برابر مردم از راه‌های گفت‌و شنود بین آن‌ها و پاسخ‌گویی ادارات، مشارکت شهروندان در رسیدگی و جبران خسارات وارده به آنان است.

۲. تاریخچه آمبودزمان

پیش‌بینی نهادهای نظارتی مدرن، ایده نو پا در عصر جدید نیست؛ بلکه در دوران کهن نیز چنین نهادهایی در بطن حکومت وجود داشته است. در سده‌های هفتم و هشتم پیش از میلاد که آتن و اسپارت متحد شده بودند، تفتیشی موسوم به «اِفلور» (Ifilor)، اقدامات کارکنان دولت را زیر نظر داشت و مامور دیگری تحت عنوان «یودینوی» (Euthynoi) جریان امور در نهادهای محلی را کنترل می‌کرد. در روم، حدود ۳۰۰ سال پیش از میلاد، نهادی برای حفاظت از حقوق مردم تأسیس شد. در سال‌های بعد با شدت گرفتن کشمکش میان اشراف (Patricians) و عامه مردم (Plebian) گروه دوم سرانجام اجازه یافتند دو نفر از میان خود انتخاب کنند تا در برابر نجبا حافظ منافع شان باشند. این افراد که تریبون مردم (Tribuni plebeis) نامیده می‌شدند، گونه‌ی حق و تو داشتند و می‌توانستند با تصمیم‌های کنسول‌ها و سنای روم مخالفت کنند. (رضایی زاده و سعیدی، 1388: 154). در ایران عصر هخامنشی نیز نهادی که رئیس آن به «چشم و گوش» پادشاه (Olho De Rei) معروف بود، نظارت بر ارگان‌های عمومی را بر عهده داشت.

تا پیش از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم، در جزیره العرب، حکومت و به تبع آن اداره، به معنای دقیق کلمه وجود نداشت. آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم با تشکیل حکومت مفهوم «اقتدارات اداری» را به جامعه خود شناساند. او پس از فتح مکه برای شهرها، فرمان‌دار، قاضی و ماموران جمع‌آوری مالیات تعیین می‌کرد. این افراد مستقیماً در برابر پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم، پاسخ‌گو بودند. خلیفه دوم حضرت عمر (رض) نهاد حسبه را بنیان‌گذاری کرد که مسؤول آن را محتسب می‌گفتند؛ محتسب وظیفه داشت بر اجرای احکام شریعت در زنده‌گی روزمره جامعه اسلامی نظارت نماید و به شکایات مردم از ماموران دولت رسیدگی کند. این نهاد در مصر تا اواسط قرن نوزدهم دوام آورد. جالب آن‌که صلیبون هم در مدتی که بر بیت‌المقدس تسلط داشتند با تقلید از

پوهندوی عبدالوحید نیاز

حسبه، نهاد مشابهی در آنجا مستقر کردند و حتی در نام‌گذاری آن نیز از «محتسب» گزیده برداری کرده واژه‌ی «مدسپ» (Mathesep) را ابداع کردند. (رضایی‌زاده و سعیدی، ۱۳۸۸: ۱۵۵) در دوره‌ی خلفای عباسی رسیدگی به شکایات مردم از ماموران دولت دیوان مظالم تشکیل شد که تحت ریاست مقام بلندپایه قضایی به نام قاضی‌القضات انجام وظیفه می‌کرد. این نهاد را سلاطین عثمانی هم‌چنان حفظ کردند. نهاد آموذمان تقلیدی از نهاد نظارتی امپراتوری عثمانی بود که از کشورهای اسلامی در سال ۱۷۶۶ به سویدن منتقل شد و از واژه «آموت عثمان» به «آموذمان» تغییر نام داد. (سعیدی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۲۳) در واقع همین دیوان مظالم بود که برای تأسیس نهاد آموذمن مورد تقلید قرار گرفت.

در عصر جدید، این نهاد برای اولین بار در سویدن در سال ۱۸۰۹ پا گرفت و تأسیس شد. پارلمان سویدن با تأسیس این نهاد به دنبال یک مقام مستقل و جدا از پادشاه بود تا بر رعایت قوانین و مقررات از سوی مقام‌های عمومی نظارت کند و موارد سوء اداره، بی‌عدالتی‌های اداری و قانون‌شکنی را به اطلاع پارلمان برساند؛ اما شکل ابتدایی آن یک سده پیش‌تر با فرمان چارلز دوازدهم در سال ۱۷۱۳ در آن سرزمین تأسیس شد. برای نام‌گذاری آن، پادشاه مدت‌ها با مشاوران خود رایزنی کرده است. آموذمن در بین مردم سویدن کلمه‌ی متداول بود و تا پیش از این نام‌گذاری به کسی اطلاق می‌شد که قایم مقام قانونی و به تعبیری، حافظ حقوق و منافع شخص دیگر بود. حتی پیش‌تر از آن در قرون وسطی قبایل جرمن اروپا در نظام جزایی خود جایی برای آموذمن اختصاص داده بودند؛ او بین خویشاوندان مجرم و مجنی علیه میانجی می‌شد، مبالغی به عنوان جریمه از گروه اول می‌گرفت و به دسته‌ی دوم تحویل می‌داد (رضایی‌زاده و عابدی، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

این نهاد تا یک قرن از این کشور خارج نشد و کشور فنلند که دارای تاریخ مشترک با سویدن بود، در سال ۱۹۱۹ این نهاد را وارد قانون اساسی خود کرد. در اوایل قرن بیستم کشورهای سکندونیایی نیز به این نهاد گرایش پیدا کردند. بعد از جنگ جهانی دوم، این نهاد مورد نیاز کشورهای مختلف که شکل دولت‌های آنان از دولت رفاه به دولت ژاندارم تغییر کرد و امور مختلف جامعه را زیر پوشش قرار داده بودند، به‌طور گسترده واقع شد. در سال ۱۹۷۸ میلادی یک موسسه بین‌المللی

پوهندوی عبدالوحید نیاز

آمبودزمن (I.O.I) تأسیس شد که در واقع سازمان جهانی نهادهای تفتیش آمبودزمن است (محمد نبی، ۱۳۷۸: ۴۶). تا سال ۲۰۰۵ صد و بیست کشور چنین نهادی را در نظام حقوقی خود تعبیه کرده اند. این نهاد در قاره‌های اروپا، آسیا، امریکای شمالی، امریکای جنوبی، افریقا و استرالیا گسترش یافته است (رستمی و جوکار، ۱۳۹۱: ۲۶).

در حال حاضر، آمبودزمن هم در بخش عمومی و هم در بخش خصوصی به شکلی گسترده مورد استفاده قرار می‌گیرد. بسیاری از سازمان‌ها و وزارت‌خانه‌های دولتی و مقامات محلی، آمبودزمن مخصوص خود را ایجاد کرده اند؛ به عنوان نمونه: در بریتانیا، در سال ۱۹۹۴ «اداره درآمد‌های مالیاتی» و در سال ۱۹۹۵ «خانه شرکت‌ها» هر کدام نهادهای رسیدگی کننده به شکایات‌های خاص به خود را تأسیس کردند. آمبودزمن زندان‌ها در انگلستان و ولز نیز در کنار «کمیسر رسیدگی به شکایات زندانیان سیاسی اسکاتلندی» به وجود آمد. هم‌چنین پیمان ماستریخت، آمبودزمن جامعه اروپایی را برای رسیدگی به شکایت از موارد سوء مدیریت در فعالیت نهادها یا سازمان‌های جامعه اروپا به استثنای دیوان عدالت و محاکم بدوی تأسیس کرد. در بخش خصوصی نیز نهادهایی از نوع آمبودزمن برای رسیدگی شکایات علیه صاحبان مشاغل حقوقی، بانک‌ها، شرکت‌های بیمه، ارایه دهندگان خدمات مالی (از جمله حساب‌داران)، انجمن‌های ساختمان سازی، رسانه و خدمات تلفون تأسیس کرده اند (هداوند، ۱۳۹۰: ۶۱۷).

امروزه نهاد آمبودزمن با عناوین دیگری در کشورهای مختلف در حال فعالیت است و هدف تمام این نهادهای نظارتی صیانت از حقوق عموم مردم می‌باشد.

۳. عوامل گسترش نهاد آمبودزمن

گسترش این نهاد به دلایل مختلفی صورت گرفته است؛ اما مهم‌ترین دلایل آن قرار ذیل است: اولاً، نقص موجود در نظارت قضایی بود که به دلیل ضعف‌های، به طور کامل از حقوق شهروندان در مقابل ارگان‌های دولتی دفاع نمی‌کرد. بنابراین، به نهادی نیاز شد که بتواند نقشی مکمل برای محاکم در حمایت از حقوق شهروندان ایفا کند.

پوهندوی عبدالوحید نیاز

ثانیاً، فراگیر شدن موج دموکراسی خواهی، حاکمیت قانون و توسعه‌ی اجتماعی - اقتصادی در اطراف و اکناف جهان، باعث شد این نهاد در کشورهای که از دموکراسی و دولت رفاه ریشه‌دارتری بهره‌مند بودند، ایجاد گردد. بر این‌ها، مفاهیمی چون حکم‌رانی خوب، حقوق شهروندی، انعطاف‌پذیری بالای این نهاد با نظام‌های حقوقی مختلف را هم باید افزود.

ثالثاً، با گسترش حوزه‌ی فعالیت دولت‌ها در زمینه‌های مختلف و به دنبال افزایش مداخله دولت‌ها در امور مختلف، برخوردها بین دولت و شهروندان افزایش یافت و نیاز به روش‌های برای رفع این اختلافات ضروری گردید. در همین راستا در نظام‌های حقوقی روش‌های نظارت قضایی و سیاسی بر اعمال و تصمیم دولت به وجود آمد؛ اما تشخیص شد که این مکانیزم‌ها به تنهایی برای کنترل دولت کافی نمی‌باشد. بنابراین، کشورها به تأسیس آمبودزمن رو آوردند. شکل رسیدگی نهاد آمبودزمن به شکایات شهروندان و تخلفات دستگاه اداری به روش غیر قضایی صورت می‌گیرد. آمبودزمن‌ها معمولاً به شکل غیر رسمی و فراقضایی اقدام می‌کنند. بدین معنی که این نهاد تابع اصول محاکماتی خاص نیست و در شکل رسیدگی کاملاً آزاد است (موسی زاده، ۱۳۹۰: ۱۷۲).

رابعاً، سادگی و انعطاف‌پذیری نهفته در این روش، باعث شد تا مورد توجه جدی دولت‌ها قرار بگیرد. به گونه‌ی که، نهاد آمبودزمن هم به لحاظ ساختاری و هم از نظر صلاحیت و وظیفه‌ی اداری، دارای انعطاف فوق‌العاده است. این نهاد توانایی انطباق با نظام‌های حقوقی مختلف را داراست.

آمبودزمن به گونه‌ی غیر رسمی و برخلاف روندی که بررسی طولانی و اسنادی (بوروکراتیک) را ایجاد می‌کند، به اسرع وقت و طور مؤثر آن، به حل موضوع می‌پردازد. خدمات آمبودزمن کم هزینه‌تر است؛ زیرا همین که شاکی به ارایه شکایت نزد آمبودزمن پرداخت، بدون آن که نیازی به وکلای مدافع پرهزینه و شواهد بی‌شمار باشد، رسیدگی به موضوع آغاز می‌گردد (and HARLOW RAWLING, 2009: 533). پس وظیفه‌ی اصلی آمبودزمن، بررسی شکایت شهروندانی است که مدعی اند در نتیجه‌ی مدیریت نادرست وزارت‌خانه‌ها و یا سایر موسسات دولتی هنگام اجرای وظایف شان با آن‌ها بی‌عدالتی صورت گرفته است.

آمبودزمن، نهادی است برای رهبری به سوی یک «حکومت باز»^۱ از طریق ایجاد یک میکانیزم دموکراتیک نظارت بر اقتدار دولت (Massy, 2017:545). زیرا اگر مردم در حکومت‌های دموکراتیک، ویژگی و مزیت خاصی که مبتنی بر حاکمیت شهروندان باشد، سراغ نیابند، آن‌گاه حضور خویش را بی‌فایده می‌پندارند و برای دفاع از حکومت تلاشی نخواهند داشت و بحران مشروعیت حاصل از این انفعال، گریبان چنین حکومتی را می‌گیرد و اصولی که نشان‌گر حکم‌رانی خوب باشد را دیگر نباید انتظار کشید. (مقدری، ۱۳۹۵: ۹۸)

۴. ویژگی‌های آمبودزمن

نهاد آمبودزمن، بدون توجه به این که توسط کدام مقام یا نهاد به وجود آمده است، حایز سه ویژگی ذیل است:

۴.۱. استقلال آمبودزمن: استقلال این نهاد یکی از ویژگی‌های عمده و اصلی این نهاد به شمار می‌رود. این موضوع کاملاً بدیهی است نهادی که دست به رسیدگی شکایات شهروندان علیه مقامات و نهادهای عمومی دولتی می‌زند، الزاماً باید دارای استقلال کامل بوده تا بتواند صلاحیت خود را کاملاً بی‌طرفانه و منصفانه اعمال کند. برای استقلال این نهاد معیارهای را برشمرده اند: تضمین در یک مصوبه قانونی، استقلال سازمانی، اداری، مالی و مصونیت. (موسی زاده، ۱۳۹۰: ۱۷۰)

آمبودزمن مستقل از وزارت‌خانه‌های دولت مرکزی و مقامات محلی است؛ یعنی مستقل از کسانی است که از آن‌ها شکایت می‌شود. اصولاً آمبودزمن نباید توسط نهاد یا سازمانی انتخاب شود که تحت نظارت و کنترل آن است؛ زیرا در این صورت، امکان مداخله نهاد انتخاب‌کننده در امور نظارت افزایش می‌یابد. این نهاد دارای استقلال بوده و مستقل عمل می‌کند و در رابطه با انتظارات عامه مردم پاسخ‌گو بوده و مقامات دولتی هم در رابطه با این گونه نهادها آن را تأیید و پشتیبانی کرده اند (موسی زاده، ۱۳۸۹: ۱۴۷). استقلال از قوه مجریه مهم‌ترین ویژگی آمبودزمن پارلمانی است. بدین منظور، آمبودزمن کلاسیک تا اندازه‌ی ارتباط سازمانی با قوه مقننه دارد که عمدتاً در شیوه نصب و

^۱ - Open government

پوهندوی عبدالوحید نیاز

عزل اعضا جلوه گر می‌شود. با وجود این، در دکتین حقوقی، نهاد مزبور زیرمجموعه هیچ یک از قوای سه گانه محسوب نمی‌شود.

به رغم گفته بالا، صاحب نظران همواره بر بی طرفی آمبودزن و عدم جانب داری در تحقیقات تأکید داشته اند. به عبارتی، اگر چه فلسفه وجودی این نهاد، دفاع شهروندان در برابر اقتدار اداری می‌باشد؛ با آن‌هم، اگر نتیجه تحقیقات آن‌ها این بوده که حق به جانب طرف دولتی است، آن‌را اعلام خواهد نمود؛ زیرا تنها در صورتی می‌تواند اعتماد دولت را جلب نماید که بی طرفی خود را به صورت واقعی اثبات نماید.

۴.۲. رسیدگی به شکایات: شکایت‌هایی را می‌توان به آمبودزن تسلیم کرد که:

۱- سازمان دولتی مورد نظر در قلمرو صلاحیت آمبودزن باشد؛ و ۲- شاکی ادعا می‌کند که در نتیجه سوء مدیریت، متحمل بی عدالتی شده است.

۱- سازمان‌هایی که در حوزه صلاحیت آمبودزن قرار دارند، مورد رسیدگی قرار خواهند گرفت. آمبودزن محلی می‌تواند در مورد اقدامات تمامی مقامات محلی، از جمله مقامات پولیس محلی، تحقیق کند. آمبودزن خدمات صحتی می‌تواند مقامات صحتی منطقه‌یی و محلی که مدیریت شفاخانه‌ها را بر عهده دارند را مورد تحقیق قرار دهد (هداوند، ۱۳۹۰: ۶۱۸).

۲- رسیدگی به شکایات خاصی که مردم در برابر بی عدالتی و مدیریت نادرست اداره به وی ارایه می‌نمایند. آمبودزن از اختیارات کافی برای انجام بررسی‌های لازم در باره یک عمل حکومتی که ممکن است برخلاف قانون یا غیرمنصفانه باشد، برخوردار است. روش‌های مراجعه و شکایات به این نهاد بر حسب کشورها متفاوت است. معمولاً آمبودزن خود مستقیماً می‌تواند وارد عمل شده و اقدام به رسیدگی نماید و می‌تواند شکایات را از شهروندان دریافت نماید. (عباسی، ۱۳۹۵: ۲۹۷)؛ ولی در انگلستان، فرانسه یا تعدادی دیگر از کشورها شکایات توسط نمایندگان پارلمان به آمبودزن ارایه می‌شود؛ برای مثال: در اسپانیا کمیسیون شکایات مجلس نماینده گان تمام شکایات فردی یا جمعی واصله به مجلس را رسیدگی می‌نماید و بر حسب موضوع، آن‌ها را از طریق مجلس نماینده گان به آمبودزن یا تفتیش پارلمانی یا سایر مراجع ذیصلاح ارجاع می‌دهند.

پوهندوی عبدالوحید نیاز

همچنان آمبودزمن به مطالعه و تجزیه و تحلیل شکایات در راستای رایه پیشنهادات به دستگاه‌های اداری و دولتی برای تصحیح قوانین، مقرردها، رویه‌های اداری موجود به منظور ارتقای سطح رایه خدمات عمومی می‌پردازد. این نهاد نوعی دستگاه نفوذ و تأثیر است و از راه‌های غیرقضایی حل اختلافات بهره می‌گیرد و به افکار عمومی به ویژه از طریق انتشار گزارش فعالیت‌های خود تکیه می‌کند. (عباسی، ۱۳۹۵: ۲۹۶)

۴.۳. صلاحیت رسیده‌گی: صلاحیت آمبودزمن به لحاظ موضوعی، شامل موضوعات حقوق بشری و موارد سوءمدیریت می‌شود. عمق نگاه به آمبودزمن گویاست که این نهاد اصولاً برای تضمین حقوق بشر ایجاد شده و شهروندان می‌توانند آزادانه به این نهاد از راه اعتراضات و شکایات مراجعه نمایند.

در خصوص سوء مدیریت، آمبودزمن حق نظارت و دیده‌بانی از تخطی آن‌ها از قوانین و مقررات و تکالیف اداری و شغلی آن‌ها را دارد. آمبودزمن در برخورد با بی‌عدالتی‌ها دارای دو کارکرد تعقیبی و اصلاحی است. اگر از طریق قضایی بتوان به شکایات رسیدگی کرد، نهاد آمبودزمن موضوع را به محاکم احاله می‌کند (کارکرد تعقیبی)؛ اما در اکثر موارد، بی‌عدالتی‌ها از طریق قضایی قابل پی‌گیری نیست؛ به عنوان مثال: اگر به آمبودزمن شکایت شده باشد که عمل یک مامور اداره منطبق با قانون است؛ ولی وی در رعایت اصول مدیریتی و استانداردهای لازم اداری قصور کرده است، هیچ محکمه‌یی صالح برای رسیدگی در نظر گرفته نشده است. در چنین مواردی که ناشی از سوء مدیریت است، نهاد آمبودزمن می‌تواند ابتکار عمل را به دست گیرد. (بهنیا و صادقی، ۱۳۹۹: ۴۱۰) از زاویه قصور دولت، آمبودزمن ضمن گزارش‌هایی که به دولت یا مجلس در باره سوء مدیریت‌ها رایه می‌دهد، پیشنهادها و توصیه‌هایی را نیز برای برخورد با آسیب‌ها و معضلات اداری یا به منظور بهبودی شیوه مدیریت یک سازمان اداری رایه می‌نماید. (کارکرد اصلاحی) (عباسی، ۱۳۹۵: ۲۵۰)

۴.۴. ضمانت اجرا: چنان‌چه از تعریف نهاد آمبودزمن فهمیده می‌شود، ضمانت اجرای تصمیم‌های نهاد آمبودزمن، ضمانت اجرای نرم است؛ یعنی این نهاد دارای قدرت لازم‌الاجرا برای اجرایی کردن

پوهندوی عبدالوحید نیاز

تصمیم‌های خود نمی‌باشد؛ بلکه این نهاد، نتیجه تصمیم‌های خود را در قالب گزارش‌های ویژه و یا سالانه به نهادهایی که قانوناً برای دریافت آن‌ها ذیصلاح هستند، ارائه می‌دهند (عباسی، ۱۳۹۵: ۲۵۰). آموذمن، از صلاحیت رسیدگی، انتقاد و ارائهٔ رایو راپور به پارلمان (یا حکومت) برخوردار است؛ اما نمی‌تواند عمل اداره را لغو کند. (Upadhyaya, 2017: 407) در قاموس آموذمن واژه‌یی تحت عنوان عدالت ملایم (Gentle justice) وجود دارد که بر اساس آن، آموذمن از طرف‌های ذینفع می‌خواهد تا شفافیت را در مذاکرات خود پذیرفته و تمایلی را در انجام یک مذاکره چند بعدی ایجاد نمایند. لذا قدرت آن بیش‌تر بر متقاعد کردن است تا التزام (جلالی و ضیایی، ۱۳۹۲: ۶۳). کاملاً بدیهی است که صرف صدور گزارش از سوی آموذمن نمی‌تواند منجر به احقاق حقوق شاکیان گردد؛ مثلاً: صدور گزارش‌های ویژه و ارائه آن‌ها به پارلمان، می‌تواند موجب احراز تخلفات و سوء مدیریت اشخاص و سازمان‌های تحت نظارت این نهاد شود. بنابراین، پارلمان می‌تواند از ابزارهای سیاسی و حقوقی خود به مقام و نهاد متخلف فشار وارد آورد. این فشار از طرق مختلفی چون تذکر، سؤال یا استیضاح اعمال می‌شود و بدین وسیله ممکن است شاکی به حق و حقوق پای‌مال شدهٔ خود برسد. علاوه بر این مورد، در اکثر نظام‌های حقوقی آموذمن این اختیار را دارد که در صورت عدم تمکین نهاد یا مامور خاطی از تصمیم‌های آموذمن، تخلف را به محاکم صالح قضایی ارجاع دهد و محاکم مکلف هستند خارج از نوبت به شکایت رسیدگی کرده و نتیجه را به آموذمن اعلام کنند (موسی زاده، ۱۳۹۵: ۱۷۵).

۵. انواع آموذمن

نهاد آموذمن را از زوایای مختلف تقسیم‌بندی می‌نمایند که دو مورد آن بیش‌تر در محراق توجه قرار دارد:

۵.۱. آموذمن از حیث قلمرو

بر اساس این دسته‌بندی، آموذمن را می‌توان به دو دسته ملی و محلی (یا منطقه‌یی) تقسیم کرد. به‌طور معمول، کشورها از یک آموذمن ملی بهره می‌برند که کل قلمرو یک کشور را تحت پوشش قرار می‌دهد و در تمام نواحی کشور دارای صلاحیت رسیدگی به شکایات شهروندان علیه عملکرد

پوهندوی عبدالوحید نیاز

نادرست دستگاه‌های دولتی و ارگان‌های عمومی است؛ برای مثال: به آموذمن‌های انگلستان، فرانسه، دنمارک، سویدن، ناروی و ... می‌توان اشاره کرد که معمولاً با پارلمان ملی این کشورها در تعامل می‌باشد.

علاوه بر آموذمن ملی در برخی کشورها، آموذمن‌های محلی نیز وجود دارد که صلاحیت آن‌ها به منطقه‌ی خاصی از یک سرزمین محدود می‌شود؛ به عنوان مثال: کشورهای که چنین نهادی را در نظام حقوقی خود به کار گرفته اند، اتریش، بلجیم، صربستان و ... می‌باشند که آموذمن‌های محلی در مناطق مختلف کشورها، در کنار آموذمن ملی فعالیت می‌کنند. حتی در برخی از کشورها بدون وجود آموذمن ملی، آموذمن محلی یا ایالتی اقدام به رسیدگی به شکایات شهروندان علیه سوء عملکرد نهادهای دولتی می‌کنند؛ آلمان، کانادا، امریکا و هند از جمله این کشورها هستند. دلیل ایجاب این امر فضای سیاسی و نظام‌های حقوقی آنان است.

۵.۲. آموذمن از حیث صلاحیت

در حال حاضر آموذمن هم در بخش عمومی و هم در بخش خصوصی به شکل گسترده مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ برای نمونه: بسیاری از سازمان‌ها و وزارت‌خانه‌ها و مقامات محلی، آموذمن مخصوص به خود را ایجاد کرده اند (هداوند، ۱۳۸۷: ۶۱۷). بناءً از نظر صلاحیت، نهاد آموذمن به کلاسیک و ترکیبی قابل دسته بندی می‌باشد.

۵.۲.۱. آموذمن کلاسیک

آموذمن کلاسیک یا پارلمانی در عین حال که قدیم‌ترین نوع آموذمن است، اصیل‌ترین آن نیز به شمار می‌رود. نوع دیگر به مرور زمان و با گسترش فعالیت‌های دولت و افزایش تقسیم کار اجتماعی ایجاد شدند. آموذمن کلاسیک یک مقام عالی‌رتبه مستقل و مسؤول در برابر پارلمان است که به موجب قانون اساسی یا قانون عادی برای نظارت بر اعمال اداری دولت منصوب می‌شود و علاوه بر صلاحیت رسیدگی به شکایات شهروندان از سوء اداره و بی‌عدالتی، می‌تواند راساً سازمان‌های اداری را مورد بازرسی و بازدید قرار دهد و در صورت مشاهده موارد بی‌قانونی و سوء اداره مبادرت به تحقیق نماید. بر اساس قوانین اکثر کشورها نهاد آموذمن به تمام اسناد و مدارک دولتی دسترسی

پوهندوی عبدالوحید نیاز

دارد. این نهاد می‌تواند این اسناد و مدارک را از مقامات و نهادها درخواست کند یا برخی افراد را برای کسب اطلاع احضار کند و نظر کارشناسان را در زمینه‌های مختلف اخذ نماید. (موسی زاده، ۱۳۹۰: ۱۷۳)

آمبودزمن کلاسیک در بهترین مثال، آمبودزمن مدرن سوئدنی خواهد بود. این نوع آمبودزمن در به کارگیری اختیارات و تشخیص سوء عملکرد نهادهای عمومی ملزم به رعایت استانداردهای پذیرفته شده حقوق بشری بین‌المللی نیست. در واقع، می‌توان گفت که این نهاد به سوء مدیریت‌ها و اجحافات نهادهای عمومی و دولتی فارغ از این که نقض حقوق بشر محسوب شود یا خیر، رسیدگی می‌کند. بدین معنا که، اگر عمل اداری نقض حقوق بشر محسوب شده؛ اما سوء مدیریت محسوب نشود، در جمله صلاحیت آمبودزمن کلاسیک جای نمی‌گیرد. این مدل، مدل موفق و گسترده محسوب می‌شود و کشورهای نظیر دنمارک، فنلند، انگلستان و اتحادیه اروپا از این مدل پیروی می‌کنند. (رستمی و جوکار، ۱۳۹۱: ۲۹) اما این مدل فاقد اختیار اتخاذ تصمیم‌های مستقیم لازم‌الاجراست (مهر علیان، ۱۳۹۶: ۱۰۵).

۵.۲.۲. آمبودزمن ترکیبی حقوق بشری

با گذشت زمان و پررنگ شدن مفاهیمی چون حاکمیت قانون، حکم‌رانی مطلوب، حقوق بشر، کارکردهای این نهاد از شکل کلاسیک خود به حمایت از حقوق بشر و حاکمیت قانون نیز تسری یافت؛ یعنی علاوه بر رسیدگی به شکایات شهروندان علیه سوء عملکرد دستگاه‌های دولتی، به موارد نقض حقوق بشر و حاکمیت قانون نیز رسیدگی می‌کند.

آمبودزمن‌های ترکیبی یا مختلط که آمبودزمن‌های حقوق بشری اند که با عناوین نظیر مدافع مردم، مدافع حقوق بشر، کمیسر حقوق مدنی، مدافع عمومی و یا هم صرفاً با عنوان آمبودزمن خواننده می‌شوند. آن‌ها مؤظفند در باره موارد سوء اداره تحقیق نمایند و به ادعای نقض حقوق بشر یک کشور توسط مراجع حکومتی رسیدگی کنند. هر چند آمبودزمن کلاسیک و ترکیبی از صلاحیت‌های همسانی چون تحقیق در باره شکایت، ارایه پیشنهاد، گزارش‌دهی عمومی و ... برخوردارند؛ اما

پوهندوی عبدالوحید نیاز

آمبودزمن حقوق بشری به طور معمول از وظایف و صلاحیت‌های بیش‌تری برخوردار است؛ حفظ حقوق بشر، وظیفه هسته‌ی این نهاد است.

عواملی چند در تأسیس آمبودزمن ترکیبی دخیل است: نخست، منابع مالی و انسانی کم‌تری برای فعالیت یک نهاد در مقایسه با دو نهاد مجزا مورد نیاز است. از این‌رو، برای دولت‌های در حال توسعه و کوچک منابع مالی و نیروی انسانی محدودی در اختیار دارند، تأسیس یک موسسه ترکیبی در مقایسه با ایجاد یک نهاد آمبودزمن و یک موسسه حقوق بشر به طور جداگانه مطلوبیت بیش‌تری دارد. دوم، در بسیاری اوقات مصادیق نقض حقوق بشر و سوء اداره هم‌پوشانی دارند. بنابراین، تأسیس یک نهاد ترکیبی، از یک سو، از دو باره کاری و سردرگمی مردم در باره نهاد صالح رسیدگی به شکایات جلوگیری می‌کند و از سوی دیگر، تخصص و مهارت حرفه‌ی در یک مؤسسه جمع می‌شود. سوم، تمرکز بر یک نهاد به تقویت جای‌گاه و اعتبار آن نزد مردم می‌انجامد و کمک می‌کند تا در برابر تلاش‌های تخریبی و یا تضعیفی قوه مجریه ایستادگی کند. (رستمی و جوکار، ۱۳۹۱: ۲۹)

۵.۲.۳. آمبودزمن‌های ترکیبی غیر حقوق بشری

وظایف هسته‌ی این نوع آمبودزمن، آن است که نزد محاکم قانون اساسی به مغایرت قوانین و مقررات با قانون اساسی اعتراض کند؛ از محاکم عادی یا اداری، بدون این‌که موضوع منحصر به حقوق بشر باشد، در خواست تجدیدنظر کند؛ در جلسات محاکم صرف‌نظر از این‌که دعوا حقوق بشری باشد یا خیر، شرکت نماید؛ حق دارد دعوای اداری اقامه کند، و غیره. مثال این نوع آمبودزمن، آمبودزمن مبارزه با فساد اداری است.

این را هم باید گفت که، در تعدادی از دولت‌های توسعه‌یافته یا در حال توسعه، تعدادی از آمبودزمن‌های کلاسیک از وظایف اضافی یا ثانوی مانند: نظارت بر رعایت قوانین مربوط به آزادی اطلاعات، حفظ حریم خصوصی و حمایت از «کارکن افشاگر» برخوردار شده‌اند. آمبودزمن کشورهای مثل اوگاندا متخلفان را مورد پی‌گرد قانونی قرار می‌دهد. آمبودزمن ترینادا و توباگو در

پوهندوی عبدالوحید نیاز

باره شرایط و وضعیت کلی فساد مطالعه می‌کند. آمبودزمن فلیپین، اوگاندا، غنا و نامیبیا می‌توانند برای پشتیبانی از تحقیقات خود از ابزارهای قاهره استفاده کند (سردشت و گرجی از ندریانی، ۱۳۹۶: ۷۱).

نتیجه‌گیری

از آن‌چه گفته شد، دریافتیم که رابطه افراد با دولت، رابطه با قدرت نابرابری است که توسط دستگاه اداری آن اعمال می‌گردد. از این جهت، قدرت دولت نیازمند نظارت است؛ زیرا سخن گفتن از یک نظام اداری مناسب، در گرو نظارت بر اقتدار اداری و سازمان آن در جهت صیانت از حقوق شهروندان می‌باشد. بر کسی پوشیده نیست که در جوامع بشری هم‌واره تعارض میان قدرت و عدالت وجود داشته است. هر جا که قدرت است، احتمال سوء استفاده و زیاده روی از آن محتمل است.

پاسخ اولیه به این نیاز طرح نظارت پارلمانی و قضایی بود که قوای مقننه و قضاییه وسیله اعمال این نظارت قرار گرفت. با تغییر فلسفه وجودی دولت و گسترش وظایف دولت و محور قرار گرفتن حقوق شهروندان، نقایص هر دو شکل نظارت به خصوص نظارت قضایی آشکار و لزوم انواع دیگر نظارت، آن‌هم از نوع غیر قضایی مطرح شد. برای اعمال نظارت غیر قضایی، به دستگاهی مستقل، دارای قدرت و شخصیت و هم‌چنین متمرکز بر حقوق شهروندان، نیاز است. آمبودزمن از دل این نیاز سر برآورد و با تغییراتی نسبت به نمونه اولیه آن توانست در سطح ملی و بین‌المللی دارای نقشی پررنگ شود. آمبودزمن‌ها به فراخور نظام اداری هر کشور و نیازهای آن اشکال مختلفی به خود گرفته و به نام‌های متفاوتی مسمی گردیده است. از این سبب، نظام اداری کشور ما می‌تواند آمبودزمن خود را با نام متفاوت چون «ناظر اداری» یا هر ترجیح دیگر داشته باشد.

دریافتیم که آمبودزمن به عنوان گماشته پارلمان و یا نماینده مردم با روش‌های غیرقضایی موارد نقض قانون و موارد سوء رفتارهای اداری را مورد رسیدگی قرار می‌دهد و با توجه به ویژه‌گی‌های استقلالیت، شفافیت، سرعت، عدم تشریفات قضایی و محرمانیت، از کارآمدی بالایی برخوردار است. تجربه نشان می‌دهد که نهاد آمبودزمن، نه تنها کمک شایانی در جلوگیری از سوء رفتارهای اداری نموده است؛ بلکه نقش غیرقابل انکاری در تقویت نهادهای مردم‌سالار و تحقق عدالت اداری نیز داشته است؛ ازین‌رو، پژوهش حاضر که هدف پایه‌یی آن مطالعه فلسفه وجودی نهاد آمبودزمن و

پوهندوی عبدالوحد نیاز

نقش آفرینی آن در امر نظارت اداری است، استقبال جهانی و روزافزون کشورها از این نهاد را، همراه با اثرات آن در زمینه‌های عملی ارزنده ارزیابی می‌نماید؛ تا جایی که بر بومی‌سازی نهاد آمبوزدمان و استفاده از آن در جهت کنترل اقتدار اداری، استقرار و تقویت نظام اداری کارآ و پاسخ‌گو در کشور تأکید می‌ورزد. البته از این مسأله نیز به غفلت نمی‌گذرد که در همین مسیر، مطلوب است تا علاوه بر معیار موفقیت بیرونی، به زمینه‌ها و چگونگی تطبیق آن هم باید توجه شود.

پیشنهاد این است تا نهادهای علمی و تحقیقاتی موجود در کشور، برنامه‌های پژوهشی خاصی را جهت شناسایی نهاد آمبوزدمان و کارکردهای آن، راه‌اندازی نمایند تا با استفاده از نتایج مطلوب آن، هیأت حاکمه به کنکاش پیرامون نهاد مذکور و تعیین آن در نظام اداری کشور اقدام نمایند. باشد که رویای عدالت اداری و صیانت از حقوق شهروندان از تضمین‌های بهتری برخوردار گردد و سرانجام، شاهد تحقق عملی آن نیز باشیم.

منابع

فارسی دری

- عباسی، بیژن. (۱۳۹۵). حقوق اداری. چاپ چهارم. تهران: دادگستر.
- . (۱۳۹۵). حقوق اداری تطبیقی. تهران: دادگستر.
- مقدری، مهدی. (۱۳۹۵). درآمدی بر حکمرانی خوب. تهران: جنگل، جاودانه.
- موسی زاده، ابراهیم. (۱۳۸۹). نظارت بر اعمال حکومت و عدالت اداری، تهران: دانشگاه تهران.
- هداوند، مهدی. (۱۳۹۰). حقوق اداری تطبیقی. چاپ دوم. تهران: سمت.

English :

- Takwani, C.k. Thakker. (2017). Lectures on Administrative Law. Sixth Edition. Laknow: Eastern Book Company.
- Duhamel, Olivier & Meny (Y). (2012). Dictionnaire constitutionnel. Paris, puf.
- Harlow, Carol & Rawlings, Richard. (2009). Law and Administration. Third Edition. Cambridge University Press.
- Massey, L. P. (2017). Administrative Law. Ninth Edition. Published: Eastern Book Company.
- Upadhyaya (J.J.R). (2014). Administrative Law. Ninth Edition. Allahabad: CLA
- ابراهیم، موسی زاده. (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی کمیسیون اصل نود و نهاد آمبودزمن (نهاد بازرسی و نظارت). فصل نامه علمی - پژوهشی حقوق قضایی، شماره ۵۷، ص ۱۵۷ - ۱۸۰.
- بهنیا، مسیح و صادقی، امیرحسین. (۱۳۹۹). کمیسیون اصل نود یا سازمان بررسی کل کشور؟ مقایسه با نهاد آمبودزمن (نگاهی به ویژگی‌های حداقلی آمبودزمن‌ها با نگاهی به آمبودزمن پارلمانی انگلستان). مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۹۱، ص ۴۰۱ - ۴۲۸.
- رسمتی، ولی و جوکار، فضل الله. (۱۳۹۱). آمبودزمان: نظارت فراقضایی مکمل نظارت قضایی. فصلنامه پژوهش حقوق. سال چهاردهم، شماره ۳۷، ص ۲۳ - ۴۰.

پوهندوی عبدالوحید نیاز

رضایی‌زاده، جواد و عابدی، سعید. (۱۳۸۹). آموادزمن: پاسدار حقوق شهروندان، مبتکر اصلاحات اداری. فصل‌نامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، شماره ۳. ص ۱۷۰-۱۵۱.

صادقی، امیر حسین و بهنیا، مسیح. (۱۳۹۹). آموادزمن بخش عمومی در نظام حقوقی انگلستان با نگاهی به نهادهای ناظر در نظام حقوقی ایران. فصل‌نامه علمی پژوهش‌های نوین حقوق اداری، سال دوم، شماره پنجم. ص ۱۳۹-۱۶۵.

موسوی، سید فضل‌الله و دیگران. (۱۳۹۱). بررسی استقلال نهاد آموادزمن با نگاه تطبیقی. فصل‌نامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۲، شماره ۴. ص ۲۳۴-۲۱۷.

مهر علیان، اردشیر. (۱۳۹۶). تطبیق سازمان بازرسی کل کشور با نهاد آموادزمن و نهادهای مشابه آن، ماهنامه پژوهش ملل، دوره دوم، شماره ۱۷. ص ۱۰۵-۱۱۹.

بررسی چگونگی حق انصراف مصرف کننده در حقوق ایران

پوهندوی محمد جعفر کوهستانی^{*۱}

۱. دیپارتمنت حقوق عمومی، پوهنخی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون کابل

* ایمیل نویسنده مسؤول: Mohammadjafarkohistani@gmail.Com

چکیده

حق انصراف مصرف کننده که یک حق اختصاصی برای مصرف کنندگان در قرارداد تجارت الکترونیکی به رسمیت شناخته شده یک امر تضادفی در ساحه حقوق نیست، بلکه این حق برای مصرف کننده (در قرارداد از راه دور) به منظور حمایت از مصرف کننده در نظر گرفته شده است. تحولات روزافزون در ساحه تکنولوژی های الکترونیکی فرصت های زیادی را برای عقد قرارداد، از راه دور مساعد ساخته است. بسیاری از قراردادهای تجارتي و خدماتی امروز از طریق ارتباطات الکترونیکی صورت می گیرد. از این که طرفین قرارداد از راه دور عقد قرارداد می نمایند، ممکن است اکثراً مشتری نتواند منظور دقیق خود را برای فروشنده کالا یا عرضه کننده خدمات بیان کند؛ از این لحاظ در کشورهای جهان تصمیماتی گرفته شد تا برای حمایت از مصرف کننده کالا یا خدمات از طریق قرارداد الکترونیکی، برای مصرف کننده حق انصراف از قرارداد به طور آمره، در قوانین تأمین و مصرف در نظر گرفته شود. در قانون تجارت الکترونیکی کشور جمهوری اسلامی ایران هم این نهاد به شکل حمایت یک جانبه از مصرف کننده در قرارداد الکترونیکی پیش بینی گردیده است. این که این حق در حقوق ایران چگونه تحقق می یابد در این اثر به بحث گرفته شده تا معلومات نسبتاً مستند در زمینه ارایه گردد. بنابراین اهمیت و ضرورت این تحقیق در آن است تا تاجران ما که با کشور متذکره از راه دور قرارداد می بندد از مفاد این قانون می تواند مستفید گردند.

واژه های کلیدی: تولید کننده، عرضه کننده، رابطه قراردادی، فسخ قرارداد.

Abstract

The consumer's right of withdrawal, which is recognized as an exclusive right for consumers in electronic commerce contracts, is not random in the field of law, however, it is intended to protect the customer's right. The ever-increasing developments in the field of electronic technologies have created abundant opportunities for distance contracts, and many business and service contracts today are completed through electronic communication. Since the parties perform the contract from a distance, the customers may often not be able to express their exact intentions to the goods sellers or service providers. Therefore, in almost all countries of the world, decisions have been made to protect the consumers of goods or services through electronic contracts and provide them the right to withdraw from the contract per any supply and consumption laws. In the e-commerce law of the Islamic Republic of Iran, this institution is provided in the form of unilateral protection of consumers in electronic contracts. This study investigates and discusses the realization of customer protection in Iran's e-commerce law to provide relatively documented information in this regard.

Keywords: Manufacturer, Supplier, Contractual relationship, Termination of the contract.

مقدمه

حقوق مصرف که از جمع حقوق شهروندی است (در چوکات حقوق عمومی) مطرح بحث است. زیرا حقوق عمومی به حقوقی گفته می‌شود که از منافع عام دفاع و حمایت می‌نماید. از این که تمام انسان‌ها در جهت خرید کالاها یا خدمات مصرفی به غرض استفاده شخصی، خانوادگی، اداره یا سازمان، مصرف‌کننده‌اند و به موجب نیاز مبرم به کالا یا خدمات نسبت به تولیدکننده و عرضه‌کننده در موقعیت پائین‌تری قرار دارند، بیم آن می‌رود که مصرف‌کنندگان با در نظر داشت موقعیت‌شان در معاملات با عرضه‌کنندگان، آسیب‌پذیر واقع گردند. این عدم تعادل همیشه وجود داشته و برای حمایت مصرف‌کننده در مقاطع مختلف و در نظام‌های حقوقی مختلف، مقررات متعددی برای حمایت از خریداران (مصرف‌کننده) در برابر فریبکاری‌ها وجود داشته است. اما با افزایش و توسعه روزافزون کارخانه‌ها و شرکت‌های تولیدی و پیچیده‌شدن عرضه کالاها و خدمات در قرن ۱۹ و ۲۰ عدم تعادل میان عوامل در عرصه اقتصادی افزایش یافت. عرضه‌کنندگان نسبت به مصرف‌کنندگان در موقعیت برتر قرار گرفته‌اند. این وضعیت نامناسب برای مصرف‌کنندگان خطرناک خوانده شده است. در این وضعیت ضروری پنداشته می‌شود تا از مصرف‌کنندگان در برابر نابکاری‌های عرضه‌کنندگان که همیشه وجود دارد، مورد حمایت قرار گیرند.

خطر جامعه مصرفی برای اولین بار در آمریکا، توسط دانشمندانی چون مارکوز، گابریث و وانس پاگارد، مطرح شده است. در سال ۱۹۶۲ کنیدی در پیامش راجع به وضعیت اتحاد، اشاره کرد که «مصرف‌کنندگان در عین حال که مهم‌ترین گروه اقتصادی‌اند، چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرند.» او خواهان تدوین قوانینی شد که به آن‌ها این امکان را بدهد تا به همه حقوق خود دست پیدا کنند. از جمله حق ایمنی، حق شنیده‌شدن، حق اطلاع‌یابی، حق انتخاب، از موارد مهم آن می‌باشد. بدین ترتیب اولین بار مصرف‌کنندگان در آمریکا برای دفاع از حق‌شان نهادهای را تشکیل دادند بدین ترتیب جنبش حمایت از مصرف‌کنندگان پایه عرضه وجود نهاد. از آن زمان به بعد حقوق مصرف‌کننده توسعه یافت و در بسیاری از کشورها مورد توجه نهادهای حمایت‌کننده دولت و قانون‌گذاران واقع شد. در ده‌های اخیر قرن ۲۰ اهمیت حمایت از مصرف‌کنندگان به حدی بالا گرفت، تا جزء

برنامه‌های درسی رشته‌های حقوقی کشورها قرار گیرد. دولت جمهوری اسلامی ایران هم به تقلید از تحولات به وجود آمده در دولت‌های پیشرفته و توسعه تولید محصولات صنعتی و عرصه خدمات در کشورشان، برای حمایت از مصرف‌کنندگان کالاهای تولیدی و خدماتی، قوانینی را به تصویب رسانیدند که امروز اساس نظام حقوقی آن کشور را در حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان تشکیل می‌دهد. حق انصراف مصرف‌کننده به حیث یک نهاد حقوقی تازه در قانون تجارت الکترونیکی ایران جایگاه خاصی را احراز نموده است که ایجاب بررسی عمیق را می‌نماید.

اهمیت حق انصراف مصرف‌کننده در حقوق ایران به خاطری است که مصرف‌کننده در قرارداد از راه دور زیان نبیند. از جانب دیگر عدالت اجتماعی ایجاب می‌نماید تا از طرف ضعیف قرارداد تأمین و مصرف یعنی «مصرف‌کننده» حمایت صورت گیرد. این که در نظر گرفتن چنین نهاد حقوقی در حقوق ایران چگونه تحقق پیدا می‌کند. برای درک بهتر موضوع لازم دانستم مقاله هذا را تحت این عنوان به رشته تحریر درآورم.

روش تحقیق به کار گرفته شده در این مقاله، روش تحلیلی توصیفی با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعه آثار معتبر علمی است. امید، آنچه به عنوان معلومات نسبی گردآوری، تجزیه و تحلیل شده بتواند بر معلومات علاقه‌مندان این رشته با افزایش.

مفاهیم کلی در مورد مصرف‌کننده

معنای اصطلاحی و تعاریف مصرف‌کننده

۱- **واژه مصرف‌کننده:** این واژه برگرفته از علم اقتصاد است و از نظر علمای علم اقتصاد، مصرف آخرین روند اقتصادی است. واژه Consumer (مصرف‌کردن) از واژه لاتین Consummar گرفته شده که به معنی انجام دادن و پایان دادن است. و Consumption آخرین مرحله اقتصادی است.

پوهندوی محمد جعفر کوهستانی

۲- **تعریف و مفهوم مصرف کننده:** مصرف کننده شخص حقیقی است که برای خود مال یا خدمتی را به منظور کاربرد غیر عرضه کنندگی، تهیه یا استفاده می‌نماید. در این تعریف سه عنصر وجود دارد:

الف: اشخاصی که کالا یا خدمت را برای خود خریداری می‌کنند. این اشخاص هم در سه کتگوری قرار دارند.

۱. کسانی که کالا یا خدمات برای مصرف خود خریداری می‌کند و قراردادی را در زمینه به امضا می‌رساند.

۲. کسانی‌اند که از کالا یا خدمت استفاده می‌کنند، اما طرف قرارداد نیستند (مانند اعضای خانواده)

۳. کسانی‌اند که نه خریدارند و نه مصرف کننده بلکه صرفاً از آن متضررند. (حادثه ترافیکی)

ب: عنصر دوم در تعریف کالا یا خدمات است که به منظور غیر عرضه کنندگی خریداری می‌شوند.

ج: عنصر دیگر در تعریف هدف غیر عرضه کنندگی است.

این تعریف از کمیسیون بازنگری حقوق مصرف کننده است که نزدیک به تعریف حقوق اروپایی می‌باشد.

قانون حمایت از حقوق مصرف کننده چنین تعریف می‌کند: مصرف کننده هر شخص حقیقی یا حقوقی است که کالا یا خدمت را خریداری می‌کند. (مشکل، عدم تمیز، بین عرضه کننده و مصرف کننده)

قانون تجارت الکترونیکی مصرف کننده را چنین تعریف می‌نماید:

(شخصی است که به منظوری، جز تجارت یا شغل حرفه‌ای، عمل می‌کند.) (ژان کاله...: ۱۳۹۳: ۲۹)

قرار نتیجه‌ای که از متن این تعریف گرفته می‌شود، در قدم نخست ذکر کلمه (شخصی) در

برگیرنده‌ی مفهوم شخصیت حقیقی و حقوقی است. یعنی بر علاوه اشخاص حقیقی اشخاص حکمی

هم می‌توانند مصرف کننده باشند.

ثانیاً این که در تعریف گفته شده (جنس یا خدمت را جهت مصرف شخصی یا خدمات عامه خریداری نماید) در این بیان کلمه مصرف، بیانگر غیر عرضه کنندگی است که وجه مشترک این تعریف را با تعریفی که صورت گرفته نشان می دهد.

ماهیت حقوقی حق انصراف در دکترین حقوقی

دانشمندان و نویسندگان رشته حقوق در تحلیل ماهیت حقوقی حق انصراف نظریات متفاوتی ارایه نموده اند که این نظریه ها را می توان به نظریه استرداد کالا، نظریه ابطال قرارداد، نظریه فسخ قرارداد و یا نظریه های دیگری متفاوت از استرداد، ابطال و فسخ نام برد. برای وضاحت بیش تر لازم است هریک از نظریه های ارایه شده را جداگانه به بررسی بگیریم:

نظریه استرداد:

ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی ایران به مصرف کننده معاملات از راه دور اجازه داده تا پس از تحویل گرفتن کالا، ظرف مدت هفت روز اقدام به استرداد کالا به فروشنده حتی در صورت معیوب نبودن کالا بنماید. (ناصر، کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۳۰۱-۳۰۲)

منطق آن این است که (مصرف کننده از راه دور قرارداد را منعقد نموده و ممکن است در لحظه انعقاد این عقد، نتواند اوصاف کالا را با سلیقه شخصی خود منطبق سازد) از این بیان چنین نتیجه گرفته می شود که حق استرداد با حق انصراف یکی است در حالی که باهم تفاوت زیاد دارند. در حق استرداد، عدم مطابقت کالا به ملاحظات تعیین شده در عقد صورت می گیرد و هزینه مصرف ارجاع به دوش عرضه کننده است در حالی که در انصراف هزینه مصارف ارجاع به عهده مصرف کننده است.

نظریه حق ابطال قرارداد

حق انصراف در برخی موارد به حق ابطال قرارداد الکترونیکی تفسیر گردیده است و در عمل حق انصراف را موجب انحلال قرارداد از آغاز قرارداد اعلام نموده است. اما مصطفی السان چنین نتیجه گیری نموده (حق انصراف با حق فسخ متعارف تفاوت ماهوی دارد). (مصطفی، السان، ۱۳۹۱،

(۱۶۱)

نخستین تفاوت اساسی میان حق انصراف و حق فسخ این است که حق انصراف از آغاز موجب انحلال عقد می‌شود؛ اما حق فسخ چنین اثری را ندارد.

تفاوت دیگر بین حق انصراف و حق فسخ با اثر قهرائی آن است که ویژگی ذاتی هر حق از جمله حق فسخ، امکان اسقاط آن است درحالی که حق انصراف طبق ماده ۴۶ ق.ت.ا، حتی با ترازوی طرفین اسقاط شدنی نیست. بنابراین حق انصراف یک حکم و مقررہ آمره است. (همان اثر، ص ۱۶۱)

نظریه فسخ قرارداد

در حقوق ایران حق فسخ یک نوع ایقاع است که اثر ایقاع معینی و یا عقد معینی اعم از لازم و جایز را از بین می‌برد. (لنگروری، ۱۳۸۴: ص ۲-۵) در این باره نویسندگان نوشته‌اند: در بیش‌تر نظام‌های حقوقی در قراردادهای الکترونیکی، برای مصرف‌کننده حق انصراف از عقد، پیش‌بینی شده است. مثلاً در ماده ۳۷ ق.ت.ا، با الهام از دستورالعمل اتحادیه اروپا ۱۹۹۷ م. از حق انصراف برای حداقل هفت روز کاری سخن گفته است. برخی نویسندگان این حق را یک خیار نوین و برخی دیگر آن را نوعی حق ابطال عقد شمرده‌اند. گرچه دانستن احکام عمومی نهاد انصراف و فسخ با اشکالی مواجه نیست، ولی احکام اختصاصی این دو نهاد متفاوت است. دلیل این ادعا تفاوت احکام اختصاصی حق انصراف با حق فسخ است. برخی از نویسندگان به تفاوت احکام اختصاصی این دو نهاد توجه نموده و حق انصراف در معاملات الکترونیکی را یک تأسیس حقوقی جدید و بی سابقه اعلام نموده‌اند و برخی دیگر حق انصراف را به حق فسخ با موقعیتی برتر از عبارات معهود تفسیر کرده‌اند. (نوری، ۱۳۸۴، ص: ۱۲۵)

نظریه خیار شرط

در آثار برخی از نویسندگان حق انصراف با خیار شرط یکسان تعبیر شده و تصریح نموده‌اند: احکام اختصاصی خیار شرط با حق انصراف هم یکسانی دارند. اما طبق این نظریه ماهیت حقوقی حق انصراف با خیار شرط یکی نیست. زیرا حق انصراف در قانون تجارت الکترونیکی ایران، از قواعد آمره است؛ درحالی که خیار شرط از مقررات تکمیلی است و طرفین قرارداد حق تغییر و حتی حذف

آن را دارند. (تقی‌زاده ابراهیم، مژگان زلفقار ارانی، ۱۳۹۰، جایگاه خیارات در قراردادهای الکترونیکی، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی شماره ۵۵ صفحه ۴۲)

خلاصه این، که حق انصراف یک نهاد نوپا بوده و دارای احکام اختصاصی متفاوتی از نهادهای مشابه چون استرداد، ابطال و فسخ و حتی خیارات مرسوم شناخته‌شده‌ی قانون مدنی است. گرچه شباهت‌های هم بین موارد این نهادها موجود است؛ اما نباید احکام عمومی و اختصاصی آن نهاد به سرایت و جریان داده شود. البته به چند دلیل قابل سرایت ندارد.

دلیل اول - حقوق مدنی ایران تا پیش از زمان تصویب قانون تجارت الکترونیکی، چنین نهادی را بر معاملات به رسمیت نمی‌شناخت.

دلیل دوم - مواد ۳۷ و ۳۸ قانون تجارت الکترونیکی ایران، این حق را تنها در معاملات از راه دور جاری می‌داند.

دلیل سوم - احکام حق انصراف به «احکام اختصاصی ویژه حق انصراف، ق.ت.ا. ایران» تعبیر می‌شود و این احکام اختصاصی یک ماهیت ویژه به حق انصراف می‌دهد و ماهیت آن را مستقل از سایر نهادهای مشابه می‌سازد.

مبانی حق انصراف در حقوق ایران:

در حقوق ایران و حتی اتحادیه‌ی اروپا حق انصراف به‌عنوان یک روش و مکانیزم برای حمایت از مصرف‌کننده تلقی می‌شود. این حق تحت عنوان استرداد یا بازپس‌گیری ثمن، ارسال کالا و خدمات هم خوانده شده است. حق انصراف حق برهم‌زدن انحلال قرارداد است. این حق در ماده ۳۷ ق.ت.ا. ایران در خرید و فروش تجارت الکترونیکی پذیرفته شده است. طبق این ماده حق انصراف مختص مصرف‌کننده است و تأمین‌کننده نمی‌تواند از آن استفاده نماید. تفاوت حق انصراف با دیگر خیارات این است که مقررات حق انصراف امری است؛ درحالی‌که مقررات خیارات در قانون مدنی مقررات تکمیلی است. زیرا مبانی خیارات به‌طور کلی برای رفع ضرر از هردو طرف قرارداد است. اما مبنای انصراف برای حفظ نظم عمومی و حمایت از حقوق مصرف‌کننده‌های الکترونیکی می‌باشد؛ بنابراین باید گفت:

برخی حق انصراف مصرف کننده را مسئولیت قراردادی تلقی می نمایند که درست نیست، زیرا مسئولیت قراردادی مسئولیت کسی است که در عقود تعیین و غیر معین تعهدی را پذیرفته است و به علت عدم اجرای تعهد یا تعهد و یا خساراتی به متعهدله وارد کند. یعنی رابطه سببیت بین تخلف و ضرر لازم است؛ درحالی که در مورد حق انصراف مصرف کننده، نیازی به ورود زیان و خسارت برای تحقق و اعمال حق انصراف نیست. بلکه مصرف کننده می تواند بدون دلیل کالای خریداری شده را به فروشنده ارسال کند و قیمت میه را پس بگیرد. بناً مسئولیت قراردادی توجیح کننده حق انصراف مصرف کننده قرارداد الکترونیکی نیست. (حیدر باقری و سعیده باقری، ۱۳۹۷: ۱۰۸)

موضوع دیگر در حق انصراف مصرف کننده، حمایت از مصرف کننده به معنای تشویق به قراردادهای الکترونیکی و خرید از طریق سیستم های کامپیوتری است. به این بیان که با توجه به رشد سریع پیشرفت های علمی و تکنالوژیکی در جهان امروز، روش های انجام خرید و فروش و مبادلات نیز در دنیا تغییر کرده است و استفاده از وسایل تجارت الکترونیک در قراردادها، لازمه ی توسعه و گسترش مبادلات در فضای مجازی، ایجاد اطمینان و اعتماد عمومی در تجارت الکترونیکی می باشد. این امتیاز مصرف کننده را تشویق می کند کالای که مورد پسند آن قرار نگرفته باشد را استرداد نماید. اما این تشویق تازمانی قابل قبول است که تکنالوژی جنبه عمومی پیدا کند. زمانی که استفاده از تجارت الکترونیکی همه گیر و جزء فرهنگ عمومی گردد، شاید این دلیل کافی به مطلب نباشد. بناءً لازم است تا موارد دیگری هم در توجیح آن مدنظر گرفته شود. به همین منظور امروز موارد زیر بر علاوه موارد متذکره مدنظر گرفته می شود: (همان اثر: ص ۱۱۱-۱۱۵-۱۱۶)

۱. حمایت از طرف ضعیف قراردادهای الکترونیک.

۲. حمایت به معنای جلوگیری از ورود ضرر به مصرف کننده.

۳. حمایت از رضایت استمراری مصرف کننده در قرارداد.

شرایط تحقق و اعمال حق انصراف در حقوق ایران

برای تحقق اعمال حق انصراف در قانون تجارت الکترونیکی ایران، دو نوع شرایط زیر عناوین شرایط عمومی حق انصراف مصرف کننده و شرایط خصوصی انصراف مصرف کننده پیش بینی شده که در قدم نخست به مطالعه شرایط عمومی و بعداً به شرایط خصوصی می پردازیم:

۱. شرایط عمومی تحقق و اعمال حق انصراف

شرایط عمومی را به نام شرایط اصلی و اساسی نیز یاد می کنند. برای بررسی شرایط عمومی حق انصراف لازم است شرایط عمومی عقد را به مطالعه بگیریم. زیرا شرایط عمومی حق انصراف قرارداد تأمین، مصرف به شرایط ایقاعات نیاز دارد و قلمرو این شرایط در ماده ۱۹۰ قانون مدنی ایران به شرح ذیل است:

۱. اهلیت طرفین برای عقد تأمین و مصرف.
  ۲. قصد و رضای طرفین برای انعقاد قرارداد تأمین و مصرف.
  ۳. معین بودن موضوع قرارداد تأمین و مصرف.
  ۴. مشروعیت جهت قرارداد تأمین و مصرف
- برای وضاحت بیش تر هریک از موارد متذکر را طور جداگانه به مطالعه می گیریم:

۱. **طرفین باید حین انعقاد عقد دارای اهلیت بوده باشند:** اهلیت عبارت از توانایی داراشدن و تصرف در آن دارائی است. مطابق ماده ۱۲۰۷ قانون مدنی ایران، (برای این که متعاملین اهل محسوب شوند باید بالغ، عاقل و رشید باشند) بنابراین تشکیل قرارداد تأمین، صرف و نیز اجرای انصراف از سوی محجورین (کسانی که بلوغ، عقل و رشد ندارند) باطل و یا غیر نافذ است. البته اهلیت هم به دونوع است که شامل اهلیت تمتع و اهلیت استیفا می گردد.
۲. **مالکیت طرفین بر عوضین:** مالکیت تأمین کننده و مصرف کننده یا نماینده آن دو، بر عوضین قرارداد معین و مشخص بوده باشد. زیرا قرارداد بدون این شرط (نسبت به تحقق حق انصراف) غیر نافذ تلقی می شود.

پوهندوی محمد جعفر کوهستانی

معنای عوضین، همان مبیع (کالا و خدمات) و بهای آن (ثمن) است که به مورد یا موضوع قرارداد نیز تعبیر می‌شود. عوضین باید دارای شرایط ذیل باشد:

الف- مالیت موضوع قرارداد: یعنی جنبه مالی داشته باشد (تملیک عین مقابل عوض معلوم).

ب- معلوم بودن عوضین قرارداد: یعنی عوضین قرارداد مجهول نباشد.

ج- معین بودن مبیع: شرط نیست ثمن تنها پول بوده باشد، می‌تواند منافع یا کار کارگر نیز بود باشد.

مبیع آزاد و عاری از هرگونه محدودیت برای انتقال باشد (طلق بودن).

د- عوضین قابلیت تسلیم و تصرف را داشته باشد. تسلیم وقتی حاصل می‌شود مبیع در اختیار مشتری قرار گرفته باشد.

3. قصد و رضای تأمین کننده و مصرف کننده: در انشای قرارداد قصد و رضای طرفین از

شرط عمومی است، نباید رضایت طرفین قرارداد تحت فشار یا اکراه یا تحمیل مادی یا معنوی

بوده باشد. زیرا فقدان قصد و رضا در معامله چه عقد باشد یا ایقاع، موجب بطلان آن می‌شود.

4. وجود منفعت عقلانی مشروع در مورد قرارداد تأمین و مصرف (قانون مدنی ایران

ماده ۱۹۰)

شرایط اختصاصی تحقق و اعمال حق انصراف در حقوق ایران

شرایط اختصاصی تحقق و اعمال حق انصراف شرایطی است که به منظور تکمیل شرایط عمومی

تحقق اعمال حق انصراف مورد نیاز است. زیرا شرایط اختصاصی مربوط به مرزبندی و جداسازی یک

قرارداد از سایر قراردادها می‌شود. به عبارت دیگر وجود شرایط عمومی در همه قراردادها لازم است

و فقدان آنها موجب عدم تشکیل قرارداد می‌گردد. اما شرایط اختصاصی مربوط به مرزبندی و

جداسازی یک قرارداد از سایر قراردادها می‌باشد، مانند قرارداد بیع، اجاره، نکاح و...

شرایط عمومی حق انصراف در همه قراردادهای مشابه یکسان است. ولیکن شرایط اختصاصی

حق در واقع این انصراف از شرایط اختصاصی نهادهای مشابه چون فسخ، رجوع، خیار، استرداد، ابطال

متفاوت است. شرایط اختصاصی حق انصراف است که آنرا از سایر نهادهای مشابه جدا می‌سازد.

شرایط اختصاصی مصرف‌کننده در تحقق اعمال حق انصراف

۱. مصرف‌کننده شخص باشد. طبق قانون تجارت الکترونیکی ایران «هر شخصی که به منظوری جز تجارت یا شغل حرفه‌ای اقدام می‌کند». این شرط به معنای آن است که تحقق حق انصراف به خرید بدون واسطه انسان، سیستم‌های هوشمند خرید فروش الکترونیکی داده نشده است. چنان‌که حق انصراف بدون واسطه انسان به سیستم‌های هوشمند خرید و فروش الکترونیکی داده نشده است. اما اگر شخصی کالا یا خدمات خود را از سیستم‌های هوشمند خرید و فروش الکترونیکی بخرد، دارای حق انصراف خواهد بود. در حقوق ایران ذکر (شخص) شامل اشخاص حقیقی و حکمی می‌گردد؛ اما نه به صورت عام. (باقری الاصل، ۱۳۹۷: ۱۵۱) اما در قوانین برخی از کشورها دسته‌ای از اشخاص حقوقی مشمول این تعریف می‌گردند. مثلاً: در کشور بلژیک اشخاص حقوقی اگر برای اهداف غیر تجاری معامله کنند، به عنوان مصرف‌کننده در نظر گرفته می‌شوند. مشروط بر آنکه دریافت‌کننده کالا یا خدمت بوده باشند.

۲. عدم اشتغال مصرف‌کننده در تجارت یا شغل حرفه‌ای

این بدان معنا است مصرف‌کننده شخصی است که به منظور جز تجارت یا شغل حرفه‌ای، اقدام به خرید می‌کند. یعنی قانون از همه خریدارانی که به منظور مصرف خریداری می‌کنند، حمایت می‌نماید. تنها شرط این است که به منظور تجارت نبوده باشد.

در مورد وضعیت حقوقی خریدهای تاجر مصرف‌کننده گفته شده، شرایط اعمال حق انصراف به مصرف‌کننده آن است. این بدان معنا است، مصرف‌کننده هر شخصی است که به منظور جز تجارت یا شغل حرفه‌ای اقدام به خرید می‌کند. یعنی قانون از همه خریدارانی که به منظور مصرف خریداری می‌کنند، حمایت می‌نماید. تنها شرط این است که به منظور تجارت نبوده باشد.

در حقوق یونان این اصل رعایت نشده و گفته شده، اشخاص حقوقی اگر برای مقصد تجاری‌شان هم معامله کنند به عنوان مصرف‌کننده تلقی می‌شوند. مشروط بر این‌که دریافت‌کننده‌ی نهائی کالا و خدمات باشند. اما واقعیت این است اگر تاجر از اشخاص حقوقی

باشد و به قصد رفع نیازهای خود کالا و خدمات خریداری نماید، به او مصرف کننده اطلاق نمی شود.

۳. رعایت مهلت اعمال حق انصراف برای مصرف کننده

در حقوق ایران طبق ماده ۳۸ قانون تجارت الکترونیکی، آغاز اعمال حق انصراف در صورت فروش کالا از تاریخ تسلیم کالا به مصرف کننده و در صورت فروش خدمات از روز انعقاد قرارداد خواهد بود. اما در جای دیگر این هم ذکر شده، آغاز حق اعمال انصراف مصرف کننده پس از ارائه اطلاعات خواهد بود. (ماده ۳۳-۳۴ ق.ت.ا.ا)

شرایط اختصاصی قرارداد تأمین و مصرف در تحقق حق انصراف برای مصرف کننده

در حقوق ایران یکی از ویژگی های انحصاری (قرارداد از راه دور) یا (قرارداد خارج از محل) این است که حق انصراف برای مصرف کننده تحقق می یابد و با برخورداری از این حق انصراف می تواند قرارداد تأمین و مصرف را با اعمال حق انصراف فسخ نماید. در حقوق ایران و اتحادیه ی اروپا حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی به منظور حمایت از حقوق مصرف کنندگان کالا و خدمات از طریق سیستم الکترونیکی ایجاد شده است؛ زیرا در حقوق ایران حق انصراف به معاملات از راه دور اختصاص دارد و مراد (از راه دور)، ماده ۳۷ قانون، تجارت الکترونیکی است و این عنوان هر نوع وسیله ارتباط الکترونیکی را شامل می گردد و مصادیق آن عبارت از انواع معامله انترنتی، کامپیوتری، تلفونی، فاکس و پیام های تلفونی همراه و غیره هستند. البته خود قانون تجارت الکترونیکی طبق تبصره های ماده ۴۲ خود معامله از طریق تلفون های همگانی عمومی و ماشین های خرید همگانی مستقیم و برخی موارد دیگر را مشمول حمایت های این قانون نمی داند. طبق این توضیح در حقوق ایران ارتباط با قرارداد از راه دور به معنای تبادله الکترونیکی داده شده است و قرارداد خارج از محل هم شامل آن نمی گردد. صرفاً قرارداد از راه دور (الکترونیکی) مطرح بحث است.

البته وقتی این حق ایجاد می گردد که قرارداد تمام شرایط اساسی را که در زمینه پیش بینی شده از شرایط عمومی گرفته تا شرایط اختصاصی قرارداد تکمیل نموده باشد. در غیر آن قرارداد باطل خواهد بود. (ماده ۳۷، ق. ت. ا. ا)

شروط اختصاصی در قرارداد تأمین و مصرف در تحقق حق انصراف برای مصرف کننده این است که، الف: بین طرفین رابطه قراردادی وجود داشته باشد. (قرارداد از راه دور باشد).
ب: قرارداد یک منظوره باشد نه چند منظوره.

بحث چهارم: آثار حق انصراف در حقوق ایران

هر معامله و فعالیت دارای یک سلسله آثار و نتایج حقوقی است. حق انصراف مصرف کننده کالا و خدمات نیز یکی از حق‌های شناخته شده‌ی حقوق ایران است. از این رو بحث خود را روی مطالعه آثار حق انصراف در قانون ایران دنبال می‌نمائیم.

۱. آثار حق انصراف مصرف کننده در حقوق ایران

قانون تجارت ایران و نیز مقررات حاکم بر حقوق مصرف کننده به بسیاری از آثار حق انصراف اعم از قبل از اعمال و بعد از اعمال سکوت اختیار کرده است. تنها در بند ج ماده ۳۸ ق.ت.ا، یک اثر برای حق انصراف بیان شده است؛ از این رو آثار حق انصراف را باید بر اساس ماده سوم و چهارم قانون تجارت الکترونیکی ایران تفسیر نمود. ماده سوم قانون تجارت الکترونیکی ایران مقرر کرده است: «در تفسیر این قانون همیشه باید به خصوصیت بین المللی ضرورت توسعه هماهنگی بین کشورها در کاربرد آن و رعایت لزوم حسن نیت توجه گردد».

ماده چهارم می‌نویسد: «در مواقع سکوت یا ابهام باب نخست این قانون، محاکم قضائی باید بر اساس سایر قوانین موضوعه و رعایت چهارچوب اصول و مواد مندرج در این قانون قضاوت نمایند».

آثار حق انصراف پیش از اعمال آن در حقوق ایران

در مورد آثار حق انصراف پیش از اعمال آن، مسائل مختلفی حقوق وجود دارد. این مسائل عبارت‌اند:

۱. وضعیت انتقال و عدم انتقال مالکیت عوضین به طرف قرارداد در دوران حق انصراف.

۲. وضعیت انتقال عدم انتقال مالکیت نمائات متصله و منفصله عوضین به طرفین در دوران انصراف.

الف: نقش تصرف مادی طرفین در عوضین یا نمائات آن‌ها در دوران حق انصراف.

ب: نقش تصرف حقوقی طرفین در عوضین یا نمائات آن‌ها در دوران حق انصراف.

وضعیت انتقال و عدم انتقال مالکیت عوضین به طرف قرارداد در دوران حق انصراف

پذیرش حق انصراف پیش از اعمال به مسئله وضعیت انتقال عدم انتقال مالکیت عوضین به طرفین قرارداد در دوران حق انصراف مربوط است. اگر سؤال این باشد که وضعیت انتقال عدم انتقال مالکیت عوضین به طرفین قرارداد در دوران حق انصراف چیست؟ در حقوق ایران پاسخ به این سؤال در دو جای داده شده است. یکی در انعقاد عقود و دیگری در عقود خیار مطرح شده است. پاسخ بر اساس انعقاد عقود این است که حق انصراف مصرف کننده بعد از انعقاد عقود به وجود می آید نه قبل از تشکیل عقد. قانون تجارت الکترونیکی ایران در مواد ۳۷ و ۳۸ در زمینه تصریح نموده حق انصراف را اولاً تنها در معامله از راه دور قابل اعمال دانسته است. به اساس این قاعده پیدایش حق انصراف بعد از تحقق معامله از راه دور است. ثانیاً تعبیر ماده ۳۷ در پیدایش حق انصراف این است که مصرف کننده باید حداقل ۷ روز کاری وقت برای انصراف از قبول خود داشته باشد. تعبیر «انصراف بعد از قبول خود» بر تصرف بعد از انعقاد قرارداد دلالت دارد. ثالثاً بند الف ماده ۳۸ شروع اعمال حق انصراف را (در صورت فروش خدمات از روز انعقاد) قرارداد دانسته است. تعبیر از «روز انعقاد» صراحت در تحقق حق انصراف بعد از انعقاد قرارداد تأمین و مصرف دارد.

وضعیت انتقال و عدم انتقال مالکیت نمائات عوضین به طرفین در دوران حق انصراف

این موضوع در دو شکل آن بررسی می شود.

۱. **نقش تصرفات مادی مصرف کننده در مبیع یا نمائات آن در دوران حق انصراف.**

طبق ماده ۴۵۹ قانون مدنی ایران «در بیع شرط، به مجرب عقد، مبیع ملکیت مشتری می شود باقید خیار برای بایع. بنابراین اگر بایع به شرایطی که بین او و مشتری برای استرداد مبیع مقرر شده عمل نه نماید، مبیع قطعی شده و مشتری مالک قطعی مبیع می گردد و اگر بالعکس بایع به شرایط مذکور عمل نماید و مبیع را استرداد کند از حین فسخ مبیع مال بایع خواهد شد. ولی نمائات و منافع حاصله از حین عقد تا حین فسخ مال مشتری است. اما در قرارداد الکترونیکی که مربوط به کالا است انصراف و فسخ تجارت از زمان تحویلی کالا و در خدمات از زمان انعقاد عقد اعلان شده است. ولی ممکن است که تأمین کننده اطلاعاتی را که باید طبق قانون به مصرف کننده قبل از انعقاد عقد یا بعد از انعقاد عقد

ارایه بدهد، در این صورت طبق بند ب ماده ۳۸ قانون تجارت الکترونیکی آغاز حق انصراف از زمان ارائه این اطلاعات خواهد بود. در این صورت، حق انصراف به عقد متعلق نمی‌شود، بلکه به مورد عقد متعلق می‌گردد. در نتیجه اگر مورد عقد از بین برود، صاحب حق انصراف، حق اعمال آنرا نیز از دست می‌دهد. (حیدر باقری اصل و سعیده باقری اصل، ۱۳۹۷، ص: ۲۴۳)

۲. نقش تصرفات حقوقی مصرف‌کننده در مبیع یا نمائات آن در دوران حق انصراف.

برای دریافت پاسخ درست در زمینه اعمال حقوقی را به چهار صورت تقسیم می‌کنند:

الف: مشتری مبیع را در دوران حق انصراف خود جهت بیع، وقف، هبه، و مانند آن از سایر اعمال حقوقی عرضه نماید.

ب: مشتری مبیع را در دوران حق انصراف خود برای فروشنده، جهت بیع، وقف، هبه و مانند آن از سایر اعمال حقوقی عرضه نماید.

ج: مشتری به کسی اذن بدهد که مبیع را برای او جهت بیع، وقف، هبه و غیره به‌عنوان وکالت از سوی او، عرضه نماید.

د: مشتری به کسی اذن بدهد که مبیع را برای بایع جهت بیع، وقف، هبه و مانند آن از سایر اعمال حقوقی عرضه نماید. (همان اثر: ۲۴۷)

طبق حقوق ایران در یک استنباط کلی از مواد قانون مدنی می‌توان اعلام کرد: بین تصرفات منافع خیار و غیر منافع خیار تفصیل قایل شده و مطابق ماده ۴۶۰ در تصرفات منافع خیار بیان نموده «در بیع شرط مشتری نمی‌تواند در مبیع تصرفی که منافی خیار باشد از قبیل نقل و انتقال و غیره به نماید» در ماده ۳۶۲ می‌نویسد: مشتری به مجرد وقوع بیع، مالک مبیعه و بایع مالک ثمن می‌شود ماده ۳۶۴ اظهار می‌دارد در بیع خیاری، مالکیت از حین عقد بیع است نه از انقضای خیار و در بیعی که قبض شرط صحت است (مانند بیع صرف) انتقال از حین حصول شرط است نه از حین وقوع بیع ولیکن علی‌رغم این که مشتری با خود عقد مالک مبیع می‌شود، ولی تصرف مشتری در مبیع تا انقضای غیر نافذ نیست. از این رو، در مواردی که حق خیار برای هر دو طرفین است، مقرر شده اگر تصرف مشتری

مانند بیع، وقف، هبه موجب نقل گردد، بدون اجازه دیگری (فروشنده) جایز نخواهد بود. (قانون مدنی ایران، ماده های ۴۶۰-۴۶۲-۴۶۴)

آثار حق انصراف بعد از اعمال آن در حقوق ایران

هنگامی که مصرف کننده حق انصراف خود را اعمال کرد و قرارداد تأمین و مصرف را فسخ نمود، آثار متعددی از آن ناشی می شود که باید مورد بررسی قرار گیرد. این آثار در گذشته حال و آینده قابل بحث است. آثار انصراف را بعد از اعمال آن نسبت به گذشته و آینده طبق حقوق ایران مورد بررسی قرار می دهیم.

۱. اثر اعمال حق انصراف نسبت به مالکیت گذشته عوضین: هرچند در قانون تجارت

الکترونیکی ایران کدام مورد در زمینه وجود ندارد، اما در قانون مدنی ایران از زمانی که صاحب حق انصراف از حق خود استفاده می برد و معامله را فسخ می کند، عقد منحل می شود. در نتیجه از ادامه اثر عقد جلوگیری می گردد بدون آن که نسبت به آثار حقوقی معامله قبل از زمان انحلال تأثیری داشته باشد. (کاتوزیان، ۱۳۷۸، جلد ۵ ص: ۸۰-۸۱)

۲. اثر اعمال حق انصراف نسبت به نمائات: در این مورد نیز قانون تجارت الکترونیکی ایران

کدام ماده ای ندارد؛ لذا آثار انصراف نسبت به نمائات را بر اساس اصول حاکم بر قراردادها در حقوق مدنی ایران بیان می کند. در اخیر ماده ۴۵۹ قانون مدنی ایران آمده است: «در بیع شرط، به مجرد عقد، مبیع ملک مشتری می شود و از هنگام فسخ مال بایع است»، بناءً منافع را که قانون مدنی در ماده ۳۲ بیان نموده قابل سرایت به حق انصراف است؛ لذا پس از تحقق عقد، چون وجود حق انصراف مانع از انتقال نیست، لذا منافع مبیع به تابعیت از اصل مالکیت مال به فروشنده باز می گردد. این تحول تنها نسبت به آینده است. پس منافع مال نسبت به آینده از آن فروشنده است.

۳. زوال قرارداد: یکی از آثار حق اعمال انصراف، زوال قرارداد از راه دور است. طبق مواد ۳۷ و

۳۸ قانون تجارت الکترونیکی ایران از عقود لازم است و با فسخ مصرف کننده منحل می گردد.

این قاعده در حق خیار هم درست است شرط این است که فسخ قرارداد دلالت بر فسخ کند چه

به طور ضمنی باشد یا صریح. (مصطفی عدل، ۱۳۳۱: ۳۱۱)

اما متن ماده ۳۷ ق.ت.ا ایران در خصوص امکان اعمال این حق اولاً، بدون پرداخت هیچ گونه جریمه‌ای است. ثانیاً ماده ۳۸ حکم به پرداخت عین وجه پرداختی توسط تأمین کننده به مصرف کننده داده است. یعنی بازگشت وضعیت طرفین به شرایط پیش از عقد. ثالثاً، ویژگی ذاتی حق فسخ امکان اسقاط آن است. اما حق انصراف از قواعد آمره است. و باتراضی طرفین قابل اسقاط نیست.

۴. **عودت عوضین به مالک پیشین:** اثر دیگری بعد از انصراف، عودت عوضین به مالک قبلی

آن است. یعنی مصرف کننده پس از اعمال حق انصراف، معامله را برهم می‌زند؛ بنابراین پس از برهم خوردن هر معامله‌ای اعم از فسخ و بطلان، نخستین اثری که می‌گذارد این است که مبالغ پرداخت شده مسترد به مالک قبلی می‌شود. این اثر در خصوص معاملات از راه دور که به وسیله‌ی اعمال حق انصراف برهم می‌خورد وجود دارد و قرار ذیل است.

استرداد ثمن به مشتری: به محض استفاده مشتری از حق اعمال انصراف تأمین کننده مکلف است

بدون مطالبه هیچ گونه وجهی، عین مبلغ دریافتی را در اسرع وقت به مصرف کننده مسترد نماید.

استرداد میبه به بائع: در اثر انحلال عقد پیوند حقوقی نسبت به آینده از بین می‌رود و بر اثر فسخ

مورد معامله در همان وضعیتی که موقع فسخ قرارداد به مالک قبل از عقد رد می‌شود. یعنی میبع به

فروشنده مسترد می‌گردد. (سید حسن امامی، ۱۳۷۱: ۴۴۵)

اثر فسخ خصوصیت قهقرائی ندارد و از زمان فسخ مدار اعتبار است. میبع از زمان فسخ به مالک

بر می‌گردد؛ لذا اگر خریدار الکترونیکی حق فسخ خود را اعمال نماید، میبع از زمان فسخ به مالک بر

می‌گردد و خریدار باید میبع را به او فوری تحویل بدهد. قانون تجارت الکترونیکی ایران، خریدار را

بر تسلیمی میبع به فروشنده، بدون تحمل جریمه یا ارائه دلیل به فروشنده کرده و تنها خریدار را به

پرداخت هزینه باز پس فرستاده کالا ملزم نموده است.

آثار حق انصراف بعد از اعمال آن نسبت به آینده در حقوق ایران

هرچند طبیعت عقد واقع شده، استمرار آن است، ولی این امر به وسیله اراده‌ی یکی از عاقدین بی‌اثر می‌گردد. این انحلال عقد دارای آثاری است که نسبت به آینده اثرگذار است. (احمد باقری، ۱۳۸۴: ۱۵۳). این آثار عبارت‌اند از:

عقد فسخ می‌گردد، ثمن باید به مشتری بازگردانده شود، مبیع باید به بایع بازگردانده شود. سایر آثاری که هر کدام آن‌ها قرار ذیل‌اند:

۱. **معافیت مصرف‌کننده از پرداخت جریمه و هزینه‌ها:** مطابق ماده ۳۷ ق.ت.ا. ایران «در هر معامله از راه دور مصرف‌کننده باید حداقل مدت هفت روز کاری وقت برای انصراف از قبول خود بدون تحمل جریمه یا ارائه دلیل داشته باشد.» در حقوق ایران مصرف‌کننده پس از اعمال حق انصراف تنها موظف است پرداخت هزینه بازپس فرستادن را به عهده بگیرد.
۲. **تحمیل هزینه بازپس فرستادن کالا و خدمات:** این تحمیل به مصرف‌کننده در صورت حق انصراف است. طبق حکم ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی ایران «در معامله از راه دور مصرف‌کننده حداقل باید هفت روز کاری وقت برای انصراف از قبول خود بدون تحمیل جریمه یا ارائه دلیل داشته باشد. تنها هزینه تحمیلی بر مصرف‌کننده هزینه بازپس فرستادن کالا خواهد بود.» بنابراین طبق حقوق ایران، امکان مطالبه هزینه‌ی دیگر ناشی از اجرای حق انصراف مانند هزینه بسته‌بندی کالاها منتفی است. هم‌چنان به طریق قیاس اولویت تحمیل هرگونه خسارات از بابت اعمال حق انصراف بر مصرف‌کننده منتفی است، ولو که بین طرفین برتحمیل خسارات بیش‌تر از هزینه بازپس فرستادن کالا راضی نمایند.

۳. **تکلیف اجرت‌المثل در دوران استفاده از کالا و خدمات توسط مصرف‌کننده:** اگرچه در قانون تجارت الکترونیکی در مورد جبران خسارات استفاده از کالا یا خدمات در دوران حق انصراف توسط مصرف‌کننده چیزی گفته نشده ماده خاصی در زمینه موجود نیست. اما مطالبه اجرت‌المثل ایام تصرف مصرف‌کننده در کالا و خدمات، مورد نهی قانون‌گزار قرار

نگرفته است و اصلاً قانون گزار به این مسئله ورود پیدا نکرده است؛ لذا برای بررسی امکان و یا عدم امکان مطالبه آن به قواعد عمومی مراجعه می کنند.

در حیطه مقررات و قواعد حقوقی حاکم بر حقوق ایران می توان گفت: استفاده مشتری از بیع در دوره پیش از استعمال حق انصراف از مصادیق داراشدن ناعادلانه محسوب می شود. اما نه به مفهوم این که مصرف کننده غاصب محسوب شود. دور از عدالت است که حکم غاصب بر مصرف کننده شود. لیکن منافع ای که وی در زمان تصرف مبیع مورد استفاده قرارداد به صورت ناعادلانه ای تصاحب کرده است، باید تاوان این امر را با هزینه واپس فرستادن پرداخت نماید.

۴. ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی مصرف کننده را به بازفرستادن کالا و بند ج ماده ۳۸ این قانون فروشنده را به تسلیم ثمن ملزم کرده است. حکم ضمانت طرفین عقد برعوضین مأخوذ براساس اصول کلی ضمانت در مورد عقد بیع مورد بررسی قرار می گیرد. به این استدلال که محیط مجازی عقود نمی تواند ضمانت آن ها را در محیط فیزیکی یا مجازی از بین ببرد. بنابراین ضمانت در این دو محیط فرقی نمی کند و این اثر فسخ در هر دو محیط یکسان عمل می کند. این مسئله در حقوق ایران و اسلام تحت عنوان قاعده «ضمان مقبوض به عقد مفسوخ» تعبیر شده است. این قاعده در مورد بسیاری از عقود اعم از معاوضی و غیر معاوضی، کاربرد دارد.

ضمانت نامه کالا یا خدمات، در بند سه ماده یک قانون حمایت از مصرف کننده ی ایران، این طور بیان شده است: سندی است تولید کننده، وارد کننده، عرضه کننده و یا تعمیر کننده دستگاه های فنی به خریدار یا سفارش دهنده کالا و خدمات می دهد. چنانچه ظرف مدت معین، عیب یا نقص فنی در کالای فروخته شده یا خدماتی که انجام گردیده مشاهده شود، به منظور رفع عیب یا تعویض قطعه یا قطعات معیوب یا دستگاه، بدون اخذ وجه یا پرداخت خسارات وارده اقدام کند. (ماده ۱ قانون حمایت از مصرف کننده)

نوت: مسئله زمان عین مقبوض بعد از فسخ عقد، در حقوق ایران از حقوق اسلامی گرفته شده است. زیرا زمان یک اصطلاح حقوق اسلامی است که وارد حقوق خصوصی و جزایی ایران شده است. زمان در حقوق ایران به دو شکل وجود دارد یکی ضمان از باب ید و دیگری ضمان از باب

ضمان امانت است. در این جا ضمانت شخص فاسخ عقد از باب ضمان ید مطرح است نه از باب امان. (انصاری، مرتضی، ۱۳۷۵: ۱۹۳)

نتیجه گیری

از مباحث موارد بالا نتیجه گرفته می شود که حق انصراف مصرف کننده از پذیرش کالا یا خدمات صرف اختصاص به قانون تجارت الکترونیکی دارد و در سایر قراردادهای مربوط به معاملات تجاری و قراردادهای مدنی قابل تطبیق نیست. اگرچه فسخ قرارداد، لغو قرارداد یا از بین بردن قرارداد با استفاده از خیار شرط، همه مواردی اند که رابطه قراردادی را بین طرفین عقد برهم می زنند، از لحاظ ماهیت حقوقی با حق خیار شرط فرق دارند. برهم زدن رابطه قراردادی با استفاده یکی از عوامل و تذکره به اساس رابطه سببیت امکان پذیر است. اما حق انصراف مصرف کننده در قرارداد تجارت الکترونیکی بدون رابطه سببیت و به طور یک جانبه بدون ارائه دلیل از صلاحیت مصرف کننده است. این حق برای مصرف کننده از جمع حقوق حمایت اجتماعی مصرف کننده در برابر عرضه کننده در قرارداد از راه دور خوانده شده و جزء قواعد آمره محسوب می گردد. به اساس حکم این قانون مشتری مصرف کننده در صورت استفاده از حق اعمال انصراف تنها مسئولیت پرداخت هزینه باز پس فرستادن را به عهده خواهد داشت، حتی اگر در دوران حق انصراف تصرفاتی را در کالا یا خدمات نموده باشد و هیچ قانونی هم در زمینه به تصویب نرسیده تا مصرف کننده را وادار به پرداخت جبران خسارت استفاده، در ایام حق انصراف نماید. ولی از آن جای که استفاده از کالا یا خدمات پیش از استعمال حق انصراف از مصادیق داراشدن ناعادلانه محسوب می شود، دور از عدالت است بدون جبران خسارات معادل مصرف کالا یا خدمات را باز پس بفرستد. با آن که حمایت مصرف کننده در قراردادها از طریق تجارت الکترونیکی و تشویق مصرف کننده به طور استمراری برای انعقاد عقد از طریق تجارت الکترونیکی مطمع نظر است. بنابراین تاجران ما که با کشور متذکره از راه دور عقد منعقد می کنند می توانند از مفاد این قانون می تواند مستفید شوند.

پیشنهادات

۱. در هر جامعه‌ای عدالت معیار اصلی در روابط اجتماعی است و باید برخورد در این مورد هم عدالت محور بوده باشد. جبران خسارات معادل قیمت استفاده مطابق نرخ تمام شد کالا یا خدمات با هزینه واپس ارسال نمودن مسترد گردد.
۲. قبل از اقدام به انعقاد عقد، معلومات دقیق و کامل را که بتواند قناعت طرفین در حین انعقاد عقد فراهم نماید بیش از یک مرتبه رد و بدل نمایند.
۳. قانون گزار باید در قانون قید نماید، هرگاه مشتری قبل از انقضای مدت انصراف در کالا یا خدمت تصرف مالکانه می نماید وهم از حق انصاف خود استفاده می برد، قیمت کالا یا خدمات مصرف شده را به نرخی که حین خرید محاسبه شده مسترد نماید.

منابع

- انصاری، مرتضی، (۱۳۷۵)، المکایه، اطلاعات، چاپ دوم، ترجمه (-)، تبریز: نشر الطبع العبریه.
- امامی، سید حسین، (۱۳۷۱)، حقوق مدنی، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات امامیه.
- السان، مصطفی، (۱۳۹۱)، حقوق تجارت الکترونیکی، تهران: انتشارات سمت.
- اولوا ژان کاله و آنری تامپل، (۱۳۹۳)، حقوق مصرف، ترجمه مجید ادیب. تهران: انتشارات بنیاد حقوقی میزان.
- باقری اصل، حیدر، (۱۳۸۷)، احکام اختصاصی حق انصراف، قم: مجله نامه مفید دانشگاه مفید. شماره ۲.
- باقری حیدر و سعیده باقری، (۱۳۹۷)، حق انصراف مصرف کننده در حقوق ایران و اتحادیه اروپا. تهران: انتشارات، مجد.
- باقری، احمد، (۱۳۸۴)، فقه مدنی (عقود تملیکی، بیع - اجاره). تهران: انتشارات، سمت.
- عدل، مصطفی، (۱۳۳۱)، قانون مدنی، تهران: انتشارات، امیرکبیر
- کاتوزیان، ناصر، (۱۳۷۱)، مقدمه علم حقوق، چاپ یازدهم. تهران: انتشارات، بهمن برنا.
- کاتوزیان، ناصر، (۱۳۷۸)، حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، جلد پنج، تهران: نشر میزان.
- عدل، مصطفی، (۱۳۶۸)، حقوق مدنی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات، امیرکبیر
- نوری، سید مسعود، (۱۳۸۴)، اصول حقوق تجارت الکترونیک با تأکید بر قانون تجارت الکترونیکی. تهران: مجله حوزه و دانشگاهی شماره ۴۴.
- قانون تجارت الکترونیکی ایران، (۱۳۸۳)، مصوبه جلسه ۱۳۸۳/۱۰/۹ شورای وزیران جمهوری اسلامی ایران.
- قانون حمایت از مصرف کننده، (۱۳۸۸)، تهران: مصوب ۱۳۸۸/۷/۱۵. شورای وزیران.

نکاح شغار و پیامدهای آن در منازعات فامیلی

پوهنمل محمد شعیب هاشمی^{۱*}، پوهنمل شمس الرحمن سدید^۱

۱. دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤل: abumhammadhashemi@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهندوی دکتور محمد سلیم مدنی، استاد پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی.

چکیده

نکاح شغار یا آنچه که در کشور ما به نام «بدل» شناخته می‌شود، یکی از پدیده‌های اجتماعی است که در جامعه‌ی ما گسترش فراوانی یافته و به یقین می‌توان گفت که شهر و دیار و قریه‌ی یافت نمی‌شود مگر این که از این شیوه در تشکیل خانواده و فامیل استفاده نموده است. ساختار خانواده از این طریق می‌تواند آسیب‌های جدی را به این کانون اجتماعی کوچک وارد کند؛ زیرا خانواده‌های افغانستان معمولاً با چشم و هم‌چشمی‌ها و رقابت‌های منفی سر و سامان می‌یابد و شکل می‌بندد و این رویکرد می‌تواند زن را وارد منازعاتی کند که تمام رنج‌ها و دردهایش به زن خانواده می‌رسد. منظور از این نوع نکاح این است که شخصی مولی‌هی خود را به کسی نکاح دهد که او هم در بدل، مولی‌هی خود را به او نکاح دهد بر اساس این که یکی از این عقده‌ها عوض و بدل آن دیگر است، خواه مولی‌ه، دختر شخص باشد یا خواهر و یا کنیز، که در تهیه و ترتیب این مقاله از روش مروری و کتاب‌خانه‌ای و از نوع توصیفی و تحلیلی استفاده نموده ایم. با توجه به پیامدها و نتایج بدی که این نکاح دارد، باید مراکز علمی و آکادمیک کشور این نوع نکاح را آسیب شناسی کنند، و با انجام تحقیقات میدانی و از طریق منابر، سعی نمایند اذهان عامه را بهتر و بیش‌تر روشن سازند؛ تا تحت نام این نکاح مرتکب انواع مخالفات شرعی نشوند. کسانی که در عرصه عقد نکاح کار می‌کنند، اعم از علما و قضات کشور، سعی کنند از بستن نکاحی که در آن زن در برابر زن به عنوان مهر قرار می‌گیرد خودداری نمایند.

واژه‌های کلیدی: نکاح، شغار، بدل، حرام، خشونت، منازعه.

Abstract

Sheghar marriage or which is known as change "Badal" in our country, it is one of the social phenomenon's that has spread a lot in our society and certainly we can say that we cannot find city, area and village without using this method in forming family. Family structure through this way can cause serious damage to this small society, because Afghan families are usually organized and shaped by emulation and negative competition and this approach or attitude can bring the woman into conflicts where all her sufferings and pains reach the woman of the family. Islamic scholars have different views about this marriage. In addition to the fact that the majority of scholars do not consider it permissible, Mahafa consider the principle of the marriage correct, but they do not accept that a woman is used as a seal; in this way, we can say that a kind of consensus has been reached among Islamic scholars regarding the prohibition of this marriage.

Keyword: Marriage, Sheghar, change, forbidden, Violence, conflict.

مقدمه

الحمد لله رب العالمين حمد الشاكرين والصلاة والسلام على خير البرية محمد وآله وأصحابه أجمعين
وبعد:

آرامش خانه و به تبع آن آرامش خانواده و تمام وابستگان دور و نزدیک آن در گرو تشکیل درست فامیل است. اگر انسان‌ها در این خصوص توفیق یابند و بتوانند به گونه درست تشکیل خانواده دهند، به حتم می‌توانند در آن کانون از آرامش کافی برخوردار باشند. تشکیل درست خانواده مرهون یک سلسله عوامل و اسبابی است که باید توسط زوجین و فامیل‌های آن‌ها فراهم گردد. هرگونه خطا و اشتباه در این عرصه منجر به عدم موفقیت در عرصه‌ی زندگی زناشویی و فامیلی می‌شود و کانون خانواده را در عوض این که کانون آرامش باشد تبدیل به جهنم سوزانی خواهد شد که نه تنها اعضای مستقیم و مباشر خانواده را می‌سوزاند که تمام فامیل‌های دور و نزدیک و وابسته را نیز در خود خواهد سوزانید. یکی از خطاها و اشتباهات مهمی که معمولاً در افغانستان در هنگام تشکیل خانواده انجام می‌شود، رسیدن به خانواده از طرق و راه‌های غیر شرعی است که طبیعتاً این راه‌ها غیر عقلانی و غیر منطقی نیز هست. یکی از این راه‌ها تشکیل خانواده با استفاده از نکاح شغار است. در نکاح شغار آن‌گونه که خواهیم گفت زن در برابر زن قرار می‌گیرد و به عنوان مهر استفاده می‌شود. ظاهر قضیه اگرچه بیانگر استفاده ابزاری از زن و استفاده از او به عنوان مال و پول است و این توهینی بزرگ در حق زنان به شمار می‌رود اما کار در همین جا خاتمه نمی‌یابد بلکه سبب می‌شود تا هر دو زن محل انتقامها و چشم و هم‌چشمی‌ها قرار گیرند و در انواع مشکلات واقع گردند. این مقاله تلاش دارد این قضیه را در پرتو شریعت اسلام و قوانین نافذ کشور به بحث و بررسی همه‌جانبه بگیرد و نشان دهد که آیا این عمل جایگاهی در اسلام و قوانین دارد یا خیر. هدف اصلی روشنگری و آگاه ساختن مردم بر این امر است که استفاده از همچو ابزارها و راهکارها در امر ازدواج نمی‌تواند موجب خوشبختی و سعادت شود.

بدون شك زن در جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ی بر خور دار است؛ از همین جهت برای برآورده ساختن حقوق مسلمه‌ی زن، که از آن جمله: حق ازدواج آن طبق شریعت می‌باشد، ازدواجی

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

که دارای شرایط و ارکان باشد؛ نیاز شدید به ترتیب و تهیه مقاله علمی پیرامون موضوع بود، تا مسأله را به شکل علمی، تحقیقی و بی طرفانه در روشنی آموزه‌های اسلامی مورد بحث قرار گرفته و در خدمت علاقه‌مندان قرار داده شود، بدین وسیله از یک سو به مقام والای زن ارج گذاشته شود، و از سوی دیگر جلوی افراط و تفریط و رواج‌های غیر شرعی، از بین رفتن کانون خانواده جلوگیری شود، و زمینه ارایه دیدگاه معقول، منطقی و معتدلی که قابل پذیرش باشد مساعد گردد؛ بناءً این مسؤلیت بزرگ را بدوش گرفتم و خواستم موضوع را به شکل دقیق و همه جانبه مورد بحث و بررسی قرار دهم تا دیگر هیچ اشکال در زمینه باقی نماند. در اخیر باید پاسخ به فرضیه‌ها داشته باشیم؛ این که اگر نکاح شغار صورت گیرد؛ کانون هر دو خانواده برهم زده خواهد شد و یا اگر ازدواج بدل، انجام داده شود، در نتیجه مواجهه به از بین رفتن خانواده و طلاق خواهد شد؛ بناءً خواستم برای تبیین مسأله و نقطه پایان گذاشتن به این پدیده، تحقیقی علمی را پیرامون موضوع انجام دهم.

اصل مسأله و موضوع از این قرار است که نکاح شغار و یا بدل در بین افغان‌ها به کثرت رایج شده، که در دو فامیل اگر یک تن از آن‌ها مشکل داشته باشد؛ قرابت و دوستی هر دو خانواده به عداوت تبدیل می‌گردد.

بناءً خواستم برای تبیین مسأله و نقطه‌ی پایان گذاشتن به این پدیده، تحقیقی علمی را پیرامون موضوع انجام دهم.

این تحقیق دارای اهمیت زیادی بوده که بدون شک زن در جامعه اسلامی از جای‌گاه ویژه‌ی برخوردار است، از همین جهت برای برآورده ساختن حقوق مسلم‌ه‌ی زن، که از آن جمله: حق ازدواج آن طبق شریعت می‌باشد، ازدواجی که دارای شرایط و ارکان باشد؛ نیاز شدید به ترتیب و تهیه مقاله علمی پیرامون موضوع بود، تا مسأله را به شکل علمی، تحقیقی و بی طرفانه در روشنی آموزه‌های اسلامی مورد بحث قرار گرفته و در خدمت علاقه‌مندان قراردادده شود، بدین وسیله از یک سو به مقام والای زن ارج گذاشته شود، و از سوی هم جلوی افراط و تفریط و رواج‌های غیر شرعی، از بین رفتن کانون خانواده جلوگیری شود، و زمینه ارایه دیدگاه معقول، منطقی و معتدلی که قابل پذیرش باشد مساعد گردد؛ بناءً این مسؤلیت بزرگ را بدوش گرفتم و خواستم موضوع را به شکل

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

دقیق و همه جانبه مورد بحث و بررسی قرار دهم - اگر این موضوعات در نظر گرفته عملی شود - امید دیگر هیچ اشکال در زمینه باقی نماند.

می توان سوال نمود که: آیا از نظر اسلام، نکاح شغار صحت دارد؟ و آیا از نظر نظام اسلام، مهر در اعتبار نکاح نقش دارد؟

و آیا از نکاح شغار عواقب ناگوار دارد؟

اگر فرض کنیم نکاح شغار صورت گیرد؛ کانون هردو خانواده برهم زده خواهد شد.

و یا اگر ازدواج بدل، انجام داده شود، در نتیجه مواجهه به از بین رفتن خانواده و طلاق خواهد شد.

پیشینه‌ی تحقیق

درمورد این موضوع تعدادی از نویسندگان به گونه کلی کتاب‌های را تالیف نموده اند برخی از آنها قرار ذیل است:

إرشاد الأخیار إلی حکم نکاح الشغار تألیف: محمد عبد الله الإمام أبو نصر، می باشد، که تحقیق عام در مورد نکاح شغار می باشد.

و هم چنان کتاب: الأنکحة المختلف فیها فی الفقه الإسلامی، المتعنه والشغار (۲۰۱۸ م)، تألیف: صبغت الله سنت یار، که بحث عمومی پیرامون نکاح‌های مختلف فیها؛ از جمله‌ی آن نکاح شغار، نموده اند. تحقیقات این علما پیرامون شغار به صورت عموم و گذرا است. اما تحقیق بنده تنها در رابطه به نقش شغار در منازعات فامیلی و به خصوص در جامعه افغانی می باشد.

روش تحقق

در تهیه و ترتیب این مقاله اساساً روش مروری و کتاب‌خانه‌ای و از نوع توصیفی و تحلیلی استفاده نموده ایم، اما برای تحلیل وضعیت افغانستان با گزارش‌ها و شواهد تحقیقاتی قابل اعتماد استناد نموده ایم، که حاوی یک مقدمه، بیان مسأله، اهمیت تحقیق، اهداف تحقیق، سوالات، فرضیه‌های تحقیق، نتیجه‌گیری، سفارشات و مصادر و مراجع می باشد.

معنی و مفهوم شغار

واژه شغار که به آن در زبان دری بدل می‌گویند، کلمه‌ای است عربی که از خود دلالت‌های خاص خود را دارد. با مراجعه به معاجم و فرهنگ‌های لغت چنین معلوم می‌گردد که واژه شغار به کسر شین و به فتح آن مأخوذ از «شغر» می‌باشد و آن به معنی بلند کردن یک پای است برای بول کردن چنان که سگ می‌کند؛ این تسمیه و تعبیر نوعی تشبیه است و منظور بیان زشتی و قبیح این قسم نکاح می‌باشد. (ابن منظور، ۱۴۱۴ هـ لسان العرب: ۴/۴۱۷).

و برخی گفته‌اند مأخوذ از «شغر البلد: اذا خلا من القاضی» و یا «وظيفة شاغرة» یعنی بستی خالی می‌باشد. پس «شغار» به معنای خالی بودن است و چون نکاح شغار خالی از صداق می‌باشد، بدین اسم نامیده شده است.

شغار در اصطلاح فقها عبارت از آنست که شخصی مولیه‌ی خود را به کسی نکاح دهد که او هم در بدل، مولیه‌ی خود را به او نکاح دهد بر اساس این که یکی از این عقدها عوض و بدل آن دیگر است. (الکاسانی، ۱۴۰۶هـ، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع: ۲/۲۷۸).

این که این نوع نکاح را شغار می‌گویند چون از مهر خالی است؛ پس بر بنیاد نظر فقهای اسلام هر گاه زن در برابر زن به عنوان مهر مورد استفاده قرار گیرد و بر آن عقد نکاح انجام شود، عملیه شغار انجام می‌شود. (ابن قدامة المقدسی، ۱۳۸۸هـ، المغنی لابن قدامة: ۷/۱۷۶).

دیدگاه‌های فقها در باره نکاح شغار

در این زمینه از سوی فقهای اسلام دو دیدگاه ارائه شده است:

دیدگاه فقهای حنفی و دلایل‌شان

از نظر احناف نکاح شغار که متشکل از دو عقد است، یکی در مورد یک زن و دیگری در مورد زن دیگر، جایز است اما در هر دو مورد مهر مثل لازم می‌شود زیرا از نظر امام ابوحنیفه -رحمه الله- نهی وارد در مورد نکاح شغار متوجه مهر است نه اصل نکاح، و با لازم ساختن مهر مثل، مشکل مهر حل می‌شود، پس عقد جایز است.

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

احناف می گویند این نکاح مؤبد است و در آن شرطی فاسد داخل شده که عبارت از قرار نکاح شغار در فقه و قانون و نقش آن در منازعات فامیلی سال چهارم دادن بضع به عنوان مهر بضع است چون بضع صلاحیت مهر شدن را ندارد پس این یک شرط فاسد است، و شروط فاسد نکاح را فاسد نمی سازد، و زمانی که ما این نکاح را در برابر عوض که همان مهر مثل است قرار دهیم. در واقع این نکاح شغار نیست؛ زیرا شغار بدون مهر است و در این جا مهر مسمی شده است.

این ها هم چنان این نکاح را به نکاحی قیاس می کنند که در آن از خمر به عنوان مهر استفاده شود، احناف می گویند همانگونه که در خمر و خنزیر نکاح صحیح است و به جای آن ها مهر مثل لازم می شود، در این جا هم مهر مثل لازم می شود، و دیگر این که در این نکاح، تسمیه زن به عنوان مهر، تسمیه فاسد است، ازین لحاظ هم مهر مثل لازم می شود. (الکاسانی، ۱۴۰۶هـ، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع: ۸۰/۳).

قانون مدنی افغانستان در مورد نکاح شغار مطابق مذهب احناف حکم نموده در ماده ۶۹ خود چنین ابراز داشته است: «در عقد ازدواج بدل، زن بدل زن دیگر قرار نگرفته و برای هر یک از زوجه ها مهر مثل لازم می گردد»

دیدگاه فقهای جمهور و دلایل شان

فقهای جمهور اعم از مالکیه، شوافع و حنابله، قایل به عدم جواز نکاح شغار اند. از نظر ماوردی شافعی این نکاح باطل و از نظر مالکیه و حنابله این نکاح فاسد است و باید فسخ شود. فقهای مالکی بر این باور اند که اگر این نکاح صورت گرفت و طرفین نکاح قبل از دخول متوجه حرمت نکاح شغار شدند، همان لحظه باید فسخ شود و در چنین حالتی زن مستحق مهر نیست و اگر بعد از دخول متوجه حرمت شغار شدند باز هم نکاح فسخ می شود اما برای زن مهر مثل لازم است، این فسخ حتمی است و لواز ناحیه این ازدواج کودکانی هم به وجود آمده باشد. (الأصبیحی، ۱۴۱۵هـ، المدونة: ۹۸/۲).

در نظر فقهای شافعی این نکاح حلال نیست و باید فسخ شود، و اگر دخول صورت گرفت، برای هر کدام آن ها مهر مثل لازم می شود، و هر دوی آن ها باید عدت بشمارند و این نکاح تابع تمام احکام نکاح فاسد است. (الشافعی، ۱۴۱۰هـ، الأم: ۸۳/۵).

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

در نظر فقهای حنبله روایات وارده از سوی امام احمد -رحمه الله- در مورد فساد نکاح شغار مختلف نیست و این نکاح نزد آنها فاسد و باطل است جمهور علما بر نظر خود به احادیث ذیل استناد می‌جویند: (ابن قدامة المقدسی، ۱۳۸۸ هـ - ۱۹۶۸ م، المغنی لابن قدامة: ۷/ ۱۷۶).

۱- حدیث عبد الله ابنِ عُمَرَ «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ نَهَى عَنِ الشِّغَارِ» ترجمه: پیامبر اسلام از نکاح شغار نهی کردند. (بخاری، ۱۴۲۰ هـ، صحیح البخاری: ۷/ ۱۲، حدیث رقم ۵۱۱۲).

۲- حدیث أنس بن مالک رضی الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا شغار فی الاسلام» ترجمه: شغار در اسلام نیست (ابن ماجه، ۱۴۱۸ هـ، سنن ابن ماجه، ۱/ ۶۰۶، حدیث شماره: ۱۸۸۵).

۳- حدیث عمران بن حصین عن النبی صلی الله علیه وسلم: « قال لا جلب ولا جنب ولا شغار فی الاسلام» ترجمه: جلب صدقه به سوی صدقه گیرنده و دور ساختن صدقه از صدقه گیرنده توسط صاحبان اموال، و شغاری در اسلام نیست. (ابو عیسی، ۱۳۹۵ هـ، سنن الترمذی: ج ۳/ ۴۳۱، حدیث شماره: ۱۱۲۳).

وجه تسمیه شغار هم دلالت بر قبیح این عمل دارد، زیرا شغار از این بر گرفته شده که سگی پای خود را بالا کند و ادرار نماید، به همان مقدار که این منظر قبیح است شغار نیز قبیح می‌باشد. (الموسوعة الفقهية الكويتية، ۱۴۰۴ هـ، (۲۶/ ۱۲۶).

اصولاً استفاده از زن به عنوان مال در هر مناسبتی و برای هر کاری که باشد امری مذموم و غیر قابل قبول و کم کردن مقدار و ارزش زنان است.

مناقشه، دیدگاه‌ها و رأی راجح در مسأله

طی مبحث گذشته دیدیم که در مورد نکاح شغار دو دیدگاه است، یکی دیدگاه احناف که قایل به انعقاد نکاح شغار و لزوم مهر مثل در آن بودند، و نظر جمهور که قایل به عدم جواز و بطلان و فساد و لزوم فسخ نکاح شغار بودند. البته احناف هم قایل به جواز نکاح شغار نه، بلکه قایل به انعقاد آن اند؛ زیرا شرط ازدواج زن در برابر زن از جمله شروط فاسد است، و شروط فاسد اصل عقد نکاح را از بین

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

نمی‌برد؛ بلکه آن‌را در وصف دچار مشکل می‌سازد، و ایجاب می‌کند تا این وصف اصلاح شود، کاری که با لزوم مهر مثل انجام می‌شود. در نظر کاسانی و ابن عابدین هم دیدیم که آن‌ها می‌گفتند: در صورت لزوم مهر مثل، این عقد شغار نیست بلکه نوعی نکاح عادی و طبیعی می‌باشد. از این سخن چنین فهمیده می‌شود که در صورت لزوم مهر مثل، احناف هم به نکاح شغار قایل نیستند، ضمن این که تصریحی در کتاب‌های آن‌ها راجع به جواز نکاح شغار وجود ندارد؛ بلکه آن‌ها می‌گویند عقد ضمن شرط فاسد منعقد می‌شود، و این شرط فاسد باید از میان برداشته شود که با مهر مثل در نکاح از میان برداشته می‌شود و بعد از آن، نکاح شکل طبیعی را به خود می‌گیرد و جایز است به این ترتیب نوعی تقارب و نزدیکی در بین نظر احناف و جمهور ایجاد می‌شود و با توجه به همین تقارب و نزدیکی و با توجه به احادیث صحیح و صریحی که جمهور علما به آن استناد جستند، و نظر به این که نکاح شغار یکی از علل و عوامل خشونت‌های فامیلی در کشور ماست. رأی و نظر راجح در مسأله همان رأی قایل به حرمت و عدم جواز نکاح شغار است، و اگر کسی چنین کند نکاح وی باطل است و باید فسخ گردد، و اگر خواستند با هم ازدواج کنند، باید برای هر کلام از آن زنان مهر و عقد مستقل باشد و ازدواج آن‌ها را بر طبق شروط ازدواج صحیح و درست تنظیم شود. (الکاسانی، ۱۴۰۶هـ، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع: ۸۰/۳).

اسباب انتشار نکاح شغار

در افغانستان، یکی از دغدغه‌هایی که برای پسران و دختران جوان در آستانه‌ی ازدواج چالش برانگیز می‌شود، نداشتن حق انتخاب همسر مورد علاقه‌ی‌شان است؛ چرا که والدین بیش‌تر این حق را به خودشان می‌دهند تا شریک زندگی پسر یا دخترشان را برگزینند. انتخاب همسر، از سوی خانواده‌ها برای فرزندان‌شان به نام ازدواج‌های اجباری یاد می‌شود. با شرایطی که جامعه‌ی افغانی دارد، حق انتخاب به ازدواج‌های اجباری، زیر سن، بدل و بددادن منتهی می‌شود.

این نوع ازدواج‌ها، با وجود آن که بیش‌تر زنان قربانی اصلی آن هستند؛ اما برای مردان نیز عاری از مشکل و جنجال نبوده و دیده شده که در نهایت به چندهمسری، خشونت فزینگی، آسیب‌های روانی منجر شده است.

پرونده‌ی خشونت‌های ناشی از ازدواج‌های اجباری بسیار است. زنانی با اندوه و نارضایتی، تن به ازدواج اجباری داده و پای به زندگی مشترکی گذاشتند که در پایان برای آنان به جز درد و فراق چیز دیگری نداشته است.

اکنون این سوال مطرح می‌گردد که با وجود عدم جوازی که در مورد این نکاح وجود دارد؛ چرا در جامعه‌ی ما که یک جامعه‌ی اسلامی است، چنین نکاحی کاربرد دارد، آن هم کاربرد زیاد؟ زیرا هم اکنون شهر و ده و دیاری در افغانستان نیست که به نحوی از این نکاح استفاده نکرده باشد.

واقعیت اینست که اگر این موضوع درست ریشه‌یابی شود، به خوبی واضح می‌گردد که علت و سبب انتشار این نکاح، فقر اقتصادی و فقر فرهنگی و فتوای مذهب حنفی در این زمینه است که مورد سوء فهم قرار گرفته و این فتوا درست هضم نشده و مبنای این عمل قرار گرفته است.

در اصل، مردم توان پرداخت مهر و هزینه‌های گزاف ازدواج‌ها را ندارند؛ ازینرو به انجام این نکاح روی می‌آورند.

نکاح شغار از دو جهت برای مردم انگیزه ایجاد می‌کند تا به آن مبادرت ورزند؛

۱: از جهت پرداخت مهرهای کمرشکن و طاقت‌فرسا؛ که با این نکاح از آن نجات پیدا می‌کنند؛ زیرا خانواده‌ها با قرار دادن زن در برابر زن و استفاده از آن به عنوان مهر در واقع از پرداخت مهریه، خود را دور می‌سازند.

۲: خانواده‌ها می‌توانند از این نوع نکاح به عنوان گروگان‌گیری استفاده نمایند؛ به این معنی که هرگاه خانواده مقابل طالب مصارف اضافی شد، این خانواده هم مصارف اضافی طلب می‌کند، و اگر جانب مقابل عروسی بزرگی مثلاً گرفت، این خانواده هم مقابله بالمثل می‌کند و خواستار یک عروسی بزرگ می‌شود. هم‌چنان یکی از اسباب انتشار این پدیده در جامعه‌ی افغانی سوء برداشت از مذهب حنفی است که در واقع این نکاح را به عنوان شغار نه بلکه به عنوان یک نکاح مستقل پذیرفته به این معنی که از نظر احناف زن در برابر زن به عنوان مهر قرار نمی‌گیرد، و احناف این فتوا را نداده

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

که از زن به عنوان مال و پول استفاده شود؛ بلکه احناف اصل عقد نکاح را می‌پذیرند ولی در وصف آن ملاحظه دارند، و می‌گویند: زن مهر زن نیست و برای هر کدام از زوجین مهر مثل لازم می‌آید؛ پس مذهب احناف که یکی از عقلانی‌ترین مذاهب فقهی است، هیچ‌گاه چنین کاری نمی‌کند که زن را مهر زن قرار دهد بلکه اصل عقد را چون در آن تمام ارکان وجود دارد، درست می‌داند و این خلی را که در وصف و حالت آن رونما شده را، با مقرر کردن و لزوم مهر مثل برای هر دو، برمی‌دارد و فتوا می‌دهد که هر کدام از این عقدها مستقل از دیگری تطبیق می‌شود، و قرار دارد و هیچ رابطه‌ی بین آن‌ها نیست؛ اما مردم از این نظر، سوء برداشت کردند و گمان نمودند که می‌شود از زن به عنوان مهر استفاده کرد؛ بدین جهت زن را در برابر زن به عنوان پول و سرمایه مورد استفاده قرار دادند، کاری که منجر به انواع بدبختی‌ها شده است، پس مهم‌ترین اسباب انتشار این نکاح در بین مردم افغانستان یکی فقر اقتصادی است، و دیگری سوء برداشت از مذهب حنفی.

پیامدهای نکاح شغار در منازعات فامیلی

شکی نیست که چنین نکاحی پیامدهای منفی در بین مردم بر جا می‌گذارد. این امر کاملاً بدیهی است و بارها تجربه شده و مصادیق عینی آن‌را بارها می‌توان دید و مشاهده کرد.

مهم‌ترین این پیامدها قرار ذیل است :

جدایی زن و شوهر از یک‌دیگر، طلاق نمودن بی‌موجب و یا معلق ماندن؛

دست‌دراز نمودن به خشونت (لت و کوب، ضرب و شتم)؛

جنگ‌های فامیلی بدون کدام سبب و موجب؛

و هم‌چنان استفاده ابزاری، پولی و مالی از زن، زیرا در تعامل مردم در این نکاح، زن در برابر زن قرار می‌گیرد، و به عنوان مهر مورد استفاده قرار می‌گیرد، شکی نیست که چنین تعاملی با زن آن تعاملی نیست که شریعت می‌خواهد و این نوعی بی‌ارزشی به زن محسوب می‌گردد؛ در حالی که شریعت اسلام مقام زن را به عنوان مادر و همسر گرامی داشته است. استفاده از عقد به عنوان نقطه‌ی فشار بر عقد دیگر در هنگام تشکیل خانواده طوری که قبلاً اشاره کردیم، مردمی که از این نکاح استفاده می‌کنند از یک عقد برای ایجاد فشار بر علیه عقد دیگر استفاده می‌کنند. به گونه‌ی که اگر

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

جانب مقابل هم‌آنگونه که گفتیم انجام هزینه‌ها و مصارف هنگفت را مطالبه نماید، جانب دیگر نیز چنین می‌کند و این امر کینه‌ها، عداوت‌ها و دشمنی‌های زیادی را دامن می‌زند.

استفاده از زن به عنوان گروگان در زندگی خانوادگی. هر دو فامیل در تعاملات خود با زنانی که در عقد نکاح آن‌ها از طریق شغار در آمده، تعامل گروگان‌گیران را می‌کنند؛ به این معنی که هرگاه در آن خانه بر علیه زن کوچک‌ترین ظلم صورت گیرد، علیه این زن دیگر نیز چنین تعاملی صورت می‌گیرد، هرگاه آن زن مورد لت و کوب قرار گیرد، در این خانه هم زن مورد لت و کوب قرار می‌گیرد، و هرگاه با آن زن بد رفتاری شود در این خانه هم علیه زن بد رفتاری صورت می‌گیرد.

همه‌ی این‌ها در حالی است که شاید هیچ‌کدام از زن‌ها مشکلی نداشته باشند، و یا یکی از آن‌ها مشکلی داشته باشد و دیگری نداشته باشد اما باز هم علیه آن زن انواع و اقسام ستم‌ها روا داشته می‌شود.

طبیعی است این‌ها هم پیامدهای منفی این ازدواج نیست؛ زیرا در پس هر کدام از این پیامدها، انواع و اقسام مشکلات روحی و روانی، دردها و محرومیت‌ها قدرار دارد، دردها و محرومیت‌های که هرگز نباید در کانون خانواده‌ها وجود داشته باشد؛ زیرا اسلام مبنای خانواده را بر محبت، صفا و صمیمیت، لطف، مهر، مودت و مهربانی قرار داده است نه دشمنی و عداوت.

نتیجه‌گیری

برخی از نتایجی که از این بحث حاصل می‌شود موارد ذیل است:

این که زن در برابر زن به عنوان مهر استفاده شود، قابل قبول برای هیچ مذهب فقهی نیست و فقها آن‌ها را نمی‌پذیرند؛ در مذهب حنفی نیز استفاده از زن به عنوان مهر جایز نیست و احناف اگرچه این نکاح را به لحاظ این که ارکان آن وجود دارند می‌پذیرند؛ اما به لحاظ وصف و حالت، آن‌را نمی‌پذیرند ازین رو این دو عقد را از هم جدا می‌کنند و برای هر کدام آن‌ها مهر مثل لازم می‌دانند. این نکاح پیامدهای منفی بسیاری دارد، طوری که می‌تواند هر دو زنده‌گی را به تباهی و برابادی بکشانند و همه را دچار درد و رنج‌های جانکاهی بسازد؛ پیامدهای این نکاح با آنچه اسلام از خلال

پوهنمل محمد شعیب هاشمی

تشکیل خانواده مد نظر دارد، کاملاً متفاوت و ای بسا که معکوس است؛ زیرا اسلام می‌خواهد نظام خانواده بر بنیاد محبت و صفا و صمیمیت شکل گیرد؛ در حالی که در این نکاح بر بنیاد چشم و هم‌چشمی‌ها و رقابت‌ها شکل می‌بندد نظر به مشکلاتی که این نکاح برای خانواده‌ها ایجاد می‌کند، باید حتی الامکان از آن جلوگیری کرد و نگذاشت مردم به این نکاح روی آورند. البته این‌ها همه‌ی نتایج حاصله از این بحث نیست. حتماً خوانندگان محترم از خلال مطالب این مقاله بر نتایج دیگری نیز دست خواهند یافت.

پیش‌نهادات

نظر به تبعات بدی که این نکاح دارد، پیش‌نهاد می‌شود تا:

مراکز علمی و اکادمیک کشور این نوع از نکاح را آسیب‌شناسی کنند، و با انجام تحقیقات می‌دانی سعی نمایند اذهان عامه را بهتر و بیش‌تر روشن سازند علمای محترم دینی تلاش کنند از طریق منابع خویش مردم را متوجه بسازند تا تحت نام این نکاح مرتکب انواع مخالفات شرعی نشوند؛ کسانی که در عرصه عقد نکاح کار می‌کنند، اعم از علماء و قضات کشور، سعی کنند از بستن نکاحی که در آن زن در برابر زن به عنوان مهر قرار می‌گیرد خودداری نمایند خانواده‌ها باید بیش‌تر در این عرصه توجه کنند که پیامدهای این نکاح با نحوه تطبیقی که در افغانستان می‌شود، منجر به انواع و اقسام بدبختی‌ها در مورد فرزندان و جگرگوشه‌های آن‌ها می‌گردد کسانی که در بین خود نکاح شغار انجام داده‌اند متوجه باشند که زن مهر زن نیست، و اگر زنی در خانه‌ی مرتکب اشتباهی می‌شود، نه تنها که باید مورد توهین و بی‌حرمتی قرار نگیرد، که جانب مقابل نیز حق ندارد از زنی که در این خانه است به علت بد رفتاری‌های آن خانه بد رفتاری کنند.

منابع

- ابن رشد الحفيد ، أبو الوليد مُجَدُّ بن أحمد بن مُجَدُّ بن أحمد بن رشد القرطبي الشهير بابن رشد الحفيد. (١٤٢٥هـ).
بداية المجتهد ونهاية المقتصد. (ب.ط.). القاهرة: دار الحديث.
- ابن عابدين، مُجَدُّ أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي. (١٤١٢هـ). رد المختار على الدر المختار.
(الطبعة: الثانية). بيروت: دار الفكر.
- ابن قدامة المقدسي، أبو مُجَدُّ موفق الدين عبد الله بن أحمد بن مُجَدُّ بن قدامة الجماعيلي المقدسي ثم الدمشقي الحنبلي.
(١٣٨٨هـ). المغني لابن قدامة. (ب.ط.). القاهرة: دار الحديث.
- ابن ماجه، أبو عبد الله مُجَدُّ بن يزيد القزويني. (١٤٣٠هـ). سنن ابن ماجه. (الطبعة: الأولى). بيروت: دار الجيل.
- ابن منظور ، مُجَدُّ بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي. (١٤١٤هـ).
لسان العرب. (الطبعة: الثالثة). بيروت: دار صادر.
- ابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم بن مُجَدُّ. (١٤٢٢هـ). البحر الرائق شرح كنز الدقائق . (ب.ط.). بيروت: دار احياء
التراث العربي للطباعة و النشر و التوزيع.
- الأصبحي، مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني. (١٤١٥هـ). المدونة. (الطبعة: الأولى). دار الكتب
العلمية.
- بخارى ، أبو عبد الله مُجَدُّ بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري. (١٤٢٢هـ). الجامع المسند الصحيح
المختصر من أمور رسول الله ﷺ وسننه وأيامه. (الطبعة : الأولى). دار طوق النجاة .
- ترمذی، مُجَدُّ بن عيسى أبو عيسى الترمذی السلمي. (١٣٩٥هـ). الجامع الصحيح سنن الترمذی . (الطبعة: الثانية).
مصر: مكتبة مصطفى البابي الحلبي.
- الشافعي، أبو عبد الله مُجَدُّ بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن عبد المطلب بن عبد مناف المطلبي القرشي
المكي . (١٤١٠هـ). الأم . (ب.ط.). بيروت: دار المعرفة.
- الكاساني، علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي . (١٤٠٦هـ). بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع
. (الطبعة: الثانية). بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- نیشاپوري، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري. (١٣٧٥هـ). صحيح مسلم . (ب.ط.).
بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الموسوعة الفقهية الكويتية. (١٤٠٤هـ). (الطبعة الثانية). الكويت: دارالسلاسل.

د ملا ارزاني خوبشکي په شعرونو کې اخلاقي ارزښتونه

پوهنمل حامد شينواری^{۱*}، پوهنمل عبیدالله اغېز^۲

۱. د البیروني پوهنتون، ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو څانګې

۲. غور د لوړو زده کړو مؤسسه، ښوونې او روزنې پوهنځي د پښتو څانګه

* د لیکنې مسوول ایمیل: Hamidshinwari40@gmail.com

تقریظ ورکوونکی: پوهندوی فهیم بهیر، د البیروني پوهنتون، ژبو او ادبیاتو پوهنځي استاد.

لنډیز

ملا ارزاني د پښتو ادب د منځنۍ دورې د لومړي پړاو په سرخیلو شاعرانو کې مخکښ او نوموتی شاعر دی او د بایزید روښان په مخکښو مريدانو او خلفاوو کې یې لور مقام او درنښت درلود. د خپل وخت فصیح او بلیغ شاعر و. ده د نورو موضوعي اړخونو ترخوا د ټولني خلکو ته اخلاقي ارزښتونه هم په ګوته کړي دي. کله چې په یو رښتيني مسلمان کې اخلاقي ارزښتونه، خویونه او عادتونه راټول شي، نو ټولنه د ارامتیا، نظم او امن ساه اخلي. دلته ټولني او انسانانو ته یې په هر لحاظ ګټه او خیر ډېر رسېږي. پر همدې بنسټ ملا ارزاني په خپلو شعرونو کې هر وګړي ته اخلاقي لارښوونې او سپارښتنې کوي چې په لږ کې یې د الله تعالی سره اړیکه ټینګېږي او هم ټولنه د رغون او سمون په لوري ګامونه اخلي. کله چې انسان د یو رښتيني مسلمان په بڼه راڅرګند شو، نو په خپله یې خیر وموند او نورو ته یې هم خیر او ښېګڼه ورسېده او دا بیا چا ته شر او بدې نه وراړوي. زموږ د ټولني خلک تر بل هر وخت اوس دغسې اخلاقي کړنو او چارو باندې پوهېدو ته ډېره اړتیا لري چې هغه زده کړي، په ځان کې راوړي او د ژوند په ټولو کارونو کې ترې ګټه واخلي او د مسلمانۍ یو رښتيني انځور وړاندې کړي. ملا ارزاني اخلاقي ارزښتونو په اړه خپل ځانګړی لید او فکر لري، خو دا لید او فکر یې د یوې ځانګړې تجربې او مشاهدې ښکارندويي کوي. دا د ملا ارزاني هغه لید او فکر بللی شو چې د انسانانو اړیکه د حق سره او د دوی د ژوند پایښت، ارامښت او ټولنیز نظم، عدل، د امن او د ټولو اخلاقي ارزښتونو استازیتوب کوي. د دې څېړنې اهمیت په دې کې دی چې په ټولنه کې لور اخلاقي ارزښتونه وپېژنو او هم یې ښه وپالو، د موضوع نوښت او نویوالی دا دی چې دغسې لور اخلاقي ارزښتونه د ټولني خلکو ته ګټه رسوي او سمې لارې ته یې برابرېږي. دا څېړنه تحلیلي کړنلاره لري او د ټولني بېلابېل اخلاقي اړخونه پکې راسپړل شوي، نو پایله دا شوه چې اوس دغسې غوره اخلاقي ارزښتونو او ښو کړنو باندو د پوهېدو اړتیا ډېره لیدل کېږي.

کلیدي ویبونه: ارزاني، ټولنه، مسلمان، اخلاق، ارزښتونه.

Abstract

Mullah Arzani is the leading and famous poet among the leading poets of the first stage of the middle period of Pashto literature, and he had a high position and respect among the leading disciples and caliphs of Bayezid Roshan. He was an eloquent and eloquent poet of his time. He has also pointed out moral values to the people of the society through other thematic aspects. When moral values, attitudes and habits are gathered in a true Muslim, the society breathes peace, order and peace. Here, society and human beings are benefited in every way. On this basis, Mullah Arzani gives moral instructions and recommendations to every citizen in his poems, in which the relationship with Allah is strengthened and the society takes steps towards recovery and improvement. When a person appeared in the form of a true Muslim, he found good in himself and good and goodness came to others and he did not bring evil or evil to anyone. The people of our society now more than ever need to understand such moral actions and affairs so that they can learn it, bring it to themselves and use it in all the activities of life and present a true picture of Islam. Mullah Arzani has his own unique view and thought about moral values, but this view and thought shows a special experience and observation. This view and thought of Mullah Arzani can be called the view and thought that represents the relationship of human beings with the truth and the sustainability of their lives, peace and social order, justice, peace and all moral values.

Keywords: Arzani, society, Muslim, moral, values.

سریزه

هره انساني ټولنه خپل اخلاقي ارزښتونه او اړخونه لري او هر وګړی اړ دی چې دې ارزښتونو ته ژمن ووسي، درناوی یې وکړي او په ځان کې یې لومړی جذب او بیا ورته عملي بڼه ورکړي، پر همدې بنسټ زموږ د ټولني خلک هم خپل اسلامي او افغاني اخلاقي ارزښتونه او اړخونه لري. دا اخلاقي ارزښتونه د پښتو منځنۍ دورې روښاني پړاو سرخېل او مخکښ ملا ارزاني په خپلو شعرونو کې د ټولني خلکو ته لوړې اخلاقي ښوونې او لارښوونې کړي دي او په دې برخه کې خپل لید او فکر لري، خو دا لید او فکر یې دیني او شرعي اړخونه لري. د دې ترخو یې ورسره خپلې ځاني تجربې او مشاهدې هم یو ځای کړي دي. که دغو تجربو او مشاهدو ته فکر وکړو، نو دا د انسانانو د ټولنیز ژوند او ژواک د پایښت، ارامښت او ټولنیز نظم او امن غوره استازیتوب ښکارندويي کوي؛ ځکه په هر لحاظ یې روغې ټولني ته ګټه ډېره رسېږي.

موږ هڅه کړې ده چې د ملا ارزاني خوېشکي اخلاقي ارزښتونو لید او فکر راوسپړو او یو یو اخلاقي ارزښت اواړخ یې په ګوته کړو. دا ټول موږ د ده د شعرونو په رڼا کې په ډاګه کولی او پېژندلی شو. دا خبره هم د یادونې وړ ده چې د بیتونو زیاتره تحلیلي او شرحي سپړنې او شننې د خپل لید او فکر له مخې ترسره شوي دي.

د څېړنې ارزښت

د دې څېړنې ارزښت په دې کې دی، چې په ټولنه کې اخلاقي ارزښتونه وپېژنو او د هغو په ارزښتونو او ګټو وپوهېږو. د دغسې اخلاقي ارزښتونو په اړه د خپلو اسلافو فکر او لید وګورو چې په خپلو شعري پنځونو کې یې د هغو څه ډول انځور کارلی دی. هر مسلمان ته څه ډول او کومې لارښوونې کوي، څه درسونه او سپارښتني ورته لري. د ټولني خلک یې د پوهېدو هڅه وکړي، په ژوند او چارو کې یې تجربه او عملي کړي؛ ځکه هر مسلمان باید په بشپړ توګه د شرعي، عقیدوي او ټولو نبوي اخلاقي ارزښتونو پابند ووسي.

د څېړنې موخه

په دې څېړنه کې هڅه شوې چې په انساني ټولنه کې دود او مروج اخلاقي ارزښتونه په ګوته او راوسپړل شي، ملا ارزاني په خپلو شعرونو کې څه ډول اخلاقي ارزښتونه بیانوي او د هغې څومره ګټې په ګوته کوي، دغسې اخلاقي ارزښتونه د ټولني خلکو ته خیر او ګټه رسوي او هغوی سې او نېغې لارې ته برابر وي. په اخلاقو یې سمبالوي د ټولنیز ژوند، نزاکتونو، عادل، سکون، نظم او امن په پیاوړتیا کې ونډه اخلي چې دا د اخلاقیاتو لویه موخه بللی شو.

د څېړنې فرضیه

هر ټولنه خپل ټولنیز اخلاقي او معنوي ارزښتونه لري، نو زموږ ټولنه هم د خپلو اخلاقي اړخونو معنا او مفهوم نه برخمنه ده چې د اسلام مبارک دین له مخې تفسیر او تعبیر لري. همدا لور ارزښتونه زموږ شاعرانو په خپلو هنري پنځونو کې د ورته والي پر بنسټ شاعرانه کړي دي، دا یې د یوې روغې ټولني او ښه انسان جوړونې په

پوهنمل حامد شینواری

موخه وړاندې کړي، نو زموږ څېړنېزه مقاله کې هڅه شوې دغسې لور اخلاقي ارزښتونه د ملا ارزاني له شعرونو راوباسو او د یوې تبصرې سره مل یې وړاندې کړو. ځکه د ده شعرونو کې اخلاقي ارزښتونه او فکرونه ډېر ښه په څپو ښکاري.

د څېړنې پوښتنې

۱. د ټولې خلکو ته څومره اخلاقي لارښوونې او درسونه اړین دي او که هر سړی اخلاقي ارزښتونو ته پابند ووسي، نو د ټولې په رغون او سمون کې څومره ارزښتمن تمامیدای شي؟
۲. ملا ارزاني په خپلو شعرونو کې اخلاقي ارزښتونو لید او فکر څومره پاللی دی؟

د څېړنې کړنلار

د دې څېړنېزې موضوع بڼه او ډول په بشپړه توګه کتابتوني دی او تر ډېره له تحلیلي او تشریحي کړنلارې او مېتود نه پکې ګټنه شوې ده، په دې څېړنه کې د موضوع اړوند معلومات له معتبرو سرچینو نه د یو ماخذ په توګه را اخیستل شوي دي.

د څېړنې شالید

که څه هم د ملا ارزاني خوېشکي د ژوند، مبارزو او اثارو اړوند یو څه لنډ تنګ معلومات د ځینو پښتو ادب تاریخونو په پاڼو او د دېوان په سریزه کې وړاندې شوي او راورل شوي دي، خو په دې ځانګړي اخلاقي برخه یې چا یوه کرښه هم لیکلې نه ده، نو دا مقاله د ملا ارزاني خوېشکي په شعرونو کې اخلاقي اړخونه راسپړي، نو موږ ویلی شو چې دا به په دې برخه کې لومړنۍ څېړنېزه مقاله وي.

اصلي متن

ارزاني د منځنۍ دورې سرخېل شاعر او قلموال و او د بايزيد روښان په نامتو او مخکښو مريدانو او خلفاؤو کې هم سرخېل و. دی د «خپلې دورې فصیح او بلیغ شاعر و چې پښتو سربېره یې په عربي، فارسي او هندي ژبو هم شعرونه ویلي دي، بلکې په دغو درې واړو ژبو کې یې لکه د پښتو دیوانونه پرېښي، خو یوازې یې د پښتو دېوان ترلاسه شوی دی.» (زبور، ۱۳۹۷: ص ۱۲۲).

تر هر څه د مخه ملا ارزاني خوېشکي د خپل پیربایزید روښان د روښانیت او تصوفي لارې او مسلک ثابت قدم او متفکر پلویونی او لاروی دی چې د دې مسلک ټول تعلیمات او تبلیغات یې د شعر په خوږه ژبه بیان کړي چې د پوهېدو وړ ښکاري. دی نه یوازې د روښانیت د مسلک او اصولو فصیح مبلغ و، بلکې د دې لارې تیوریکي او نظریاتي عالم او متصوفي فلسفي څېرې خاوند هم و او دی. ملا ارزاني په ساده لفظونو، خو په سمبولیکه بڼه د روښانیت تګلاره راسپړلې، تشریح او څرګنده کړې ده او ورسره یې د ټولې د سمون او رغون په موخه اخلاقي ارزښتونه هم د شعر په خوږه ژبه انځور کړي دي. (اغېز، ۱۴۰۱: ص ۴۲).

ملا ارزاني خوبشکي په روښانیت او روښاني دور کې يو فصیح او بليغ سړی و. په تصوفي او عرفاني کړنلارو او تکلارو کې يو صوفي او متشرع، د سلوک او تصوف په باريکو اسرارو او رمزو باندې تر ټولو ښه پوه او خبر و، دا ځکه يې ټوله شاعري د توحيد، عرفان، تصوف او اخلاقياتو خوندوره ترجماني کوي. بله خبره داده چې «زموږ په ټولنه کې په عرفان او تصوف کې له زرگونو کلونو راهيسې د اخلاقو او نړۍ ليد يوه ځانگړې تکلاره ده په شعرونو، وجيزو او مناجاتو، د عشق او عبادت د تلپاتې شپارو په شکل خوندي دي چې دغه شور او سوز بل ځای نه موندل کېږي، خو د ارزاني خوبشکي په شعرونو کې په ښه ترا موندل کېږي.» (ناکار، ۱۳۹۴: ص ۵۳).

نوموړي د وحدة الوجود ټول مسايل او د حقيقت او معرفت مقامونه او رازونه يې د شعر په خوږه ژبه پړاو په پړاو انځور کړي دي. دا هر څه يې په تصوفي تکلارو کې پير او مريد ته لارښوونې، درسونه او پيغامونه لري. د دې ترخوا يې د ټولني لپاره هم خورا لور اخلاقي درسونه وړاندې کړي دي. (اغېز، ۱۴۰۱: ص ۴۴). دا خبره به څه د تامل وړ نه وي، که ووايي چې ملا ارزاني د پښتو لومړنی شاعر دی چې انساني ژوند او ژواک کې يې د اخلاقي اړخونو مهمو خويونو او کړنو ښه اړخونه او د بدو خويونو او کړنو ناوړه اړخونه په روښانه او بشپړ ډول تشریح او تفسير کړي دي. دا هر څه يې په اخلاقو سمبال انسان جوړونې په موخه بيان کړي دي.

د ده په شاعرۍ کې د اخلاقي انسان او يا د کامل انسان جوړونې مفکوره انځور شوې ده، کوم چې د انسان او د الله تعالی سره تړون او پيوند ټينگوي. د دې ترخوا کوم څه چې ارزاني بيانوي، «دا کړنې او خويونه بايد» هر مسلمان ولري او د ژوند په ټولو چارو او کارونو کې يې عملي او پلي کړي چې ژوند او ټولنه دواړه يې نيکمرغه او سوکاله شي.» (ازاد، ۱۳۸۹: ص ۳۲).

ملا ارزاني د تصوف سره سره د ټولني خلکو ته يو ډول لوړې اخلاقي ښوونې او لارښوونې کوي او په دې برخه کې خپل ليد او فکر لري، خو دا ليد او فکر يې ديني او شرعي اړخونه رانغاړي. بله دا چې خپلې تجربې او مشاهدې هم ورسره غاړه غړۍ کوي. که دغو تجربو او مشاهدو ته فکر وکړو، نو دا د انسانانو د پايښت، ارامښت او ټولنيز نظم او امن استازيتوب کولی شي؛ ځکه په هر لحاظ يې گټه ټولني ته ډېره رسي.

د ملا ارزاني اخلاقي او ټولنيز فکر په حقيقت کې د ټولني د سمون او رغون په موخه اخلاقي درسونه او لارښوونې بيانوي او په دې کې د انسانانو او ټولني خیر، پرمختګ او امن ويني. همدا توکي په خپله شاعرۍ کې په ځپو ښکاري. په دې اړه داسې لولو: «نوموړی د ټولني لپاره اخلاقيات ښه گڼي، خو جهل او د کبر، بدې، طمع، حسد او دروغ کوي په څومره توهين اميزه لهجه غندنه کوي، ځکه چې دا ټول د ښکې په ضد د شر د رامنځته کولو سوب جوړونکي او انسان دښمن خويونه دي او د ټولني په خیر نه دي.» (وزير، ۲۰۱۲: ص ۱۲۳).

پوهنمل حامد شینواری

دی په ټولنه کې د انسان لپاره یو ډول خبرې، فکر، سپارښتې او لارښوونې لري چې موږ یې دا هره یوه په لنډیز سره وړاندې کوو:

د یو الله تعالی ستاینه

په دې هر سړی عقیده لري چې الله تعالی احد ذات دی او الله تعالی یو ګڼل دي، یعنې «یو واحد ګڼل، یو ویل او یو منل دي. دا په ایمان کې لومړی شرط دی چې د معرفت مبدا او سرچینه ده» (رحیمیان، ۱۳۸۳: ص ۴۸).

کله چې یو مسلمان په دې باوري شي چې واحد ذات یو دی او د هغه ج له فیضه پرته بل څه نشته، نو باید په ستاینه او صفت یې بوخت شي، ځکه یوازې الله تعالی د ټولو ستاینو وړ او لایق دی. «په دې بنسټ ملارزاني هر مسلمان ته سپارښتنه کوي چې لومړی صفت د یو واحد ذات دی او د بل صفت ګټه نه لري، یوازې د صفت او ستاینې وړ او لایق الله تعالی دی. د شېطان او شېطاني کړنو سره مبارزې وکړئ، د نفې (نه) تېره تبغ او توره واخله او تل دغه توره تر ملا ترلې ساته» (اغېز، ۱۴۰۱: ص ۸۵).

د بل چا صفت به څو کړي
 د مولا صفت اوله
 لسه شېطان ه سره نښله
 تېره تبغ واخله د لا
 لا نفی کړه تېره توره
 ته یې تل لره تر ملا
 (مهجورخویشکی، ۲۰۰۵: ص ۲۲۷).

ملارزاني هر مسلمان ته په هر اندام د شکر ویستلو او د هرې شېبې د ذکر سپارښتنه کوي. د مولا د یاد تل یادونه کوي، که دا په ملاسته او که په ناسته وي او که ولاړه او روانه وي، خپل راز و نیاز د مولا سره په ښکاره او په پټه (جلي او خفي ذکر) ترسره کولو سپارښتنه کوي، یعنې مسلمان د ذکر سره مینه ولري او روحاً د هغه غوښتونکی وي چې دا لارښوونې او سپارښتې په دې ډول بیانوي:

په هر اندام کړه شکر
 په هر دم مدام کړه ذکر
 (مهجورخویشکی، ۲۰۰۵: ص ۸۲۹).

***

د مولا په یاد کې اوسه
 په ملا هم په خلا
 په هر دم له دوسته راز کړه
 په څرګنده هم پټ په غلا
 (مهجورخویشکی، ۲۰۰۵: ص ۲۲۸).

حق تعالی نه شرم

په ټولنيز ژوند او ټولو دنيايي کړنو او چارو کې له خالق تعالی نه حيا او شرم په کار دی چې دا د ايمان يوه ستره نښه بللی شي او بايد هر انسان په دې پوښ کې ځان راوغاړي. کله چې يو انسان په حيا او پرده کې راوغښت، نو په دنيا او اخرت کې بریمن او سرلوری شو. په همدې اړوند ملا ارزاني خپله لارښوونه داسې بيانوي:

تـــه لـــه حقه وکـــره شـــرم
دا حيا د ايمان چـــرم
(مهجورخويکي، ۲۰۰۵: ص ۶۸۶).

د نفس او شيطان سره مبارزه

کله چې د نفس يادونه کېږي، نو موخه ترې انساني نفس دی او انساني نفسونه څو ډولونه هم لري. په تصوف کې صوفيان وايي چې نفس د مهارولو او کابو کولو په مرسته صيقل کېږي او د واحد ذات لوري ته په څپو څپو ورځي او د نه مهارولو په حالت کې سرغړاوی کوي او په حيواني او شهواني حقارت او پستی کې ډوبېږي. په انساني نفسونو کې تر پليت او سرغړونکي اماره نفس دی، نو په همدې بنسټ ارزاني وايي چې نفس هر څه غواړي. «(کرکر، ۱۳۹۸: ص ۳۴).

په انساني ټولو نفسونو کې اماره نفس د حيواني نفس بلل شوی چې دا امر کوونکی او سرغړونکی نفس دی او په ټولو نفسونو کې ټېټ مقام لري، دا ځکه چې «نفس اماره ځنگه چې له نومه يې ښکاري، امرکوونکی، سرکش او گناهکار نفس دی چې د نفس تر ټولو په ټېټ ترين مقام کې دی.» (جمران، ۱۳۹۹: ص ۷).

که چا د نفس غريزوي غوښتني ومنلې، نو ځای به يې جهنم وي. دلته د ملا ارزاني موخه دا ده چې انسان بايد هېڅ وخت د نفس ونه مټي، بلکې مبارزه ورسره وکړي. نوموړی هر مسلمان د نفس او شيطان د اور او تاو د تحريکونو او خوځښتونو نه خبروي او د ځان ساتنې او ژغورنې لارې چارې ورته په گوته کوي.

دا خبره هم اړينه ده چې په تصوف کې د انساني نفس ترخوا دوه نور سلاکاران هم شته يو هوا او بل حرص دی. دا د شهوتونو او خوندونو او بل د ورستړکې توب مشوره ورکوي او دا په نه سره منع او خپل کېږي.

ملا ارزاني په خپلو شعرونو کې (دربیان نفس) سرليک لاندې د نفس او شيطان د تحريکاتو او خوځښتونو په اړه يو اوږد بحث کړی، په دې کې يې د نفس او شيطان نه د ځان ساتنې او ژغورنې لارښوونې

بيان کړي دي:

پوهنمل حامد شینواری

دا نفسک یو صـنم دی
 ده کفـت انـما مـنم دی
 چې د دې صـنم بـهـوه کا
 د هغـې خـایې جـهـنم دی
 (مهجورخویکی، ۲۰۰۵: ص ۶۱۱).

***

دا نـوس قـطـاع الـریـق دی
 د ابلـیس خـنـاس فـریـق دی
 جـهـنـم د دـه مـثـوی دی
 لـهـم عـنـاب الـریـق دی
 چې د نـوس کـلـیم یـې واغـوسـت
 لـهـم عـنـاب الـسـیم دی
 (مهجورخویکی، ۲۰۰۵: ص ۶۰۹).

توبه ویستل

توبه د کناهونو له منځه وړلو لپاره ډېر لوړ مقام او ارزښت لري. الله تعالی په توبه ویستلو باندې ډېر خوښمن او راضي کېږي، نو توبه ویستل د د هر مسلمان لپاره اړینه وي چې د الله تعالی په وړاندې عبادت کوي، اذکار کوي او استغفار ډېر ډېر ووايي. ملا ارزاني د خپلو اخلاقي درسونو کې د مسلمان لپاره توبې اړوند لارښوونه داسې کوي:

توبـه قـوس اسـتغـفار غـشـي
 د تـور نـوس لـبـکر پـرې ولـه
 (مهجورخویکی، ۲۰۰۵: ص ۶۱۴)

د صبر او تقوا زغره

د ژوند په ټولو کړنو او چارو کې صبر او تقوا ډېر ارزښت لري. یو مسلمان چې څومره صبر او زغم د رېږو او ستونزو په وړاندې ولري، نو دا د الله تعالی یوه ځانګړې ازموینه وګڼي، په دغه حالت او تجربه کې باید نور هم ډېر عبادتونو او ذکرانو ته متې راوښاري شي چې الله تعالی خپلې رحمت او لورینې دروازې پرانيزي (اغېز، ۲۰۰۲: ص ۱۲۸).

که موږ د ملا ارزاني ټوله شاعري وګورو، نو ډېره برخه یې دیني او مذهبي ښکاري او د شریعت ډېر شمېر احکام او بنسټونه یې په منظومه بڼه تشریح کړي دي، دا ځکه چې « ارزاني یو عالم فاضل سړی و او په ملا

پوهنمل حامد شينواری

ارزاني مشهور و، په دې چې په کلام کې يې وافر برخه د شرعي احکامو د بيان ده، لکه په مشکلاتو صبر کول يې يو شرعي اساس دی، همدا برخه يې په کلام شته دی. «(ختک، ۱۹۸۹: ص ۹۴).
په همدې ته په کتو ويلی شو چې ملا ارزاني صبر حصن (تېنگ او محکم ځای)، تقوا زغره، لمونځ، روژه او ډال سره اړوندتيا ورکوي او يو د بل سره يې تشبیه کوي. د صبر او تقوا ارزښت داسې څرگندوي:

صبر حصن تقوا زغره
نمونځ روژه آس لسه سپره
(مهجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۶۱۴).

د غفلت زيانونه

د ژوند او ژواک په چارو کې غفلت او بې پروايي ناوړه کار او کړنه ده او په اخلاق اړخونو کې غفلت د واحد ذات ياد او ذکر سره په تضاد کې دی، ځکه غفلت د ذکر ضد دی. ملا ارزاني کامل انسان ته د غفلت زيانونه بيانوي، نو خپله وينا ورته داسې څرگندوي:

د تازره شهبان خفه کړه
د غفلت په توره ترمه
د پت ذکر په څراغ کا
د غفلت تياره عدمه
ستا هستي واره په ده ده
ته غلط په نور فکرونه
په غفلت کې به ته گرم شي
په څلور واره مذهبونه
(مهجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۸۴۴).

له دنيا بې پروايي

که فکر وکړو، نو د دنيا مال او متاع هېڅ پايښت او بقا نه لري، نو هر مسلمان بايد دنيايي مال او متاع ته ډېر ارزښت ور نه کړي او دا هر څه پرېږدي. د حلالو پابند ووسي او له حرامو مخ واړوي، خپل زړه د حرص او حسد دواړو نه پاک کړي. د آخرت د توبنې په نيت ژوند وکړي او دنيا د آخرت لپاره يو منزل وگڼي. (اغېز، ۱۴۰۱: ص ۱۵۲).

ملا ارزاني هم دنيا غندي او د دنيا د ليوال او عاشق هم يادونه کوي او دغه سمبوليکه يادونه يې د يو مسلمان لپاره يو ډول درس ورکول دي او په ذهن کې يې اصلي پيغام ورپېچکاري کوي.

پوهنمل حامد شینواری

دا دنیا اومه دېوال دی
 څو یې نن کاندې دېوال دی
 هغه دیو یا دېوانه دی
 چې د دې دېوال لېوال دی
 (مېجورخوېکی، ۲۰۰۵: ص ۶۰۶).

***

د دنیا چار ده لیا سې
 تا غلوي په تاري باسې
 مېجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۶۰۶).

***

دا دنیا ده کـږه غـته
 هر چار یې دورغ ژنه
 (مېجورخوېشکی، ۲۰۰۵: ص ۶۰۷).

د ظلم او ظالم حالت

د ټولني د ژوند او ژواک په ټولو کړنو او چارو کې « مسلمان باید له هر ډول ظلم، ناروا او ستم نه پرېهز وکړي او هېڅ کمزوري باندې تېری او ظلم ونه کړي.» (قیوم، ۱۳۹۱: ص ۱۰۴).
 که څوک ظلم کوي، نو دا د الله تعالی د ناخوښۍ وړ گڼي. که چا په یو مظلوم ظلم وکړ، نو الله تعالی به ظالم د اسفل لاندې وسوزوي. که په چا ظلم او تېری وشي، نو باید د ظلم په وړاندې صبر او زغم وکړي او یوازې خپل رب ج ته د فریاد لاسونه لې کړي او الله تعالی هم د مظلوم غږ اوري، بیا یې له ظالم نه په خپله انتقام اخلي. د روښانیت مبلغ ملا ارزاني د ظلم او ظالم انځور داسې کاري، خو موخه او لارښوونه یې مسلمان ته ده:

هر ظالم چې ظلم کاندې
 په غریب و مظلوم باندې
 په قیامت به مولا ورکا
 دده ځای تر اسفل لاندې
 (مېجورخوېکی، ۲۰۰۵: ص ۶۲۲).

***

چې په ظلم تنگی غواړي
لکه تور مار په صندوق غواړي
همدا مال به یې تور مار شي
چې یې طوق شي ډېر په ژاړي
(مهجورخوټکی، ۲۰۰۵: ص ۶۲۳).

د ادابو جوهر

په ټولنيز ژوند کې اخلاق او اداب ډېر لوړ ارزښت لري او لوړې انساني گانې او جواهر دي، نو د ژوند په ټولو اړخونو يو انسان او مسلمان بايد په لوړو اخلاقو او ادابو باندې سمبال ووسي. دا خبره هم د يادونې وړ ده چې په اخلاقي او مؤدب وگړي ارزښت لري او يو ډول انساني جوهر پکې ځلېږي او بې اخلاقه او بې ادبه بيا هېڅ ارزښت نه لري، بلکې خلک ورته په ښه سترگه نه گوري. ملا ارزاني د مؤدب او بې ادب وگړيو په اړه خپل نظر لري او د هغوی خپل خپل جوهر څرگندوي:

دا ادب په لـوړو پي لـوړ دی
با ادب ناست تل پر لـوړ دی
بې ادبه تل سر کوزی
د ادب څښتن تل وړ دی
(مهجورخوټکی، ۲۰۰۵: ص ۵۸۲).

***

ادب سر د کـل ډولـت دی
بې ادب څنـې غـلط دی
(مهجورخوټکی، ۲۰۰۵: ص ۵۸۳).

***

دا ادب د ډولـت وړ دی
بې ادب لکه سـتور دی
د هر کـور ادب څـراغ دی
لکه څـراغ د جهـان لـمر دی
(مهجورخوټکی، ۲۰۰۵: ص ۵۸۳)

***

با ادب د دین بلبـل دی
بلبل ناست د دین په گل دی
بې ادبه توره خـزد که

له گنده گل يې شغل دی
(مهجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۵۸۴).

د طمعي او توقع انځور

د ټولنيز ژوند په ټولو دردونو، ستونزو او کړاوونو کې بايد د واحد ذات نه پرته له هېچا نه طمعه او توقع په کار نه ده، «يعني له غېرو نه طمع کول جايز نه دي، که چېرې بيا څوک طمعه ولري، نو هر څه يې بربادېږي او له منځه ځي او بيا يې زړه له خېرو ډکېږي» (کرکر، ۱۳۹۸: ص ۷۷)
يو رښتيني مسلمان له دغسې خوی او عادت نه مبراء وي. ملاارزاني د بل طمعه کول غندي او يو مسلمان ته داسې لارښوونه کوي:

دا فقير نه دی خود را يې
نه دې طمع کا بې خدا يې
هر چغخې بې خدايه کا طمع
مخ يې تور دی په دوه سر يې
(مهجورخويکي، ۲۰۰۵: ص ۶۲۷).

***

چې له بل امهد پرې کا
زړه يې پاک له بل اسرې کا
(مهجورخويکي، ۲۰۰۵: ص ۷۱۳).

***

هر چې طمع کا په غېر
له رزاقه شي په بېر
په عمل يې کا اور پورې
واړه خېر يې شي بې خېر
(مهجورخويکي، ۲۰۰۵: ص ۷۴۲).

د رښتيا معنويت

د ژوند په ټولو کارونو او چارو کې رښتيا خپل ارزښت لري او د ټولو عملونو بنسټ يې بللی شو، نو د انسان ژبه بايد په هر حال کې له حق او رښتيا ويلو سره اشنا او عادت وي او د هر ډول دروغو ځان وساتي، ځکه دروغ د ايمان زوال دی، په اخلاقي درسونو کې راستي او رښتيا خپل مفهوم او معنويت لري، ځکه دا يوه

ارزښتمنه ځانگړنه او تگلاره بلل شوې. هر مسلمان بايد په هر څيز، کار او خبرو کې رښتيا ووايي او رښتيا وپالي. پر همدې بنسټ ملا ارزاني مسلمان ته د رښتيا کټه او د دروغو زيان په گوته کوي او هغه ته د يو درس په توگه داسې وايي:

په راستۍ چې اراسته شي
له جمله غم به رسته شي
دا رښتيا دينه سم غشي
دی دسم غشيو درسته شي
(مېجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۵۷۶).

***

چې رښتيا د ژبې ورد کا
درست اندام د رښتيا کرد کا
(مېجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۵۷۷).

***

يو رښتيا دي بل دروغ دي
رښتيا غور دروغ لکه دوغ دي
په رښتيا توتا گوياد دي
دا دروغ لکه تور ورورغ دي
(مېجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۵۷۸).

د بې رايي منښت

د هر مسلمان په زړه او ذهن کې بايد د رايي کړنو او کارونو څرک نه وي، هر ډول عبادت، نفلونه او ذکرونه بايد په خپل وخت ترسره کړي او هم د بل سره هر ډول ښېگڼه او مرسته بايد يوازې او يوازې د يو واحد ذات د خوښۍ او رضاييت لپاره وکړي، ځکه رايي کارونه، چارې او کړنې الله تعالى ته د منښتې وړ نه دي. په همدې بنسټ ملا ارزاني په روښانيت کې د يو مسلمان پام يادې خبرې ته راگرځوي او په يو ډول نه يو ډول بې رايي کړنې ستايي او د ریا بنده کي غندي.

په شپه مونځ روژې هر يوم
چې په ریا کا مونځ هم صوم
د ریا بنده کي گنده کي ده
تر ریا بنده کي به (ښه ، غوره) نوم
(مېجورويکي، ۲۰۰۵: ص ۶۵۳).

پوهنمل حامد شینواری

د خوف ورجا شرط

د ژوند په چارو کې د الله تعالی نه وېره په کار ده، ځکه له الله تعالی نه وېره له ناوړه کارونو راستنېدنه وي. یو مسلمان چې څومره د الله تعالی نه وېرېږي، هومره پکې د تقوا او زهد رنگ پیاوړی وي. په تصوفي تکلاره کې د الله تعالی نه هر وخت او هره شېبه د وېرې تلقین او درس ورکول کېږي. په دیني اخلاقیاتو کې خوف د الله تعالی نه وېره ده او رجاء د الله تعالی لطف او کرم ته هیله مندي ده، که هر څوک په هره کرانه او چاره کې د الله تعالی نه وېرېږي، نو بریا یې ومونده، دا ځکه چې دغسې خلک د الله تعالی له غضب او عذاب نه په امن کې وي، دا خلک د هغه ج له رحمت نه ناهیلی نه وي. نو په همدې بنسټ د یو مسلمان لپاره «د خوف او رجاء توازن او اعتدال په رښتیني لار کې د تکامل او پرمختګ تضمین کوي، ځکه چې خوف او رجاء تل د ده په وجود حاکمیت لري. کله بیا په هیله باندې د ویره غلبه انسان ناهیلی او ضعف ته رسوي او بیا پرې د خواهشاتو غالبېږي. کله چې بیا په یو انسان د خوف او رجاء حاکمیت ولري، نو په دوو وزرونو انسان کولی شي د خوبۍ اسمان ته الوتنه وکړي او د تکامل په لاره سفر وکړي.» (سعیدی، ۱۳۸۳: ص ۷۴)

ملا ارزاني هم په دې عقیده دی چې په انسان کې باید دا دواړه جذب موجودې وي، ځکه خوف او رجاء د ایمان کور کني او د همدغې ځانګړې لارښوونې یو مسلمان ته هم کوي:

خوف و رجاء د ایمان کور دی

خوف یې پلار رجاء یې مور دی

(مهجورخویکی، ۲۰۰۵: ص ۶۹۸).

***

یو یې خوف بله رجاء ده

خوف رجاء شرط همه جا ده

چې یې خوف رجاء کا حصن

د هغه انسان نجاء ده

(مهجورخویکی، ۲۰۰۵: ص ۶۹۸).

د کبر او غرور لوبنی

په دیني اخلاقیاتو او اړخونو کې کبر او غرور ځای نه لري، ځکه کبر په حقیقت کې هغه ځان غوښتنه ده چې د نورو سپکاوی او ځان لوړ ګڼل دي، ټول انسانان باید ځانونه ځاكي او خاورین وبولي او د هر ډول کبر او غرور نه ډډه وکړي، ملا ارزاني یو رښتیني مسلمان ته د کبرجن خوی او عادت په ګوته کوي او یو ډول درس ورکوي.

هر چې کبر کاندې کور دی

دی په کبر سوی سکور دی

که یې لوبی په خوا ډک و
اوس یې ډک نسکور دی
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۷۲۱).

د علم او عمل ارزښت

د خبرو په وخت کې د یو کار او کړنې اراده څه دومره لویه خبره نه ده، یا د علم ترلاسه کول هم څه سخت او کران کار نه دی. هغه انسان چې څه خبره وکړي او یا علم ترلاسه کړي او په پوره کیدو او عملي اړخونو کې یې پاتې راشي، هغه ډېر د باور وړ نه وي. په دین کې خبرو، علم، ریاضت او درس ته عملي بڼه ورکول کېږي. ارزاني د خبرو او علم ارزښت څرګندوي، خو په عمل کې یې پلي کیدا هم غواړي، که یې څوک یې عمل ونه کړي، هغه غندي، نو یو رښتیني مسلمان ته د خبرو او د علم عملي تجربو لارښوونه کوي (اغېز، ۱۴۰۱: ص ۱۶۵).

د دې علم بڼه ډېره ده
دا عمل د دې مېوه ده
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۵۷۰).

***

که په علم دې دل ډک دی
دا عمل یې لویې کمک دی
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۵۷۰).

***

که علم لوی درخت دی
دا عمل د علم رخت دی
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۵۷۱).

***

چې کتاب یې په بغل دی
پرې عمل نه کاندې غل دی
حقاني علم هغه دی
چې پر علم یې عمل دی
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۷۷۳).

پوهنمل حامد شینواری

د بل بد مه غواره

د ټولنیز ژوند په ټولو چارو او اخلاقي ارزښتونو کې د بل چا بدې او کمې غوښتل یو ناروا او ناوړه عمل دی، یعنې خپل ښه او د بل بد غوښتل په کار نه دي، ملا ارزاني په خپل روښانیت کې همدې خبرې ته داسې اشاره کوي:

د بل په بد مه ویاړه
د بل بد خپل ښه مه غواره
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۷۱۶).

په الله تعالی توکل

په دنیا کې هر کار په توکل سره ترسره کېږي او هر انسان باید په الله تعالی د توکل کولو وړتیا ولري. په تصوف کې هم د کامل انسان لومړنی سپېڅلی عمل او وینا د توکل نه پیلېږي او په توکل سره د یو واحد ذات سره اړیکه او پېوستون ټینګېږي. ملا ارزاني هم داسې لارښوونه کوي:

چې یې توکل په خدای کا
تر نظره یې غېر هیڅ دي
(مهجورویکی، ۲۰۰۵: ص ۷۴۸).

د کمینې او خاکساري لوړښت

که انسان په مخلوقاتو د زړه سوي او خواخوږی له امله له خپلې اصلي رتبې په ټېټه رتبه خوښ شي او خان شا ته وګڼي، نو دې ته عاجزي، کمینې او خاکساري وايي. یا په حقیقت کې د الله تعالی لپاره په زړه کې عاجزي او د مخلوقاتو په اړه په زړه کې ترجم ته کمینې او تواضع وايي. په دین کې دا صفت، ځانګړنه او خوی یو اصل دی چې هر مسلمان یې خپل کړي. که څوک له کبره ځان ساتي او کمینې اختیاروي، نو «دا خلک د اهل وړ دي چې د الله تعالی د حکم او امر منونکي دي او د ذرې هومره سرغړاوی نه کوي، بلکې په هر نعمت باندې شکر وپستونکي او حمد وپونکي دي.» (قادره، ۱۳۹۳: ص ۱۲۴)

همدې ته په کتو سره ملا ارزاني وايي که هر څوک کمینې او خاکساري اختیار کړي، نو هغه په جهان او دنیا کې سرلوری شو او بریا یې وموندله، دا ځکه ورته داسې لارښوونه کوي:

چې خاكي ذره کمین شه
دی د درست جهان امین شه
(مهجورخوبکی، ۲۰۰۵: ص ۶۹۹).

***

چې خپل ځان تر بله کم کا
په کمي يې ځان محکم کا
(مهجورخويکی، ۲۰۰۵: ص ۷۲۶).

د بدنیت ناوړه اړخ

د انسانانو ټولې کړنې په نیت پورې تړلې دي او ځانګړی او خالص نیت ثواب هم لري او بدنیت یوازې خپل زړه او ځان سوزونه ده. که یو څوک د باطني او دروني چټلتیا له امله د بل په پوهه او غوراوي، جاه او جلال، مال او شتمني او نورو شیانو په لیدو دښمني ورسره پالي او یا په نورو دنیايي چارو او معاملاتو کې رخه ورځي، نو همدا بد او ناوړه نیت بللی شي (اغېز، ۱۴۰۱: ص ۱۹۲).

ملا ارزاني د روښانیت په اخلاقي اړخونو کې داسې لارښوونې او یادونې کوي:

هر چې سترګې په چا سرې کا
خپل خواږه به کل ایږي کا
دا بد نیت دی تېره توره
دی به خپل لینګې پې پرې کا
(مهجورخويشکی، ۲۰۰۵: ص ۷۲۶).

***

دا بد نیت لکه اوبڅه
بدي پرېږده ته پر ښه څه
(مهجورخويشکی، ۲۰۰۵: ص ۷۲۷).

د انسان اړوند ځینې اخلاقي اړخونه

د ژوند په ټولو کړنو او کارونو کې باید رښتینولي موجوده وي، ځکه رښتینولي د هر څه او هر کار بنسټ جوړوي. په همدې ټولو ځانګړنو او خوښوونو کې د یو مسلمان د زړه او خولې خبره یوه وي او که چېرې داسې نه وي، نو مسلمانیت یې تر پوښتنې لاندې راځي. ملا ارزاني یو متشرع او مذهبي سړی و، نو طبیعي ده چې په شاعرۍ به یې مذهبي او دیني رنگونه ډېر ځپاند او ځلباند وي، دا ځکه چې «نوموړی د تصوف د یوې سلسلې سره تعلق لري او د دغسې سلسلې په چوکاټ کې د مذهب تبلیغ کوي او په جامعه کې اخلاقیات خوروي.» (خلیل، ۲۰۱۱: ص ۱۱)

په هر لحاظ په ټولنه کې اخلاقیات ډېر مهم او اړین دي، ځکه ټولنه ورسره سمون او اصلاح خواته درومي، نو ملا ارزاني انسان مخاطب کړی او د مسلمانۍ ځینې ځانګړنې یې څرګندې کړي چې کامل انسان باید دغه او دې ته ورته ځانګړنې ولري او یا یې خپلې کړي.

راشـــــــــه ونغـــــــــوره انســـــــــانه!
د دین چاره نـــــــــه ده اســـــــــانه
بدي مه كره بد مه گوره
هر كلام په فهم وايه
وینا مه وايه پریشانه
يك زيان اوسه يك دله
خولـــــــــه لـــــــــه زره لـــــــــره هماغـــــــــه
په خولـــــــــه نورپه زركي نور يې
دا نفاق دې دى لـــــــــه زيانـــــــــه
په رښتيا مسلمانان دا دى
چې يـــــــــك دل وي يـــــــــك زبانه
(مهجورخویشكى، ۲۰۰۵: ص ۳۲۸).

پاپله

ملا ارزاني د بايزيد روښان له مخکېنو خلفاوو نه و چې په يو فصیح او بليغ خليفه او شاعر پېژندوی و او دی. په روښانیت کې يې ډېر اخلاقي درسونه په خوږه شاعرانه ژبه بيان کړي دي. هر انسان بايد په خان په بشپړه توگه شريعت پلي کړي چې لوړو اخلاقياتو ته ورسې. په دې کړنو سره مسلمان د حق سره تړون تېنگوي، باور او تصديق پخپري، د زړه پاكي او د حقيقت موندنه مومي، تقوا او زهد پکې پيدا کېږي، توبه او توکل يې پياوړی کېږي او په ټوله کې نبوي اخلاقي ارزښتونه او خويونه خپلوي. له ټولو دنيايي کړنو او خوندونو مستغني کېدل دي، ټولې نفسي غوښتې او شهوتونه پرېښودل دي چې دا ټول او يا دې ته ورته اړخونه د يو رښتيني مسلمان سيرت، کړنو او ژوند ته پاكي او روڼوالی وربښي.

کله چې په يو رښتيني مسلمان کې دا ټول خويونه او عادتونه راټول شي، نو د ټولې ارامتيا، نظم او امن خوندي کول دي. دلته ټولې او انسانانو ته يې په هر لحاظ کته او خپر ډېره رسېږي. په همدې بنسټ ارزاني په روښانیت کې د يو مسلمان ارزونه کوي، هغه ته لارښوونې او سپارښتې کوي چې په لږ کې د الله تعالی سره اړيکه تېنگوي او هغه په دې پوهوي چې خپل حقيقت ومومي او د دې ترخوا يې ځانگړنې هم په گوته کوي. کله چې انسان د يو رښتيني مسلمان په بڼه څرگند شو، نو په خپله يې خیر وموند او نورو ته يې هم خیر او ښېگڼه رسي او په هېڅ ډول چا ته شر او بدې نه وراړوي. زموږ د ټولې خلک تر بل هر وخت اوس دغسې کړنو او چارو باندې پوهېدو ته ډېره اړتيا لري چې هغه زده کړي او د ژوند په ټولو کارونو کې ترې کته واخلي او خپل انساني عظمت او درناوی خوندي کړي او د مسلمانۍ رښتيني انځور وړاندې کړي.

ماخذونه

- ازاد، ابوکلام (۱۳۸۹ل). اغېزناکه شخصیت جوړونه. د فریداحمد هلال پښتو ژباړه. دویم چاپ، جلال اباد: مومند خپرندویه ټولنه.
- اغېز، عبیدالله (۱۴۰۱ل). د ارزاني خوېشکي د منتخبو شعرونو شرحه. جلال اباد: زکریا گرافیکس.
- جرمان، مصطفی. (۱۳۹۹ل). انسان او خدای. د نقیب احمد عزیز پښتو ژباړه. کابل: سوله مطالعاتي، خپرنیز او خپرندوی مرکز.
- ختک، راج ولي شا (۱۹۸۹م). د پښتو ادبي تحریکونه. پېښور: ډایرکټر پښتو اکېډمي.
- خلیل، حنیف (۲۰۱۱م). د پښتو کلاسیکي شاعري. پېښور: یونیورسټي پبلشرز.
- رحیمیان، سعید (۱۳۸۳ل). مباني عرفان نظري. لومړی چاپ، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي انتشارات.
- زیور، زیورالدین (۱۳۹۷ل). د پښتو ادبیاتو تاریخ (منځنۍ دوره). دویم چاپ، جلال اباد: مومند خپرندویه ټولنه.
- سعیدي، گل بابا (۱۳۸۳ل). فرهنگ اصطلاحات عرفاني ابن عربی. ایران: کتابخانه ملی.
- قادره، فقیرعباس (۱۳۹۳ل). تصوف. د حکمت الله منیب پښتو ژباړه او سمونه. کندهار صدیقی خپرندویه ټولنه.
- قیوم، عبدالقیوم (۱۳۹۱ل). سیری در ادبیات عرفانی. کابل: انتشارات سعید.
- کرکر، محمد اکبر (۱۳۹۴ل). د میرزاخان انصاري فلسفي او عرفاني نړۍ لید. لومړی چاپ، کابل: اسد دانش مطبعه.
- کرکر، محمد اکبر (۱۳۹۸ل). بایزید روښان او اشراقی معرفت. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمی د خپرونو او عامه اړیکو ریاست.
- مهجور خوېشکي، پرویز (۲۰۰۵م). د ارزاني خوېشکي دېوان. لومړی چاپ، پېښور: جدون پرنټنگ پریس.
- ناکار، فضل ولي (۱۳۹۴ل). د بایزید روښان تصوفي ادبي ښوونځی. جلال اباد: ناگار خپرندویه ټولنه.
- وزیر، محب (۲۰۱۲م). پښتو کلاسیکي شاعری کښې انسان دوستي. پېښور، پښتونخوا: باچا خان ریسرچ سنټر.

روش‌های ایده‌آل تجارت از دیدگاه اسلام

پوهنمل عبدالقهار صمیم^{۱*}، پوهنمل دكتور محمد ابراهيم صافی^۲

۱. دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنخی شرعیات، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت فقه وقانون، پوهنخی شرعیات، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤول: samimabdulqahar@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهنوال دكتور عبدالرافع علیمی، استاد پوهنخی زبان وادیات، پوهنتون البیرونی.

چکیده

هدف این تحقیق و پژوهش دست یافتن به روش‌های بهتر تجارت در روشنی قرآن و سنت نبوی است، با توجه به اهمیت موضوع و نقش حیاتی تجارت برای ادامه زندگی بشر، باید مسلمانان قطع نظر از اختلاف جغرافیای، زبانی، سمتی، مذهبی، تباری، تغییرات جلدی و... در تمام ابعاد زندگی خویش از قرآن کریم به عنوان کتاب رهنما، از محمد رسول الله (صلی الله علیه وسلم) به عنوان الگو و از اسلام به عنوان آئین زندگی استفاده نمایند، و روش‌های تجارت بهتر و سیاست‌گذاری‌های نظام اقتصادی اسلام را بدون چون و چرا با در نظر داشت ثوابت و متغییرات نظام اقتصادی اسلام، تفکیک درست بین حلال و حرام، مجاز و غیر مجاز، شناخت دقیق محیط تجارتي، رعایت ارزش‌های اسلامی و اخلاق تجارتي بپذیرند، در این تحقیق از روش توصیفی و تحلیلی استفاده گردیده است، و سعی نمودیم تا روش‌های ایده‌آل تجارت را در سطح ملی و بین المللی برای تاجران مسلمان در روشنی آموزه‌های اصیل قرآن، سنت و داده‌های فقه اسلامی بر ملا سازیم.

واژه‌های کلیدی: ایده‌آل، اقتصاد، تجارت، کالا، کلاه برداری، معاملات و نرخ گذاری.

The Ideal Methods of Business from the Islamic Perspective

The objective of this research is to achieve better methods of conducting business in light of the Quran and the Prophetic tradition, given the importance of the subject and the vital role of commerce in sustaining human life, According to the joint agreements of all Muslims of the world, the Holy Quran is the last heavenly book, Prophet Muhammad (PBUH) is the last divine messenger of Allah, and Islam is the last lifestyle for the Islamic Ummah; therefore, Muslims should ignore the geographical, lingual, religious, familial and racial differences and they should accept the Quranic commandments as an overall guidance in all their affairs and also accept Prophet Muhammad (PBUH), as their model, and Islam as a way of life in all aspects of their lives, and to accept the Islamic economic policies and system without any doubt. Accepted. In this research, a descriptive and analytical method has been employed, and efforts have been made to Muslims should observe the best orders At the national and international levels among them all and to determine between halal/lawful and haram/unlawful, permissible and impermissible, and to study about the known and unknown Islamic business matters since to find and accept the best of the matters on the light of Quran, Sunnah and Islamic jurisprudence.

Keywords: Ideal, Economy, Business, Goods, Fraud, Transactions, Price

مقدمه

الحمد لله رب العالمين، و الصلاة و السلام على سيد المرسلين و قائد المجاهدين و خاتم النبيين محمد بن عبدالله، و على أصحابه أجمعين و من تبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

بیان مسأله: تجارت و تبادلہ کالا در نظام اقتصادی اسلام برای پیش برد حیات بشر نقش کلیدی دارد، معیشت و زندگی بدون آن ممکن نیست، بناءً در این نظام فعالیت همیشه تحت شرایط خاص صورت می گیرد و توسط یک سلسله اصول اخلاقی و مبادی ارزشی مدیریت می شود، پس هیچ تاجر مسلمانی نمی تواند از این اصول و مبادی پا فراتر بگذارد و در وراء آن مطابق امیال و مرامش فعالیت نماید؛ بلکه تمام تاجران مسلمان مکلف اند تا تمام فعالیت های خویش را در چارچوب اصول و مبادی اخلاقی عیار نمایند؛ زیرا تمام این اصول و مبادی منشأً وحیانی دارند و برگرفته شده از قرآن کریم، سنت نبوی، سیرت صحابه و سلف امت در معاملات تجارتي است.

یکی از چارچوب های منظم که نظام اقتصادی اسلام برای تاجر مسلمانان وضع نموده است، رفت و برگشت به موقع در بازار است، نباید تاجر و مغازه دار قبل از همه ی مردم به بازار برود و بعد از همه مردم از بازار برگردد و مغازه خود را بسته کند؛ زیرا امکان دارد تحت تأثیر فتنه انگیزی های شیطان و یارانش قرار گرفته دست به گران فروشی، غبن، تزویر و صدها جنایت دیگر بزنند، رسول الله ﷺ هم روی این اصل تاکید نموده فرمودند: «لَا تُكُونَنَّ إِنْ اسْتَطَعْتَ، أَوْلَ مَنْ يَدْخُلُ السُّوقَ وَلَا آخِرَ مَنْ يَخْرُجُ مِنْهَا، فَإِنَّهَا مَعْرَكَةُ الشَّيْطَانِ، وَمَا يَنْصِبُ رَأْيَتَهُ» (نیشاپوری، بی تا، صحیح مسلم: ۱۹۰۶/۴). نخستین کسی نباش که داخل بازار می شود، و آخرین کسی نباش که از بازار خارج می شود زیرا بازار میدان معرکه و تاخت و تاز شیطان است و در آن جا پرچم خویش را نصب می کند.

امام نووی رحمه الله می گوید: رسول الله ﷺ بازار را بخاطر به جولانگاه شیطان تشبیه داده است که در آن جا انواع باطل مانند: غش، فریب، خدعه، قسم های خائانه، عقود فاسد، بازار گرمی، مداخله در خرید و فروش و نرخ گذاری برادر مسلمان، کم کردن پیمان، ترازو، متر و گز انجام می شود. منظور شان از نصب پرچم شیطان بر فراز بازار همانا حضور پر رنگ شیطان و یارانش در بازار برای فتنه

پوهنمل عبدالقهار صمیم

انگیزی و به هم انداختن مردم و وادار کردن آن‌ها بر انجام مفاسد مذکور است، بناءً بازار جولانگاه شیطان خوانده شده است. (نووی، ۱۳۹۲ هـ.ق، شرح النووی علی صحیح مسلم: ۶/۸-۹)

اهمیت موضوع: از آن‌جای که تجارت برای تدوام حیات بشر نقش بارز و سازنده دارد برای همگان قابل اهمیت است، زیرا در جهان هیچ بشری چه در سطوح بالا باشد یا پائین از تجارت و داد و ستد بی‌نیاز بوده نمی‌تواند، حتی یک قرص نانی که از ناوایی خریداری می‌گردد در نتیجه یک عمل تجارتي به میان می‌آید، تفاوت فقط در نوعیت تجارت و نحوه تجارت است؛ برخی‌ها در سطح کلان و برخی‌ها در سطح کوچک، برخی‌ها در سطح عمده فروش و برخی‌ها در سطح خرده فروش، برخی‌ها به طور مستقیم و برخی‌ها به طور غیر مستقیم، برخی‌ها به صفت سرمایه‌گذار برخی‌ها به عنوان کارگر، برخی‌ها تکه فروش و برخی‌ها خوراکه فروش... ولی به نحوی به تجارت، خرید و فروش، مبادله اجناس مبادرت می‌ورزند، پس هرآنچه که مورد نیاز عام و خاص باشد طبیعی است که نزد همگان از اهمیت ویژه برخوردار است، و نظر به اهمیت موضوع باید تجار مسلمان اخلاق تجارت را به گونه درست یاد گیرند تا نیازهای مردم را به گونه درست مرفوع سازند بی‌آن‌که مردم را مدیون احسان خود سازند.

اهداف تحقیق: ما در جامعه‌ی زندگی می‌کنیم که اکثریت مطلق تاجران و سرمایه‌گذارانش با ابتدایی‌ترین آموزه‌های نظام اقتصادی اسلام در مورد تجارت نا آشنا اند، و متأسفانه! از فقه تجارت فرسنگ‌ها فاصله دارند و با ابتدائی‌ترین اخلاق تجارتي بلدیت ندارند، می‌خواهم توسط این تحقیق کوچک برادران عزیز و تاجران کشورم را با اخلاق تاجر مسلمان آشنا بسازم، تا از اخلاق پسندیده‌ی تاجر مسلمان الهام گیرند، و از اخلاق ناپسند او اجتناب ورزیده و زمینه‌ی تجارت سالم و مطابق با معیارهای اسلامی را برای خود و جامعه مساعد سازند.

پیشینه‌ی تحقیق: بلا تردید موضوع تجارت و داد و ستد از جمله نیازهای مبرم و دائمی جامعه بشر است، از همین‌رو مفسران، محدثان، فقها و اقتصاد دانان در زوایای کتاب‌های‌شان به نحوی به قضیه‌ی تجارت، آداب تجارت و اخلاق تاجر مسلمان پرداختند؛ اما به طور مستقل تاجرای که من آگاهی دارم دو کتاب نوشته شده است، یکی آن به نام « فقه التجاره » توسط دکتر حسام الدین بن

پوهنمل عبدالقهار صمیم

موسی عفانه به رشته تحریر در آمده است، این کتاب بیش تر در محور دانش های تجارتي می چرخد بعضاً به برخی از آداب تجارت پرداخته است، و کتاب دیگری به نام «أخلاقیات التاجر المسلم» توسط عاصم نبیل تحریر گردیده است، تمرکز این کتاب روی روش های اخلاقی تاجر مسلمان است، اما از یک طرف کتاب به زبان عربی است اکثریت مردم ما به زبان عربی آشنایی ندارند و از سوی هم در این کتاب به اخلاق تاجر مسلمان به طور عام اشاره شده است، بدون این که به عمل کرد تاجر کشور خاصی اشاره شده باشد؛ اما من خواستم در قدم نخست اخلاق تاجر مسلمان را به زبان دری برای تاجران افغانستان بیان نمایم، و از سوی دیگر می خواهم در این مقاله روش های اخلاقی تاجران افغان را به گونه ای مقایسوی با روش های اخلاقی تاجران مسلمان که در آموزه های اصیل اسلام تذکر رفته است تحریر نمایم، تا اخلاق خوب و روش های زیبای تاجر کشور ما تقویت و گلیم اخلاق زشت و روش های ناپسندشان از جامعه برچیده شود.

سوالات تحقیق

سوال اصلی

روش ایده آل تجارت برای تاجر مسلمان چیست؟

سوالات فرعی

الف- آیا تجارت در قلمرو امت اسلامی تحت شرایط خاص انجام می شود؟

ب- آیا تاجر مسلمان مکلف به رعایت اصول و مبادی اخلاقی در راستای فعالیت های اقتصادی

است؟

روش تحقیق

در تهیه و ترتیب این مقاله از روش مروری و کتابخانه ای و از نوع توصیفی و تحلیلی استفاده شده است.

سازماندهی تحقیق: این مقاله در یک مقدمه، دو مطلب و نتیجه گیری ترتیب گردیده است.

روش‌های ایده‌آل تجارت از دیدگاه اسلام

نظام اقتصادی اسلام در سیاست‌گذاری خویش برای تاجران مسلمان عالی‌ترین و ایده‌آل‌ترین روش-های تجارتی را انتخاب نموده است، و کوچک‌ترین تخطی از این روش‌ها برای این نظام قابل پذیرش نیست، بنا براین تاجران مسلمان مکلف اند در جریان فعالیت‌های اقتصادی خویش در هر سطح که قرار داشته باشند، چه در سطح ملی باشد یا بین‌المللی، چه در سطح تجارت‌های کلان باشد یا کوچک، و در هر بخش که سرمایه‌گذاری نموده باشد، از قبیل سیمساری، قصابی، خواربار فروشی، وسائل برقی، میوه فروشی، قهوه‌خانه، بزازی، نجاری، آهنگری، زرگری، فابریکه‌های تولیدی، مهمان‌خانه‌ها، روغنیات فروشی و رهنمای معاملات و... باید هریک از روش‌های ایده‌آل تجارتی به گونه کامل، بدون تعلل و شانه خالی کردن و بهانه تراشی پیروی نمایند، تا زمینه‌های خوب رشد اقتصادی در جامعه اسلامی فراهم گردیده و تمام نیازهای اتباع جامعه‌ی اسلامی بدون ایجاد مشکلات مرفوع گردد و در نتیجه‌ی رعایت ارزش‌های نمونه‌ی تجارت، از سوی نظام اقتصادی اسلام، جامعه اسلامی ایده‌آل را در سطح دنیا رقم زند و هیچ نظام دیگر نتواند در سطح جهان با این نظام رقابت نماید و در عین حال بتواند از طریق ارزش و شریعت مداری شان ملت‌های غیر مسلمان را گرویده‌ی خود بسازند و زمینه‌های پذیرش اسلام را فراهم سازند، و ما چنین نمونه‌ها را در تاریخ اسلام داشتیم؛ ولی با کمال تاسف امروز از بی‌پروایی و سهل‌انگاری و شریعت‌ستیزی تاجران مسلمان نه تنها اینک غیر مسلمانان هرگز گرویده اسلام نمی‌شوند، بلکه زمینه‌های فرار مسلمانان از اسلام و بد نام کردن نظام اقتصادی اسلام را مساعد می‌سازند.

نظام اقتصادی اسلام در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی خویش بهترین روش‌های ایده‌آل را برای تاجران مسلمان وضع نموده است، بر تاجران مسلمان است به عنوان سفیران و نمایندگان امت اسلامی در سرزمین‌های بیگانه و اجنبی این روش‌ها را در داد و ستدها و جریان فعالیت‌های اقتصادی خویش رعایت نمایند، برخی از آن‌ها قرار ذیل است:

۱- رعایت اصل حلت و حرمت در تجارت: اساسی‌ترین روش ایده‌آل تجارت برای

مسلمانان رعایت اصل حلت و حرمت در جریان فعالیت‌های اقتصادی است، بر مبنای این اصل تاجران

پوهنمل عبدالقهار صمیم

مسلمان مکلف اند در تمام فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌های خویش بین حلال و حرام امتیاز قائل شوند و حلت و حرمت را به عنوان خط قرمز در تجارت و معاملات خود قرار دهند تا از مکاتب اقتصادی دنیا تفکیک شوند، در غیر آن هیچ تفاوت بین آن‌ها و دیگران نخواهد بود، الله سبحانه و تعالی به همین اصل اشاره نموده می‌فرماید: ﴿وَ أٰخَلَّ ٱللَّهُ ٱلْبَيْعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَا﴾ [البقره: آیت ۲۷۵]. و حال آن‌که خداوند خرید و فروش را حلال کرده است و ربا را حرام نموده است.

رسول الله ﷺ به عنوان فرستاده ویژه‌ی پروردگار، ترجمان وحی و پیام‌رسانی الهی به بخش زیادی از کالایی که خرید و فروش آن‌ها در قاموس شریعت اسلامی جای نداشت اشاره فرمودند: «إِنَّ ٱللَّهَ حَرَّمَ ٱلْحَمْرَ وَٱلْمَيْمَةَ، وَحَرَّمَ ٱلْمَيْمَةَ، وَحَرَّمَ ٱلْخِنْزِيرَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَا» (سجستانی، ۱۴۳۰ هـ ق، سنن أبی داود: ۳۵۰/۵). الله رب العالمین شراب، مردار، خوک و سرمایه‌ی که از طریق تجارت آن‌ها بدست می‌آید حرام نموده است.

دین اسلام به خاطر رعایت این اصل تمام اشیا‌ی که در جهان به مصلحت انسان است حلال و تجارت آن جایز قرار داده است، و هرآنچه که به ضرر انسان است، حرام و تجارت آن را ناجایز قرار داده است، با در نظر داشت این اصل تمام انواع مشروبات الکولی، مخدرات، دخانیات، لحمیات حرام از قبیل: گوشت خوک، خود مرده، خفه شده و انواع زهریات حرام است، پس استفاده، خرید و فروش و تجارت آن‌ها حرام است.

۲- رعایت اصل اتقان و حسن انجام کار در تجارت: یکی از روش‌های ایده‌آل تجارت

برای مسلمانان رعایت اصل اتقان و انجام نیکو کار و فعالیت‌های اقتصادی است، تاجر مسلمان باید در انجام کارها و فعالیت‌های اقتصادی خود نهایت درستی را به کارگیرد تا مورد قبول خدای متعال واقع گشته و مستوجب پاداش و خدمت به مردم شود. رسول خدا ﷺ فرموده است: «إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتَّقِنَهُ» (موصلی، ۱۴۰۴ هـ ق، مسند أبی یعلی: ۳۴۹/۷). خداوند دوست می‌دارد وقتی که یکی از شما کاری را انجام می‌دهد باید آن را به درستی و با دقت به انجام رساند.

اخلاص، عدم تأخیر، گماشتن افراد متخصص در کار و فعالیت‌های اقتصادی و عدم تولید و توريد كالای زیان‌آور از جمله مستلزمات درستی و زیبایی کار است، متأسفانه امروز تاجران مسلمان

پوهنمل عبدالقهار صمیم

کشور ما وقتی که کالای تجارتي را از کشورهای دیگر وارد می کنند، تلاش می کنند بی کیفیت ترین کالا را به کشور وارد کنند و قیمت کالای باکیفیت را حصول نمایند، چنانچه تمام اجناس و اموال تجارتي که تاجران به کشور وارد می کنند بی کیفیت است از قبیل روغنیات، رخت، مواد خوارکی، نوشابه باب، کمیوتر، موبائل و ادویه جات...

۳- رعایت اصل صداقت و راستی در تجارت: یکی از موفق ترین روش های ایده آل

تجارت برای مسلمانان رعایت اصل صداقت و راستکاری در جریان فعالیت های اقتصادی است، و لو معامله کوچک هم باشد؛ زیرا صداقت زمینه های جلب برکت، جلب مشتریان، سرمایه گذاران و رشد اقتصاد را مساعد می سازد، در حالی که کذب و دروغ گفتن در جریان معامله سبب از بین رفتن برکت، از دست دادن مشتریان و شرکا گردیده، زمینه های خوب فعالیت اقتصادی را به چالش می کشد، زیرا یک بار مردم تجربه نمایند که این دکان دار، صاحب شرکت، و مغازه دار شخص صادق و راستگوی است، مردم بر آن رجوع می کنند مشتریان روز به روز افزایش می یابد، سرمایه گذاران همایش سرمایه گذاری می کنند، کار و بار، فروشات و فعالیت هایش به شکل روز افزون تر شده می رود، سرانجام منتج به رشد اقتصادی وی می گردد، ولی اگر خدا ناخواسته یک بار ثابت شود که این دکان دار، صاحب مغازه و شرکت دروغگوی و کلاه بردار است دیگر مردم به آن ها مراجعه نمی کنند آهسته آهسته مشتریان خود را از دست می دهد، سرمایه گذاران رابطه ی خود را با او قطع می کنند و سرانجام زمینه ی رکود اقتصادی را برای وی فراهم می سازد، رسول الله ﷺ همین روش اخلاقی ایده آل را برای تاجران مسلمان اساس گذاری نموده می فرماید: «الْبَيْعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا، فَإِنْ صَدَقَا وَبَيَّنَّا بُرُوكَ لهُمَا فِي بَيْعِهِمَا، وَإِنْ كَذَبَا وَكَتَمَا حُجِّمَتْ بَرَكَهُ بَيْعُهُمَا» (بخاری، ۱۴۲۲ هـ ق، صحیح البخاری: ۶۴/۳). فروشنده و خریدار تا زمانی که از هم جدا نشده اند، اختیار فسخ معامله را دارند، اگر آن ها راست بگویند و عیب کالا را بیان کنند، در معامله آنان، خیر و برکت به وجود خواهد آمد، و اگر عیب کالا را پنهان کنند و دروغ بگویند، برکت معامله آن ها از بین می رود.

۴- رعایت اصل امانت داری در تجارت: چهارمین روش ایده آل تجارت برای تجار

مسلمان رعایت اصل امانت داری و دوری جستن از خیانت در فعالیت های اقتصادی است، بناءً هر

پوهنمل عبدالقهار صمیم

تاجر مسلمان مکلف است تا امانت‌ها، قرضه‌ها، اجناس، کالا، میعه‌ها و حقوق مردم را حفاظت نماید و در میعاد معینه برای شان پرداخت نماید، هم‌چنان سپرده‌های مردم را حفظ نماید و اموال را که به عنوان مضاربت برایش داده‌اند مورد تعدی قرار ندهد، زیرا ادای امانت از صفات والای مسلمان و خیانت از صفات رذیله منافقان است، و کسی که امانت دار نباشد ایمانش هم زیر سوال می‌رود، رسول الله ﷺ می‌فرماید: «لَا يَمَانُ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ» (بستی، ۱۴۰۸هـ.ق، صحیح ابن حبان: ۴۲۳/۱). ایمان ندارد آن کس که امانت دار نیست.

متأسفانه! مشکل کلان تاجران و بانک‌های جامعه‌ی ما به عنوان بزرگ‌ترین منابع سرمایه‌گذاری و درآمدهای اقتصادی، و انواع مختلف فعالیت‌های اقتصادی در شرایط کنونی عدم امانت داری شان است، در فعالیت‌های اقتصادی شان اصل امانت داری را رعایت نمی‌کنند، از سپرده‌های مردم سو استفاده می‌نمایند، امانت‌های مردم را در میعاد معینه پرداخت نمی‌کنند، سرمایه‌های مضاربت مردم را حییف و میل می‌کنند.

۵- رعایت اصل وفاداری در تجارت: یکی دیگر از روش‌های ایده آل تجارت برای

مسلمانان رعایت اصل وفا به عهد، قول و قرار در فعالیت‌های اقتصادی است، پس تاجر مسلمان مکلف است طبق وعده‌هایی که برای فروشندگان، شرکا، مسولان فابریکه‌ها و شرکت‌های تجارتنی داخلی و خارجی داده، اند پول‌ها را برای شان تسلیم نمایند. و هم‌چنان طبق وعده‌های داده شده برای مشتریان، اجناس خرید شده را تسلیم نمایند، الله سبحانه و تعالی به رعایت این اصل دستور داده می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾ [المائدة: آیت]. ای مومنان! به پیمان‌ها و قراردادهای وفا کنید.

اما متأسفانه! تانوز تاجران ما تجارت‌های شان اسلامی نشده است، هر دو طرف را فریب می‌دهند برای فروشندگان وعده پرداخت و آماده بودن پول را می‌دهند؛ اما با این پول چندین تجارت دیگر را انجام می‌دهند و با صدها خون جگری از مفاد به دست آمده همین تجارت‌ها پول فروشندگان نخست را می‌پردازند و به همین منوال از مشتریان پول اخذ می‌دارند و وعده تسلیم کالا را می‌دهند، اما پول را به کار انداخته و از مفاد آن برای آن جنس و کالا تهیه می‌نمایند، و این عمل کردها خلاف تمام موازین روش‌های ایده آل تجارت در نظام اقتصادی اسلام است، و با این طرز تجارت آهسته آهسته

پوهنمل عبدالقهار صمیم

دامن اعتماد از میان مسلمانان برچیده می‌شود، دیگر هیچ کسی بالای تاجر مسلمان اعتماد نمی‌کند تا با او معامله تجارتي انجام دهد و این خود یک عامل ورشکست عظیم اقتصادی در جامعه اسلامی است.

۶- رعایت اصل شفافیت در تجارت: روش دیگر ایده‌آل تجارت برای مسلمانان رعایت

اصل شفافیت و بیان عیوب کالا در هنگام معامله تجارتي و عدم پنهان کاری است، البته عیب کالا باید به گونه‌ی باشد که بائع یقین کند که اگر این عیب برای مشتری روشن باشد شاید کالا را نخرد در این صورت بیان عیب بر تاجر مسلمان لازم است، رسول الله ﷺ می‌فرماید: «وَلَا يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ بَاعَ مِنْ أَخِيهِ بَيْعًا فِيهِ عَيْبٌ إِلَّا بَيَّنَّهُ لَهُ» (قزوینی، ۱۴۳۰هـ ق، سنن ابن ماجه: ۷۵۵/۲). برای مسلمان روا نیست کالائی را که معیوب است به برادرش بفروشد، مگر این که عیب آن را ظاهر کند.

ولی باکمال تأسف! امروز تاجر مسلمان تلاش می‌کند عیوب مال خود را از چشم مردم پنهان نماید، بعضاً مال غیر معیوب را هم معیوب می‌سازد شما در قصابی‌ها بروید در یک چشم زدن گوشت گاو را با گوسفند یکجا می‌کند، گوشت گوسفند ماده را با گوشت بز یکجا می‌کند، و همین سنت سیئه در تمام دکان‌ها، مغازه‌ها... معمول است، پاچه خارجی را به نام پاچه داخلی می‌فروشند، در کریت میوه، پلاستیک سیب، انار، کچالو، انگور... تقلب می‌کند بالایش یک چیز داخل آن چیز دیگر است، صرافی‌ها پول‌های تقلبی و ناچل و مندرس را در داخل کاپی جابه جا می‌کنند.

۷- رعایت اصل مهلت دهی بر قرض داران: یکی دیگر از روش‌های ایده‌آل تجارت

برای مسلمانان رعایت اصل مهلت دهی برای بدهکاران و قرض داران است، اگر خدای ناخواسته و ضعیت اقتصادی مدیونین به وخامت می‌گراید و روزه روز وضعیت بدتر شده می‌رود در این صورت بر تاجران مسلمان لازم است الی بهتر شدن وضعیت برای قرض داران و بدهکاران مهلت و فرصت دهند، رسول الله (صلی الله علیه وسلم) تاجران و وام دهندگان را به مهلت دادن وام داران دستور داده می‌فرماید: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يُنَجِّهَهُ اللَّهُ مِنْ كُرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ، فَلْيُنْقِسْ عَنْ مُغْسِرٍ أَوْ يَضَعْ عَنْهُ» (نیشاپوری، بی تا، صحیح مسلم: ۱۱۹۶/۳). هر کس دوست دارد خداوند او را از زحمت‌ها و اندوه‌های روز قیامت برهاند، در دریافت قرض، از بدهکار تنگ دست، به او مهلت داده یا از آن صرف نظر کند.

پوهنمل عبدالقهار صمیم

و همین روش مورد تایید قرآن کریم است، الله سبحانه و تعالی می فرماید: ﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ﴾ [البقرة: آیت ۲۸۰]. اگر مدیون در سختی است او را مهلت دهید تا برایش میسر گردد.

بدون تردید این روش یکی از زیباترین و ایده آل ترین روش در نظام اقتصادی اسلام به شمار می رود، زیرا گذشت از بدهی های بدهکاران در دنیا باعث گذشت از خطاها و تقصرات وی در روز قیامت می گردد. رسول الله ﷺ فرمودند: «كَانَ رَجُلٌ يُدَايِرُ النَّاسَ، وَكَانَ يُقُولُ لِفَتَاهُ إِذَا أَتَيْتَ مُغْسِرًا فَتَجَاوَزْ عَنْهُ، لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَتَجَاوَزَ عَنَّا فَلْيَقِ اللَّهَ فَتَجَاوَزَ عَنْهُ» (بخاری، ۱۴۲۲ هـ ق، صحیح البخاری: ۱۷۶/۴). مردی بود که به مردم قرض می داد و معمولاً به غلامش می گفت: وقتی برای مطالبه ی قرض نزد تنگ دستی می روی، از او در گذر و صرف نظر کن، شاید خداوند گناهان ما را ببخشد و از ما در گذرد، سپس آن شخص فوت کرد و خداوند از تقصیر او گذشت.

۸- رعایت اصل گذشت و آسان گیری در تجارت: یکی از روش های ایده آل و حمیده

در باب تجارت و فعالیت های اقتصادی برای تاجر مسلمانان رعایت اصل گذشت و آسان گیری در برابر زیان دیدگان است، اگر مدیونین (قرضداران) دچار آفت و بلای سماوی و زمینی از قبیل سیلاب، آتش سوزی، خشک سالی ... می شوند، و تمام دار و نادرشان را از دست می دهند، باید سرمایه داران و دائتان در حق مدیونین خویش لطف و ترحم نموده و از دین خود ابرا نمایند و دیگر از آن ها مطالبه نکنند. رسول الله ﷺ می فرماید: «لَوْ بَعْتَ مِنْ أَخِيكَ تَمْرًا فَأَصَابَتْهُ جَائِحَةٌ فَلَا يَحِلُّ لَكَ أَنْ تَأْخُذَ مِنْهُ شَيْئًا بِمَ تَأْخُذُ مَالَ أَخِيكَ بَعِيرٌ حَقٌّ؟» (نیشاپوری، بی تا، صحیح مسلم: ۱۱۹۰/۳). اگر میوه ای به برادرت فروختی تلف و نابود شد، پس برایت حلال نیست که از او چیزی بگیری، در برابر چه چیزی مال برادرت را به ناحق می گیری؟

ولی متأسفانه! تاجر مسلمان در شرایط کنونی به دنبال فرصت ها است، به محض این که تاجر، مشتری، همسایه و هم وطن، زیان ببیند فوراً به دنبال خرید جایداد آن هستند با استفاده از وضعیت ناهنجار پیش آمده سعی می کنند تا جایداد او را به قیمت کمتر خریداری نمایند. همین تفاوت تاجر مسلمان دیروز و امروز است. بین فاصله ره از کجا است تا به کجا؟.

پوهنمل عبدالقهار صمیم

۹- رعایت اصل فعالیت‌های هدف مندانه در تجارت: یکی دیگر از روش‌های ایده‌آل

تجارت برای مسلمانان فعالیت‌های اقتصادی هدف مندانه و معنادار در جریان تجارت است، باید تاجران مسلمان در مسیر تجارت و سرمایه‌گذاری و فعالیت‌های اقتصادی‌شان هدف مندانه و معنادار گام بردارند، و با استفاده از روابط کلان تجارتهی و گستره‌ی فعالیت‌های اقتصادی خود، فامیل و جامعه خویش را از احتیاج به بیگانگان نجات دهند و به سوی اهداف بزرگ تری چون عبودیت و بندگی خالص برای الله، آبادی سرزمین‌های اسلامی، ایجاد رهبری مقتدری برای امت اسلامی و دعوت عملی غیر مسلمانان به سوی اسلام گام بردارند. اساس و محور دین را نیت‌ها و اهداف تشکیل می‌دهد: ﴿وَمَا أُمُورًا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ خُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ﴾ [البینة: آیت ۵]. و فرمان نیافتند جز آن که خدا را مخلصانه و حق‌گرایانه پرستند و نماز را برپای دارند و زکات را بپردازند و این است دین راستین.

خوش‌بختانه یکی از بزرگ‌ترین عامل انتشار اسلام در جهان فعالیت‌های هدف‌مندانه و معنادار تجار مسلمان در سرزمین‌های غیر اسلامی بود، آنان با همین روش‌های ایده‌آل تجارت توانستند دروازه شهرها و قلب‌ها را به روی اسلام بگشایند و ملت‌های بزرگ دنیا را گرویده اسلام بسازند و سرزمین‌های وسیع و عریض را در این کره خاکی بدون شمشیر فتح نمایند.

۱۰- رعایت اصل روحیه دست‌گیری مستمندان در تجارت: یکی دیگر از روش‌های

ایده‌آل تجارت برای مسلمانان رعایت اصل دست‌یاری فقرا و مستمندان در جریان فعالیت‌های اقتصادی است، باید تجار مسلمانان به خاطر خیر و برکت در فعالیت‌های اقتصادی، رفع نیازهای نیازمندان، تطهیر، افزایش سرمایه با گذشت سال قمری و رسیدن سرمایه به حد نصاب، زکات و صدقات آن را برای مستحقان پرداخت نمایند. الله سبحانه و تعالی می‌فرماید: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا﴾ [التوبه: آیت ۱۰۲]. (ای پیغمبر!) از اموال آنان (ثروتمندان) زکات بگیر تا بدین وسیله ایشان را (از رذائل اخلاقی، و گناهان، و تنگ‌چشمی) پاک داری، و (در دل آنان نیروی خیرات و حسنات را رشد دهی و درجات) ایشان را بالا ببری.

پوهنمل عبدالقهار صمیم

زیرا با پرداخت زکات و صدقات سرمایه‌های تاجران از طریق پشتوانه‌ی پولی خزانه‌ی پروردگار که خزانه‌های آسمان و زمین در دست او است حمایت می‌شود. الله سبحانه و تعالی می‌فرماید: ﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ [السبأ: آیت ۳۹]. و هر چه را (در راه خدا) ببخشید و صرف کنید، خدا جای آن را پر می‌کند، و او بهترین روزی دهنندگان است. و رسول الله (صلی الله علیه وسلم) هم فرمودند: «أَنْفَقُ أَنْفَقُ عَلَيْكَ» (بخاری، ۱۴۲۲ هـ ق، صحیح البخاری: ۷۳/۶). ای انسان انفاق کن تا به تو انفاق کنم.

در دنیای امروز کشورهای که پشتوانه‌ی پولی‌شان دالر است، ارزش پولی‌شان نسبت به کشورهای دیگر بیش‌تر می‌باشد، پس تاجرانی که پشتوانه‌ی پولی آن‌ها خزانه‌های پروردگار باشد، صدها مرتبه ارزش معنوی پول و سرمایه‌ی آن‌ها از ارزش پولی و سرمایه‌های دیگران بهتر و برتر است. رسول الله (صلی الله علیه وسلم) به خاطر تطهیر تجارت و فعالیت‌های اقتصادی از کارهای نادرست در هنگام خرید و فروش فرمودند: «يَا مَعْشَرَ التَّجَارِ، إِنَّ الشَّيْطَانَ، وَالْإِثْمَ يَحْضُرَانِ الْبَيْعِ، فَشُوبُوا بَيْعَكُمْ بِالصَّدَقَةِ» (ترمذی، ۱۹۷۵ هـ ش، سنن الترمذی: ۵۰۶/۳). ای گروه تاجران بلا تردید هنگام خرید و فروش شیطان و گناه (سخنان لغو و قسم خوری) حضور به هم می‌رسانند بناءً بیع را با صدقه آمیخته نماید.

بنابر این بر تاجران مسلمان لازم است به عنوان سفیران تجاری و غیر سیاسی مسلمانان، این اصول و مبادی ارزشمند را به وجه احسن رعایت نموده و به گونه‌ی دقیق در فعالیت‌های اقتصادی‌شان به نمایش بگذارند (عفانه، ۱۴۲۴ هـ ق، فقه التاجر المسلم: ۲۲۴).

نتیجه گیری

از خلال تحقیق و بررسی پیرامون آموزه‌های اصیل اسلامی به نتایج ذیل دست یافتیم:

- ۱- تمام فعالیت‌های اقتصادی اسلام در یک چارچوب مشخص و معین تنظیم شده است، هیچ تاجر مسلمان در قلمرو امت اسلامی بر خلاف آن فعالیت کرده نمی‌تواند.
- ۲- تاجران مسلمان مکلف اند به تمام روش‌های ایده‌آل تجارت از قبیل صدق، امانت، وفا به عقود، معامله داری خوب و مهلت دادن به بدهکاران چنگ بزنند، و از تمام روش‌های غیر ایده‌آل از

پوهنمل عبدالقهار صمیم

قییل: غش، فریب، غبن، کذب، ربا خوری، احتکار، کمی در ترازو، بلند بردن قیم و اختلاط بین حلال و حرام و... اجتناب ورزند.

۳- اکثریت مطلق تاجران کشورما از روش‌های ایده‌آل تجارت در فعالیت‌های اقتصادی اسلام پیروی نمی‌کنند بلکه از گلیم خود پا فراتر گذاشته مطابق خواسته‌های درونی‌شان عمل می‌کنند و همین سبب بروز مشکلات کلان اقتصادی در جامعه گردیده است.

منابع

القرآن الکریم

- ابن حنبل ، أحمد بن مُجَد (۱۴۲۱). مسند احمد، ناشر: مؤسسه الرسالة، ط، ۱ .
- ابن عثیمین، مُجَد بن صالح (۱۴۱۳). مجموع فتاوی و رسائل ، ناشر: دار الوطن ، دار الثریا ، ط ، ۲ .
- بخاری ، مُجَد بن إسماعیل (۱۴۲۲). صحیح بخاری ، ناشر: دار طوق النجاة : دمشق ، ط ، ۱ .
- بستی ، مُجَد بن حبان (۱۴۰۸). صحیح ابن حبان ، ناشر: مؤسسة الرسالة ، بیروت ، ط ، ۱ .
- ترمذی ، مُجَد بن عیسی (۱۹۷۵). سنن الترمذی ، ناشر: مطبعة مصطفى البابي الحلبي، مصر، ط ، ۲ .
- سجستانی، سلیمان بن أشعث (۱۴۳۰). سنن أبي داود، ناشر: دار الرسالة العالمية ، ط ، ۱ .
- عفانه ، حسام الدین بن موسی (۱۴۲۴). فقه التاجر المسلم ، ناشر: المكتبة العلمية ، بیت المقدس ، ط ، ۱ .
- قزوینی ، مُجَد بن یزید (۱۴۳۰). سنن ابن ماجه ، ناشر: دار الرسالة العالمية ، ط ، ۱ .
- نیشاپوری ، مسلم بن الحجاج (ب ، ت). صحیح مسلم، ناشر: دار إحياء التراث العربی ، بیروت .
- موصلی ، أحمد بن علی (۱۴۰۴). مسند أبي يعلى ، ناشر: دارالمأمون للتراث ، دمشق ، ط ، ۱ .
- نووی ، یحیی بن شرف (۱۳۹۲). شرح النووی علی صحیح مسلم ، ناشر: دار إحياء التراث العربی : بیروت ، طبع ، ۲ .

بررسی اختلاس در فقه اسلامی و صورت‌های معاصر آن

پوهنمل فضل الرحمن حقیار^{*۱}

۱. دیپارتمنت فقه و قانون، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤل: Fazel.rahman41@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهنوال دکتور احسان الحق نیازی، استاد پوهنځی شرعیات، پوهنتون پروان.

چکیده

اختلاس: یک عمل غیر قانونی و غیر شرعی بوده و استیلاء بر مال دیگری اعم از فردی و جمعی است. این رفتار موجب می‌شود تا امنیت اقتصادی جامعه سلب شده و به تبعیت از آن امنیت روحی و روانی نیز تباہ گردد. از این رو در آموزه‌های اسلامی و قوانین، با این رفتار به شدت مبارزه شده و می‌شود. و برخی از خدا بی‌خبران اموال عمومی را اختلاس کرده و آن را به تصرف خویش در می‌آورند و این گونه است که تباہی اجتماعی نیز پدیدار می‌گردد و فساد عمومی، جامعه را در خود می‌گیرد. مسأله اختلاس جرم اتفاقی بوده، بناءً علما و دانشمندان پیرامون آن تحقیق همه‌جانبه نمایند و مسأله را در روشنائی شریعت و قوانین موشگافی کنند. هدف و منظور این مقاله‌ی علمی و تحقیقی، بیان و معرفی این پدیده‌ی مضر از دیدگاه فقه اسلامی است. روش تحقیق در این مقاله کتاب‌خانه‌ای، تحلیلی و تشریحی می‌باشد. در دین مقدس اسلام و قوانین وضعی با این عمل مبارزه شده و مرتکبین آن را مورد سرزنش قرار داده است. چنانچه الله متعال در کلام برحق خود می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ﴾ [سورت نساء آیه ۲۹] ای کسانی که ایمان آورده اید اموال هم‌دیگر را به ناروا مخورید مگر آن که داد و ستدی با تراضی یک‌دیگر از شما (انجام گرفته) باشد. رسول کریم -صلی الله علیه وسلم- در احادیث خود فرموده است: «فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا» (بخاری، ۱۴۰۷ - ۱۹۸۷، صحیح البخاری: ج ۲ ص ۱۷۶).

واژه‌های کلیدی: اختلاس، سرعت، پراندن، سلب کردن.

Abstract

Embezzlement is an illegal and unlawful act involving the usurpation of another's property, whether individual or collective. This behavior results in undermining the economic security of society, consequently destroying psychological and mental security. Therefore, Islamic teachings and laws have rigorously combated this behavior. The issue of embezzlement is an incidental crime; thus, scholars and researchers should conduct comprehensive investigations around it, examining the matter in light of Sharia and laws. The purpose of this scientific and investigative article is to describe and introduce this harmful phenomenon from the perspective of Islamic jurisprudence. The research method in this article is library-based, analytical, and descriptive. In the sacred religion of Islam and statutory laws, this act has been combated, and its perpetrators have been condemned. As Almighty Allah states in His righteous word: "O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly or send it (in bribery) to the rulers in order that (they might aid) you (to) consume a portion of the wealth of the people in sin, while you know (it is unlawful)" (Surah An-Nisa, Verse 29). The Noble Messenger, peace and blessings be upon him, said in his Hadith: "Indeed your blood, your wealth, and your honor are sacred to each other like the sanctity of this day of yours, in this month of yours, in this city of yours" (Bukhari, 140).

Keywords: abduction, embezzlement, theft, kidnapping, robbery.

مقدمه

الحمد لله رب العلمین و الصلاة والسلام علی رسول رب العالمین و علی آله و اصحابه اجمعین. درباره شناخت اختلاس، چگونگی وقوع این جرمه، شرایط، حالات و انواع جزای آن از دیدگاه احکام شریعت اسلامی باید گفت: برای هر مجرم امور عدلی و قضایی و عده‌یی از سایر بخش‌های مختلف دستگاه حکومتی، نهادهای خصوصی و محصلان رشته‌های شرعیات، حقوق و علوم سیاسی، و تا حدودی به سایر رشته‌های علوم اجتماعی ضروری پنداشته می‌شود، تا از وجوه و زوایای مختلف ارکان، عناصر و انواع اختلاس علماً آگاهی داشته باشند، تا بتوانند به صورت علمی و قانونی چنین اعمال خلاف قانون را شناسایی و در راستای پیگرد عاملین آن اقدام قانونی لازم و عملی نموده بتوانند.

واضح است که اگر متصدیان امور عدلی و قضایی از انواع جرایم و مجازات آن درک و فهم ممکن از تمام حالات، کیفیت و جزئیات جرایم نداشته باشند، شکی نیست که هر یک در امور مربوطه به خطا رفته و این خطا شاید جبران ناپذیر باشد. یعنی شاید بی‌گناهی به جزا محکوم گردد و یا هم مجرمی از جزا باز بماند. بناءً می‌توان اذعان نمود که تحقیق حاضر از حیث محتوا بر جریان امور عدلی و قضایی و ... دارای اهمیت بالائی می‌باشد.

اختلاس در شریعت اسلامی، قوانین وضعی، معرفی اوصاف، خصوصیات و توضیح همه جانبه آن از فرضیه‌های اصلی این تحقیق به حساب می‌رود. در رابطه به این موضوع نویسندگان و محققان اطراف و اکناف جهان و افغانستان به نوشتار پرداخته و این پدیده‌ی منفی اجتماعی را به بررسی گرفته‌اند و به صورت همه جانبه، از زوایای مختلف این جرمه و انواع آن را واضح ساخته‌اند که آثار زیادی از ایشان به جا مانده است که شامل کتاب‌ها، پایان‌نامه‌های دوره‌های لسانس، ماستری، دکتورا و مقاله‌های علمی می‌شود.

در میان این تحقیقات، بنده شماری از مهم‌ترین منابع تحقیقی را انتخاب نموده‌ام و پیرامون موضوع متذکره از منابع یاد شده تحقیق حاضر را بسر رسانیده‌ام. تحقیقات قبلاً انجام شده موضوع را همه جانبه مورد تحقیق و بحث قرار داده‌اند، اما بنده در این تحقیق به بررسی اختلاس در فقه اسلامی

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

و صورت‌های معاصر آن بحث همه جانبه نموده و زوایای مختلف آن را به بحث گرفته ام. که از این وجه این مقاله را از سایر آثار قبلی متمایز می‌سازد.

هدف و منظور این مقاله علمی و تحقیقی، بیان و معرفی این پدیده‌ی مضر و انواع آن از دیدگاه فقه اسلامی و حقوق جزای آن به طور مفصل و مشرح می‌باشد. چنانچه بعضی اهداف فرعی، مانند تعاریف رایج اختلاس و صورت‌های معاصر آن تحت سوالات فرعی تحقیق تماس گرفته شده است. بنده تا حدودی که توان تحقیق را داشتم با استفاده از کتب معتبر این مقاله علمی را جمع‌آوری نمودم، امید است الله متعال سعی و تلاش بنده را بدون پاداش نگذارد. این تحقیق علمی را با استفاده از شیوه‌ی کتاب‌خانه‌ای، تحلیلی و تشریحی جمع‌آوری شده است امید وارم مورد استفاده اهل علم قرار گرفته و به آن توجه فرمایند.

هدف:

- ۱- شناخت اختلاس و جلوگیری از آن، انواع و چگونگی آن، تعاریف رایج از اختلاس و صورت‌های معاصر آن را نام برده که در زمره‌ی سوالات فرعی تحقیق هم جا داده شده اند.
- ۲- مقصود و منظور از این مقاله علمی و تحقیقی، بیان و معرفی این پدیده‌ی مضر اختلاس و انواع آن از دیدگاه فقه اسلامی و صورت‌های معاصر آن است که مفصلاً روی آن بحث صورت گرفته است.
- ۳- آگاهی عمومی از اختلاس، تقدیم مسائل فرعی و جزئی فقهی چنین مقالات علمی برای پیشرفت و بهبود جامعه.

پیشینه‌ی تحقیق:

علما و فقهای کرام در رابطه به بررسی اختلاس، کتاب‌های متعددی را تألیف و تدوین نموده اند که واقعاً گنجینه‌ی عظیمی از ذخایر علمی و سرمایه‌ی معنوی بوده که به طور نمونه بعضی آن را در این جا ذکر می‌نمایم:

۱ - ابن رشد الحفید، بداية المجتهد و نهاية المقتصد الطبعة الرابعة: (۱۳۹۵هـ/ ۱۹۷۵م).

۲- زُحَیْلِيّ الفقه الاسلامی و ادلته الطَّبعة الثَّانِيَة عشرة: (۱۴۱۵هـ).

۳- جوهری، الطبعة الرابعة: (۱۴۰۷ هـ - ۱۹۸۷ م).

۴- شوکانی، نیل الاوطار من أحادیث سید الاخبار شرح منتقی الاخبار: (ب. ت).

۵- ابن عابدین، بحر الرائق شرح کنز الدقائق، الطبعة الأولى: (۱۴۱۸ هـ - ۱۹۹۷ م).

۶- فرید، حقوق جزای اختصاصی: (ب. ت).

۸- کاسانی، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع الطبعة الثانية: (۱۴۰۶ هـ - ۱۹۸۶ م).

۹- ولیدی، حقوق جزای اختصاصی جرایم علیه اموال و مالکیت: (ب. ت).

لذا مقالات موصوف همه‌ی آن به عربی، و معلومات ایشان پراکنده بوده، پس من می‌خواهم که به زبان دری در این ارتباط مقاله‌ی ای را بنویسم و معلومات مختصر را تقدیم نمایم.

بناءً من در این تحقیق صرفاً به بررسی اختلاس در فقه اسلامی و صورت‌های معاصر آن مانند اختلاس سایبری، انترنتی، آنلاین و غیره از زوایای مختلف و همه‌جانبه بحث می‌نمایم، که این وجه باعث تمایز این مقاله می‌گردد.

روش تحقیق

این مقاله‌ی تحقیقی با استفاده از روش تحقیق کتاب‌خانه‌ای، تحلیلی، تشریحی و جستجو در سایت-های انترنتی انجام پذیرفته است که از منابع مهم و اولیه‌ی کتاب‌خانه‌ای و انترنت اطلاعات مورد نیاز و ضرورت این مقاله جمع‌آوری گردیده است.

سوال‌ها و پرسش‌های تحقیق

۱- حکم اختلاس از دیدگاه فقه اسلامی چیست؟

۲- دیدگاه‌ها و نظریات علما در مورد اختلاس و صورت‌های معاصر آن چیست؟

سوالات فرعی:

۱- آیا اختلاس یک نوع بوده یا چند نوع؟

۲- مسؤلیت این عمل به دوش کدام اشخاص خواهد بود؟

پوهنمل فضل الرحمن حقیر

فرضیه‌ی تحقیق:

۱- بررسی اختلاس، انواع آن، تطبیق معاصر و شناخت آن برای بهبود جامعه و نقش آن در جامعه خیلی هویدا و واضح است، به‌خاطری که تمام مشکلات جامعه وابسته به امنیت و اوضاع اقتصادی جامعه است. بناءً شناخت اختلاس، انواع آن مطابق عصر و زمان رول مهم دارد.

تعریف اختلاس:

اختلاس در لغت: أخذ الشيء بسرعة، يقال: اختلس الشيء إذا استلبه، یعنی گرفتن شی به چالاکی، گفته می‌شود: اختلس الشيء وقتی که آن را به چالاکی بگیرد. (جوهری، ۱۳۷۶ هـ - ۱۹۵۶ م، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية: ج ۱ ص ۶۹۷).

اختلاس در اصطلاح: در اصطلاح فقهی اختلاس چنین تعریف شده است: فالمختلس إنما يأخذ المال من غير حرز مثله غالباً، فإنه الذي يغافلك ويختلس متاعك في حال تخليك عنه وغفلتك عن حفظه، وهذا يمكن الاحتراز منه غالباً، فهو كالمتهب.

مختلس می‌گیرد مال را غالباً که در حرز کسی نباشد و کسی است که ترا از حفظ آن غافل ساخته و مالت را می‌رباید. یعنی ربودن مال منقول دیگری در غیر از حرز (الزحیلی، ب. ت، الفقه الإسلامي و أدلته: ج ۷ ص ۳۶۱). هم‌چنان گرفتن شی به زور و علنی و ربودن آن و اختلاس از باب ضرب، ربودن شی به سرعت و غفلت و آشکار، حَلَسْتُ الشَّيْءَ حَلْسًا مِنْ بَابِ ضَرَبٍ: اِخْتَطَفْتَهُ بِسُرْعَةٍ عَلَى غَفْلَةٍ وَ اِخْتَلَسْتَهُ (کاسانی، ۱۴۰۶ هـ - ۱۹۸۶ م، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع: ج ۹ ص ۱۸۹).

به عبارت دیگر: اختلاس آن است که خیانت کند با صاحب مال و اختطاف نماید مال او را و علناً آن را به سرعت و غفلت ببرد و شخصی است که قصد فرار را دارد اِخْتَطَفْتَهُ بِسُرْعَةٍ عَلَى غَفْلَةٍ وَ اِخْتَلَسْتَهُ (ابن عابدین، ب. ت، رد المحتار علی الدر المختار شرح تنویر الابصار فی فقه مذهب الإمام أبی حنیفة النعمان: ج ۱۱ ص ۴۶۷).

و در الموسوعة الفقهية الكويتية: (ج ۲ ص ۲۷۱) این چنین تعریف شده است الاختلاس والخلس في

اللغة: أخذ الشيء مخادعةً عن غفلة والاختلاس هو أخذ الشيء علانيةً بسرعة،

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

(وفي الحديث) النهي عن الخلسة بفتح الحاء وهو ما يستخلص من السبع فيموت قبل أن يدكى. وفي النهاية: الاختلاس افتعال من الخلسة وهو ما يؤخذ سلباً. وقيل: المختلس الذي يخطف الشيء من غير غلبة ويهرب، (شوكانی، ب.ت) نیل الاوطار من أحادیث سید الاخبار شرح منتقى الاخبار: ج ۴ ص ۲۳۳. و در حدیث نهی شده از الخلسة به فتح الحاء و آن عبارت از خلاص نمودن حیوان از درنده است پیش از ذبح و در قول دیگر، گفته شده که: مختلس آن است که اختطاف می کند یک شی را به غیر زور و فرار می نماید.

یا این که می گیرد مال را در وقتی که مالک از آن غافل باشد. اگر مالک آن غافل نباشد درین صورت نمی تواند اختلاس نماید یعنی مشابهت به خائن دارد نه به سارق، هم چنان اختلاس کننده غالباً مالی را می گیرد که در حرز کسی نباشد. زیرا او می خواهد که ترا غافل ساخته و مالت را اختلاس کند به مثل کسی که ترا غافل ساخته و مالت را برآید. مثل پراندن گوشی از شخصی که مصروف سخن در تلیفون است. و من این حالت را به چشم خود مشاهده نموده ام، یک روز از روزها با دوست خود در جاده مسجد پل خشتی روان بودم که شخصی گوشی را از نزد رفیقم که مصروف سخن زدن بود پراند و خود را غائب نمود. هم چنان از افراد زیادی این سخن را شنیده ام.

اختلاس از نظر حقوق جزا: اختلاس در لغت به معنی برداشتن شی، مال یا وجه است. اعم از مال یا وجوه دولتی یا متعلق به اشخاص (نذیر، ب.ت) حقوق جزای اختصاصی: ص ۱۳۳).

و در اصطلاح عبارت از تصاحب و بردن وجه یا مال متعلق به دولت یا بیت المال یا اشیای سپرده شده به یکی از کارکنان دولت یا مؤظفان خدمات عامه اعم از رسمی و غیر رسمی و سایر نهادهای مؤظف خدمات عامه اموال دولت یا اموال افراد را که به عنوان وظیفه به او سپرده شده است و در محافظت یا مراقبت آن وظیفه مستقیم دارد به منظور حصول منفعت برای خود یا شخص دیگری مورد استفاده قرار دهد یا پنهان کند اختلاس گفته می شود و هم اختلاس به معنی برداشتن شی، مال یا وجه است، اعم از اموال یا وجوه دولتی یا متعلق به اشخاص (ولیدی، ب.ت) حقوق جزای اختصاصی جرایم علیه اموال و مالکیت: ج ۱ ص ۱۲۵).

پوهنمل فضل الرحمن حقیر

در اصطلاح حقوقی اختلاس عبارت است از عمل هر مؤلف خدمات عامه که در اثر آن اموال دولت یا اموال افرادی که به موجب وظیفه برایش سپرده شده و در راستای محافظت یا مراقبت آن طبق احکام قانون مسئولیت دارد و به هدف حصول منفعت برای خود یا شخص دیگری تحت تصرف مالکانه خود درآورد یا پنهان کند یا مورد استفاده قرار دهد.

قانون جزای کشور ما در ماده ۲۶۸ اختلاس را چنین پیش‌بینی نموده است: هر مؤلف خدمات عامه که اموال دولت یا اموال افراد را که من حیث وظیفه به او سپرده شده اختلاس یا پنهان نماید به حبس طولی که از ده سال بیشتر نباشد محکوم می‌گردد و یا سوء استفاده مالی توسط شخص مسؤل، اختلاس گفته می‌شود، اما آن کسی که می‌گیرد مال را به طور خفیه از مالک آن با اظهار نصیحت و حفظ آن برای مالک، خیانت گفته می‌شود. که این هر دو مشابه یکدیگراند. (نذیر، ب.ت) حقوق جزای اختصاصی: ج ۲ ص ۳۴۲.

حکم اختلاس از دیدگاه فقه اسلامی

گرفتن مال به طریقه‌ی ناجایز به ده قسم است که همه‌ی آن حرام است که از جمله اختلاس هم می‌باشد. حکم‌ای که بالای آن مرتب می‌شود دو نوع است.

۱- حکم دنیاوی ۲- اخروی:

۱- حکم دنیاوی: فقهای احناف، مالکی‌ها و شوافع به این نظر اند که حد شرعی برایش نیست بلکه تعزیر است و می‌گویند، قطع دست نیست برای منتهب (شخصی که مال را به زور و قوت خود علنی می‌گیرد) و هم‌چنان برای خائن و مختلس؛ زیرا که آن‌ها سارق نیستند و عرب بر آن‌ها نام دیگری را گذاشته اند، واستدلال به این حدیث رسول کریم -صلی الله علیه وسلم- می‌کنند که از جابر رضی الله عنه روایت شده است أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَيْسَ عَلَى خَائِنٍ وَلَا مُنْتَهَبٍ وَلَا مُخْتَلِسٍ قَطْعٌ» «ترمذی، سنن ترمذی: (۲۰۹ - ۲۷۹) النسائی، سنن النسائی: الطبعة: الخامسة ۱۴۲۰هـ).

اما حنابله و امام زفر قطع را واجب می‌دانند بر مختلس، منتهب و خائن از جهت عدم اعتبار حرز شان، و هم‌چنان این را نوع از سرقت می‌دانند و می‌گویند که در عصر حاضر وزیران، شرکت‌ها و

پوهنمل فضل الرحمن حقیر

دیگر زورمندان به لک‌ها پول را اختلاس می‌نمایند، پس حد بالای آن‌ها واجب است تا از اموال دولت حفاظت و نگهداری شود. (الجزیری، الفقه علی مذاهب الاربعه: ج ۵ ص ۷۷)

۲- حکم اخروی: شخص مذکور گناه کبیره را مرتکب شده است. بنابر قول الله متعال که فرموده است: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ [سوره النساء آیت ۲۹] اموال هم دیگر را به ناروا مخورید. و هم‌چنان به این قول رسول کریم ص «لَا يَحِلُّ مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِطَيْبِ نَفْسِهِ» حلال نیست خوردن مال مسلمان مگر به رضامندی او. دارالقطنی، سنن الدارقطنی: ۱۳۸۶ - ۱۹۶۶ ج ۳ ص ۲۵)

انواع اختلاس

اختلاس انواع و اشکال مختلف دارد و به انواع و اشکال مختلف می‌تواند صورت گیرد و تمام اموال منقولی را در بر می‌گیرد، حتی مطالبات، حواله، سهام، اسناد و اوراق بهادار به هریک از سازمان‌ها و مؤسسات، و هم‌چنان اختلاس در بانک‌ها به واسطه گرفتن کودها، اختلاس انترنیتی، اختلاس شبکه های تلفونی از کریدت‌ها، اختلاس به طور مستقیم و غیر مستقیم و امثال آن.

شیوه‌های معاصر اختلاس

اختلاس معاصر شامل اختلاس‌های بانکی، انتر نیتی، سایبری، شبکه‌های تلفونی، اختلاس به واسطه اشخاص غیر، راه جوری و مساعد ساختن زمینه به تاراج و گرفتن اموال دولتی در ساحه‌ی کاری و ماموریت شخص، به اشکال مختلف آن است که از اختلاس‌های دیگر مدرن‌تر و پر منفعت‌تر برای مختلس می‌باشد.

ویژگی‌های جرم اختلاس

با توجه به تعریف و عنصر جرم اختلاس، خصوصیات خاص این نوع خیانت مأموران دولت یا کارمندان بخش خصوصی نسبت به وجوه اموال عمومی یا متعلق به اشخاص قرار ذیل است.

۱- از نظر موضوع، جرم اختلاس با توجه به مندرجات و مصادیق اموال ذکر شده در ماده- ۴۶۷) قانون جزای افغانستان شامل اموال غیر منقول نمی‌شود بلکه اموال منقول را در بر می‌گیرد. موضوع اختلاس در مرحله نخست شامل تمام اموال متعلق به دولت و بیت المال از قبیل وجوه مطالبات، حواله، سهام، اسناد و اوراق بهادار به هریک از سازمان‌ها و مؤسسات ذکر شده در قانون

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

است. در مرحله بعدی شامل همه‌ی اموال متعلق به اشخاص حقیقی که به کارمندان و مستحقان دولتی اعم از رسمی و غیر رسمی و مسئولان خدمات عامه می‌باشد سپرده شده است. (نذیر، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی: ج ۲ ص ۳۴۲).

۲- از نظر سپرده شدن مال به مامور دولت.

برای تحقیق جرم اختلاس لازم است که موضوع جرم توسط دولت یا اشخاص حقیقی، به یک از کارمندان دولت و سایر ماموران ذکر شده مطابق فقره‌ی اول ماده‌ی (۲۶۷) قانون جزا سپرده شده باشد.

۳- از نظر مرتکب جرم

یکی دیگری از شرایط اساسی تحقق جرم اختلاس این است که مرتکب جرم باید یکی از کارمندان و مستخدمان دولتی و سایر مؤسسات ذکر شده در قانون باشد طوریکه در فقره‌ی دوم ماده- ی (۲۶۷) قانون جزا از خزانه دار، تحویل دار، مأمور تحصیلی، صراف، مأمور بطرول، مأمور شکر، گدام دار، معتمدان نقدی و جنسی و مؤظفان ارزاق و سایر اشخاصیکه به عنوان وظیفه به حفاظت از اشیای اختلاس شده یا پنهان شده مکلف باشند نام برده شده است. (نذیر، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی: ج ۲ ص ۱۵۰).

۴- از نظر نحوه ارتکاب جرم رفتار و عمل فزیک مرتکب جرم اختلاس، باید به صورت تصاحب به معنی ایجاد سلطه، ناروای مالکانه بر اموال دولتی و وجوه عمومی یا مال متعلق به اشخاص حقیقی سپرده شده به کارمند تحقق پیدا کند، اعم از این که کارمند شخصاً آن مال را مورد سوء استفاده قرار دهد یا دیگری.

۵- اختلاس از جرایم عمدی مقید است.

اختلاس در جمله جرایم عمدی مقید به نتیجه اضرار است و برای تحقق آن، لازم است که کارمند با سوء استفاده و به قصد خیانت اموال با وجوه عمومی متعلق به اشخاص حقیقی را که در نزد او سپرده شده است، به طور ناروا به نفع خود یا دیگری تصاحب و برداشت نماید و باعث ضرر و زیان دولت، صاحب آن گردد. بنابراین، قصد اضرار غیر در جرم اختلاس همواره مورد توجه است؛

پوهنمل فضل الرحمن حقیر

زیرا کسر وجوه دولتی در نزد صراف که بدون قصد اضرار فراهم خواهد شد برای تحقق جرم اختلاس کافی نیست، بلکه احراز سوء نیت و قصد تصاحب و اضرار غیر املاک تحقق جرم اختلاس خواهد بود. (واصل اقرار، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی: ص ۳۴۲)

عناصر متشکله‌ی جرم اختلاس

عنصر مادی جرم اختلاس و جزای آن: بنا بر آنچه پیرامون ویژگی‌های جرم اختلاس گفته شده به خوبی این نتایج به دست می‌آید که تحقق عنصر مادی جرم اختلاس موقوف به وجوه شرایط مقدماتی به خصوص سمت و موقف مرتکب جرم و وجوه رابطه امانت داری بر قانون اساسی ماموران دولت است و مرتکب جرم یکی از کارمندان دولت یا سایر ماموران تذکر شده است. در ماده‌ی (۲۶۷) قانون جزا آمده است، باید فعل مجرمانه خود را به صورت برداشتن یا تصرف ناروای مالکان نسبت به اموال منقول دولتی یا متعلق به اشخاص حقیقی به مرحله اجرا بگذارد. مثلاً معتمد و تحویل‌دار ریاست ارزاق هنگام تقسیم مواد کوپونی به مغازه‌های مربوط توزیع به مقدار صد قطی روغن و یا مقدار یک تن دال نخود زیاده از حواله به مغازه دار تحویل‌دار و این موضوع به وسیله‌ی ماموران کشف شود یا این که با سوء استفاده از لست یا حواله‌ی جعلی مقدار کالاها را از تحویل‌خانه خارج نماید، یا این که یکی از کارمندان بانک مبلغ پول از حساب پس انداز یکی از مشتریان را از خزانه خارج و مصرف کند و این قضیه کشف گردد و امثال این‌ها، عموماً تشکیل دهنده عنصر مادی جرم اختلاس شناخته می‌شود. (ولیدی، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی جرایم علیه اموال و مالکیت: ج ۱ ص ۵۰)

ضمناً طوری که اشاره شده جرم اختلاس به قید انحصار، از جانب کارمندان دولت و ماموران خدمات عامه اعم از رسمی و غیر رسمی قابل تحقق خواهد بود بنا بر این هر گاه اموال دولتی توسط افراد عادی تصاحب و برداشته شود مانند این که کالاها و اموال دولتی از طریق نمایندگی ترانسپورتی (حمل و نقل) به یکی از دریواران (رانندگان) سپرده شود تا آن را به یکی از ولایات و یا محل معین انتقال نماید. راننده مذکور مال را تصاحب یا در آن خیانت کند جرم آن به عنوان خیانت در امانت قابل تعقیب خواهد بود و اگر سپرده هم نشده باشد بردن اموال منقول دولت به عنوان سرقت قابل

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

تعقیب خواهد بود. (فرید، ب ت) حقوق جزای اختصاصی: ص ۱۳۶).

عنصر معنوی جرم اختلاس

برای تحقق عمدی اختلاس لازم است که کارمند دولت مال دولتی یا متعلق به اشخاص را که به او سپرده شده است به طور مؤقت یا دایم به سوء نیت تصاحب یا برداشت نماید. در غیر این صورت چنانچه کارمند دولت مالی را که بر حسب وظیفه به او سپرده شده است بدون قصد سوء و صرفاً به منظور محافظت و نگهداری از محل اصلی خارج و در جای امن دیگری قرارداده، اقدام چنین مامور به علت فقدان قصد سوء، اختلاس محسوب نخواهد شد. بر علاوه برای تحقق عنصر معنوی جرم اختلاس ضرر دولت یا شخص حقیقی مالک و صاحب مال سپرده شده به کارمند دولت نیز شرط است اما نفع بردن کارمند شرط نیست بلکه ممکن است شخص دیگری از عمل مجرمان کارمند دولت نفع ببرد.

بنا بر این، هرگاه اتلاف اموال دولتی یا متعلق به اشخاص بر اثر بی احتیاطی یا ناشی از اشتباه کارمند در محاسبه وزن و غیره تلف و یا از بین برود، اختلاس محسوب نخواهد شد، بلکه ممکن است باعث مسؤولیت اداره کارمند گردد، به دلیل این که در جرم اختلاس لزوماً اید قصد عام کارمند در تصاحب و از بین بردن مال و هم چنین قصد اضراری غیر به عنوان قصد خاص احراز شود، با در نظر داشت پیشینی قانون جزای کشور ما، عناصر اختصاصی که جرم اختلاس را تشکیل می‌دهد عبارت اند از: شخص باید از جمله مؤظفین خدمات عامه باشد، مال من حیث وظیفه برای شخص سپرده شده باشد و باید شخص مال را پنهان و یا مورد استفاده قرار داده باشد که هر یک آن را در ضمن سه جزء جداگانه مورد بحث و مطالعه قرار می‌دهیم.

جزء اول: مرتکب باید مؤظف خدمات عامه باشد.

یکی از عناصر متشکله جرم اختلاس این است که مرتکب عمل جرمی، باید مؤظف خدمات عامه و یا اشخاصی که در حکم مؤظف خدمات عامه باشد. بناءً در این رابطه شاید سوال واقع شود که کدام اشخاص شامل مؤظف خدمات عامه و اشخاصی که در حکم مؤظف خدمات عامه پنداشته می‌شود. (فرید، ب ت) حقوق جزای اختصاصی: ص ۱۳۶).

در پاسخ می‌توان گفت:

الف - مطابق ماده (۱۲) قانون جزای کشورما، اشخاص آتی مؤظف خدمات عامه پنداشته می-

شود.

۱- مامورین و اجیران دولت و تصدی‌های دولتی.

۲- مامورین و اجیران مؤسسات عامه.

۳- اعضای ارکان دولت و جرگه‌های ولایتی و محلی.

۴- وکیل مدافع، اهل خبره، شهود و سایر اشخاصی که تصادیق شان معتبر شناخته شود.

بدین ترتیب اشخاصی که در هر یکی از ادارات فوق الذکر به کار و فعالیت اشتغال و ظیفوی

دارند مستخدم دولت محسوب می‌شوند اعم از این که رابطه استخدامی و کاری آن‌ها به طور رسمی یا

قرار دادی باشد؛ زیرا در این رابطه سمت و عنوان مستخدم تأثیر ندارد.

ب- اشخاصی که در حکم مؤظف خدمات عامه پنداشته می‌شود.

اشخاصی که مطابق قانون جزای کشور ما در حکم مؤظف خدمات عامه پنداشته می‌شوند

عبارت اند از:

۱- اعضای پارلمان، شاروالی، جرگه‌های ولایتی و محلی.

۲- کارمندان عهده‌های انتخاباتی.

۳- کارمندان بانک‌های طرف معامله با دولت.

۴ - کارمندان مؤسسات غیر دولتی، انجوها، و مؤسسات بین المللی و تشبثات خصوصی طرف

معامله مالی با دولت در چارچوب میثاق ملل متحد علیه فساد اداری و سایر معاهدات بین المللی مطابق

پیش‌بینی ماده (۷) قانون نظارت بر تطبیق استراتژی مبارزه علیه فساد اداری (قانون مبارزه علیه فساد

اداری)، بدین ترتیب هرگاه اشخاص فوق الذکر اموال دولتی و یا اشخاص خصوصی من حیث وظیفه

برای وی سپرده شده است در رابطه به آن اموال سوء استفاده نماید مرتکب جرم اختلاس شناخته می-

شود.

جزء دوم- اموال یا اشیای که برای مرتکب من حیث وظیفه سپرده شده باشد.

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

برای تحقق جرم اختلاس لازم است که مال یا اشیای موضوع مربوط به جرم توسط دولت یا اشخاص حقیقی به یکی از کارمندان دولت من حیث وظیفه به آن‌ها سپرده شده باشد. قابل یادآوری است که تسلیم دادن اشیا بر اساس وظیفه زمانی تحقق می‌یابد که اختلاس کننده به موجب قانون یا لایحه مکلف به تحصیل اموال یا حفاظت آن باشد. این موضوع شرط نیست که تحصیل اموال یا حفظ اموال وظیفه اصلی اختلاس کننده باشد و یاخیر! بلکه کافی است که جزء وظیفه یا از مقتضیات وظیفه آن است (ولیدی، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی جرایم علیه اموال و مالکیت: ج ۱ ص ۵۰).

بنا برآن هرگاه مامور ضبط قضایی، پول یا چیزهای دیگر را که می‌گیرد، به طور مثال شخصی که مواد مخدر، بانک‌نوت جعلی و غیره را در جریان تحقیق ضبط می‌کند و در نزد خود نگهداری می‌نماید در قبال آن مسئولیت داشته هرگاه آن‌ها را اختلاس نماید مرتکب جرم اختلاس گردیده قابل مجازات دانسته می‌شود. در این رابطه باید یادآور شد هرگاه شخصی که شی و یا مال را من حیث وظیفه برایش تسلیم نگردیده است بلکه به یک طریقه دیگری برای وی تسلیم گردیده است. اگر آن را اختلاس یا پنهان نماید مرتکب، به عنوان اختلاس کننده مجازات نمی‌گردد. اگر چه مال مربوط دولت بوده باشد (واصل اقرار، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی: ص ۳۴۲).

اما ازین که من حیث وظیفه آن را تسلیم نگردیده است بناءً مطابق ماده‌ی ۲۶۸ قانون جزا مجازات نمی‌گردد و مطابق حکم ماده ۲۶۹ قانون جزا تحت تصرف مالکانه‌ی خود اموال دولت را قرار داده است مستوجب مجازات می‌باشد.

اگر اموال گرفته شده اموال دولت نبوده اموال افراد خصوصی باشد مرتکب جرم خیانت در امانت پنداشته نمی‌شود. جزسوم - مرتکب مال را پنهان یا مورد سوء استفاده قرار دهد.

یکی دیگر از عناصر متشکله جرم اختلاس این است که مرتکب مالی را که به اساس وظیفه برای وی سپرده شده است باید آن را پنهان نموده باشد و مورد استفاده سوء قرار داده باشد؛ زیرا این عنصر به گرفتن، نقل دادن، اختفا نمودن و سوء استفاده نمودن تحقق می‌پذیرد. برابر است که مرتکب، شی را به فروش رسانیده باشد و یا آن را به مشتری تسلیم نموده باشد و یا اموال مذکور را به منزل

پوهنمل فضل الرحمن حقیر

مسکونی خودش یا منزل شخص دیگر انتقال داده باشد. به طور مثال یک تحویل دار ریاست ارزاق به مقدار یکصد بوری شکر و روغن را اضافه از حواله به مغازه دار تحویل نموده و یا به سوء استفاده حواله جعلی ساخته مقدار امول را از تحویل خانه خارج ساخته و یا مواد ساختمانی مربوط به دولت را در منزل شخصی خود به کار برده است مرتکب جرم اختلاس پنداشته می شود.

بدین ترتیب گفته می توانیم که هرگاه مؤلف خدمات عامه با وجودی که اموال، من حیث وظیفه به وی سپرده شده است آن را پنهان نماید و یا به نفع خود و یا شخص دیگر استفاده سوء نماید مستوجب مجازات جرم اختلاس تلقی می گردد.

مجازات جرم اختلاس:

وقتی که جرم اختلاس تحقق پیدا نماید واضح است که مرتکب یا فاعل آن مطابق قانون جزا، مستوجب تطبیق جزا تلقی می گردد.

جزای جرم اختلاس در قانون جزای کشور ما نظر به حالات مختلف حبس طویل، حبس متوسط، رد مال و جزای نقدی معادل آن چه که شخص اختلاس نموده پیش بینی گردیده است. بر علاوه آن در صورتی که که مدت حبس آن را سه سال بیشتر باشد مرتکب به ترک از مسلک یا انفصال از وظیفه نیز محکوم می گردد؛ زیرا مطابق حکم فقره اول ماده ی ۲۶۸ قانون جزا، مجازات این جرم حبس طویل است که از ده سال بیشتر تر نباشد.

اما مطابق فقره ی دوم ماده ی فوق الذکر اگر جرم مذکور را خزانه دار، تحویل دار، مامور تحصیلی صراف، مامور بطرول، مامور شکر، گدام دار، معتمدین نقدی و جنسی و مؤظفین ارزاق یا سایر اشخاصی که من حیث وظیفه به حفاظت اشیای اختلاس شده یا پنهان شده مکلف باشند مرتکب گردند به حبس طویل محکوم می گردد (واصل اقرار، ب.ت، حقوق جزای اختصاصی: ص ۳۴۲).

اما علما اتفاق دارند بر این که در اختلاس حد شرعی وجود ندارد بنا بر قول رسول کریم ص « کَبَسَ عَلَى الْمُخْتَلِسِ قَطْعٌ » (نسائی سنن نسائی: ج ۴ ص ۳۹۳). (ابن حبان صحیح ابن حبان: ج ۱۳ ص ۲۶۶). وإنما يعاقب بما دون القطع أي بالضرب والجلد والحبس، (ابن أبي شيبة ، مصنف أبي شيبة: ج ۷ ص

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

۲۵) رسول کریم ص فرموده است بر اختلاس کننده قطع نیست (دستش قطع نمی شود بلکه مجازات می شود به جزای دیگر مثل ضرب ، قمچین و حبس.

الف: علل و انگیزهای جرم اختلاس: که شامل سه عنصر می شود.

- ۱- منفعت جوئی و حرص زیاد.
- ۲- مصارف غیر لازم و زندگی تجملی، قمار و عیاشی.
- ۳- عدم تطبیق قوانین تفتیش، کنترل و مراقبت کارمندان اداری و سایر موارد.

مناقشه

از آن جای که بنده پیرامون این موضوع مطالعه نمودم و کتب و مقالات دیگری که در رابطه به آن نگارش یافته بود بررسی کردم در یافتیم که همه‌ی علما و قوانین، این پدیده شوم را مردود شمرده و برای فاعل آن طالب مجازات گردیده اند، که اگر مال اختلاس موجود باشد به مالک آن مسترد گردد یعنی رد نمودن عین مال اختلاس شده اگر موجود باشد. اگر هلاک شده باشد غرامت و تاوان با لای آن لازم است.

دیگر این که شخص مرتکب گناه گردیده و آن مؤاخذه شخص در آخرت است، وقتی که مختلس بداند که مال اختلاس شده مال غیر می باشد؛ زیرا این عمل، عمل معصیت بوده و ارتکاب معصیت به طور عمد و جوب مؤاخذه را می نماید، بنا بر قول رسول علیه الصلاة والسلام: «لَا يَجِلُّ مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا عَنْ طَيْبِ نَفْسٍ». هم چنان مختلس تأدیب شود وقتی که جرم اختلاس تحقق پیدا نماید واضح است که مرتکب یا فاعل آن مطابق قانون جزا مستوجب تطبیق جزا تلقی می گردد جزای جرم اختلاس در قانون جزای کشور ما نظر به حالات مختلف حبس طویل، حبس متوسط، رد مال و جزای نقدی معادل آنچه که شخص اختلاس نموده پیش بینی گردیده است. بر علاوه آن در صورتی که مدت حبس آن از سه سال بیشتر باشد مرتکب به ترک مسلک یا انفصال از وظیفه نیز محکوم می گردد؛ زیرا مطابق حکم فقره‌ی اول ماده‌ی ۲۶۸ قانون جزا، مجازات این جرم حبس طویل است که از ده سال بیش تر نباشد.

پوهنمل فضل الرحمن حقیار

اما مطابق فقره‌ی دوم ماده‌ی فوق الذکر، اگر جرم مذکور را خزانه دار، تحویلدار، مامور تحصیلی صراف، مامور بطرول، مامور شکر، گدام دار، معتمدین نقدی و جنسی و مؤظفین ارزاق یا سایر اشخاصی که من حیث وظیفه به حفاظت اشیای اختلاس شده یا پنهان شده مکلف باشند، مرتکب گردند به حبس طویل محکوم می‌گردد.

نتیجه گیری:

بنابر آنچه گفته شد می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که این پدیده‌ی شوم (اختلاس) که در مورد آن بحث صورت گرفت و به طور فشرده آنرا به معرفی گرفتم دارای یک سلسله شرایط، عناصر و ارکان بوده و در صورت تحقق آن، شخص مجرم تلقی گردیده و مستوجب مجازات شناخته می‌شود.

از دیدگاه قوانین وضعی و فقه اسلامی یک عمل جرمی و خلاف ارزش‌های اسلامی و انسانی بوده و در طول تاریخ انسان‌ها از آن متضرر شده و اکثراً از طرف زورمندان و مسؤولین حکومتی در ادارات مختلف دولتی صورت می‌گیرد. بناءً به خاطر رهایی ازین پدیده مضر و تباه‌کن، رعایت و تطبیق احکام اسلامی و قوانین وضعی یک امر حتمی پنداشته می‌شود تا که جلو هم‌چو افراد گرفته شود و حق مردم مظلوم تلف نگردد. دیگر این‌که نظم و امنیت جامعه هم برهم نخورد و مردم بتواند در یک فضای صلح و امنیت زندگی آبرومندانه خود را پیش ببرد.

پیشنهادها: به خاطر جلوگیری از این عمل نا مشروع و تباه‌کن لازم است امور ذیل در نظر گرفته شود.

- ۱ - اشخاص مومن، متعهد، و متقیان در امور و وظایف مقرر شوند.
- ۲ - افراد و اشخاص باید به اندیشه اسلامی و خدا ترسی تربیه گردند.
- ۳ - جلو انسان‌های خائن، فاسد و استفاده‌جو گرفته شود.
- ۴ - اشخاص و افرادی که مرتکب این عمل می‌شوند نظر به عملش سخت مجازات شوند تا پند و عبرت برای دیگران شود.

۵ - برای تأمین نظم و امنیت جامعه و زندگی مردم در فضای صلح و آرامش، و در نظر گرفتن

پوهنمل فضل الرحمن حقيار

مصالح علياى جامعه برائى دولت لازم است تا تدابيلى خاص را در اين زمينه اتخاذ نمايد.

منابع

قرآن كريم

بخارى، أبي عبد الله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم ابن المغيرة بن بردزبه البخاري الجعفي. (١٤٠٧ - ١٩٨٧). صحيح البخاري: الطبعة الثالثة، دارالفكر للطباعة و النشر و التوزيع، الناشر: دار ابن كثير، اليمامة بيروت.

ترمذى، للامام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذى، (٢٠٩ - ٢٧٩) سنن الترمذى: الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون، عدد الأجزاء: ٥، الأحاديث مذيبة بأحكام الألباني عليها، المصدر: موقع شبكة مشكاة الإسلامية

جوهري، إسماعيل بن حماد. (الطبعة الأولى القاهرة ١٣٧٦ هـ - ١٩٥٦ م الطبعة الرابعة ١٤٠٧ هـ - ١٩٨٧ م).
الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية: تحقيق أحمد عبد الغفور عطار دار العلم للملايين ص. ب: ١٠٨٥ - بيروت - لبنان مصدر الكتاب: موقع يعسوب.

الجزيري، عبد الرحمن (ب ت) الفقه على المذاهب الأربعة:

دارالقطني، علي بن عمر أبو الحسن الدارقطني البغدادي، (١٣٨٦ - ١٩٦٦) سنن الدارقطني: الناشر: دار المعرفة - بيروت - لبنان، تحقيق: السيد عبد الله هاشم يماني المدني.

النسائي، أحمد بن شعيب أبو عبد الرحمن النسائي (الطبعة الأولى، ١٤١١ - ١٩٩١) سنن النسائي الكبرى: الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت، تحقيق: د. عبد الغفار سليمان البنداري، سيد كسروي حسن.

ابن عابدين، محمد أمين عابدين بن عمر عابدين بن عبد العزيز المعروف بابن عابدين الدمشقي الحنفي المتوفى سنة ١٢٥٢ هـ الطبعة الأولى (١٤١٨ هـ - ١٩٩٧ م) رد المحتار: دار الكتب العلمية بيروت - لبنان مصدر الكتاب: موقع يعسوب

شوكاني، محمد بن علي بن محمد. (ب ت). نيل الاوطار من أحاديث سيد الاخبار شرح منتقى الاخبار: الناشر: إدارة الطباعة المنيرية، ٩ جلد:

فريد، محمد محسن. (ب ت) حقوق جزاى اختصاصي: كابل.

ابن قدامة، شمس الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن الشيخ الامام العالم العامل أبي عمر محمد بن أحمد بن قدامة المقدسي. (ب ت) الشرح الكبير على متن المقنع: المصدر: موقع شبكة مشكاة الإسلامية.

كاساني، علاء الدين أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي. (١٤٠٦ هـ - ١٩٨٦ م). بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: دار الكتب العلمية: بيروت - لبنان.

مسلم، مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري. (ب ت) صحيح مسلم: الناشر: دار إحياء التراث

پوهنمل فضل الرحمن حقيار

العربي - بيروت تحقيق : مُجَدَّ فؤاد عبد الباقي المصدر: موقع شبكة مشكاة الإسلامية.
نذير، داد مُجَدَّ. (ب ت) حقوق جزای اختصاصی: کابل حامد رسالت.
واصل، اقرار. (ب ت) حقوق جزای اختصاصی: کابل.
ولیدی، مُجَدَّ صالح. (چاپ هشتم) حقوق جزای اختصاصی جرایم علیه اموال و مالکیت: تهران : امیرکبیر.

بررسی عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا

پوهنمل اسد الله آریا^{۱*}، پوهنیار شیر شاه احمدی^۱

۱. دیپارتمنت مطبوعات، پوهنځی ژورنالیزم، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤل: tahoraaria@yahoo.com

تقریظ دهند: پوهندوی احمد جاهد مشتاق، ستاد پوهنځی ژورنالیزم، پوهنتون البیرونی.

چکیده

این مقاله علمی تحقیقی تحت عنوان بررسی عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا به بررسی عوامل سیر نزولی این دسته از رسانه‌های همگانی پرداخته است. مهم‌ترین مسأله‌ای که سبب انجام این تحقیق گردیده است؛ در حقیقت عمل کرد ضعیف و روند رو به زوال نشریات چاپی در افغانستان می‌باشد. پژوهش‌گران در این مطالعه پژوهشی با استفاده از روش تحقیق مختلط (کمی و کیفی) و با پشتیبانی از نظریه استحکام یا تأثیر محدود رسانه دریافته‌اند که عوامل متعددی چون: عدم پشتیبانی دولت و نهادهای تمویل‌کننده، عدم به کار بستن کار شیوه‌های حرفه‌ای تبلیغاتی و مدیریتی مدرن- رسانه، ظهور رسانه‌های نوین و اجتماعی و بیسوادی اکثریت شهروندان ولایت کاپیسا، سبب رکود رسانه‌های چاپی در این ولایت گردیده است. جهت تبیین مفاهیم مرتبط به موضوع، برای تحلیل داده‌های کمی از نرم افزار SPSS و در ضمن برای تحلیل داده‌های کیفی این تحقیق از روش تحلیل محتوا و نرم افزار MAXQDA استفاده گردیده است.

واژه‌های کلیدی: رسانه‌های چاپی، عوامل رکود، ولایت کاپیسا و چالش‌های مدیریتی.

Abstract

The print media has had a significant influence on the development of Afghanistan for almost two centuries. Despite its long-standing tradition and history, it is facing a downward trend and is on the verge of collapse. This scientific paper, "Investigating the Factors of Stagnation of Print Media in Kapisa Province" was conducted to uncover the reasons behind this decline. This study uses a mixed-method approach, incorporating both quantitative and qualitative methodologies, supported by the limited effect theory. It identified several factors that caused the stagnation of print media in Kapisa province, including a lack of support from the government and other NGOs. Additionally, the decline was attributed to the failure to adopt modern advertising and media management techniques, the rise of new and social media platforms, and the media illiteracy prevalent among the populace of the province. To elucidate the underlying concepts, the research used SPSS software for quantitative data analysis, while content analysis and discourse analysis by the MAXQDA software were employed for qualitative data analysis.

Keywords: Print Media, Stagnation Factors, Kapisa Province, and Management Challenges.

مقدمه

إن الحمد لله، نحمده ونستعينه ونستغفره ونتوب إليه، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا، من يهده الله فلا مضل له ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد ألا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمدًا عبده ورسوله، صلى الله عليه، وعلى آله، وأصحابه، وأتباعه بإحسان إلى يوم الدين، وسلم تسليماً كثيراً.

یکی از کارکردهای رسانه‌ها، آموزش، تبلیغ و ترویج پیام‌های دینی است. بستر رسانه می‌تواند کانونی برای حرکت مردم در راستای دین، بیداری اسلامی و کارکردهای عبادی، سیاسی، تبلیغی، آموزشی، تربیتی، مبارزاتی و نظامی امت اسلامی باشد. هم‌زمان با پیشرفت بشر و به‌روز رسانی تکنولوژی‌های جدید ارتباطی و هنری، اگر شیوه آموزش دینی، انتقال و جلوه‌گر ساختن پیام‌های مورد نظر علوم اسلامی با استفاده از امکانات جدید، با جذابیت بخشی، استفاده از بستر پایگاه‌های وسایل ارتباط جمعی نوین، فضای مجازی و ارتباطات گرافیکی در مسیر مورد توجه جامعه هدف به-ویژه جوانان صورت پذیرد، می‌تواند برای دارنده آن ایجاد قدرت کند و منجر به ترغیب، تشویق و اقناع مخاطبان به‌ویژه جوانان در دین‌داری، ایجاد و گسترش تمدن اسلامی شود و اهداف تبلیغی، اطلاع‌رسانی و آموزشی خود را تأمین کند (آریا و فایق، ۱۴۰۲).

باقر ساروخانی (۱۳۸۴) در کتاب جامعه‌شناسی ارتباطات، چنین اظهار داشته است: «هر سازمانی که در متن جامعه پدید می‌آید، باید دارای وظایف و نقش‌هایی در خدمت جامعه باشد و چنان تنظیم گردد که بتواند همانند یک تن به‌صورتی هماهنگ، خدمات خود را به جامعه عرضه کند» (منیب، ۱۳۹۶: ۹۸). با توجه به تغییرات گسترده‌ای که فناوری‌های جدید بر زندگی بشری گسترانیده‌اند، امروزه عمده‌ترین نقشی که وسایل ارتباط همگانی بر عهده دارد، عبارت است از: فرهنگ‌سازی، آموزش، اطلاع‌رسانی و ایجاد مشارکت اجتماعی می‌باشد (باختری، ۱۳۸۹: ۲۵). اگر آموزش عبارت از روند تکامل ذهن انسان و فرهنگ ارزش‌های مادی و معنوی یک جامعه است، پس تکامل آموزش تأثیر مستقیم به رشد فرهنگ دارد (فانوس، ۱۳۸۹: ۱۸۵). مطبوعات آئینه تمام‌نمای زندگی سیاسی و اجتماعی مردم است. اگر از یک‌سو برای مردم با تکتیک‌های خاص مطبوعاتی حکایه می‌کند از

پوهنمل اسد الله آریا

جانب دیگر، آرا و آواز توده‌ها را به مقامات بالایی جامعه انتقال می‌دهد. در بخش‌های فرهنگی موافق به ایجابات ایدئولوژیکی و سیاسی به مردم کمک و راهنمایی می‌کند (وفا، ۱۳۸۸: ۱۲).

خوانندگان روزنامه‌ها، مجلات و کتاب‌ها بیش از سایر مخاطبان رسانه‌های دیگر متقبل هزینه گزافی نمی‌شوند، زیرا به آنچه که بابت آن پول پرداخته اند تعلق خاطر بیشتر نشان می‌دهند. مثلاً: آگهی‌های مندرج در این نشریات را دقیق‌تر از سایر رسانه‌های رایگان مطالعه نموده و هر زمانی که خواسته باشند، از روی نسخه چاپی که با خود به هم‌راه دارند استفاده می‌نمایند؛ در حالی که در رسانه‌های چون رادیو و تلویزیون این اطلاعات، همانند رسانه‌های چاپی نگهداری نگردیده و به محض نشر از کانال مخصوص آن، در حال فرار بوده و بر نمی‌گردند (پیکارد، ۱۳۸۳: ۳۶). از آنجایی که رسانه‌های چاپی ویژه باسوادان یک جامعه است؛ با آن‌هم مشاهده می‌گردد که گاهی، بعضی از این نشریه‌ها برای قشر خاصی از باسوادان در سطح نازل‌تر و یا در سطوح بلندتری که قرار دارند، به چاپ می‌رسد (باختری، ۱۳۸۹: ۲۵).

آغاز فعالیت، ازدیاد، گسترده‌گی و یک‌بارگی رسانه‌ها و تعدد آن‌ها پس از سال ۲۰۰۱ میلادی در کشور از یک‌سو و نبود ظرفیت مسلکی و تخصص لازم در جامعه اطلاعاتی از سوی دیگر، سبب شده است تا آشفستگی و بی‌نظمی‌های فراوانی در نظام مطبوعاتی افغانستان مشاهده گردد (رحیل، ۱۳۹۹: ۳).

مهم‌ترین عاملی که مسبب اصلی برای انجام این تحقیق گردیده همانا نقش کم‌رنگ رسانه‌های چاپی در امر اطلاع‌رسانی در میان شهروندان ولایت کاپیسا می‌باشد. چنان‌چه بر همگان هویدا است در سال‌های اخیر، ضعف مدیریتی، گروه‌های فشار و سانسور، مشکلات اقتصادی، بیسوادی و هم‌چنان لجام گسیخته‌گی برخی رسانه‌ها مبنی بر سوءاستفاده از آزادی بیان در کشور؛ بدینی مردم را نسبت به رسانه‌ها و هم‌چنان زمینه را برای تهاجم فرهنگی بیگانه‌گان در کشور مهیا ساخته بودند (آریا، ۱۴۰۲). رسانه‌های چاپی به دلیل پیشرفت ارتباطات و پدید آمدن وسایل جدید ارتباطی مانند سینما رادیو، تلویزیون و رسانه‌های اجتماعی در کشور نیز با بی‌مهری خوانندگان روبرو شده اند (نبیل، ۱۳۹۱: ۱۴۱).

پوهنمل اسد الله آریا

مهم ترین اهمیت و ضرورت این تحقیق در این نهفته است که پژوهش گران این تحقیق با کاوش نمودن عوامل رکود رسانه‌های چاپی را در ولایت کاپیسا، بررسی و تحلیل نموده و هم‌چنان در فرجام با ارایه راه حل‌های اکادمیک، کارا، مفید و پیشنهاد‌های سازنده در جهت اصلاح این نواقص گام برداشته اند.

در وهله نخست باید متذکر شد که این تحقیق برای جامعه افغانستان به ویژه دست‌اندرکاران رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا تمامی افراد باسواد مخصوصاً محصلین در پوهنتون‌ها و شاگردان مکاتب همه روزه با رسانه‌های چاپی سروکار داشته که مهم ترین و نخستین وسیله ارتباط همگانی چاپی کتاب را می‌توان به‌طور نمونه و مثال ذکر کرد.

در مرحله دوم، خوانندگان رسانه‌های چاپی با استفاده از معلومات بروز و مفیدی که از کتاب، مجله و روزنامه‌ها حاصل کرده، می‌توانند در جهت رشد علمی، مسلکی و همین‌طور انکشاف و بازسازی میهن استفاده نمایند. بناءً این تحقیق برای جامعه مطبوعاتی افغانستان بسیار مهم و ارزشمند تلقی شده که نتایج و پیشنهادات آن می‌تواند، تا حدودی گره‌گشای مشکلات آن‌ها گردد.

در این مطالعه پژوهشی، محققان فرض را بر این نهاده‌اند که رسانه‌های چاپی سیر نزولی خویش را در ولایت کاپیسا می‌پیمایند. به‌همین سان پژوهش گران این مقاله علمی-تحقیقی چنین پیش فرضی را مطرح نموده اند که رسانه‌های چاپی در افغانستان و مخصوصاً در ولایت کاپیسا اگر کار شیوه‌های مدرن مدیریت تبلیغاتی و استفاده از ترکیب‌بندی مناسب رنگ و صفحه آرایی را در دستور کار خویش قرار دهند، به احتمال خیلی فراوان می‌توانند نقش مؤثری در جهت ترغیب خوانندگان، مخصوصاً شهروندان ولایت کاپیسا به رسانه‌های چاپی داشته باشند.

مهم ترین اهداف این تحقیق علمی- پژوهشی را می‌توان چنین برشمرد:

۱. بررسی عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا؛
۲. شناسایی علل از چاپ باز ماندن روزنامه‌ها و مجلات در ولایت کاپیسا؛
۳. ارایه راه حل‌های علمی، مؤثر و کاربردی برای دست‌اندرکاران نشریات چاپی، در راستای

بهبود امور نشراتی؛

پوهنمل اسد الله آریا

۴. شناسایی ضعف‌های طراحی و صفحه‌آرایی و پیشنهاد برای تغییر آوردن در شکل و محتوای نشریات چاپی به منظور احیا و جذب مخاطبان بیش‌تر. پژوهش‌گران این مطالعه علمی با مطرح نمودن پرسش‌های زیر و دریافت پاسخ آن‌ها به نتایج خوبی دست یافته‌اند که در بخش نتایج این مقاله علمی - تحقیقی به صورت مفصل تشریح گردیده است.

- ۱- چرا رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا با رکود مواجه شده‌اند؟
- ۲- کدام عوامل سبب از چاپ باز ماندن روزنامه و مجلات در ولایت کاپیسا گردیده است؟
- ۳- آیا رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا از کار شیوه‌های مدرن مدیریتی به‌ویژه طراحی و صفحه‌آرایی خلاقانه، در راستای رقابت با رسانه‌های اجتماعی، برای جذب خواننده‌گان، استفاده نموده‌اند؟

پیشینه و ادبیات تحقیق

نخستین نشریه چاپی در افغانستان، با نام شمس‌النهار در عهد امیرشیرعلی خان در سال ۱۲۹۰ هجری قمری بدون درج نمبر، پا به عرصه وجود گذاشته است. این طیف رسانه‌ها بعداً با چاپ کتاب‌ها و سایر اوراق حکومتی، بیشتر در دسترس عموم مردم قرار گرفت که با آن‌هم رسانه‌های چاپی افغانستان در مقایسه با کشورهای هم‌جوار و منطقه خیلی‌ها ضعیف، ناکارآمد و از لحاظ محتوا به شکل نپخته و غیر مسلکی بوده‌اند (پتان، ۱۴۰۱: ۳۸).

در رابطه به بررسی عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا، مشخصاً تا به حال کدام تحقیق علمی صورت نگرفته است، اما در رابطه به نقش رسانه‌ها بر رشد فرهنگی در جهان و افغانستان، کتاب‌های متعدد و مقالات بی‌شماری در بسیاری از انتشارات و مجلات علمی - فرهنگی چاپ و نشر شده است که در این پژوهش به آن‌ها اشاره شده است. به‌طور نمونه بررسی محتویات رسانه‌های چاپی بر تغییر رفتار جوانان در جامعه توسط تواب پتان در سال ۱۴۰۱ شمسی به عنوان پایان نامه تحصیلی به چاپ رسیده است که مشخصاً روزنامه‌ی هشت صبح را تحلیل و بررسی نموده است. پژوهشی دیگر که توسط یکی از محققین کشور در رابطه به فرهنگ روزنامه خوانی در کشور

پوهنمل اسد الله آریا

صورت گرفته است؛ پرده از عادات بسیار ضعیف روزنامه‌خوانی محصلان در پوهنتون‌های افغانستان برداشته است (مشتاق، ۱۳۹۶: ۲۳).

چیستی و مفاهیم رسانه

رسانه در لغت به معنی حسرت، اندوه و افسوس می‌باشد. هم‌چنان رسانه به عنوان اصطلاحی برای اشاره به دستگاه انتقال اطلاعات و یا سرگرمی به کار می‌رود مانند: رادیو، تلویزیون، فلم، کتاب و سایر وسایل ارتباط همگانی می‌باشد. در مفهوم وسیع و اصطلاحی، مطبوعات عبارت از تمام فرآورده‌های ژورنالیستیک بوده که از طریق وسایل ارتباط همگانی به هدف و منظور تأمین خواست‌ها، وادار و متقاعد ساختن مردم به آن دسته افکاری است که دست‌اندرکاران مطبوعات، آرزو دارند تا مردم خودآگاه یا ناخودآگاه نظر و تحریکات آن‌ها را پذیرفته و از نگاه فکری و ذهنی در محدوده فکری قرارگیرند که گرداننده‌گان یعنی مسؤولین مطبوعات، خواهان آن هستند (وفا، ۱۳۸۸: ۱۲).

رسانه در ماده سوم قانون رسانه‌های همگانی افغانستان، چنین تعریف شده است: رسانه‌ها وسیله انتقال پیام، معلومات و اطلاعات با استفاده از وسایل آتی می‌باشند.

❖ رسانه برقی: رادیو، تلویزیون، شبکه کیبلی و انترنت.

❖ رسانه چاپی: روزنامه، جریده هفته‌نامه، نشریه پانزده روزه، ماه‌نامه، گاه‌نامه، فصل‌نامه، سال‌نامه، پوستر و مجموعه‌ی خبری «توحیدی، صدیق‌الله؛ رحمانی، محمد قاسم، ۱۳۸۹». این اصطلاحات هم‌چنین می‌تواند به عنوان یک اسم جمعی برای مطبوعات یا آژانس‌های گزارش‌گر خبری استفاده شود (Chrisensson, 2006).

بهرامیان (۱۳۸۹) رسانه‌های همگانی را به شکل ذیل تقسیم بندی نموده است:

- ✓ رسانه‌های چاپی مانند: روزنامه، مجله و کتاب.
- ✓ رسانه‌های پخش شونده مانند: رادیو، تلویزیون، متن‌نما و سیستم صوتی عمومی.
- ✓ رسانه‌های کمپیوتری: مانند انترنت و بانک اطلاعاتی.
- ✓ رسانه‌های روی بازار مانند: پوسترهای تبلیغاتی روی جاده‌ها (بیلبوردها) و تابلوهای روی

جاده (نییل، ۱۳۹۵).

منظور از رسانه‌های چاپی، رسانه‌هایی استند که به شکل تصویری یا نوشتاری، بر سطوح مختلف، چاپ می‌شوند. این نوع از رسانه‌ها، در واقع یک نوع از ارتباطات جمعی محسوب می‌شوند. رسانه‌های چاپی، زیرمجموعه رسانه‌های دیداری استند. رسانه‌های چاپی مطالب گوناگونی مانند خبر، مقاله، تبصره، گزارش، داستان، اشعار و مطالب سرگرم‌کننده را در قالب انواع روزنامه، مجله و سایر گونه‌های جراید و نشریات در اختیار مخاطبان‌شان قرار می‌دهند (قندی، ۱۳۸۴: ۱۹-۲۴).

چاپ

واژه چاپ از کلمه انگلیسی (Press) گرفته شده است که در زبان فارسی به مفهوم نقش بستن، داغ، لکه، اثر، طبع و غیره به کار رفته است. چاپ یا طبع به مفهوم وسیع آن عبارت از مطالب و مواد چاپ شده است و به مفهوم محدود و خاص آن در انتشارات مطبوعات موقوته مانند روزنامه‌ها، مجله‌ها، سال‌نامه‌ها و کتاب به کاربرده می‌شود. تخنیک یا هنر چاپ عبارت از کاربرد مجموع وسایل تخنیکی و تکنیک آن می‌باشد که به کمک آن‌ها زمینه چاپ هم‌گون، یک‌سان و یک‌دست متن و تصاویر فراهم می‌گردد. چاپ می‌تواند روی کاغذ و هر مواد دیگر صورت گیرد.

اختراع ماشین چاپ توسط گوتنبرگ آلمانی در قرن پانزدهم موجب شد، تا انسان علاوه بر ارتباط مستقیم، به ارتباط نوشتاری دست یابد و با آغاز این مرحله، بشر به عصر کتابت یا عصر گوتنبرگ وارد شد. رشد و توسعه رسانه‌های چاپی باعث تغییرات عظیم در جوامع اروپایی و بعدها در دیگر جوامع و قاره‌ها گردید (فانوس، ۱۳۹۲).

بر اساس دیدگاه مارتین لوتر (۱۳۸۴) چاپ رهایی نوع دوم بشر، از جهل بود. چاپ این امکان را فراهم ساخت که اندیشه‌ها با سرعت و سهولت تمام، به میان همه مردم برده شود. توسعه صنعت چاپ در پخش اندیشه‌ها و آگاهی انسانی تحول بزرگی را پدید آورد. به همین سبب نخستین اصطلاحی که به طور کلی شناخت آزادی بیان باشد، از واژه چاپ یا طبع اقتباس گردید. با ترویج صنعت چاپ روشن‌فکران، نویسندگان و سایر علما و دانشمندان توانستند به طور مستقیم افکار و نظریات خود را از طریق نشر کتاب و سایر مطبوعات در اختیار عامه مردم بگذارند. با مطالعه کتاب زمینه درک و معرفت افراد جامعه بشری مهیا گردید و تحولات مؤثری در عرصه‌های حیات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی

پوهنمل اسد الله آریا

رونما گردید. چاپ نقشه‌های مختلف جغرافیایی و نشر نظریات راجع به گره‌ی زمین امکان آن را میسر ساخت، تا افراد شجاع به تشویق و حمایت بعضی از دولتمردان به جهان‌گردی و سیاحت پردازند، اوقیانوس‌ها را بیمایند و از موجودیت قاره‌ها و سرزمین‌های جدید اطلاعات درست بدست بیارند. مارشال مک لوهان^۹ جامعه‌شناس معروف کانادایی در مورد تأثیر وسایل ارتباط جمعی به-خصوص مطبوعات در اثر معروف خویش تحت عنوان «کهکشانشان گوتنبرگ»^{۱۰} که در سال ۱۹۶۲ میلادی به چاپ رسیده است می‌نویسد: «کشف حروف الفبای زبان صوتی، توازن زندگی ابتدائی و قبیلوی بشری را برهم زده که منجر به برتری حس باصره نسبت به حواس دیگر گردید. الفبای زبان صوتی باعث شد که بشر بتواند مفاهیم را ملفوظ و قابل تبیین بسازد که در نتیجه قدرت تجزیه و تحلیل و سپس تجرید و تعمیم مفاهیم به میان آید» (سعید، ۱۳۸۷: ۲۱).

رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا

ولایت کاپیسا که در شمال شرق پایتخت افغانستان موقعیت دارد، در دانش و هنر همیشه زبان‌زد خاص و عام بوده که در این میان در عرصه رسانه‌داری نیز فعالیت‌های چشم‌گیری داشته است. ولایت کاپیسا دارای نشریه‌های چاپی، رادیو و تلویزیون، نمایندگی‌های اتحادیه ملی ژورنالیستان افغانستان، شورای عالی ژورنالیستان و فدراسیون ملی ژورنالیستان افغانستان می‌باشد. در این مبحث تنها، بخش رسانه‌های چاپی و علل رکود آن‌ها به‌طور مختصر معرفی گردیده است.

هفته‌نامه کاپیسا (دولتی)

این هفته‌نامه در سال ۱۳۶۶ خورشیدی تأسیس گردیده که سرانجام در نتیجه جنگ‌های داخلی از نشر باز ماند. این نشریه مجدداً دوباره در سال ۱۳۸۱ خورشیدی به ابتکار داکتر محمداکرم خاموش رییس اطلاعات و فرهنگ همان زمان کاپیسا به نشرات آغاز نمود. این نشریه در حال حاضر به صاحب امتیازی ریاست اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا و مدیرمسئولی عبدالمتین وفا، فعالیت‌های نشراتی اش را ادامه می‌دهد.

ماهنامه کاپیسای بزرگ

این ماهنامه در سنبله سال ۱۳۸۵ خورشیدی مطابق سپتمبر ۲۰۰۶ میلادی منیث ارگان نشراتی انجمن کاپیسای باستان به صاحب امتیازی رسول رهین در ولایت کاپیسا شروع به فعالیت نمود. این نشریه بیشتر به موضوعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تاریخی می‌پرداخت. پیشینه تاریخی کاپیسا و معرفی شهدا از موضوعات نشراتی دیگر آن بود.

این نشریه در سایز A۳ تنظیم و معمولاً در ۶ صفحه به چاپ می‌رسید. ماهنامه فوق برای چندین سال فعالیت داشته و گاهی توقف‌های نشراتی را نیز شاهد بوده و مدیران مسؤول آن تغییر نموده اند. طوری که از شواهد پیداست این نشریه در حال حاضر در ولایت کاپیسا چاپ نمی‌شود و ممکن علت‌های مختلفی وجود داشته که محققان تا هنوز نتوانسته اند به آن پی‌ببرند.

گاهنامه صلح باوران

این نشریه منیث وسیله نشراتی مرکز صلح پوهنتون البیرونی بعد از هرچند ماه، یک‌بار انتشار می‌یافت. نخستین شماره آن در تابستان ۱۳۹۷ خورشیدی زیور چاپ پوشیده بود. در این نشریه موضوعات مختلف علمی، اجتماعی و فرهنگی پیرامون صلح و حل منازعات در یک محیط اکادمیک از طرف دانشجویان انتشار می‌یافت. آخرین شماره این نشریه در بهار سال ۱۳۹۹ خورشیدی انتشار یافته است.

فصل‌نامه علمی - تخصصی ارمغان صلح

نخستین شماره فصل‌نامه علمی - تخصصی ارمغان صلح در بهار سال ۱۳۹۷ خورشیدی از طرف مرکز صلح پوهنتون البیرونی انتشار یافت. این مجله در سایز A۵ و قطع وزیری با پستی رنگه انتشار یافته است. فصل‌نامه ارمغان صلح مقاله‌های علمی - تحقیقی استادان پوهنتون البیرونی را در مورد صلح در محیط پوهنتون چاپ و نشر می‌نمود. صاحب امتیاز آن مرکز صلح پوهنتون البیرونی تذکر یافته و مدیرمسؤول آن ابتدا رویدا احمدی و سپس منیر یمین و ویراستاران آن احمد جاهد مشتاق و فردین عیار بوده اند. به دنبال خروج نیروهای امریکایی از افغانستان و حاکمیت مجدد امارت اسلامی، نشریه و

پوهنمل اسد الله آریا

فصل نامه مربوط به مرکز صلح پوهنتون البیرونی که از سوی خارجی‌ها حمایت و تمویل می‌گردید نیز از نشر باز ماندند.

هفته‌نامه عصر تمدن

هفته‌نامه عصر تمدن در ولایت کاپیسا، حصه اول کوهستان در سال ۱۳۸۹ خورشیدی با صاحب امتیازی داکتر عبدالله نصرت، مدیرمسئولی آقابچه شیدا و معاونیت حلیم اکبری تأسیس گردید. این هفته‌نامه در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و ادبی با تیراژ ۱۰۰۰ نسخه در هفته چاپ و نشر می‌گردید. این هفته‌نامه به دلیل مشکلات مالی دیگر چاپ و نشر نمی‌گردد.

مجله علمی - تحقیقی البیرونی

مجله علمی - تحقیقی البیرونی در سال ۱۳۹۵ هجری شمسی به صاحب امتیازی پوهنتون البیرونی، نخستین شماره‌اش را به زیور چاپ آراسته ساخت. هیأت تحریر مجله علمی - تحقیقی البیرونی متشکل از اساتید بلند رتبه پوهنتون البیرونی بوده که با داشتن مدارک تحصیلی دوکتورا و ماستر و در ضمن داشتن مقالات علمی - تحقیقی در ژورنال‌های معتبر بین‌المللی، وظیفه بررسی مقالات و تصویب چاپ آن‌ها را در این مجله به عهده دارند.

محتوای مجله علمی - تحقیقی البیرونی را مقالات علمی اساتید پوهنتون البیرونی و سایر پوهنتون‌های افغانستان، در بخش‌های علوم اجتماعی و علوم طبیعی، به زبان‌های ملی کشور و هم‌چنان زبان‌های انگلیسی و عربی تشکیل می‌دهد که بیشتر به مقصد ترفیحات علمی آن‌ها در این مجله چاپ و نشر می‌گردد.

مجله دانش پژوهان

مجله دانش پژوهان منحیث پروژه عملی سال چهارم محصلین دیپارتمنت مطبوعات، پوهن‌خ‌ی ژورنالیزم، پوهنتون البیرونی در مضمون مجله‌نگاری با نظارت و رهنمایی استاد مضمون مربوطه پوهنمل اسدالله آریا برای نخستین بار در سال ۱۳۹۳ خورشیدی با شعارهای « نیاز ما؛ آموزش مسلکی^{۱۱} » و « آموزش مبتنی بر نتیجه^{۱۲} » زیور چاپ یافته است.

مهم‌ترین هدف از راه‌اندازی این برنامه بزرگ کار عملی، همانا آموزش مسلکی مبتنی بر نتیجه برای دانش‌جویان رشته مطبوعات بوده تا بعد از فراغت از پوهنتون، بتوانند با اعتماد به نفس بیشتر در کارزار رقابت مارکیت عرض اندام نموده و در رسانه‌های مختلف وظایف مهم و در شأن دانش تخصصی که فرا گرفته‌اند را عهده‌دار شوند. محتوای این مجله شامل اخبار، مقالات، تبصره‌ها، اشعار و نکته‌های سودمند و سرگرم‌کننده بوده که در برگیرنده عرصه‌های اجتماعی، ورزشی و فرهنگی، با چاپ تمام رنگی و قطع حدود رحلی، مطالب وزینی را به نشر سپرده است. با وجود مشکلات مالی و عدم حمایت مالی از جانب پوهنتون و سایر نهادهای حامی رسانه‌ها در کشور، این مجله کماکان با مصرف شخصی دانش‌جویان، چاپ و نشر می‌گردد.

طرح و اجرای تحقیق

نوع تحقیق حاضر به لحاظ هدف کاربردی و از نگاه ماهیت هم توصیفی - تحلیلی می‌باشد. پژوهش توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آن توصیف کردن شرایط، اشیا، امور یا پدیده‌ها مورد بررسی است. اجرای تحقیق توصیفی می‌تواند صرفاً برای شناخت بیشتر شرایط موجود یاری دهد. روش‌های مورد استفاده در تحقیقات توصیفی تحلیلی عبارت‌اند از: شبیه‌سازی، مطالعه به وسیله پرسش‌نامه تشکیل جلسه‌هایی با افراد متخصص و نظایر آن‌ها می‌باشد (مشتاق، ۱۳۹۶: ۹).

به‌منظور جمع‌آوری داده‌ها از روش آمیخته یا مختلط^{۱۳} و به طور مشخص از طرح تشریحی تحقیق استفاده شده است. براساس نظر کرسول و کلارک^{۱۴} (۲۰۰۷) طرح تشریحی یک روش دو مرحله‌ای شیوه‌ی مختلط است که مرحله اول آن شامل جمع‌آوری، تجزیه و تحلیل داده‌های کمی بوده، در حالی که مرحله دوم آن شامل جمع‌آوری و تجزیه داده‌های کیفی می‌باشد. در طرح مختلط، ابتدا داده‌های کمی با استفاده از پرسش‌نامه‌ها جمع‌آوری گردیده و سپس برای تشریح و توضیح همه جانبه آن‌ها، داده‌های کیفی از طریق مصاحبه‌ها جمع‌آوری می‌شوند. با استناد به گفته‌های کاراسیلی و

پوهنمل اسد الله آریا

گرین^{۱۵} (۱۹۹۷)، از روش آمیخته به خاطر سه هدف عمده در عرصه‌ی تحقیق استفاده می‌شود. اهداف یاد شده عبارت‌اند از: آزمایش موجودیت سازش و توافق میان یافته‌ها از طریق اسباب و ابزارهای متفاوت، روشن‌سازی و تشریح یافته‌ها از طریق یک روش و شیوه به کمک یافته‌های متعلق به روش یا شیوه‌ی دیگر و سومی هم شرح دادن این که چگونه یافته‌های یک شیوه بر نتایج شیوه‌های بعدی و یا هم بر نتایج استنباط شده از نتایج موجود، تأثیرات خود را می‌گذارد (سروری، ۱۳۹۷: ۳۰).

برای تحلیل و تجزیه داده‌های کمی از ابزار و وسایل احصایی برای علوم اجتماعی (SPSS) استفاده شده است در حالی که برای تجزیه داده‌های کیفی، روش تحلیل محتوا، تعبیر و تفسیر کردن به کار برده شده است. ابزارهای تحقیق شامل پرسش‌نامه‌های کمی و کیفی، وسایل ضبط صدا، وسایل عکاسی و فلم‌برداری و فناوری‌های متفاوت قابل استفاده برای جمع‌آوری معلومات و داده‌ها از بخش‌ها و عرصه‌های متفاوت می‌باشد. از آنجایی که انجام مصاحبه‌های عمیق یکی از متداول‌ترین روش‌های تحقیق کیفی در پژوهش‌های علمی محسوب می‌گردد؛ بناءً برای دریافت نتایج کیفی این مطالعه از روش مصاحبه استفاده به عمل آمده و برای تجزیه و تحلیل آن از روش تحلیل محتوا کار گرفته شده است. تحلیل محتوا روشی است که به منظور دستیابی به ویژگی‌های مختلف پیام، دیدگاه-ها، اندیشه‌ها و آثار پیام به کار می‌رود (عزتی، ۱۳۸۳).

پیش‌گامان و دانش‌مندان عرصه‌ی تحقیق، مصاحبه را یکی از روش‌هایی دانسته‌اند که امکان دریافت پاسخ در آن بیش از روش‌های دیگر است، زیرا در هنگام مصاحبه امکان تحریک آزمودنی برای دادن پاسخ وجود دارد و نیز می‌توان در صورت ابهام با توضیح بیشتر موضوع را روشن ساخت (احمدی، ۱۳۸۹: ۳۱۹).

تحلیل گفتمان^{۱۶} که در زبان فارسی به سخن‌کاوی، تحلیل و ارزش‌یابی کلام، تحلیل، تعبیر، واکاوی گفتار و بیان نیز ترجمه شده است که یک گرایش مطالعاتی بین‌رشته‌ای در علوم اجتماعی محسوب می‌گردد (KB Jensen, N.W. Jankowsk, 1991). این گرایش به دلیل بین‌رشته-

پوهنمل اسد الله آریا

ای بودن، خیلی زود به عنوان یکی از روش‌های کیفی در حوزه‌های مختلف علوم سیاسی، علوم اجتماعی، ارتباطات، روان‌شناسی و زبان‌شناسی انتقادی مورد استقبال واقع شد (فرکلاف، ۱۹۴۱). در این مطالعه علمی، پژوهش‌گران عوامل رکود رسانه‌های چاپی را در ولایت کاپیسا، ارزیابی کرده‌اند. در مجموع ۱۰۰ پرسش‌نامه جهت جمع‌آوری داده‌های کمی میان دست‌اندرکاران رسانه‌های چاپی و ژورنالیستان ولایت کاپیسا، توزیع گردیده و هم‌چنان، مصاحبه‌های محدود همراه با رییس اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا و مسوولین برخی از رسانه‌های چاپی، جهت به‌دست آوردن داده‌های کیفی صورت گرفته است. داده‌های کیفی در این تحقیق با استفاده از نرم افزار MAXQDA و براساس نظریه زمینه^{۱۷} در سه بخش کودهای باز، بسته و انتخابی تحلیل و بررسی گردیده است.

چارچوب نظری تحقیق

چارچوب نظری مبنایی است که تمام تحقیق بر مبنای آن اجرا می‌شود. این چارچوب یک شبکه منطقی، توسعه یافته، توصیف شده و کامل بین متغیرهایی است که از طریق فرایندهایی مانند: مصاحبه، مشاهده و بررسی ادبیات موضوع فراهم آمده است (حبیبی، ۱۳۹۸). نظریه که در این تحقیق از آن استفاده گردیده است، عبارت از نظریه استحکام یا تأثیر محدود رسانه می‌باشد. سابقه نظریه استحکام به تحقیق الیهو کاتر^{۱۸}، برلسون و لازارسفلد به دهه ۱۹۴۰ میلادی در امریکا باز می‌گردد. فرضیه اصلی این نظریه بر آن استوار است که اثرگذاری رسانه‌ها برای سمت و سو بخشیدن افکار عامه و جریان سازی، به تنهایی با استفاده از ابزار رسانه ممکن نیست و رسانه‌ها نمی‌توانند در رفتار و نگرش مخاطبان خود تغییرات بنیادین به وجود آورند، بلکه تنها می‌توانند به صورت محدود به آن‌ها استحکام ببخشند و برای اثرگذاری باید زمینه از پیش مهیا شده باشد تا این اثر صورت پذیرد (آذرخش و رحمانیان، ۱۳۹۲: ۶۷). در این نظریه مخاطب پویا در نظر گرفته می‌شود و هم‌چنین این نظریه به پارامترهای غیرارتباطی چون سن، شغل، خانواده، تحصیلات و ... اهمیت زیادی در تأثیر یا عدم تأثیر

17 Grounded Theory

18 Elihu Katz

پوهنمل اسد الله آریا

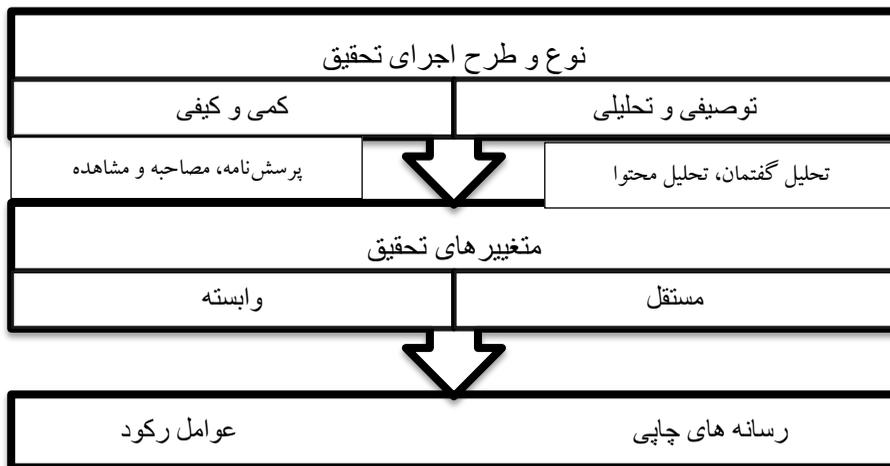
پیام‌های ارتباطی می‌دهد (نجفی اسداللهی، ۱۳۸۹: ۷۷). نظریه تأثیر محدود رسانه‌ها^{۱۹} بر تأثیرگذاری بر اطلاعات و معرفت بشر تکیه دارد. در واقع نقش رسانه‌ها را بازسازی زمینه‌های معرفتی و نگرشی افراد می‌داند و هم‌چنین رسانه‌ها نقش تثبیت افکار را برعهده دارند. این نظریه با پویا فرض کردن مخاطب، او را از نظر نوع رسانه، نوع پیام و حوزه پیام دارای حق انتخاب می‌داند (اباصلتیان، ۱۳۹۶).

چارچوب مفهومی تحقیق

چارچوب مفهومی برای توضیح مفاهیم یا متغیرهای کلیدی و روابط بین آن‌ها که نیاز به مطالعه دارند استفاده می‌شود (Camp, 2011). متغیرهای این تحقیق مبتنی بر نوع تحقیق توصیفی و تحلیلی و طرح اجرایی پژوهش به شیوه مختلط (کمی و کیفی) در دو نوع متغیرهای مستقل و وابسته به ارزیابی گرفته شده است. متغیر مستقل این تحقیق رسانه‌های چاپی و متغیر وابسته هم عوامل رکود این دسته از رسانه‌ها می‌باشد.

متغیرهای این تحقیق در جدول زیر چنین به نمایش درآمده است.

نمودار شماره (۱): چارچوب مفهومی تحقیق

یافته‌های تحقیق

به رویت اهداف و پرسش‌های تحقیق، با مرور اسناد و شواهد معتبر علمی، داده‌های جمع آوری شده از طریق مطالعات میدانی که به وسیله پرسش‌نامه محقق در برنامه SPSS مورد تجزیه و تحلیل در قالب جدول‌ها و گراف‌ها قرار گرفته است و در ذیل به توضیحات مفصل هر بخش از داده‌های به دست آمده پرداخته شده است.

توصیف یافته‌های عمومی پاسخ‌گویان

بر اساس نتایج جدول شماره (۱) یافته‌های توصیفی در خصوص پاسخ‌گویان، نشان می‌دهد که از میان ۱۰۰ تن نمونه، ۷۷ تن مرد و ۲۳ تن هم زن بوده‌اند.

جدول (۱) توزیع فراوانی پاسخ‌گویان بر حسب جنسیت

جنسیت	فراوانی	فیصد	فیصدی تجمعی
مرد	۷۷	%۷۷	%۷۷
زن	۲۳	%۲۳	%۱۰۰
کل	۱۰۰	%۱۰۰	

مأخذ: استخراج و پردازش نگارنده از پرسش‌نامه پیمایش میدانی

با توجه به آمارهای جدول فوق، جامعه نمونه را که مسئولین رسانه‌ها و ژورنالیستان ولایت کاپیسا بوده‌اند تشکیل داده‌اند؛ از هر دو قشر جامعه هم مردان و هم زنان در این نظرسنجی شرکت کرده‌اند.

جدول شماره (۲) توضیح فراوانی پاسخ‌گویان برحسب میزان تحصیلات

میزان تحصیلات	فراوانی	فیصدی	فیصدی تجمعی
بکلوریا	۳۴	٪۳۴	٪۳۴
لیسانس	۳۹	٪۳۰	٪۷۳
ماستر	۱۸	٪۱۸	٪۹۱
داکتر	۹	٪۹	٪۱۰۰

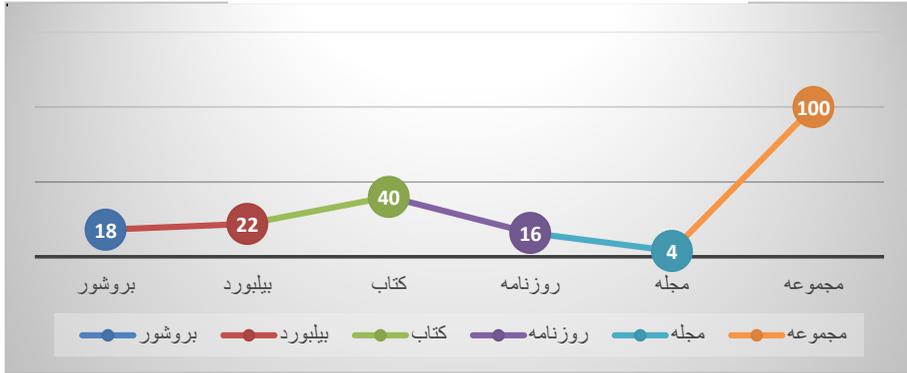
مأخذ: استخراج و پردازش نگارنده از پرسش‌نامه پیمایش

هم‌چنان طوری که در جدول شماره (۲) مشاهده می‌گردد، میزان تحصیلات پاسخ‌دهندگان شامل بکلوریا ۳۴ تن، لیسانس ۳۹ تن، ماستر ۱۸ تن و در نهایت ۹ تن هم داکتر می‌باشند.

تحلیل یافته‌های توصیفی در خصوص اجزای مؤلفه رسانه‌های چاپی قابل دسترس در کاپیسا

نتایج توصیفی حاصل از متغیرهای مؤلفه رسانه قابل دسترس در ولایت کاپیسا بوده که ۴۰ فیصد از پاسخ‌دهنده‌گان کتاب را انتخاب نموده‌اند که در گزینه بیش‌ترین قرار گرفته‌اند. سایر گزینه‌ها هم روزنامه‌ها ۱۶ فیصد، مجله ۴ فیصد، بیل‌بورد ۱۸ فیصد و در نهایت بروشور هم ۱۸ فیصد قابل دسترس برای شهروندان ولایت کاپیسا بوده است.

نمودار شماره (۲) رسانه‌های چاپی قابل دسترس در ولایت

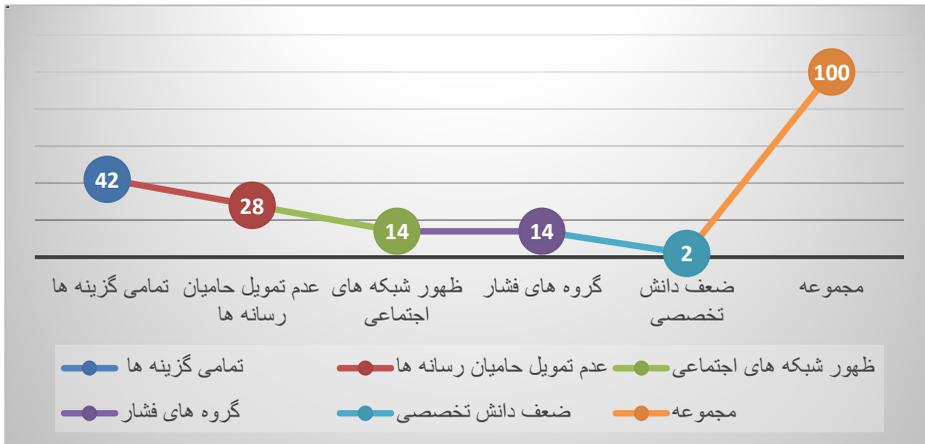

مأخذ: استخراج و پردازش نگارنده از پرسش‌نامه پیمایش

تحلیل یافته‌های توصیفی در خصوص اجزای مؤلفه رکود رسانه‌های چاپی در کاپیسا

نتایج توصیفی حاصل از متغیرهای مؤلفه عوامل رکود رسانه‌های چاپی می‌باشد که ۴۲ فیصد از پاسخ دهندگان در گزینه زیاد قرار گرفته اند؛ در میان متغیرها، حد اکثر پاسخ مربوطه به متغیر، تمامی گزینه‌ها بوده که نشان دهنده آن است که عوامل مختلفی چون: ظهور شبکه‌های اجتماعی، عدم تمویل حامیان رسانه‌ها، دخالت گروه‌های فشار و در نهایت ضعف دانش مسلکی و تأثیر منفی آن بر اداره و مدیریت این دسته از رسانه‌ها سبب گردیده تا سیر نزولی‌شان را بپیمایند.

نمودار شماره (۳) عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا

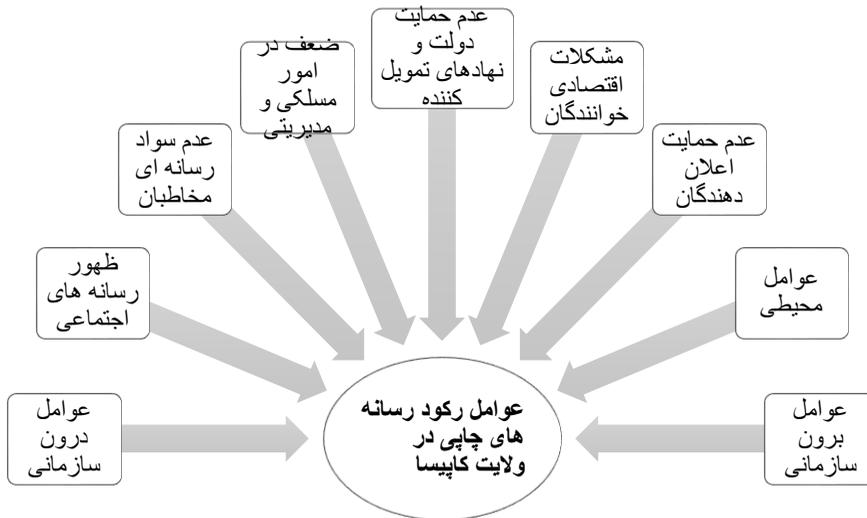

مأخذ: استخراج و پردازش نگارنده از پرسش‌نامه پیمایش

طوری که در نمودار فوق دیده می‌شود عوامل متعددی در رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا دخیل بوده‌اند.

جهت تبیین بیشتر موضوع مدل استفاده و رضایت با توجه به نتایج بدست آمده در این تحقیق چنین به‌نمایش درآمده است.

نمودار شماره (۵) عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا

یافته‌های کیفی پژوهش

در این پژوهش با توجه به نمونه‌گیری انتخابی، با ریس اطلاعات و فرهنگ، برخی مسوولین رسانه‌های چاپی و ژورنالیستان ولایت کاپیسا مصاحبه نیمه ساختاریافته انجام یافته که با رضایت آنها اسامی‌شان نیز برای مستند ساختن هرچه بیشتر این مطالعه در این مبحث ذکر گردیده است.

مفاهیم اصلی که از جواب‌های مصاحبه شونده‌گان حاصل گردیده زیر چتر دو هدف تحلیل و خلاصه گردیده است که این اهداف عبارت اند از: دست‌رسی استفاده و رضایت از رسانه‌های چاپی و بررسی عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا بوده که هر بخش آن در زیر آورده شده است.

دست‌رسی، استفاده و رضایت از رسانه‌های چاپی

یکی از ویژگی‌های رسانه‌ها همانا در دسترس بودن آنها می‌باشد که در این مورد اکثر پاسخ دهنده‌گان از عدم دست‌رسی به رسانه‌های چاپی شکایت داشته‌اند.

پوهنمل اسد الله آریا

محمد اشرف بیان گزارشگر رادیو ندای حقیقت در ولایت کاپیسا در مورد چنین اظهار داشت: «از آنجایی که در ولایت کاپیسا دسترسی به رسانه‌های چاپی ندارم بناءً از نسخه‌های آنلاین آن‌ها استفاده می‌نمایم». وی همچنان عدم دسترسی، مشکلات اقتصادی، بی‌سوادی مردم و ظهور رسانه‌های اجتماعی را از جمله عوامل عمده رکود مطبوعات می‌داند (بیان، ۱۴۰۲).

محمد آغا الهام، استاد پوهنتون البیرونی، شاعر و از فعالان عرصه فرهنگ و رسانه، اشتراک‌کننده‌ی دیگری در این بحث بود که به آینده‌ی رسانه‌های چاپی در افغانستان نظر به شرایط موجوده خوشبین نیست. وی می‌گوید: «در ولایت کاپیسا و به‌ویژه در ولسوالی حصه اول و دوم کوهستان، شهروندان به رسانه‌های چاپی مخصوصاً روزنامه و مجله دسترسی ندارد و چالش‌هایی چون عدم حمایت نهادهای حامی رسانه‌ها، تجار ملی و غیر تخصصی بودن بسیاری از ژورنالیستان شاغل در رسانه‌ها و اقتصاد ضعیف شهروندان، سبب شده تا رسانه‌های چاپی در این محل رشد فزاینده نداشته و روز به روز به رکود مواجه شوند». با وجودی که رسانه‌های چاپی از مزایای خوبی چون دوام، مستندبودن و قابلیت استفاده در هر زمان را دارند؛ با آن‌هم عوامل فوق سبب گردیده تا چالش‌هایی فرا راه‌شان قرار گیرد (الهام، ۱۴۰۳).

عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا

با توجه با پرسش‌های تحقیق که بر اساس اهداف این پژوهش ترتیب گردیده، پژوهشگران، پرسش اصلی و اساسی این مبحث را با کریم‌الله وثیق، رییس اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا مطرح ساخته که در این مورد چنین اظهار نظر نمودند: «جراید و نشریات منعیث وسایل مهم اطلاع‌رسانی نقش ارزنده‌ای در آگاهی بخشی عمومی داشته که متأسفانه در این اواخر سیر نزولی‌شان را در ولایت کاپیسا می‌پیمایند. عدم سواد رسانه‌ای، مشکلات اقتصادی شهروندان در تهیه و خرید نشریات و ظهور شبکه‌های اجتماعی می‌تواند مسبب اصلی رکود این دسته از رسانه‌های همگانی در ولایت کاپیسا باشد». وی از طرحی خیر داد که در آن ریاست اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا با همکاری اتحادیه ژورنالیستان آزاد افغانستان، تجار ملی و سایر نهادهای حامی رسانه‌ها تلاش دارند تا به این معضله رسیدگی نمایند.

این درحالیست که ریاست اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا تنها یک نشریه را چاپ و نشر نموده که برای شهروندان ولایت کاپیسا، اصلاً بسنده نیست.

محمد دلشاد حلیم اکبری معاون هفته‌نامه عصر تمدن که در ولایت کاپیسا نشرات داشت، در پاسخ به این سوال که عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا چه بوده می‌تواند؟ چنین پاسخ دادند: «عوامل متعددی در سیر نزولی رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا می‌تواند دخیل باشد که عمده‌ترین آنان عبارت اند از: عدم حمایت نهادهای دولتی، تجار ملی و نهادهای حامی رسانه‌ها؛ مشکلات اقتصادی رسانه‌ها در امر چاپ و توزیع، گرایش جوانان به شبکه‌های اجتماعی، بحران در ترویج فرهنگ مطالعه، عدم نشر مجلات از سوی ریاست اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا و در نهایت عدم تخصص مسلکی در قسمت صفحه آرایی و دیزاین سبب شده تا این دسته از رسانه‌ها به رکود مواجه گردند» (حلیم اکبری، ۱۴۰۳).

پس از انجام تجزیه و تحلیل و طبقه‌بندی داده‌ها و پایان مرحله کودگذاری، نتایج حاصله از این تحقیق در جدول زیر چنین به نمایش درآمده است.

جدول شماره (۳) عوامل رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا

رردیف	کودهای باز	کودهای محوری	کودهای انتخابی
۱	عدم سواد رسانه‌ای	عوامل درون سازمانی	ضعف در طراحی، صفحه‌آرایی و عدم توجه به خواست خواننده‌گان، ضعف در مهارت‌های ارتباطی، ضعف مدیریتی و غیر حرفه‌ای بودن کارمندان
۲	عدم حمایت مالی - نهاد‌های رسانه‌ای		
۳	مشکلات در قسمت هزینه چاپ		
۴	عدم حمایت خوانندگان		
۵	عدم حمایت نهاد‌های رسانه‌ای	عوامل برون سازمانی	عوامل محیطی
۶	گروه‌های فشار		
۷	ظهور شبکه‌های اجتماعی	تنوع، سرعت و فیدبک به موقع، دسترسی، استفاده و رضایت	ضعف مدیریتی

مناقشه

گمانه زنی‌های ابتدایی تحقیق که توسط محققین به عنوان پیش فرض مطرح نموده بوند، حاکی از سیر نزولی رسانه‌های چاپی را در ولایت کاپیسا بیان داشته بود که در نهایت یافته‌های این پژوهش گواه بر این مدعا گردید. یافته‌های این پژوهش بیشتر موافق با تیوری تأثیر محدود رسانه^{۲۰} می‌باشد. نتایج این

پوهنمل اسد الله آریا

تحقیق علمی نقش کمرنگ و ضعیف رسانه‌های چاپی بر رشد فرهنگی دانش‌جویان پوهنتون البیرونی را نشان می‌دهد. ورود رسانه‌های نوین به جهان ارتباطات و علاقه‌مندی روزافزون جوانان، مخصوصاً محصلان در افغانستان به شبکه‌های اجتماعی، سبب گردیده تا نقش رسانه‌های چاپی مخصوصاً روزنامه و مجله و تأثیر آنها در ابعاد مختلف زندگی به‌ویژه بر رشد فرهنگی ضعیف و کمرنگ باشند. در نقطه‌ی مقابل نظریه تأثیر محدود رسانه قرار دارد که پیش‌فرض این تحقیق را پشتیبانی می‌کند. نظریه تأثیر محدود رسانه‌ها بر تأثیرگذاری بر اطلاعات و معرفت بشر تکیه دارد. در واقع نقش رسانه‌ها را بازسازی زمینه‌های معرفتی و نگرشی افراد می‌داند و هم‌چنین رسانه‌ها نقش تثبیت افکار را برعهده دارند. این نظریه با پویا فرض کردن مخاطب، او را از نظر نوع رسانه، نوع پیام و حوزه پیام دارای حق انتخاب می‌داند (اباصلتیان، ۱۳۹۶).

امروزه رسانه‌های اجتماعی کاربرد زیادی پیدا کرده است و اثرات مثبت و منفی بسیاری بر زندگی افراد می‌گذارد که بعضی افراد از این اثرات آگاهی ندارند. یکی از تأثیرات منفی شبکه‌های اجتماعی به مقایسه کردن جوانان با یکدیگر مربوط می‌شود. شخصیت‌های دیجیتالی افرادی که در شبکه‌های اجتماعی وجود دارند به طرز چشم‌گیری با شخصیت و هویت واقعی آنها متفاوت است. بر اساس تحقیقات دانشمندان، یکی از معایب اصلی شبکه‌های اجتماعی، منحرف کردن زندگی روزمره است. اکثریت مردم نمی‌گذارند یک ساعت از به روزرسانی شبکه‌های اجتماعی آنها بگذرد و مدام آنها را به روزرسانی می‌کنند. بنابراین، به جای این که بر روی کار، خانواده و دروس شان تمرکز کنند، بیشتر وقت خود را صرف به روزرسانی وضعیت، عکس یا سرفصل‌های شان می‌کنند. اگرچه شبکه‌های اجتماعی می‌توانند به مردم کمک کنند و باعث رشد آنها شوند، اما در عین حال می‌تواند باعث حواس‌پرتی آنها هم گردند.

حالا که در این مساله پارادوکس دیده می‌شود، پس نیاز جدی احساس می‌شود تا دامنه‌ی تحقیقات در این زمینه وسیع‌تر شده و ابعاد مختلف این مسایل به بررسی و کنکاش گرفته شود.

پوهنمل اسد الله آریا

مثلاً با آن که دیده می‌شود کاربران رسانه‌های اجتماعی در وهله نخست به اخبار دست می‌یابند اما با آن هم به اطلاعات آن وحتى به تبلیغات بازرگانی منتشر شده از طریق میکرو بلاگ‌ها به دیده شک می‌نگرند.

نبود یک قانون مشخص برای سایبر ژورنالیزم در افغانستان و همین‌طور ازدیاد صفحات جعلی و خراب کارانه در فیسبوک، تلگرام، یوتیوب وانستاگرام باعث گردیده تا نتوانند به‌عنوان رسانه‌های با اعتبار در میان کاربران رسانه‌های اجتماعی در افغانستان عرض اندام کنند. از جانب دیگر رسانه‌های چاپی مخصوصاً روزنامه‌ها و مجله‌ها در ولایت کاپیسا و اکثر ولایات کشور روند نزولی‌شان را می‌پیمایند. ضعف اقتصادی و عدم حمایت مالی حامیان رسانه‌ها، گرانی کاغذ و ضعف سواد رسانه‌ای در ولایت کاپیسا و در نهایت ظهور شبکه‌های اجتماعی و گروه‌های فشار سبب رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا و در حقیقت افغانستان می‌باشند. با وجودی که پرستیژ و حیثیت رسانه‌های چاپی به‌ویژه در بخش منابع علمی - تحقیقی و خبری به‌طور کلی در جهان و مخصوصاً در افغانستان نسبت به سایر رسانه‌ها در سطح بالایی قرار دارد اما عواملی چون بی‌سوادی، مشکلات مالی، تیراژ کم، عدم دسترسی و تعطیل شدن برخی از رسانه‌های چاپی سبب گردیده تا به رکود مواجه گردند.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های این پژوهش که از روش آمیخته (کمی و کیفی) بدست آمده و در ضمن مناقشه‌ای که در تحلیل نتایج و تفسیر داده‌ها مشاهده می‌شود چنین استنباط می‌گردد که رسانه‌های چاپی سیر نزولی‌شان را در ولایت کاپیسا می‌پیمایند.

با وجود گذشت بیش‌تر از یک‌قرن از ورود مطابع سنگی، چاپ و نشر کتاب و جراید در کشور، ضعف اقتصادی و عدم حمایت مالی حامیان رسانه‌ها، گرانی کاغذ و ضعف سواد رسانه‌ای در ولایت کاپیسا و در نهایت ظهور شبکه‌های اجتماعی و گروه‌های فشار سبب رکود رسانه‌های چاپی در ولایت کاپیسا و در حقیقت افغانستان می‌باشد. چالش‌های چون بی‌سوادی مردم در سطح ولایت، مشکلات مالی هم در نهادهای رسانه‌ای و هم مخاطبان، تیراژ کم، عدم دسترسی به رسانه‌های چاپی،

بی‌علاقه‌گی محصلین به مطالعه، مخصوصاً روزنامه‌ها و مجلات و تعطیل شدن برخی مطابع در دفاتر رسانه‌های چاپی، سبب گردیده تا این دسته از رسانه‌ها، به رکود و زوال مواجه گردند.

ورود رسانه‌های نوین به جهان ارتباطات و علاقه‌مندی روزافزون جوانان، مخصوصاً محصلین در افغانستان به شبکه‌های اجتماعی، سبب گردیده تا نقش رسانه‌های چاپی مخصوصاً روزنامه و مجله و تأثیر آنها در ابعاد مختلف زندگی به‌ویژه در جذب خوانندگان، ضعیف و کم‌رنگ باشد. در کشور ما که سالیان متمادی دست‌خوش حوادث گوناگون سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بوده با آن هم سالیان متمادی رسانه‌ها به حیث ابزار انتقال‌دهنده فرهنگ بیگانه‌گان به کار می‌رفت؛ طوری که در سالیان اخیر که از یک‌سو رسانه‌ها و وسایل ارتباط جمعی ارزان و فراوان شدند و از سوی دیگر هم تهاجم فرهنگی بر این کشور سیطره شوم خود را گسترانیده بود. کثرت رسانه‌ها بیشتر به مقاصد سودجویی و بهره‌وری‌های سیاسی و رویکردهای فرهنگی، غربی‌ها ایجاد گردیده بود؛ قسمی که بیشتر جوانان مخصوصاً محصلان به جای مطالعه کتاب‌های درسی و نشریات چاپی مفید در دام اعتیاد شبکه‌های اجتماعی در انترنت گرفتار شده بودند

در نهایت چنین استنباط می‌گردد که رسانه‌های چاپی در کنار رسانه‌های الکترونیک هم‌چنان نقش براننده‌شان را حفظ نموده و با وجود چالش‌هایی که اخیراً با آن مواجه گردیده‌اند، باز هم در بازار رقابت توانسته‌اند عرض اندام نمایند. اخبار، تولید و دیگر صنایع، با وجود رشد استفاده از رسانه‌های الکترونیک در صنعت تبلیغات، هنوز هم از روش سنتی چاپ استفاده می‌کنند. اگرچه کاهش اندکی در هزینه‌ی تبلیغات مشاهده می‌شود ولی، رسانه‌های چاپی هنوز زنده و پا برجا هستند. تبلیغ‌کننده‌گان هنوز هم از رسانه‌ی چاپی برای تأثیرگذاری بر رفتار مصرف‌کننده در مورد برندها و خدمات استفاده می‌کنند؛ زیرا تأثیر آن، دوام بیش‌تری دارد. مصرف‌کنندگان ممکن است یک بروشور چاپی را چند بار بخوانند اما پس از مطالعه‌ی تبلیغ‌های الکترونیک، به سرعت از آن‌ها عبور خواهند کرد.

مهم‌ترین عامل برای جذب مخاطب به رسانه‌های چاپی، عناصر بصری آن‌ها مثل رنگ، نوع خط، صفحه‌آرایی مناسب می‌باشد؛ زیرا در نگاه اول می‌تواند مخاطب به سوی خود بکشد. رنگ

پوهنمل اسد الله آریا

ابزاری جهت افزودن جذابیت بصری و ساختار منحصر به فرد برای صفحه‌آرایی است؛ از این رو انتخاب رنگ بندی مناسب در صفحه‌آرایی مسئله بسیار مهمی است. روی جلد مجله و کتاب در حکم صورت انسانی است که قرار است خواننده با او هم صحبت شود، بناءً استفاده از نهایت اختلاف آفرینی میان رنگ‌ها در طراحی روی جلد، بیشتر به این سبب است که مخاطب ابتدا از نظر بصری نگاهش در بساط روزنامه و مجله فروشی به سوی نشریه مورد نظرش جلب شود. به همین سبب استفاده از رنگ‌های سبز، سرخ، آبی، نارنجی، زرد، بنفش، سیاه و سفید و انواع دسته‌های متضاد رنگ‌ها، تضاد تاریکی، روشنی و توجه به نسبت سطوح رنگ‌ها و انواع کادربندی رنگه در روی جلد، برای غافل‌گیر کردن نگاه خواننده در بساط روزنامه و مجله فروشی می‌باشد.

گزینه‌های بسیار زیاد و راه‌های گوناگونی برای ترکیب رنگ‌های سفارشی در صفحه‌آرایی سایت، کتاب، مجله و سایر رسانه‌های چاپی وجود دارد. که تمامی این موارد سبب اقتناع خوانندگان گردیده و باعث فروش بیش‌تر محصولات می‌شود.

پیشنهادات

برای این که رسانه‌های چاپی بتوانند نقش بارزشان را در راستای اطلاع‌رسانی، ترویج فرهنگ برتر، رفاه اجتماعی و ارایه راه حل‌ها برای مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در ولایت کاپیسا و افغانستان داشته و هم‌چنان در کنار رسانه‌های الکترونیکی مجهز با فناوری‌های جدید، رقابت نموده و حد اقل پابرجا بمانند؛ پیشنهادات زیر می‌تواند گره‌گشای چالش‌های موجود که فراراه رسانه‌های چاپی قرار گرفته است، باشند.

۱. بخش نشرات و روابط عمومی پوهنتون البیرونی با هم‌کاری پوهن‌خُی ژورنالیزم برنامه‌های ویژه‌ای را تدارک ببینند تا با آگاهی بخشی همه جانبه، محصلین به ارزشمندی رسانه‌های چاپی، پی برده و علاقه‌مند به مطالعه این رسانه‌ها مخصوصاً روزنامه‌ها و مجلات گردند.

۲. بخش نشرات پوهنتون البیرونی با هم‌کاری ریاست اطلاعات و فرهنگ ولایت کاپیسا تلاش جدی نمایند تا رسانه‌های چاپی دولتی مانند: روزنامه‌ها و مجله‌ها را به‌طور رایگان در میان دانش-جویان پوهنتون و شاگردان مکاتب، توزیع نمایند.

پوهنمل اسد الله آریا

۳. مسابقات کتابخوانی به ویژه در بخش سیرت نبوی صلی الله علیه وسلم نیز می تواند کمک خوبی در عرصه رشد فرهنگ مطالعه و گرایش به رسانه های چاپی داشته باشد.
۴. پوهنتون بیرونی باید، در راستای چاپ و نشر مجله دانش پژوهان منحصراً پروژه عملی دیپارتمنت مطبوعات، پوهنمندی ژورنالیزم هم کاری همه جانبه داشته و در راستای فراهم ساختن امکانات و تهیه بودجه برای چاپ آن حداقل یک مرتبه در سال بکوشد.
۵. رسانه های چاپی مخصوصاً در عرصه کار چاپ و نشر روزنامه ها سعی کنند تا از کاغذهای ارزان قیمت و نازک شکری رنگ برای چاپ مطالب شان استفاده نمایند. استفاده از کاغذهای جلا دار و گران بها برای روزنامه ها اقتصادی تمام نمی شود.
۶. مسئولین نهادهای رسانه های چاپی سعی کنند تا با استفاده از آخرین کار شیوه ها، تکنیک - های بازاریابی و برآورده ساختن قناعت اعلان دهنده گان، ثلث صفحه اول و آخر روزنامه و مجله را برای اعلانات تجاری در نظر بگیرند.
۷. قسمی که مشاهده می گردد برخی از مطابع با وجود داشتن توانایی های فنی بالا در قسمت کار با ماشین آلات چاپ دیجیتال، اما در قسمت املا و انشا جداً مشکل دارند که این چالش ها باید با استخدام کارمندان باسواد و مسلکی برطرف شود.
۸. طراحان و دیزاینران رسانه های چاپی باید طوری صفحات نخست را طراحی نمایند که انگار با خواننده قرار است صحبت نماید. استفاده از رنگ هایی که قابلیت جذب مخاطب را از لحاظ روانی به خود دارند باید در صدر کارهای شان قرار دهند.
۹. دولت باید مالیات کمرشکن را از دوش نهادهای رسانه ای، مخصوصاً رسانه های چاپی و مطابع بردارد تا دیگر نیاز نباشد که ناشران برای چاپ داشته های شان به کشورهای همسایه بروند.
۱۰. امضای تفاهم نامه های هم کاری با ریاست اطلاعات و فرهنگ و رادیو - تلویزیون کاپیسا به منظور پوشش همه جانبه خبرها به وسیله اطلاعیه مطبوعاتی به آنها که توسط بخش نشراتی پوهنتون بیرونی اطلاع داده خواهد شد، می تواند کمک بزرگی به رشد و ترقی رسانه چاپی در ولایت کاپیسا مخصوصاً پوهنتون بیرونی داشته باشد.

پوهنمل اسد الله آریا

۱۱. چاپ و نشر مجدد ماهنامه البیرونی در سطح پوهنتون البیرونی به منظور حمایت و رشد رسانه‌های چاپی و هم‌چنان تشویق و ترغیب محصلان به آشنایی و مطالعه رسانه‌های چاپی، پیشنهاد می‌گردد.

منابع

- آریا، اسدالله. (۱۴۰۲). بررسی نقش رسانه‌های چاپی بر رشد فرهنگی محصلین پوهنتون البیرونی. کاپیسا: وزارت تحصیلات عالی و پوهنتون البیرونی.
- آریا، اسدالله؛ عبدالمنیر، فایق. (۱۴۰۲). مطالعه نقش برنامه‌های دینی تلویزیون طلوع بر بهبود رفتار جوانان. مجله علمی-تحقیقی علوم اجتماعی البیرونی، ۱۲۱-۱۳۶.
- اباصلتیان، مهدی. (۱۳۹۶). نظریه استحکام یا تاثیر محدود. پلنفرم پرسنال برندی‌نگ دکتر اباصلتیان: <http://abasaltian.com>.
- احمدی، جاویده (۱۳۸۹). روش تحقیق کتابخانه‌یی و اجتماعی. کابل، افغانستان: انتشارات رسالت.
- امینی، جمشید. (۱۴۰۱). بررسی میزان تأثیرگذاری ارتباطات میان گروهی بر افکار دانشجویان پوهنخی ژورنالیزم پوهنتون البیرونی. مونوگراف مقطع لیسانس. کاپیسا، افغانستان: پوهنخی ژورنالیزم پوهنتون البیرونی.
- ایوبی، سیدمحمدایوب. (۱۳۹۶). مبانی روش تحقیق به زبان ساده. کابل، افغانستان: انتشارات حامد رسالت.
- باختری، منیژه. (۱۳۸۹). جهان دل انگیز خبر. کابل: انتشارات سعید.
- پتان، تواب. (۱۴۰۱). بررسی تأثیرگذاری محتویات رسانه‌های چاپی بر تغییر رفتار جوانان در جامعه. کاپیسا، افغانستان: پوهنخی ژورنالیزم، پوهنتون البیرونی.
- پیکارد، رابرت جی. (۱۳۸۳). اقتصاد رسانه‌ها، مفاهیم و مسایل آن. (مترجم: داوود. حیدری). تهران، ایران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- تامپسون، جان ب. (۱۳۸۰). رسانه و مدرنیته. (مترجم: واحدی). تهران، ایران.
- توحیدی، صدیق‌الله؛ رحمانی، محمد قاسم. (۱۳۸۹). تحلیلی بر قانون رسانه‌های همگانی افغانستان. کابل: گروه رسانه‌های افغانستان.
- حیدری، ذبیح‌الله. (۱۳۹۳). مجله رادیویی. برنامه سازی رادیو. کابل، افغانستان: انتشارات عازم.

پوهنمل اسد الله آریا

خورشیدیان، رائیکا؛ هدایت سوخوکیان؛ وحید چوپان کاره؛ علیرضا اژدری؛ جمشید امامی. (۱۳۹۳).

نقش رسانه‌ها در هدایت فرهنگ عمومی. تهران، ایران: انتشارات: رسانه و فرهنگ.

دانشی، مارسل. (۱۳۸۷). نشانه‌شناسی رسانه‌ها. (مترجمان: میرانی، ب. دوران) تهران، ایران: انتشارات

چاپار و آنیسه‌نما.

رحیل، محمد یحی. (۱۳۹۹). بررسی پخش سریال‌های خشن خارجی و تأثیر گذاری آن در ترویج

افکار جنگی شهروندان کشور. فصلنامه‌ی علمی تخصصی ارمغان صلح.

ساروخانی، باقر. (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی ارتباطات. تهران، ایران: انتشارات اطلاعات.

سروری، عبدالقهار. (۱۳۹۷). روش‌شناسی تحقیق. کابل، افغانستان: نشر پرند.

سعید، عبدالرسول. (۱۳۸۷). اساسات تخنیک مطبوعات. کابل، افغانستان: انتشارات سعید.

شاه محمدی، عبدالرضا. (۱۳۹۰). بررسی تأثیر مطبوعات بر حفظ فرهنگ. مطالعات رسانه‌ی.

فانوس، میرعزیزاحمد. (۱۳۸۹). ارتباط مفهومی فردی و همگانی. کابل: انتشارات رسالت.

فرکلاف، نورمن. (۱۹۴۱). تحلیل انتقادی گفتمان. (مترجمان: محمد نبوی، مهران مهاجر، المحرر، و

فاطمه شایسته پیران و دیگران) تهران، ایران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر مطالعات و

ارشاد اسلامی.

قندی، حسین. (۱۳۸۴). روزنامه‌نگاری تخصصی. تهران، ایران: مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه‌ها.

گیوریان، حسن؛ ذاکری، معصومه. (۱۳۹۲). نقش رسانه‌ها بر فرهنگ سازی. مطالعات رسانه.

مشتاق، احمدجاهد. (۱۳۹۶). فرهنگ روزنامه‌خوانی در افغانستان. کابل، افغانستان: انتشارات سعید.

مک کوایل، دنیس. (۱۹۸۸) درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، مترجم: جلالی، پرویز، چاپ سوم،

تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

معمد نژاد، کاظم. (۱۳۷۹). وسایل ارتباط جمعی. در تهران، ایران: دانشگاه علامه طباطبایی.

منیب، فریداحمد. (۱۳۹۶). وسایل ارتباط همگانی. کاپیسا: مرکز نشراتی پوهنخی ژورنالیزم پوهنتون

البیرونی.

پوهنمل اسد الله آریا

میرشاهی، سعید. (۱۳۸۸). جامعه شناسی وسایل ارتباط جمعی. کیش، ایران: مرکز علمی کاربردی جزیره کیش.

نبیل، محمد داوود. (۱۳۹۱). بررسی سواد رسانه‌ای در افغانستان. کابل: انتشارات شهید.

هدایت الله وفا. (۱۳۸۸). نقش مطبوعات در تشکل افکار عامه. کابل: انتشارات سیرت و انتشارات مستقبل

Camp, W) (2011). (Formulating and Evaluating Theoretical Frameworks for Career and Technical Education Research Journal of Vocational Educational Research.

Chrisensson, p (2006). (Media Definition. TechTerms.com: <https://techterms.com>

KB Jensen, N.W. Jankowsk. (1991). A Handbook of qualitative for mass communication research. Routledge.

Tavakoli, M. Dennick, R(2011) Making sense of Cronbach's alpha . International Journal of Medical Education.

بررسی شخصیت پیامبر ﷺ از نظر کفار

پوهنمل صبغت الله غیاثی^۱، پوهنیار محمد نصیر رحیمی^۱

۱. دپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنځی شرعیات پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤل: Sebghatullah_ghayasi@yahoo.com

تقریظ دهنده: پوهندوی دکتور محمد سلیم مدنی، استاد پوهنځی شرعیات پوهنتون البیرونی

چکیده

از مهمترین اهداف مطالعه و دانستن سیرت پیامبر ﷺ برای هر فرد مسلمان، تمسک و اقتدای وی به بندگی واقعی و فضایل اخلاقی و خصلت‌های پسندیده آن جناب است؛ زیرا اگر مسلمانان به هر بُعد از ابعاد زندگی خوب و شایسته آن حضرت بیندیشند، بدون تردید نمونه‌های واضح و عالی را در سیرت پیامبر اکرم ﷺ خواهند یافت. اما متأسفانه در عصر متأخر برخی مسلمانان در افراط و تفریط بسر می‌برند. در حالی که رسول گرامی ﷺ از صفات نیک گوناگون و فضایل اخلاقی فراوان و خصلت‌های پسندیده بی‌شمار برخوردار بودند، که در تاریخ جهان، این صفات هم‌زمان در یک فرد وجود نداشت، حتی این که تعدادی از کفار نیز به آن گواهی داده اند، و هیچ انسانی از الگوگیری ایشان مستغنی شده نمی‌تواند. آن جناب! معلم با تجربه و مربی ای بودند که خصوصیات زندگی ایشان می‌تواند برای هر معلم و دعوتگر اسلامی در راستای تربیت و آموزش نسل‌ها به بهترین سبک و روش حکیمانه، نمونه‌های واضح باشند، هم‌چنین برای یک دولتمرد با رعیت خود، و برای یک شوهر با همسرش، و برای پدر و مادر مهربان در مد نظر داشتن حقوق فرزندان، و برای یک رهبر نظامی ماهر و سیاستمدار، و الگویی درست برای مسلمان توأم با دقت و رعایت عدالت، هم مسیر بندگی الله را به بهترین نحو ممکن طی نماید و هم تعامل نیکو با اطرافیان داشته باشد. با وجود این همه برازندگی‌های معلم بزرگ انسانیت ﷺ باز هم دشمنان اسلام از نسبت دادن صفات ذمیمه به وی ﷺ خود داری نکردند، مثلاً: کذب گفتند، مجنون گفتند، ساحر گفتند، منت گذاری احسان و رفتار نامناسب با فقرا و یتیمان و غیره را به وی نسبت دادند.

واژه‌های کلیدی: شخصیت، کفار، تمسک، افراط، تفریط، الگوگیری، سبک.

Abstract

The main goal of this study is to understand Prophet Muhammed (PBUH) better; He was the real servant of Almighty Allah, he owned the highest morality and virtues, therefore, if a Muslim want and think about all dimensions of life, undoubtedly he/she will find and receive the spiritual and the high degree of life through prophet's character.

Unfortunately, in the recent times, some Muslims live in extremes. Whereas dear messenger owned various good qualities, many moral virtues, and he had many desirable traits, which in the history of the world, these traits did not exist in one person at the same time, even though a number of infidels have also testified to it, and no human can be exempted to ignore such personality. Prophet Muhammed (PBUH) was an experienced teacher and trainer, whose characteristics can be clear examples for every teacher and Islamic preacher in the direction of educating generations in the best style and wise way, as well as for a political leader with his subjects. And for a husband and a wife, and for parents who are kind in considering the rights of their children, and for a skilled military leader and a politician, and a right model for a Muslim, along with being careful and observing justice, needed to follow the path of God's service in the best possible way in order to do and have good interaction with the people around. In spite of all these virtues of the great teacher of humanity, the enemies of Islam didn't stop blaming him and attributing bad characteristics to him such as: called him liar insane sorcerer and also attributed inappropriate behavior toward our beloved and innocent Prophet.

Key words: personality, infidels, insistence, excess, exaggeration, modeling, style

مقدمه

الحمد لله على نواله وله الشُّكْر على واسع أفضاله وأفضل صلواته و سلامه على النبي مُحَمَّد ﷺ وآله و أصحابه
أما بعد:

بلی؛ پیامبر اکرم ﷺ حکمفرمایی بود که بیش تر مناطق جزیره عرب تحت اطاعت و تسلط ایشان قرار داشت، با وجود این آن جناب ﷺ بسیار متواضع بود، و از خود هیچ چیزی نداشت، اما در میان ثروت فراوان زندگی می کرد، و شترهایی بی شمار با بارهای پر از خزائن به مرکز فرمانروایی شان می آمد، لیکن با وجود آن هم نیازمند باقی می ماند و برای ماه ها در خانه ایشان آتشی برای پختن غذا روشن نمی شد و چه بسا اوقات از شدت گرسنگی به خود می پیچید و گاهی هم، سنگ به شکم می بست.

با این بزرگی و عظمت در بین قبایل عرب؛ ایشان دارای قلبی مهربان و دلسوز بود، در حالی که فکر او به همه امور شبه جزیره عرب مشغول بود، از امور خانه، همسران، فقراء و نیازمندان مسلمان غافل نبود. هیچگاه به خاطر خود از کسی انتقام نگرفت همواره برای دشمنانش دعای خیر می کرد. بر روی حصیری از برگ خرما بود می خوابید و بر بالشی از لیف خرما تکیه می کرد. روزی عمر فاروق نزد ایشان آمد؛ به اطاقشان نظری افکند، در آن فقط حصیری از برگ خرما را دید که پیامبر گرامی ﷺ روی آن دراز کشیده و حصیر بر پهلوهای شان تأثیر گذاشته است. همه آنچه در اطاق است عبارت از مستی جو در ظرفی است، در کنار آن مشکى از آب بر چوبی آویزان است. این همه چیزی است که رسول الله ﷺ در اختیار داشت، آن هم در روزی که بر اکثر جزیره عرب حکومت می کرد. زمانی که عمر فاروق این حالت را دید نتوانست مانع اشک هایش شود. پیامبر گرامی ﷺ از او پرسید: ای عمر، چرا گریه می کنی؟ فرمود: چرا گریه نکنم در حالی که قیصر و کسری از نعمت- های دنیا بهره می گیرند و لذت می برند، اما رسول الله ﷺ صرف آنچه را که می بینم در اختیار دارد؟ پیامبر گرامی ﷺ فرمود: ای عمر آیا دوست نداری که آن بهره کسری و قیصر از نعمت های دنیا باشد و آخرت فقط از آن ما باشد. [صحیح مسلم ۱۱۰۵/۲].

پوهنمل صبغت الله غیائی

لذا لازم دیدیم مختصری در باره سیرت پیامبر گرامی ﷺ را به دست‌رس مسلمانان قرار دهیم تا علاوه بر دانستن تاریخ غزوات، سیرت اخلاقی، سبک، رفتار و شیوه زندگی آن‌جناب را که جزء ضروریات زندگی آنان به شمار می‌آید بدانند، تا آن‌را در همه ابعاد زندگی خویش پیاده نموده سرمشق زندگی خود قرار دهند و شخصیت خود را بر اساس آن اصلاح و بندگی خود را در سایه آن بخاطر الله تکمیل کنند. هذا و صلی الله علی نبینا محمد و علی آله و صحبه و سلم .

گفتمنی است؛ اکثریت کتاب‌هایی که درباره سیرت النبی ﷺ نوشته شده است بحث زیادشان را به غزوات پیامبر ﷺ معطوف داشته اند، در حالی که در طی بیست و دو سال آن‌جناب ﷺ بسا مسؤولیت‌های بزرگی را بدوش داشت.

سیرت و صفات حمیده پیامبر ﷺ که موضوع ما بر آن می‌چرخد، جانب اخلاقی آن‌جناب را در همه ابعاد زندگی برای مسلمانان منعکس می‌سازد و این مسئله به خواننده ثابت می‌سازد که پیامبر ﷺ علاوه بر مسؤولیت بزرگ رسالت، ابلاغ احکام الهی، رهبر دینی و سیاسی، یک مربی ناجح و دعوت‌گر، تا روز قیامت الگو برای بشریت است. بنابراین، نه تنها مسلمانان بلکه هر انسان، تمامی خواسته‌های دینی و اخلاقی خویش را در سیرت رسول گرامی ﷺ می‌تواند دریابد. طوری که الله متعال می‌فرماید: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ [سورة الأحزاب آیه ۲۱] «برای شما در (رفتار و گفتار) رسول الله ﷺ، سرمشق و الگوی زیبایی است» با این هم بین مدح و ذم دشمنان اسلام قرار گرفته اند.

بدون شک تثبیت جایگاه شخصیت بزرگ و چهره شناخته شده پیامبر اکرم ﷺ در شرایط حساس امروزی که دشمنان اسلام با استفاده از تمام ابزار و وسایل دست داشته سعی می‌نمایند تا مسلمانان را از معرفت سیرت و تاریخ و فرهنگ دینی و زندگی روشن رهبر و پیشوای بزرگ‌مان محمد مصطفی ﷺ بیگانه سازند، امری نهایت لازمی و ضروری است، زیرا ما مسلمانان هرگاه خواسته باشیم بسوی یک آینده درخشان حرکت کنیم ناگزیریم تا با معرفی روش و کارنامه‌های رهبر و پیشوای خود محمد مصطفی ﷺ دیگران را آشنا ساخته و خود هم با آن آشنا باشیم.

پوهنمل صبغت الله غیائی

چون نبی اکرم ﷺ در حالی از جهان چشم فروبست که سوابق زیادی در تربیت، دعوت، تعلیم، جهاد و تمام شئون زندگی برای کسی که می خواهد به ایشان اقتدا نماید به جا گذاشتند. از سوی دیگر دقت در سیرت پیامبر ﷺ به خواننده کمک می کند تا با سرمایه بزرگ اخلاقی که پیامبر ﷺ را از تمام انسان ها متمایز کرده بود، آشنا شود.

پیامبر اکرم ﷺ هدف از بعثت شان را بعد از برقرار یافتن ارتباط صحیح میان بندگان و خالق، به اتمام رسانده، می فرماید: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ». [بخاری، الأدب المفرد ۲۷۳]! «من فقط برای کامل کردن و تمام گرداندن ارزشهای اخلاقی مبعوث شده ام». در این حدیث شریف کامل کردن مکارم اخلاقی، مهمترین هدف اصلی و اساسی بعثت پیامبر ﷺ معرفی گردیده است، از اینجاست که آن جناب ﷺ می فرماید: «أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا». [سنن ابو داود ۴/۲۲۰، سنن ترمذی ۲/۴۵۷]! «کامل ترین مؤمنان از روی ایمان کسانی هستند که اخلاق شان نیک باشد».

پیامبر اکرم ﷺ الگوی هدایت برای جهانیان بود، اما زندگی عرب ها قبل از اسلام بر پایه سنت ها و عادات آباء و اجدادشان بناء شده بود، و در حسب و نسب و روابط اجتماعی و فردی دارای قوانین عرفی بودند.

ولی از ناحیه اخلاقی وضعیت بیشتر تر قبایل عرب نابسامان بود؛ آن ها دلباخته شراب و قمار بودند؛ غارت، راهزنی و یورش بر قافله ها، تعصب، ستم، خونریزی، گرفتن انتقام، غصب اموال و خوردن مال یتیمان، داد و ستد بر اساس ربا و دزدی و زنا میان آنان رواج داشت.

موارد فوق به این معنی نیست که تمامی اعراب پایبند اصول اخلاقی نبودند؛ بلکه بسیاری از آنان از زنا، خوردن شراب، ریختن خون دیگران، ظلم، خوردن مال یتیم و از داد و ستد بر اساس ربا پرهیز می نمودند، بلی چنین صفات در بعضی از این مردم وجود داشت که الله تعالی آن ها را برای حمل مسؤولیت بزرگ برگزید.

#- آیا نقل عبارات صریح غیر مسلمین در وصف پیامبر ﷺ ثابت کننده جایگاه و شخصیت وی

شده می تواند؟

#- اعتراف به شخصیت والای پیامبر ﷺ بدون ایمان به وی چه حکم دارد؟

پوهنمل صبغت الله غیائی

#- اعتراف با ایمان و اعتراف بدون ایمان به مقام والا و شخصیت بزرگ پیامبر ﷺ چه فرقی دارند؟

#- سیرت و تاریخ در مورد شناخت پیامبر ﷺ عبارات واضح و صریح دارد.

#- اوصاف و ویژگی‌های رسول الله ﷺ توسط دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان ثابت شده است.

#- عباراتی منصفانه و صریح بر حفظ جایگاه پیامبر ﷺ از غیر مسلمانان نقل گردیده است.

روش تحقیق، تحلیلی و توصیفی بوده، اسناد و مواد تحقیق به شیوه مرور کتابخانه ای از منابع معتبر عربی و فارسی بدست آمده است.

پیامبر ﷺ از نظر دانشمندان غیر مسلمان

نمونه‌ای از گواهی دانشمندان غیر مسلمان در باره پیامبر اکرم ﷺ

غربی‌ها از زمان‌های گذشته به این تصور بودند که رسول الله ﷺ شخص خودخواه و جاه طلب بود، به نیرنگ، خویشتن را به قله‌های آسایش رسانید. اما خوشبختانه با گذشت زمان و پیشرفت علم، از شخصیت والای پیامبر ﷺ و ویژگی‌های منحصر به فرد وی و حقانیت داشته‌های علمی ایشان شناخت بیش تر پیدا کردند. هم چنین برخی خاورشناسان غربی از جاده انصاف نسبت به پیامبر ﷺ خارج نشده شرافتمندانه رفتار کردند و در تحقیقاتشان تحول مثبت ایجاد کردند.

از جانب دیگر در اواخر قرن نوزدهم و بیستم، نویسندگان متعهد مسلمان، برای آشنا کردن غیر مسلمانان با اسلام و پیامبر اکرم ﷺ دست به کار شدند و آثار بی شماری به زبان‌های مختلف اروپایی منتشر نمودند و انتقادهای خاورشناسان را با دلایل و اسلوب علمی پاسخ گفتند.

از سوی دیگر استادان مسلمان دانشگاه‌های غربی به طرح علمی فرهنگ اسلامی در مجامع به شیوه‌ای که قشر روشنفکر و متفکرین اروپا و امریکا را تحت تأثیر قرار دادند تا جایی که با گذشت هر سال صدها کتاب در اروپا و امریکا درباره اسلام و پیامبر اکرم ﷺ طبع و نشر می‌شد و از ویژگی‌ها و کمال پیامبر اکرم ﷺ سخن به میان می‌آورد.

ما در اینجا مختصری از دیدگاه‌های بعضی صاحب نظران و دانشمندان غربی غیر مسلمان را که در مورد شخصیت رسول الله ﷺ گفته اند با شما عزیزان شریک می‌سازیم؛ هر چند برای بیان عظمت

پوهنمل صبغت الله غیائی

و جایگاه والای نبی کریم ﷺ نیازی به دیدگاه و تأیید دانشمندان غربی هم نیست؛ چون الله جناب ایشان را با بهترین اوصاف انسانی ستوده و توصیف کرده است، ما منحیث مسلمان به رسالت و نبوت آن جناب ﷺ ایمان داریم، و نیازی به این اقوال و گفته‌های دیگران نداریم. اما علت ذکر آن به دو چیز بر می‌گردد:

اول: سخنان خاورشناسان درباره پیامبر ﷺ را بخاطری ذکر می‌کنیم تا بعضی از مسلمانانی که از اسلام فقط نام آن‌را می‌دانند، آن‌ها را خوانده و آنچه را که غیر مسلمانان در باره پیامبرشان - که پیروی او را رها کرده اند - می‌گویند، بخوانند. شاید آغازی برای بازگشت راستین آنها به سوی دینشان باشد، و تذکری باشد به کسانی که کورکورانه به دنبال فرهنگ غربی‌ها اند، تا بدانند که دانشمندان غربی، چگونه پیامبر ﷺ را می‌ستایند و شخصیت ایشان را ارج می‌نهند و او را مقتدا و پیشوای بزرگ جهان معرفی می‌کنند!

دوم: غیر مسلمانان آن‌را بخوانند تا به خود آیند و حقیقت این پیامبر امین ﷺ را از زبان هم کیشان خود بشناسند. امید است که به سوی اسلام هدایت شوند و این سرآغازی برای جستجوی راستین و جدی برای شناخت این دین بزرگ باشد.

۱- توماس کارلایل نویسنده اسکاتلندی

توماس کارلایل: تاریخ نگار، ریاضی‌دان، فیلسوف و نویسنده اسکاتلندی نوشته است: «او {پیامبر گرامی اسلام ﷺ} جوان متفکری بود و دوستانش به او لقب «امین» داده بودند؛ زیرا نمونه صدق و وفا بود.

بلی! در گفتار و پندار خود درستکار بود و همه دیده بودند که هیچ کلمه‌ای از دهانش خارج نمی‌شود که در آن حکمت و پندی نباشد. من درباره‌اش شنیده‌ام که غالباً خاموشی پیشه می‌کرد و در جایی که سودی در سخن گفتن نمی‌دید، دم فرو می‌بست و چون لب به سخن می‌گشود، گفتارش سراسر پند، اخلاص و حکمت بود.

پوهنمل صبغت الله غیائی

در هیچ موضوعی وارد نمی‌شد، مگر آن‌که شبه‌هاتش را بزداید و تاریکی‌هایش را روشن سازد و پرده از حقیقت بردارد و اعماق آن را بشکافد و به راستی سخن گفتن باید چنین باشد، و گرنه خاموشی بهتر از آن است!

محمد^ﷺ دارای سیمایی زیبا، نورانی و قامتی نیکو بود، رنگش فریبنده و چشمان درخشنده سیاهی داشت. محمد^ﷺ مردی سریع‌التأثیر بود، ولی بسیار خوش‌قلب، پاک‌طینت، تیزهوش، دل-پاک، جوان‌مرد و در دل شب‌های تار بسان چراغ پرفروغی بود که با آن فضا را روشن می‌ساخت. مردی بود که منش بزرگ و متعالی داشت، و در هیچ مدرسه‌ای پرورش نیافت و هیچ آموزگاری به او درسی نیاموخت؛ زیرا بالطبع از مدرسه و آموزگار بی‌نیاز بود. زندگانی را تنها در قلب صحراها به سر برد. به راستی چقدر شیرین و جذاب است حکایت او با خدیجه! چگونه در ابتدا برای آن زن به جهت تجارت به شام می‌رفت و مأموریت خود را در بازارهای شام با بهترین شیوه و از روی دور اندیشی و امانت انجام می‌داد و چگونه سپاس‌گزاری و محبت آن زن نسبت به محمد^ﷺ روز به روز بیشتر و قوی‌تر می‌شد و چون پیوند زناشویی در میان‌شان برقرار شد، خدیجه زنی چهل‌ساله بود، در صورتی که محمد^ﷺ بیش از بیست و پنج سال نداشت، اما ناگفته نماند با وجود کبر سن خدیجه، هنوز آثاری از زیبایی و خوش‌رویی در او باقی بود. محمد^ﷺ با همسر خود در کمال توافق، الفت، صفا و خوشی به سر برد و هیچکس را جز او دوست نداشت. (وجدانی ب ت، نظریات دانشمندان جهان در باره قرآن و محمد؛ ص: ۱۳۵ - ۱۳۶).

۲- جرجیس سیل نویسنده انگلیسی

جرجیس سیل (۱۶۹۷-۱۷۳۶م) نویسنده انگلیسی می‌گوید: «محمد^ﷺ بهترین و نیکوترین اخلاق داشت، و کاملاً برعکس آن بود که دشمنانش معرفی‌اش می‌کنند؛ او از هر بدی و پلیدی پاک بود و کسی بود که برای اصلاح اخلاق بشر به پا خاست». (همان مرجع؛ ص: ۷۵).

۳- پروفیسور آنه ماری اسلام‌شناس آلمانی

پروفیسور آنه ماری شیمل اسلام‌شناس معاصر آلمانی، در کتاب محمد، رسول خدا می‌نویسد: «محمد مثلاً اعلای همه زیبایی‌های انسان است؛ زیرا شریف‌ترین صفات معنوی نیز از سرپایش هویدا است». (شیمل، ۱۳۸۳، محمد رسول خدا؛ ص: ۵۹).

۴- مستر جون دی انگلیسی

مستر جون دی فینرات انگلیسی می‌گوید: «محمد بزرگ‌ترین خیرخواهان نوع بشر و ظهورش نشانه یکی از عالی‌ترین عقول در تمام عالم است و اگر آسیا بخواهد به فرزندان خود بنازد، سزاوار است که به این رادمرد بزرگ و بی‌مانند در جهان افتخار کند؛ البته یکی از ظلم‌های شدید است اگر حق این مرد بزرگوار را اداء نکنیم؛ زیرا او همان کسی است که در هنگام ظهورش، عرب در درجه‌ای از انحطاط و توحش بود که بر ما پوشیده نیست و باز می‌بینیم که پس از بعثت او و بر اثر انواری که دیانت اسلام در دل‌های آنانی که با میل به آن گرویدند، افروخت، چگونه اوضاع آن سامان دگرگون شد. بر همین اساس است که تردید در بعثت محمد را باید تردید در قدرت خداوندی دانست که حاکم بر تمام جهان و جهانیان است». (وجدانی ب ت، نظریات دانشمندان جهان در باره قرآن و محمد؛ ص: ۷۱).

۵- کونستان ویرژیل اسلام‌شناس رومانیایی

کونستان ویرژیل گیورگیو (۱۹۱۶-۱۹۹۲م) دانشمند، نویسنده و اسلام‌شناس رومانیایی در کتاب محمد پیغمبری که از نو باید شناخت، می‌نویسد: «قطع نظر از صفات اخلاقی قابل ستایش محمد، آن مرد پیش از مبعوث شدن به پیغمبری، دارای نبوغ بود و اگر نبوغ نمی‌داشت، به پیامبری برگزیده نمی‌شد». (گئورگیو، ب ت، محمد پیغمبری که از نو باید شناخت؛ ص: ۳۷ - ۳۸).

۶- لئون تولستوی نویسنده روسی

لئون تولستوی (۱۸۲۸ - ۱۹۱۰م) نویسنده مشهور روسی، از کسانی است در ردّ اشخاصی که شارع مقدس اسلام را به سلطنت طلبی و شهوت‌رانی و دیوانگی نسبت داده اند، کتاب جالبی به نام محمد نوشت و سخنان حکیمانه او را نیز در رساله مخصوصی گرد آورد، و به زبان روسی ترجمه و با

پوهنمل صبغت الله غیائی

عنوان سخنان محمد منتشر کرد، وی چنین نوشته است: «جای هیچ گونه شبهه و تردیدی نیست که پیغمبر اسلام، از بزرگ‌ترین مصلحان دنیا است، آن‌هم مصلحی که به جامعه بشریت خدمات شایانی کرده است، و این فخر و مباهات برای او بس است که یک ملت خونریز و وحشی را از چنگال اهریمنان و عادات زشت و شنیع رهانید و راه ترقی را فرا رویشان گشود؛ حال آن‌که هر مرد عادی نمی‌تواند به چنین کاری اقدام کند و نتیجه بگیرد؛ بنابراین، شخصیت پیغمبر اسلام، سزاوار همه‌گونه احترام و اکرام است و شریعت اسلام نیز به دلیل توافق با عقل و حکمت، در آینده عالم-گیر خواهد شد». (سعیدی، ۱۶۲، داستان‌هایی از زندگی پیامبر ما، ص: ۱۵۳).

۷- دکتر نیس، استاد مسیحیت اندونزیایی

دکتر نیس، دانشمند اندونزیایی و استاد مسیحیت در دانشگاه بیرمنگام، در یکی از کنفرانس‌هایش می‌گوید: «ای فرزند مکه! و ای سلاله بزرگواران! و ای بازآورنده مجد و عظمت پدران و نیاکان! و ای رهایی بخش جهان از قید عبودیت معبودان باطل! نه تنها جهان به تو می‌نازد و خدا را بر این موهبت گرانقدر سپاس می‌گوید، بلکه از تمام مساعی و کوشش‌هایت نیز تقدیر می‌کند. ای بازمانده دودمان ابراهیم! و ای کسی که صلح را برای جهانیان به ارمغان آوردی و دل‌های انسانیت را به خود جلب کردی و شعار خود را اخلاص (در گفتار و عمل) قرار دادی، و ای کسی که در احکام دینی-ات گفته‌ای: کار هر کسی به نیت او بستگی دارد، تشکرات مرا بپذیر» (سعیدی، ۱۶۲، داستان‌هایی از زندگی پیامبر ما، ص: ۲۰).

۸- فرانسوا ماری نویسنده فرانسوی

فرانسوا ماری آروئه ولتر (۱۶۹۴ - ۱۷۷۸م) دانشمند، فیلسوف و نویسنده بزرگ فرانسوی، در کتاب کلیات ولتر می‌نویسد: «بی‌گمان محمد مردی بسیار بزرگ بود و مردان بزرگی را نیز در دامن فضل و کمال خود پرورش داد قانونگذاری خردمند، جهانگشای توانا، فرمانروای دادگستر و پیامبر پرهیزگار بود و بزرگترین انقلاب‌های روی زمین را پدید آورد». (حسین‌بر، ۱۳۸۸، محمد از دیدگاه خاورشناسان؛ ص: ۲۷).

۹- دکتر واکستون دانشمند ایتالیایی

دکتر واکستون کوستا دانشمند ایتالیایی نوشته است: «اگر کسی از من بپرسد محمد که این همه مورد ستایش تو واقع شده است، کیست؟ با کمال احترام و ادب خواهم گفت: این مرد نامی و سرور بی‌مانند، کسی است علاوه بر این که فرستاده الله بود، رییس و بزرگ حکومت اسلامی و واضح شریعت بی‌مانند آن است و همانطور که آن حکومت، مرجع و پناه تمام مسلمانان و حامی مصالح اجتماعی‌شان بود، خود محمد بانی و مؤسس آن، نیز به تمام معنی کلمه، بزرگ‌ترین پیشوا و فرمانده سیاسی بود. سیادت و فرماندهی‌ای او در عالی‌ترین و بزرگ‌ترین مظاهر فرماندهی‌ای که بشر تجربه کرده است، تجلی می‌کرد و در حقیقت، نظیر و مانندی برای او نبوده و نیست».

واکستون در مورد جایگاه عالی شخصیت بزرگ پیامبر اکرم ﷺ در میان مردم با در نظر داشت منافع و مصالح دینی دنیوی و اخروی آنان بحث طولانی‌ای نموده و بنده فشرده آن را خدمت خواننده‌های گرامی تقدیم می‌دارم:

اگر محمد نمونه راستی و درستی و نمونه حقیقت نبود، و حایز بلندترین مقام‌های سیاست دینی نمی‌شد و سزاوار فرمانروایی واقعی نبود، و سراسر وجودش اخلاص، استقامت، پاکی و جانفشانی در راه نجات ملت خود و پیشرفت آن مبدأ عالی‌ای که آورد و آن دین بی‌مانند که به سوی آن فرا می‌خواند نبود و اگر برای ترویج آن فکر بی‌مانند گام بر نمی‌داشت و اگر دارای آن مزایا نمی‌بود و بدخو و سنگدل می‌بود، قطعاً یارانش او را ترک می‌کردند، و پیروانش پراکنده می‌شدند.

اما این پیامبر بزرگوار نمونه مردانگی و تقوا و برای پیروان خود بهترین سرمشق بود، یک راه مقدس و بسیار عالی را در پیش گرفت و مستحق اعتماد یارانش شد، و بر اثر همین مبادی اخلاقی اقوام جاهلیت از پی او روان شدند، وی پیش افتاده و آنان را به سوی رستگاری و سعادت به ساحل سلامتی و آسایش سوق داد و قوم خود را به خدا پرستی و عبادت پروردگار فرا خوانده و رهبری کرد. الله مأموریتی را به پیامبر ﷺ محول کرده و به وی فرموده بود که راه رستگاری در پیش گیرد و در جاده‌ای که خیر و صلاح عموم بشریت است منتهی شود، تردیدی نیست که اقدام به چنین عمل بزرگ و پرسود صبر و حوصله و فداکاری بی‌مانندی می‌طلبید، پس اگر محمد ﷺ از پیغمبران

پوهنمل صبغت الله غیاثی

اولوالعزم و مردم با اراده نمی‌بود، بی‌تردید این بار سنگین کمرش را خم می‌کرد؛ اما چون راهنمایی مردم را عهده‌دار شد، آنان را به سر منزل رستگاری رساند، از همین جهت پیروانش در راه او از چیزی دریغ نکردند، و بهترین گواه بر آن واقعه‌ی بدر و احد است.

افزون بر این، اذهان اصحاب محمد^ﷺ از هرگونه شک و شبهه‌ای نسبت به او منزّه بود، و به تصرفات و اقداماتش باور داشتند و مطمئن بودند که پیشوای بزرگوارشان در هرکاری خیر، صلاح و سعادت‌شان را در نظر دارد، و هیچگاه فکر و نقشه‌اش غلط نبوده و همیشه تیرش به هدف خورده است، ایمان داشتند که وی منظوری جز تأمین مصالح عمومی ندارد، و هدفش پاسداری از دین اسلام است، جز سعادت و آزادی نوع بشر چیزی نمی‌خواهد، بنابر همین اعتمادها پیروان محمد^ﷺ اختیار خود را به دستش سپردند و به رهبری‌اش گردن نهادند و در برابر اراده و خواستش مطیع شده و از خود هیچ اظهار نظری نکردند و در اجرای اوامرش لحظه‌ای متردد نشدند و در تمام مراحل، حتی در اموری که به نظرشان غریب می‌آمد، از محمد^ﷺ اطاعت کردند، از جمله: پیمان حدیبیه، یکی از بزرگ‌ترین پیروزی‌های سیاسی‌ای بود که تاریخ به خود دید، فتوحی است که تنها محمد^ﷺ افتخار آن را داشت، پس باید با صدای رسا گفت: این پیغمبر گرامی^ﷺ، نماد سیاست دینی، و بدون هیچ شبهه و گفت و گویی، بزرگ‌ترین و شریف‌ترین مردان سیاسی بود.

یک حقیقت دیگری را نیز نگاشته‌ام فی‌فرماید: «آن این است که سیاست محمد و روشی که در پیش گرفت، خیلی برتر و مقدس‌تر از سیاست حزب‌بازی امروزی است، می‌توان گفت: برعکس آن است، زیرا سیاست حزبی که امروز اروپا در آتش آن می‌سوزد و تمام احزاب را فراگرفته است، و نمی‌توان حزبی یافت که از این بیماری واگیر سالم مانده باشد، اما سیاستمدار دینی کاملاً برخلاف اوست، و با همان مرام‌ها و اهداف عالی‌ای که دارد، مقام و منزلتش بسیار فراتر از سیاستمداران حزبی است، زیرا او نه تنها مصالح ملت و قوم خود، بلکه مصالح عمومی بشر را مدنظر دارد». هیچ برنامه‌ای جز پیروی از اوامر خداوندی و رفتار مطابق با شرع مقدس که مبتنی بر دوستی، برادری، برابری، شفقت و رحمت برای تمام بشر است ندارد. همین مزیتی است که محمد، سرور کاینات، بر تمام مردم داشته است.

گذشته از این، سیاستمدار حزبی بر اساس مرام و آیین‌نامه حزبی، ناچار به اطاعت از کسانی است که او را پیشوای خود ساخته اند، اوست که در تمام شرایط، مطیع مقررات حزب است، و واضح است که تفاوت این شخص و سیاستمدار دینی، از زمین تا آسمان است، و این دو در هیچ مرحله از مراحل سیاست، باهم قابل مقایسه نیستند. (وجدانی، ب ت، نظریات دانشمندان جهان درباره قرآن و محمد، ص: ۸۱-۸۸) مراجعه شود.

۱۰- تئودور لوثر وپ آمریکایی

تئودور لوثر وپ ستودارد (۱۹۰۸ - ۱۹۶۶م) نویسنده آمریکایی می‌گوید: «وقتی آوازه اسلام در میان اعراب بلند شد، محمد از نژاد عرب بود، در حالی که به توحید فرا می‌خواند، توانست غیرت و حمیت دینی را در نفوس عرب برانگیزد، و بدیهی است این امر زمانی میسر می‌شود که توانست آن کینه‌های قدیمی و دشمنی‌های شدید را از میان عرب‌ها بردارد و آنان را باهم در زیر پرچم پیامبری که در رأس آن نوری از هدایت می‌درخشید، جمع و متحد سازد.» (همان مرجع؛ ص: ۱۶۳).

۱۱- دیسون نویسنده فرانسوی

دیسون نویسنده شهیر فرانسوی درباره صفات و اخلاق پیامبر ﷺ چنین نوشته است: «نویسندگان و مؤرخان مسلمان، کتب بی‌شماری در وصف پیغمبر خود نگاشته و تمام مزایای اخلاقی و صفات او را برشمرده و هیچ چیز را فرو نگزارده و از نظر دور نداشته اند، در تمام این توصیف و تعریف‌ها چیزی دیده نمی‌شود که از قبیل معجزه و یا مافوق طبیعت باشد. محمد در زیبایی خلقت و اخلاق بسیار ممتاز بود، بعضی از افرادی که توسط او به اسلام دعوت می‌شدند، برای تصدیق او نیازی به ارایه دلیل و معجزه نمی‌دیدند، همان صداقت، امانت و ناموری او برای‌شان کافی بود؛ زیرا محمد در میان مردم مکه و دیگران، به راستی و امانتداری مشهور بود، بطوری که اگر کسی می‌خواست مال خود را امانت بگذارد، هیچکس جز او نبود که مورد اعتماد باشد، این مزیت را پیش از اسلام و بعد از آن دارا بود، همسرش خدیجه، به وجود این صفات برجسته در شوهر خود آگاه بود، به همین جهت وقتی محمد برای نخستین بار در کمال اضطراب، خبر وحی را به او داد، گفت: تو کسی

پوهنمل صبغت الله غیائی

نیستی که خداوند رسوایت کند، تو کسی هستی که بار درماندگان را بردوش می‌کشی، از بی چیزان دستگیری و دیگران را در پیش آمدهای روزگار مساعدت می‌کنی [صحیح البخاری ۷/۱].

محمد با حیاترین مردم و پاکیزه‌ترین آنان و در حضور زنان از همه پاک چشم‌تر بود، اگر چیزی بدش می‌آمد، یارانش از آثار و علایمی که در سیمایش نمایان می‌شد، به آن پی می‌بردند.

محمد دارای سیمایی لطیف و ظاهری زیبا و دلنشین بود، و از شدت حیا و بزرگی، هیچ سخن ناپسندی به کسی نمی‌گفت. از همه بردبارتر، خونسردتر، راستگوتر و ملایم‌تر بود، از حیث نسب، بر همه برتری داشت. همیشه در میان مردم ایجاد الفت می‌کرد؛ ابدأ در صدد تفرقه افکنی نبود. بزرگان هر قومی را عزیز و گرامی می‌داشت و بر آنان می‌گماشت، همواره از دوری مردم برحذر بود. به یاران و پیروان خود که می‌رسید، به گونه‌ای با آنان رفتار می‌کرد که همه می‌پنداشتند نزدیک‌ترین اشخاص به او هستند؛ زیرا میان‌شان فرقی نمی‌گذاشت، هر کس با او می‌نشست یا مصاحبه می‌کرد، تا نیازش برطرف نمی‌شد، محمد از او روی نمی‌گرداند، و هر کس حاجتی از او می‌خواست، یا برآورده می‌شد یا با قول و وعده قانع می‌گردید. با سعه صدر و بردباری و اخلاق، تمام مردم را مجذوب کرده و برای آنان همچون پدر بود. همه در برابرش یکسان بودند. همیشه خندان، بشاش، مهربان و نرمخو بود. بدخو، درشتخو، شکوه‌گر و متملق نبود، و از آنچه در نظرش خوش آیند نبود، چشم می‌پوشید، و هیچگاه کسی از او مأیوس نمی‌شد. دعوت هر کس را اجابت می‌کرد و هدیه را می‌پذیرفت و پاداش می‌داد. با یاران خود می‌نشست و با آنان مزاح می‌کرد و معاشرت داشت. دعوت آزاد، غلام، کنیز و بیچاره را قبول می‌کرد، از بیماران در هر نقطه که می‌بودند، عیادت می‌کرد. عذر را می‌پذیرفت. همیشه در سلام کردن سبقت می‌جست، با یاران خود مصافحه می‌کرد. به واردشدگان احترام می‌گذاشت، گاه عبای خود را برای آنان هموار می‌کرد و بالش خود را تقدیم‌شان می‌نمود و خواهش می‌کرد روی آن بنشینند. از همه خندان‌تر و نیک‌نفس‌تر بود، و وقتی هیأت نمایندگی نجاشی، پادشاه حبشه بر او وارد شدند، خودش از آنان پذیرایی کرد و چون یارانش خواستند که این کار را به آنان واگذار کند، فرمود: اینان به یاران ما نیکی کرده‌اند، می‌خواهم خود پاداش‌شان بدهم». (همان مرجع؛ ص: ۱۰۲-۱۰۵).

۱۲- رینهارت دوزی نویسنده هالنندی

رینهارت دوزی (۱۸۲۰-۱۸۷۹م) خاورشناس مشهور هالنندی می نویسد: «مسلمانان همواره مهربانی آن حضرت را نسبت به خویشان و دوستان خود و نیکی و تفقدی که از دایه اش می کرد و تأثیری که از مرگ فرزند دلیندش ابراهیم که بزرگ ترین آمالش بود، به او دست داد، به یاد می آوردند و نمی توانستند آن خاطرات تأثیر بخش را از ذهن خود بزدايند، نصایحی را که پیغمبر به خود و فرزندان و فرزند زادگان شان می کرد و آنان را به احترام به پدران و گرمی داشتن مادران که پرورش شان داده و در کودکی پرستارشان بوده و در جوانی از آنان نگهداری کرده اند سفارش می کرد. او کسی بود که جایگاه مادر را به مقامی که مافوق تصور است، بالا برد و فرمود: «بهشت، زیر پای مادران است». [مسند الشهاب القضاعی ۱/ ۱۰۲]. او همان وجودی بود که بهترین وظایف را برای همسران، معین و زن و شوهر را به محبت و وفاداری نسبت به همدیگر سفارش و مرد را به احترام زن ها و مراعات حقوق شان و خوش رفتاری با وی ملزم و وادارش کرد، تا از روی عدل و انصاف با همسر معاشرت کند. او همان کسی بود که میان اعراب - همان طوایف متفرق و پراکنده که همیشه در ستیز، دشمنی و اختلاف با یکدیگر به سر می بردند- وحدت، الفت و یگانگی را برقرار کرد و از آنان امت واحدی ساخت که جز خدای یگانه را نمی پرستیدند.

با تمام این خطرات شیرینی که مسلمانان از پیغمبر خود داشتند، چگونه ممکن بود که بزرگی، عظمت، جمال صورت و عواطف لطیف او را هنگامی که برای اقامه نماز در جمع شان به سوی مسجد میرفت فراموش کنند و آن همه لطف و مهربانی که از چشمان سیاه و درخشانش هویدا بود را از یاد ببرند؟!

کسی بود که هیچکس با او نمی نشست، مگر این که به اخلاصش اعتماد کند، به راستی اش مطمئن شود، به پاکی قلب و بلندی نیتش ایمان آورد. واقعاً بر یک نفر عرب مسلمان خیلی گران می آمد که نامی از محمد ببرد و او را از هر شهیدی که با کمال شهادت و بزرگواری در راه مرام و رهایی قوم خود و تأمین سعادت شان جان شیرین خود را نثار کرد، برتر نداند. او در نظر اعراب، همان شهید بی مانندی بود که خداوند با نوید و بیم او را فرستاد. برای یک پژوهشگر اروپایی محال

پوهنمل صبغت الله غیائی

است که به راستی گفتار و پاکی حضرت محمد ایمان نیاورد و اعتراف نکند که این مرد از روی کمالِ صدق و عقیده، عمر خود را در راه نشر تعالیم خداوندی - که مأمور ابلاغ آنان بود - صرف نکرده است.

بلی! محمد فردی راستگو و مخلص بود، و با کمالِ امانتداری، رسالت خود را به عرب ابلاغ کرد، آن هم در صورتی که کاملاً به صدق گفتار خود و برتری مرامی که آورده بود، اعتقاد داشت، بر همین اساس از روی حق، دلیل و منطقی توأم با مهربانی، از دین خود دفاع کرد و در این راه، معتقد بود که وظیفه خود را نسبت به کشور و ملت خود و تمام مردم انجام می‌دهد.

آیا در قدرت تاریخ نگاران امروزی هست که در آن تصور بی‌مانند محمد از خداوند، نقص و خطایی مشاهده کنند؟ آیا کسی می‌تواند آن مناظر و مظاهر دلفریب محمدی را برای ما بیاورد و همچون آن افکار عالی (که از میان سنگ خارا گوش بشر را نوازش داد) را ایجاد کند؟!

به راستی این فکر عالی و این خیال بدیع، شایسته است که تنها از محمد ظاهر شود و یقیناً تمدن امروزی از آوردن همچون آن عاجز است، تا چه رسد به این که فکری بهتر از آن بیاورد! پس باید اذعان کرد که آنچه محمد آورده، به راستی وحی بوده است و از جانب خدا بر او نازل شده است». (همان مرجع، ص: ۹۴ - ۹۶).

۱۳- واشنگتن ایروینگ نویسنده آمریکایی

واشنگتن ایروینگ نویسنده و سیاست‌مدار آمریکایی در نتیجه مطالعه پنجاه و دو کتاب، کتابی به نام محمد و خلفاء نگاشت و با قلمی شیوا حقایقی از دین اسلام را در اروپا و آمریکا منتشر کرد. او بر خلاف مبلغان مسیحی، تعصب را به کنار نهاد و نه تنها از ایراد، افتراء و وارد ساختن نسبت‌های ناروا به پیامبر ﷺ خودداری کرد، بلکه دینش را نیز ستود. وی در باره دعوت پیامبر اکرم ﷺ چنین اظهار نظر کرده است:

«اگر دعوت پیامبر برای کسب شهرت بود، وی نه تنها در زادگاه خود به کیاست و فراست ذهن معروف بود، بلکه نظیر نیز نداشت و در آن وقت مشهورترین قبایل عرب قبیله خود او یعنی قریش بود. اگر دعوت او برای کسب سلطنت، اقتدار و شوکت بود، نگهبانی کعبه و اختیار شهر

پوهنمل صبغت الله غیاثی

مکه، نسل اندر نسل در اختیار خانواده او بود، هرکس در آن شهر چشم امید به این خانواده داشت. دیگر اینکه او به خوبی میدانست که پس از نفی دین نیاکان و گذشتگان، تمام منافع و مزایای اجتماعی مزبور از او سلب خواهد شد، با دشمنی قبیله، انزجار مردم شهر و نفرت تمام پرستش کنندگان بت‌های کعبه مواجه خواهد شد، ولی با وجود این وصف، پروایی نداشت؛ چنان‌که مدت‌های مدید، جلای وطن شد و هرکس در مکه بود از او روی برگرداند، پس به خاطر چه عاملی سال‌های سال از عزت و شوکت دنیا دل برکند، سرزنش مردم را به جان خرید، اما دست از مقصود خود نکشید؛ حال آن‌که زمانی نبوت خود را اعلان کرد که بخش اعظم عمر مبارکش سپری شده و در باقی‌مانده‌ی آن هم اعتباری نبود. در هر جنگی که پیروز می‌شد، ابداً به مال کسی چشم نداشت. کبر و تکبر را در خود راه نمی‌داد، در زمانی که صاحب جلال و اقتدار شد، رفتارش با رفتار گذشته، کوچک‌ترین فرقی نکرد؛ بلکه روز به روز خوش‌رفتاری‌اش نسبت به زیردستان بهتر و بیشتر می‌شد، در اوج این شوکت و جلال، هرگاه بر کسی وارد می‌شد، هرگز توقع تواضع و تعارف نداشت، و افزون بر این که خودش حب دنیا را برنگزید، چنان کرد که خاندانش هم به دنیا میل نکردند، اموالی را که از راه غنیمت جنگی به دست می‌آورد، یا در راه اعتلای دین صرف می‌کرد و یا به بینوایان و مستمندان می‌بخشید؛ به حدی که در روز آخر عمر، چیزی نداشت! با این اوصاف، بسیار محال است که بتوان به کسی که به این شدت در امر دین و مذهب خود دقت کند، اتهام وارد ساخت و او را مخترع مذهب جدید نامید، چنانکه بسیار بعید است بتوان او را به جنون نسبت داد، حال آن‌که تمام آیات قرآن، محکم و پر معنی هستند و از روی شعور نوشته شده‌اند؛ بنابراین، سندی در رد اسلام و جهت تسلی قلب خودمان در دست نداریم». (نیک بین، ۱۲۹۲، اسلام از دیدگاه دانشمندان غرب؛ ص: ۲۷ - ۲۹).

۱۴- دکتر گوستاولوبون فرانسوی

دکتر گوستاولوبون (۱۸۴۱ - ۱۹۳۱م) نویسنده مشهور فرانسوی، در باره شخصیت پیامبر اکرم ﷺ می‌نویسد: «اگر بخواهیم عظمت و اهمیت مردان بزرگ جهان را از روی عملکردهایشان بسنجیم، هر آینه باید گفت: پیامبر اسلام در میان مردان تاریخ، یک مرد بسیار بزرگ و نامور است.

پوهنمل صبغت الله غیائی

مؤرخان قدیم به واسطه تعصبات مذهبی، اهمیتی برای کارهای او قائل نشده‌اند، ولی در عصر حاضر مؤرخان مسیحی اهمیت قایل شده‌اند که در این خصوص، از روی انصاف سخن بگویند. (حسین‌بر، ۱۳۸۸، محمد از دیدگاه خاورشناسان، ص: ۴۳).

۱۵- جرج برنارد شاو ایرلندی

جرج برنارد شاو (۱۸۵۶-۱۹۰۵م) درامه نویس و نابغه ایرلندی که از مشهورترین چهره‌های برجسته ادب معاصر و در نمایشنامه نویسی همتای شکسپیر (۱۵۶۴-۱۶۱۶) و استاد بذله گویی و طنز در زبان انگلیسی است، در خصوص جایگاه اسلام و پیامبر ﷺ در گذشته و آینده چنین می‌گوید: «من همواره برای دین محمد بلندترین جایگاه را قائل هستم؛ زیرا زندگانی حیرت آور این مرد، تأثیر عجیبی در من به جای نهاده است. بنابراین، معتقدم که دین او یگانه دینی است که برای تمام ادوار زندگی بشری مناسب است و قابلیت آن را دارد که هر نسلی را به خود جلب کند. اما من پیش‌بینی می‌کنم که اروپا در آینده، به دین محمد گردن خواهد نهاد، که آثار آن از همین اکنون هویدا است؛ زیرا اروپاییان به آن اقبال کرده‌اند. در قرون وسطی روحانیون دین مسیح، یا بر اثر تعصب و یا به واسطه نادانی - که هر دو امری ناپسند محسوب می‌شود - اسلام را به رنگ‌های گوناگون و زشتی در آورده و آن‌را به بدترین شکل معرفی کرده بودند، در واقع روحانیون آن روز دشمن محمد و دین او بودند، و تا پای مرگ بر این دشمنی باقی بودند، و او را دشمن مسیح می‌دانستند. من تاریخ زندگی و شخصیت او را از این لحاظ که مرد بزرگ و نابغه‌ای است، مورد مطالعه قرار دادم و آنچه برابم محقق شد، این است که از دشمنی با مسیح مبراست. ما باید محمد را نجات‌دهنده بشریت بدانیم، و معتقدم اگر شخصی همچون او حکومت امروز جهان را در دست بگیرد، بطور قطع مشکلات آن‌را حل خواهد کرد، صلح، آرامش و سعادت را که جهان، کمال احتیاج را به آن‌ها دارد فراهم خواهد ساخت.

خوشبختانه در سده نوزدهم شماری از دانشمندان اروپا، همچون کارلایل، کوت و گیون به ارزش راستین دین محمد پی بردند و بر اثر آن، تحول عجیبی در اروپا نسبت به دین اسلام به وجود آمد و موفقیت یافت، اما در این سده اروپا در راه توجه به اسلام پیشرفت زیادی کرده و علاقه

پوهنمل صبغت الله غیاثی

شدیدی نسبت به دین محمد از خود نشان می‌دهد، و شاید در سده آینده از این هم جلوتر برود و به آن معتقد شود و به فایده عقیده محمدی اعتراف و تصدیق کند که برای حل مشکلاتش بهترین وسیله باشد؛ از همین جا باید تصدیق کنید که پیشگویی من بجا بوده، و در همین وقت عده زیادی از افراد ملت من و شاید اروپاییان، دین محمد را پذیرفته‌اند، چنانکه می‌توان گفت: تحول اروپا و توجهش به اسلام، شروع شده است». (وجدانی، ب ت، نظریات دانشمندان جهان در باره قرآن و محمد؛ ص: ۷۷-۷۸).

۱۶- دکتر زویمر خاورشناس کانادایی

دکتر زویمر (۱۸۱۳-۱۹۰۰م) خاورشناس کانادایی و عضو هیأت مسیحی در کتاب خاور زمین و آداب و رسوم آن می‌نویسد: «بی‌تردید، حضرت محمد یکی از بزرگ‌ترین رهبران دینی جهان است، دلیل این مدعا این است که وی اصلاح‌گری قابل‌تقدیر و گوینده‌ای توانا و متفکری بزرگ بوده است، از این رو شایسته نیست که ما چیزی را که با این صفات، منافات دارد، به وی نسبت دهیم. قرآنی که او آورده است و همچنین تاریخ قرآن، هردو بر این مدعا گواهی می‌دهند». (نیک بین، ۱۲۹۲، اسلام از دیدگاه دانشمندان غرب؛ ص: ۳۷).

۱۷- ویلیام چیتیک انگلیسی

ویلیام چیتیک و ساچیکو موراتای انگلیسی در کتاب سیمای اسلام نوشته‌اند: «محمد در مقام پیامبر، حاکم، قاضی و مشاور معنوی کل جامعه قرار داشت، بر این اساس از یک سو محل دریافت پیام الهی بود و از سوی دیگر در مورد اهداف سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی حکم صادر می‌کرد، و بر مسند قضاوت و رفع منازعات و مرافعات اجتماعی قرار داشت و به صدور دستور تنبیه و مجازات متخلفین از احکام خداوند و یا عفو و گذشت آنان می‌پرداخت و بالاخره طرف مشورت افراد جامعه در کوشش جهت نزدیک‌تر شدن به خداوند متعال بود». (موران و دیگران، ۱۳۷۸، سیمای اسلام، ص: ۲۷).

۱۸- کتاب تاریخ اسلام، پژوهش دانشگاه کمبریج آلمان

در کتاب تاریخ اسلام، پژوهش دانشگاه کمبریج در مورد رفتار پیامبر ﷺ با ساکنان مکه، به هنگام فتح این شهر چنین نوشته شده است: «معامله حضرت محمد با مردم مکه، چنان کریمانه بود که چون خطر تازه‌ای از جانب شرق پیدا شد و همه آنان را تهدید کرد، دو هزار نفر از ایشان به سپاهش پیوستند و در جلوگیری از آن خطر با او همراه شدند». (لمبتون، ۱۳۹۷، تاریخ اسلام: پژوهش دانشگاه کمبریج، ص: ۹۴).

یافته‌ها و نتایج تحقیق

بعد از بحث و بررسی نظریات دانشمندان غیر مسلمان در مورد شخصیت پیامبر بزرگ اسلام ﷺ به نتایج ذیل دست یافتیم:

۱- یافته‌ها نشان می‌دهد اوضاع نابسامان زندگی عرب‌ها از ناحیه عادات آباء و اجداد، حسب و نسب و روابط اجتماعی و فردی‌ای که دارای قوانین عرفی ویژه‌ای بود، با بعثت پیامبر اکرم ﷺ خاتمه یافت و به بهترین و عالی‌ترین وضعیت زندگی مبدل گردید.

۲- یافته‌ها نشان می‌دهد در ناحیه اخلاقی ای که نیز وضعیت بیش‌تر قبایل عرب نابسامان بود؛ و آن‌ها دلباخته شراب و قمار بودند، غارت و راهزنی و یورش بر قافله‌ها، تعصب، ستم، خونریزی، گرفتن انتقام، غضب اموال و خوردن مال یتیمان و داد و ستد براساس ربا و دزدی و زنا میان آنان رواج پیدا کرده بود، ولی همه‌ی این اوضاع نابسامان به برکت رسالت پیامبر اکرم ﷺ نابود گردید.

۳- یافته‌ها نشان می‌دهد که، اوضاع زندگی تمامی عرب‌ها نابسامان نبود و همه‌ی شان پایبند اصول اخلاقی نبودند؛ بلکه بسیاری از آنان از زنا، خوردن شراب، ریختن خون دیگران، ظلم، خوردن مال یتیم و از داد و ستد بر اساس ربا پرهیز می‌نمودند، و دارای خصلت‌های نیک و ویژگی‌های ارزشمندی بودند که آن‌ها را شایسته ساخت تا پرچم اسلام را به دوش بگیرند، چراکه زمان نجات بشر با فرارسیدن بعثت پیامبر اکرم ﷺ فرا رسیده بود.

۴- یافته‌ها نشان می‌دهد که رسول گرامی ﷺ اسوه کامل هست و بشر در هر زمانی نیازمند الگویی است که آن‌ها را از گمراهی و افتادن در پرتگاه هلاکت نجات دهد، این الگو را در

پوهنمل صبغت الله غياثی

شخصیت والای پیامبر ﷺ چه در کردار و چه در گفتار پیدا می‌توانیم. که شناخت ماهیت حرکت، دعوت و هدایات ایشان در همه جوانب حیات اعم از ادب و رزی، امانتداری، پوزش پذیری، حق‌گرایی، حیاورزی، راستگویی، خوش خلقی، فروتنی و... تا رفتارهای اجتماعی ایشان اعم از قانون‌مداری، گشاده‌دستی، گشاده‌رویی، مشورت‌پذیری، همزیستی با اقشار مختلف اجتماع و... و این- که نه تنها پیامبر مسلمانان نبوده بلکه پیامبر جهانیان است و رسالتش هدایت تمامی انسان‌هاست پس در حقیقت الگو و سرمشقی برای جهانیان می‌باشد. که تاریخ زندگی او زیباترین ارمغان‌ها برای هوشمندان روشن دل بوده و درخشان‌ترین گوهر گرانبها برای کاوشگران است، بزرگ مردی که هیچ کس به عظمت خلق و خوی او نمی‌رسد، حتی این‌که دانشمندان غیر مسلمان به کمال شخصیت این بزرگ مرد تاریخ اعترافاتی داشتند، ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ (سوره القلم آیه ۴) «و همانا تو از خوی سترگی برخوردار هستی».

مناقشه

با توجه به نتایج بدست آمده چنین تعبیر می‌شود که اظهارات منصفانه دانشمندان غیر مسلمان یک‌نقش بی‌طرفانه و تاریخی بوده و از نقطه نظری که بزرگی شخصیت پیامبر ﷺ و جهانی بودن دین و آیینش برای مسلمان و غیر مسلمان ارزش قابل ملاحظه‌ی داشته، چون پیروان این دین به فوز و فلاح دنیا و آخرت وعده داده شده‌اند، بنابراین مسلمان و غیر مسلمانان بغرض بیان حقیقت بزرگی شخصیت پیامبر اکرم ﷺ را با موجودیت اوصاف حمیده او در تمام عرصه‌های زندگی در سطور تاریخ ثبت نموده و آن‌را به ارمغان آوردند، که نظریات دانشمندان غیر مسلمان در زمینه؛ همه‌گواه این حقیقت‌اند و این نیز یک حقیقت است که مسلمانان منحیث مدافعین شریعت اسلامی مبارزات خود را برای تحقق یافتن اساسات، اهداف و احکام دین مقدس اسلام انجام داده و در هر زمان و هر مکان این مبارزه را وظیفه دینی خود دانسته ادامه خواهند داد.

نتیجه گیری

چنانکه مطالعه فرمودید دانشمندان غیر مسلمان، غربی و شرقی هم‌اکنون اعتراف می‌کنند که محمد ﷺ مصلحی بزرگ، نابغه تاریخ، فرمانروای دادگستر، انسانی به تمام معنی و پیشوایی بزرگوار

پوهنمل صبغت الله غیائی

بود، هرگز گامی به سوی باطل بر نداشت، شور آفرید، و طرحی نو در عالم انداخت، از انسان‌هایی راهزن، دزد، بدکار و... مردمانی تربیت کرد که امانتدار، پارسا و معتمد بودند، و جانی تازه در کالبد مرده انسانیت دمید.

امروز دانشمندان غربی از کارها و نوشته‌های مغرضانه نیاکان خود بر ضد اسلام، محمد ﷺ و قرآن شرمگین‌اند که روح آزادگی خود را به بهای ناچیز فروخته و موجبات سرافکندگی آیندگان خود را فراهم ساخته‌اند.

محمد ﷺ کشتی نجات انسانیت را از گرداب‌های مرگبار فساد اخلاق و عقیده رهانیده و داعی به سوی چشمه سار زلالی بود که تشنگان وادی توحید و یکتاپرستان از آن نوشیدند و تشنگی خویش را فرو نشانند.

در این عصر پرفتنه و آشوب که بنا به گفته برنارد شاو بیش از هر زمان دیگر به رهنمودهای پیامبر ﷺ نیاز داریم، لازم است که تمامی نویسندگان، علما، اندیشمندان و مؤسسات اسلامی، چه در جهان اسلام و چه در فراسوی مرزهای آن، در معرفی هر چه بیشتر و بهتر پیامبر ﷺ بکوشند، غبار از سیمای درخشانش بزدایند، و عامه مسلمانان را با منطق و واقع‌گرایی قانع کنند که سیرت و اخلاق محمد ﷺ بهترین سرمشق و الگوی ایده‌آل برای به سامان رساندن زندگی فردی، اجتماعی و... آنان است، و خشنودی و رضایت پروردگار نیز در همین نهفته است.

پیشنهادات

در قسمت اخیر تحقیق پیرامون شخصیت پیامبر اکرم ﷺ از نظر غیر مسلمانان موارد ذیل را پیشنهاد می‌دارم:

۱- چون بی‌خبری از سیرت پیامبر اکرم ﷺ در ابعاد مختلف زندگی آن راد مرد بزرگ خطر بزرگ بر امت اسلامی می‌باشد، که زندگی ایمانی و اعتقادی فرد، خانواده و اجتماع را تهدید می‌کند، لذا برای مسلمانان پیشنهاد می‌نمایم که در جلوگیری از عدم آگاهی از سیرت پیامبر اکرم ﷺ توجه همه جانبه صورت گیرد.

پوهنمل صبغت الله غیائی

۲- از این که موضوع عدم آگاهی از سیرت مطهر رسول اکرم ﷺ در بخش معتقدات دینی یکی از موارد سنگین و دشوار بر منکران رسالت بوده، که با وجود مطالعات گسترده پیرامون عواقب ناگوار آن از سوی علما و دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان هنوز هم قناعت منکران رسالت پیامبر ﷺ را فراهم ننموده است، بنابراین پیشنهاد می‌دارم؛ تدوین مجموعه‌هایی که شخصیت پیامبر ﷺ را به بررسی گرفته ضروری است.

۳- مطالعات نشان می‌دهد، که آشنایی با سیرت مطهر مصطفی ﷺ در شریعت اسلامی برای محافظت دین از اهمیت بخصوص برخوردار است، الله متعال بر ترک استدلال از سنت رسول الله ﷺ که اصل و اساس دین مقدس اسلام است وعید شدید داده است، پس بر ماست تا سیرت مطهر آن راد مرد بزرگ را بیاموزیم و در پرتو آن به انحراف منحرفین از دین حق پردازیم.

۴- به اساس عوامل مختلف، چون سطح بی سوادی در کشور ما خیلی‌ها بلند است، در رساندن مسایل و موضوعات مورد نیاز و بهبود بخشیدن اعتقاد درست هر فرد امت اسلامی باید از سیرت شخصیت پیامبر اکرم ﷺ از هر طریق ممکن پردازیم، زیرا تنها استفاده از ابزار تحریری و طباعتی بسنده و کافی نبوده، بناءً پیشنهاد می‌دارم تا با استفاده از همه وسائل ممکنه به تنویر اذهان عامه در مورد پرداخته، تا از یک طرف نیازمندی‌ها مرفوع و از جانب دیگر زمینه زندگی مرفه را برای جهانیان مساعد و فراهم نماییم.

منابع

القرآن الكريم

ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي، (١٤٠٣هـ)، الفصول في السيرة، تحقيق و تعليق: مُجَّد العيد الخطراوي، محيي الدين مستو، الناشر: مؤسسة علوم القرآن .

بخاري، مُجَّد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة أبو عبد الله (١٤٠٩هـ)، الأدب المفرد، محقق: مُجَّد فؤاد عبد الباقي، الناشر: دار البشائر الإسلامية - بيروت.

ترمذی، مُجَّد بن عيسى بن سَوْرَة بن موسى بن الضحاک، أبو عيسى، (١٣٩٥هـ)، سنن الترمذی، تحقيق و تعليق: أحمد مُجَّد شاکر و مُجَّد فؤاد عبد الباقي و إبراهيم عطوة عوض المدرس فی الأزهر الشريف، الناشر: شركة مكتبة و مطبعة مصطفى البابي الحلبي - مصر.

أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو بن عمران الأزدي البجلي، الناشر: دار الرسالة العالمية. (١٤٣٠هـ)، سنن أبي داود، المحقق: شعيب الأرنؤوط - مُحَمَّد كاهل قره بللي، الناشر: دار الرسالة العالمية.

حسين بر، امير عبدالستار، (١٣٨٨). مُجَّد از دیدگاه خاورشناسان، نشر، تهران: احسان.

سعيدی، سيد غلام رضا سعيدی، (١٦٢). داستان های از زندگی پیامبر ما، ناشر: كعبه.

شيميل، آنه ماری، (١٣٨٣). مُجَّد، رسول خدا، ترجمه حسن لاهوتی. انتشارات: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

قضاعي، أبو عبدالله مُجَّد بن سلامه بن جعفر بن علي بن حكيمون القضاعي المصري (١٤٠٧هـ). مسند الشهاب، محق: حمدي بن عبدالمجيد السلفي، الناشر: مؤسسه الرساله - بيروت.

گنورگیو، کنستانتین ویرژیل، (بی تا). مُجَّد پیغمبری که از نو باید شناخت ؛ ترجمه ذبیح الله منصور، ناشر: امیر کبیر.

لمبتون، بی ام هولت لمبتون، (١٣٩٧). تاریخ اسلام: پژوهش دانشگاه کمبریج؛ ترجمه احمد آرام، ناشر: موسسه انتشارات امیر کبیر.

مورانا و چیتیک، ساچیکو موراتا و ویلیام چیتیک، (١٣٧٨). سیمای اسلام ؛ ترجمه دکتر عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

نیک بین، نصرالله، (١٢٩٢)، اسلام از دیدگاه دانشمندان غرب. ناشر: شرکت سهامی سیمان فارس و خوزستان.

وجدانی، حسین وجدانی، (بی تا). نظریات دانشمندان جهان در باره قرآن و مُجَّد؛ ناشر: عطائی.

قدرت هوشمند و نقش آن در روابط بین‌الملل

پوهنیار عنایت‌الله اکبری^{*}، پوهنبار نجیب‌الله مجددی^۱

۱. دیپارتمنت روابط بین‌الملل، پوهنځی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤول: Enayatullah.akbari2@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهنمل دکتور احمد حنیف حنیف، استاد پوهنځی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون البیرونی

چکیده

در عصر نوین، تحولات چشمگیری در سیاست جهانی و روابط بین‌المللی به وقوع پیوسته است که نیاز به بازتعریف نقش قدرت در سیاست خارجی کشورها را نشان می‌دهد. در این راستا، مفهوم قدرت هوشمند، به عنوان یک استراتژی متعادل و چندوجهی، برای ترکیب هوشمندانه قدرت نرم و سخت مطرح شده است. قدرت نرم، که شامل جذابیت فرهنگی، دیپلماسی عمومی و ارزش‌های ایدئولوژیک می‌شود و قدرت سخت، که بر پایه استفاده از نیروی نظامی و اقتصادی استوار است، هر دو نقش حیاتی در سیاست خارجی کشورها دارند. با این حال، قدرت هوشمند با ادغام هوشمندانه این دو نوع قدرت، فرصت‌های جدیدی را برای دستیابی به اهداف سیاست خارجی فراهم می‌آورد. هدف این مطالعه بررسی نقش قدرت هوشمند در روابط بین‌الملل است. این مطالعه با روش مروری توصیفی - تحلیلی مبتنی بر مطالعات موردی و داده‌های کتاب‌خانه‌ای دریافته است که قدرت هوشمند در عرصه دیپلماسی و روابط بین‌الملل، نقش محوری را ایفا می‌کند. این استراتژی، ضمن چالش‌های خود، به دولت‌ها این امکان را می‌دهد تا با تلفیقی متعادل از ابزارهای قدرت، در یک جهان متغیر و پیچیده، نفوذ و حضور خود را به شکلی مؤثرتر افزایش دهند. نتایج حاصله تحقیق نشان می‌دهد که استفاده از قدرت هوشمند توسط دولت‌ها، نه تنها می‌تواند به افزایش اثربخشی سیاست‌های خارجی و تقویت نفوذ جهانی آن‌ها کمک کند، بلکه به پیش‌برد صلح، ثبات و توسعه پایدار در سطح جهانی نیز مساعدت می‌نماید، به شرطی که به شکلی دقیق و متعادل به کار گرفته شود.

واژه‌های کلیدی: دیپلماسی، روابط بین‌الملل، قدرت نرم، قدرت سخت، قدرت هوشمند.

Abstract

In the modern era, significant changes have taken place in world politics and international relations, which show the need to redefine the role of power in the foreign policy of countries. In this regard, the concept of smart power is proposed as a balanced and multifaceted strategy for intelligently combining soft and hard power. Soft power, which includes cultural attractiveness, public diplomacy, and ideological values and hard power, which is based on the use of military and economic force and both play a vital role in the foreign policy of countries. However, smart power, by intelligently integrating these two types of power, offers new opportunities for foreign policy goals. The purpose of this study is to explore the role of smart power in international relations. This study, using a descriptive-analytical method based on case studies and library data, found that smart power plays a central role in the fields of diplomacy and international relations. This strategy, along with its challenges, enables governments to increase their influence and presence more effectively by balancing power tools in a changing and complex world. The findings show that the use of intelligent power by governments can not only help to increase the effectiveness of foreign policies and strengthen their global influence, but also help to promote global peace, stability, and sustainable development if an accurate and balanced form is used.

Keywords: diplomacy, international relations, soft power, hard power, smart power.

مقدمه

قدرت در طول تاریخ از اولویت‌های اصلی سیاست خارجی کشورها به شمار می‌آید؛ به طوری که دولت‌ها برای تأمین امنیت خود، ناگزیر به سمت پیشینه‌سازی قدرت تمایل دارند. برخی از مکاتب فکری روابط بین‌الملل نظیر رئالیست‌های تدافعی از آن به‌عنوان یک ابزار در جهت تأمین امنیت کشورها نگریده‌اند. اما برخی دیگر از این رویکردها چون رئالیست‌های تهاجمی، به قدرت به‌عنوان یک هدف در روابط بین دولت‌ها نگاه می‌کنند. از نظر آن‌ها دولت‌ها در روابط خود با دیگران به دنبال قدرت و پیشینه‌سازی آن است (Brethchell, 2012: 70-71). در زمان گذشته، به خاطر نوع روابطی که بین دولت‌ها حاکم بود، دولت‌ها عمدتاً به سمت قدرت نظامی یا قدرت سخت تمایل داشتند. به‌مرورزمان و به‌تبع تحول در حوزه سیاست داخلی و خارجی، نوع جدیدی از قدرت، به نام قدرت نرم، در روابط بین کشورها مطرح گردید. این نوع از قدرت برای اولین بار توسط جوزف نای استاد پوهنتون هاروارد و نظریه‌پرداز مطرح در حوزه روابط بین‌الملل مطرح گردید.

در کنار ناکارآمدی و ناکافی بودن تنها قدرت سخت و نرم، مجموعه‌ای از عوامل، نظیر تحولات بین‌المللی، شکل‌گیری رویه‌های جدید، جهانی‌شدن... دست‌به‌دست هم دادند تا نوع جدیدی از قدرت، تحت عنوان قدرت هوشمند ارائه گردد. این مفهوم برای اولین بار توسط سوزان ناسل مطرح گردید. قدرت هوشمند در واقع نوع جدیدی از قدرت است که به دنبال ترکیب و همپوشانی قدرت سخت و نرم دولت‌ها، برای پی‌گیری اهداف و منافع خود در عرصه سیاست جهانی است (Nassel, 2004). این مفهوم بر اهمیت استفاده هم‌زمان و هماهنگ از ابزارهای فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و نظامی برای دستیابی به اهداف سیاست خارجی تأکید دارد.

قدرت هوشمند، به دلیل توانایی‌اش در پل زدن بین دیپلماسی سنتی و رویکردهای نوین، نقش به‌سزایی در افزایش اثربخشی سیاست خارجی کشورها دارد. از این رو، درک این مفهوم و استراتژی‌های مرتبط با آن برای پژوهشگران، سیاست‌مداران و دیپلمات‌ها حائز اهمیت است. این تحقیق با استفاده از مطالعات موردی و تحلیل داده‌های موجود و با ترکیب رهیافت‌های سازه‌انگاری، لیبرالیسم و

پوهنیار عنایت الله اکبری

نئورئالیسم به ارزیابی و تحلیل تأثیر قدرت هوشمند بر ساختارها و فرایندهای روابط بین‌الملل می‌پردازد.

بیان مسئله: در عصر نوین، جهان شاهد تغییرات چشم‌گیری در زمینه روابط بین‌الملل و سیاست خارجی کشورها است. با پایان یافتن دوران جنگ سرد و ظهور چالش‌های جدید جهانی مانند تغییرات اقلیمی، تخریب محیط‌زیست، بحران‌های اقتصادی، همه‌گیری‌های بهداشت جهانی (کرونا و ایدز)، مهاجرت‌های دسته‌جمعی، نیاز به بازنگری در رویکردهای سنتی قدرت و نفوذ در عرصه جهانی احساس می‌شود. در این میان، مفهوم قدرت هوشمند به عنوان یک رویکرد مهم که بر ترکیب متعادل و هوشمندانه قدرت نرم و سخت استوار است، متکی بر این اصل است که دستیابی به اهداف سیاست خارجی و افزایش نفوذ جهانی نیازمند استفاده هم‌زمان و هماهنگ از جذابیت‌های فرهنگی، ارزش‌های ایدئولوژیک و ابزارهای اقتصادی و نظامی است. با این حال، علی‌رغم توجه فزاینده به قدرت هوشمند، چالش‌ها و محدودیت‌هایی در استفاده از این استراتژی وجود دارد که نیازمند تحلیل و بررسی عمیق است. بررسی این مسئله نه تنها به درک بهتر از پیچیدگی‌های روابط بین‌المللی در قرن بیست و یکم کمک می‌کند، بلکه راهنمایی برای سیاست‌گذاران و دیپلمات‌ها در طراحی و اجرای سیاست‌های خارجی مؤثرتر و هوشمندانه‌تر ارائه می‌دهد.

سؤالات تحقیق: سوال اصلی چنین است که قدرت هوشمند در روابط بین‌الملل چه نقشی دارد؟ در ضمن، سوالات فرعی دیگری نیز در این تحقیق پاسخ خواهد یافت؛ مانند این که قدرت هوشمند چیست و منابع آن کدام اند؟ تفاوت میان قدرت سخت، نرم و هوشمند در چیست؟ و چالش‌ها استفاده از قدرت هوشمند در عصر نوین کدام‌ها اند؟

مروری بر ادبیات تحقیق

با مرور بر ادبیات موضوع، به نظر می‌رسد که در خصوص قدرت هوشمند کتب و مقالاتی تحریر یافته؛ اما در رابطه به نقش قدرت هوشمند در روابط بین‌الملل و دیپلماسی تا هنوز در افغانستان کدام تحقیق خاص صورت نگرفته است.

پوهنیار عنایت الله اکبری

خرمی (۱۳۸۸) در پژوهش (معنای قدرت هوشمند و جایگاه آن در راهبرد بین‌المللی ایالات متحده) معتقد است که استفاده صرف از قدرت نظامی طی سال‌های دهه ۹۰ و دهه نخست قرن ۲۱ باعث افول جایگاه و نفوذ ایالات متحده در جهان شد. پس از حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ با ناکارآمدی رویکرد نظامی و یک‌جانبه‌گرایی نئومحافظه‌کاران در عرصه سیاست خارجی، ضرورت تغییر سیاست خارجی آمریکا از سوی دموکرات‌ها مطرح شد. طی سال‌هایی که قدرت نظامی آمریکا در عراق و افغانستان موفق نبود، مفهوم جدیدی از سوی نخبگان فکری ایالات متحده مطرح شد که توجه صرف به قدرت نظامی را اشتباه قلمداد می‌کرد. این مفهوم که قدرت هوشمند نام گرفت، از ترکیب دقیق دو قدرت سخت و نرم به وجود می‌آید و بر استفاده هوشمندانه از ابزارهای این دو قدرت تأکید دارد.

شهیدانی (۱۳۹۸) در مقاله خویش تحت عنوان (درک قدرت هوشمند در روندهای سیاست خارجی روسیه "۲۰۱۴-۲۰۱۹") بیان می‌دارد که در الگوی قدرت هوشمند روسیه، ابعاد نرم‌افزارانه قدرت روسیه در حوزه پیرامونی با چالش‌های جدی همراه بوده است، اما نقطه تکیه قدرت هوشمند این کشور بیش‌تر مبتنی بر قدرت سخت هست. به باور او، مسکو با ایجاد فرصت از درون تهدید تلاش دارد تا به ایجاد مشروعیت برای کنش‌های بین‌المللی خود پردازد.

شگفتی و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله مشترک خویش تحت عنوان (تبیین جایگاه قدرت هوشمند در سیاست خارجی چین) بیان می‌دارند که با وجود اتخاذ یک رویکرد تعامل‌گرایانه در سیاست خارجی چین در چند دهه اخیر، کماکان منابع قدرت سخت نزد رهبران از اهمیت زیادی برخوردار است. چون به باور آن‌ها سیاست خارجی این کشور برای مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی، تأکید زیادی بر دکنترین دفاع فعال و بهبود توانمندی بازدارندگی استراتژیک برای جلوگیری از جنگ داشته است. آن‌ها در ادامه چنین نتیجه‌گیری می‌کنند که چینی‌ها برای ارتقای توانایی بازدارندگی استراتژیک به نوسازی در حوزه‌های تسلیحات هسته‌ای، متعارف، دریایی، فضایی و سایبری پرداخته‌اند.

پوهنیار عنایت الله اکبری

یاوسلان و ستین (۲۰۱۶) در کتاب (مفهوم قدرت نرم و شاخص قدرت نرم) معتقد است برای بسیاری از دولت‌ها منابع قدرت در سطح داخلی و بین‌المللی باقی مانده است. حتی اگر هر دو سیاست استفاده از قدرت‌های سخت و نرم مورد توجه قرار گیرد قدرت نظامی و اقتصادی به ذهن نزدیک‌تر است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از روش توصیفی-تحلیلی بهره می‌برد که بر اساس ترکیب رهیافت‌های سازه‌انگاری، لیبرالیسم و نئورئالیسم و با استفاده از مطالعه موردی و تجزیه و تحلیل اسنادی انجام شده است. برای ارائه پاسخ مناسب به سؤالات تحقیق، معلومات مورد نیاز به شیوه کتابخانه‌ای از منابع معتبر دولتی و غیر دولتی، گزارش‌های سازمان‌های بین‌المللی، تحقیقات و سروی‌های انجام شده قبلی و مقالات و مجلات علمی جمع‌آوری شده است. البته قبل از استفاده آن‌ها، معیارهایی چون قابل اعتبار بودن، مناسب بودن و کفایت داده‌ها نیز در نظر گرفته شده است.

مفهوم قدرت

واژه قدرت مترادف با مفاهیمی چون کنترل، اقتدار، فرماندهی، تسلط، نفوذ، تفوق، دستور یا کنترل بر دیگران می‌باشد (Urdang, 1991: 342). ارائه تعریف جامع و قابل قبول از قدرت دشوار است زیرا به باور دال نه در زبان روزمره و نه در علم سیاست توافق درباره دانش واژه‌ها و تعریف‌های قدرت وجود ندارد چون که پژوهشگران سیاسی، بسته به ایدئولوژی و جهان‌بینی خود، تعریف‌های گوناگونی از قدرت به دست داده‌اند. به گفته جوزف نای قدرت مانند آب و هوا است. همه به آن وابسته هستند و در مورد آن صحبت می‌کنند، اما تعداد کمی آن را درک می‌کنند. مورگنتا قدرت را توانایی انسان بر ذهن‌ها و اعمال دیگران می‌داند.

با این حال و در مفهوم کلی، قدرت به معنای توانایی دست‌یابی به نتایج دلخواه است. بر اساس تعریفی که در فرهنگ لغات ارائه شده، قدرت به معنای توانایی تأثیرگذاری بر رفتار دیگران است. قدرت به طور ساده حد توانایی کنترل دیگران است به طوری که عملی را که از آن خواسته شده است انجام دهند (عالم، ۱۳۹۶: ۸۹). به طور مشخص‌تر، قدرت عبارت است از توانایی نفوذ در

پوهنیار عنایت الله اکبری

رفتار دیگران جهت نیل به نتایج مطلوب. شیوه‌های متعددی برای تأثیر گذاری در رفتار دیگران وجود دارد، شیوه‌های مانند تهدید کردن، پاداش دادن، جذب کردن و متقاعد ساختن آن‌ها تا آن چیزی را بخواهند که شما می‌خواهید. قدرت مجموعه‌ای از عوامل مادی و معنوی است که موجب به اطاعت در آوردن فرد یا گروه توسط فرد یا گروه دیگر می‌شود. قدرت مشکل از عناصر و عوامل مادی و غیرمادی است. عناصر مادی (موقعیت جغرافیایی، منابع طبیعی، پیشرفت صنعتی و اقتصادی، توانایی نظامی و جمعیت) و عناصر معنوی (خصوصیات ملی، روحیه ملی، کیفیت کارایی دولت، پرستیژ بین‌المللی، ایدئولوژی و شیوه رهبری و دیپلماسی) تقسیم می‌شود.

دسته‌بندی قدرت

چنانچه در مورد واژه قدرت هیچ‌گونه تعریف مشترک میان صاحب‌نظران وجود ندارد، همین‌طور هیچ‌گونه اتفاق نظر در مورد انواع قدرت نیز وجود ندارد. برخی قدرت را به قدرت نظامی، قدرت اقتصادی و قدرت سیاسی تقسیم می‌کنند. درحالی‌که دیگران آن را زیر عنوان قدرت سخت، نرم و هوشمند طبقه‌بندی می‌کنند که در این تحقیق نیز از همین طبقه‌بندی استفاده شده است.

۱. قدرت سخت

قدرت سخت قدیمی‌ترین شکل قدرت است؛ قدرت سخت به‌عنوان توانایی برای رسیدن به اهداف خود از طریق اقدامات یا تهدیدهای اجباری، به‌اصطلاح "هویج و چماق"^{۲۱} در سیاست بین‌المللی تعریف می‌شود (Raimzhanova, 2015: 6). به‌عبارت‌دیگر قدرت سخت همان قدرت اقتصادی و نظامی است که دارنده آن برای وادار کردن طرف مقابل و یا رقیب، با استفاده از استراتژی‌های تهدید و هراس آن را به کار می‌گیرد و چنین قدرتی مترادف و متضمن رویکرد زور و ایجاد ترس و اطاعت‌پذیری اجباری از صاحبان قدرت هست (حافظ نیا، ۱۳۹۳: ۲۵۶).

مفهوم قدرت سخت متعلق به دورانی است که دیدگاه رئالیستی در مورد شرایط و اوضاع حاکم بر محیط بین‌المللی وجود داشت. تا پایان حاکمیت نظم دوقطبی و منطق جنگ سرد بر محیط بین‌الملل، تفسیر سخت‌افزارانه رئالیستی از قدرت چیرگی داشت و دولت‌ها مقوله قدرت ملی را در

21 carrot & stick

پوهنیار عنایت الله اکبری

قالب توانمندی نظامی‌شان عینیت می‌بخشیدند، غافل از اینکه چنین نگاه مضیق و تقلیل‌گرایانه به قدرت، آنان را به ورطه یک تسابق بی‌انتهای تسلیحاتی خواهد کشاند و در گرداب معمای امنیتی گرفتار خواهد کرد، زیرا انباشت هر چه بیش تر ادوات نظامی با هدف تولید امنیت در محیط انارشیک، خود به آتش ناامنی دامن می‌زند. بنابراین، دیدگاه قدرت سخت عبارت است از توان اجبار با توسل به اقدامات، ابزارها و تصمیمات آشکار و مستقیم.

مبانی نگرش واقع‌گرایی، مهم‌ترین منبع فکری قدرت سخت است. مهم‌ترین ویژگی قدرت سخت، عریان و نمایان بودن منابع آن است. گسترش تسلیحات نظامی و سخت‌افزاری، تصویب بودجه‌های هنگفت برای ارتقای سامانه‌های جنگی، افزایش نیروهای نظامی آماده به رزم و احتیاط و اهمیت یافتن روش‌های میلیتاریستی در حکومت‌داری و سیاست خارجی، جنبه‌های عریان و آشکار استفاده از قدرت سخت هستند.

الف. منابع قدرت سخت

منابع قدرت سخت هر کشوری به‌طور طبیعی قابل دید، اندازه‌گیری و شمارش هستند. به‌طور کلی منابع ملازم با قدرت سخت در بردارنده همان عناصر مادی قدرت می‌شود که در بالا تذکر رفت که آن را می‌توان در چند مورد زیر خلاصه نمود: ۱- مداخله نظامی، ۲- دیپلماسی اجبارآمیز که در آن براندازی حکومت به شکل مستقیم و غیرمستقیم مدنظر است و ۳- تحریم اقتصادی (پیشگاهی فرد و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۸). البته نوع استفاده و نحوه عملکرد کشورها در حوزه منابع قدرت سخت (نظامی و اقتصادی) می‌تواند ماهیت سخت و نرم قدرت را تعیین کند. به‌طوری‌که وضع تحریم‌های اقتصادی علیه دیگر کشورها می‌تواند نشان‌دهنده استفاده سخت‌افزارانه از اقتصاد باشد و کمک‌های اقتصادی بشردوستانه برای رفع نیازهای اولیه انسان‌ها نیز می‌تواند استفاده نرم‌افزارانه از اقتصاد و در حوزه قدرت نرم باشد. همین‌طور حضور نیروهای مسلح حافظ صلح و امنیت را می‌توان استفاده نرم‌افزارانه از نیروهای نظامی دانست درحالی‌که حضور همین نیروها در جوار مرزهای کشور دیگر می‌تواند ماهیتی سخت‌افزارانه و تهدید گونه برای آن کشور داشته باشد.

۲. قدرت نرم

قدرت نرم یعنی توانایی شکل دادن به ترجیحات دیگران از طریق جذابیت و جذب و بدون استفاده از زور، اجبار یا خشونت است. به عبارت ساده، قدرت نرم یعنی توانایی به دست آوردن چیزی از طریق جذب بدون استفاده از زور و پرداخت پول (تطمیع). قدرت نرم محصول و برآیند تصویرسازی مثبت از خود، ارائه چهره موجه خود، کسب اعتبار در افکار عمومی داخلی و خارجی، تأثیرگذاری غیرمستقیم همراه با رضایت بر دیگران، اراده دیگران را تابع خود کردن و مؤلفه‌های نظیر آن است (بیگی، ۱۳۸۸: ۳۰).

تئورسین قدرت نرم، شخصیت نئولیبرال آمریکایی جوزف نای است. نای قدرت نرم را به عنوان بخش مهمی از منابع قدرت ملی آمریکا تلقی و بر ضرورت بهره‌گیری از آن در سیاست خارجی آمریکا اصرار می‌کند. او نظریه خود را در این زمینه در سال‌های ۱۹۸۹ - ۱۹۹۰ در مقاله‌ای با عنوان "ماهیت متحول قدرت جهان" مطرح کرد.

قدرت نرم امروزه به یکی از مطلوبیت‌های نظام‌های سیاسی در عرصه روابط بین‌الملل تبدیل شده است و بازیگران محیط بین‌المللی خواهان آن هستند که با بهره‌گیری از چهره نرم‌افزاری قدرت در مناسبات خویش، میزان اعتبار و نفوذ خویش را ارتقاء بخشند (Nye, 2007). بهره‌برداری از قدرت نرم، آنان را قادر می‌سازد از تلفات مالی و جانی ناشی از کاربست قدرت سخت دوری جویند و به این طریق، اذهان و افکار عمومی بین‌المللی را با خویش همراه سازند.

الف. منابع قدرت نرم

قدرت نرم در هر کشوری از سه منبع نشئت می‌گیرد: فرهنگ (بخش‌هایی که برای دیگران جذاب است. مانند: رسانه‌ها، سینما، فیلم، موسیقی، ورزش، آثار باستانی، محصولات فرهنگی چون تولیدات علمی و تعداد پوهنتون‌ها و مراکز علمی، غذا و لباس، آثار باستانی، محصولات فرهنگی چون تولیدات علمی و تعداد دانشگاه‌ها و مراکز علمی)، ارزش‌های سیاسی (زمانی که در داخل و خارج مطابق انتظار آن‌ها باشد. مانند پاسخ‌گویی دولت، اجرای عدالت، رعایت ارزش‌های بشری) و سیاست‌های خارجی آن کشور (زمانی که مشروع و اخلاقی تلقی می‌شود) (Nye, 2004: 32).

پوهنیار عنایت الله اکبری

۳. قدرت هوشمند

قدرت هوشمند، مفهومی است که به توانایی یک کشور برای ترکیب مؤثر قدرت نرم (جذب و همکاری از طریق جاذبه‌های فرهنگی، ارزش‌های سیاسی و دیپلماسی) و قدرت سخت (استفاده از اقدامات نظامی و اقتصادی برای اجبار یا تهدید) برای دستیابی به نتایج مطلوب دست اشاره دارد. قدرت هوشمند در واقع برآیند نقاط قوت و حذف نقاط ضعف در قدرت سخت و نرم است. (Nye, 2004: 37). این نوع قدرت، استراتژیک و انعطاف‌پذیر است و به دنبال بهینه‌سازی استفاده از تمامی ابزارهای موجود برای دستیابی به نتایج مطلوب است. استفاده از قدرت هوشمند می‌تواند باعث کاهش تنش‌ها، افزایش اثربخشی سیاست‌های خارجی و بهبود امکان دستیابی به اهداف بین‌المللی شود، زیرا از هر دو جنبه قدرت (نرم و سخت) به صورت متعادل و هدفمند استفاده می‌کند. در قدرت هوشمند، یک کشور به‌طور هوشمندانه همه داشته‌های مادی و معنوی منابع قدرت خود را برای کسب مطلوبیت‌ها به کار می‌بندد. هدف نهایی آن گسترش نفوذ و مشروعیت بین‌المللی است. بازیگری که متوسل به چنین الگویی از قدرت می‌شود، درصدد است تا برای اقدامات خود و اهداف پیشرو تا حد زیادی اجماع و پذیرش بین‌المللی را حاصل نماید؛ زیرا با عنایت به شرایط متحول جدید بین‌المللی، اعمال قدرت بدون رضایت دیگران و مبتنی بر زور، حتی برای قدرت هژمون هم نتایج مطلوبی به بار نمی‌آورد.

این اصطلاح برای اولین بار در سال ۲۰۰۴ توسط سوزان ناسل^{۲۲} در مقاله‌ای در نشریه آمریکایی فارین پالسی مطرح شد. ناسل، قدرت هوشمند را به معنای ادغام هدفمند و خردورزانه دو منبع سخت‌افزارانه و نرم‌افزارانه قدرت برای مقابله با انواع تهدیدها به کاربرد (Nassel, 2004). ناسل، ترکیب منابع قدرت نرم و سخت را در پرتو شرایط زمانی و مکانی مورد اشاره قرارداد و به اعتقاد وی یک پارچگی کامل منابع مختلف قدرت ملی به‌عنوان اصلی‌ترین ویژگی ماهیت قدرت هوشمند محسوب می‌شوند.

22 Suzanne Nossel

پوهنیار عنایت الله اکبری

دلیل آن که ناسل در آن مقطع زمانی، مفهوم قدرت هوشمند را در ادبیات سیاسی منتشر نمود به مشکلات افق‌های سیاست خارجی آمریکا در ترکیب هم‌زمان منابع و توانایی‌هایی نظامی، اقتصادی، فرهنگی و ایدئولوژیک مربوط بود. ناسل معتقد بود چنانچه آمریکا در جهت ترکیب منابع متنوع و بعضاً متعارض قدم بردارد، می‌تواند امیدوار باشد تا برتری جهانی خود را ادامه‌دار ببیند (شهیدانی، ۱۳۹۸: ۱۶۳).

جوزف نای معتقد است که قدرت هوشمند نه سخت است و نه نرم، بلکه سنتزی از ترکیب شایسته هر دو قدرت است. نای و ریچارد آرمیتاژ در مطالعاتی که در سال ۲۰۰۷ در موسسه مطالعات استراتژیک و بین‌المللی در مورد قدرت هوشمند انجام دادند، بر اهمیت قدرت هوشمند در سیاست خارجی اذعان نمودند. در این مطالعات تأکید زیادی بر توسعه، مشارکت، نهادها، فرهنگ، انواع دیپلماسی، فناوری و نوآوری شده است. در چارچوب این مفهوم توانمندی نظامی نادیده انگاشته نمی‌شود، بلکه از اتکای بیش‌ازحد به قدرت سخت برای پی‌گیری اهداف خودداری می‌گردد (Heng, 2015: 284).

نای در ادامه توضیح می‌دهد که این نوع از قدرت اولاً به معنای به رسمیت شناختن اشکال مختلف قدرت و ابزارهای آن در پیگیری اهداف است. ثانیاً، از نظر وی، قدرت هوشمند، نه به‌عنوان یک انتخاب قدرت سوم، بلکه به‌عنوان یک روش یا رویکرد بهره‌برداری از قدرت است که به تصمیم‌گیرندگان فرصتی برای انتخاب بهترین راه بر سر یک مسئله خاص می‌دهد. ثالثاً، قدرت هوشمند بر نهادها و مشارکت و هم‌چنین بر شرکا و متحدین تأکید دارد؛ زیرا قدرت هوشمند از ماهیتی برخوردار است که به‌صورت انفرادی قابل حصول نیست (Wilson, 2008: 114-116). تعاریف متعددی از قدرت هوشمند ارائه شده که وجه مشترک تمامی آن‌ها تأکید بر ترکیب قدرت نرم و سخت می‌باشد.

۱. **تعریف استراتژیک:** در حوزه استراتژی، قدرت هوشمند به کارگیری یک رویکرد جامع در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و دیپلماتیک اشاره دارد که در آن تمام ابزارهای موجود (هم نرم و هم سخت) برای تحقق اهداف به کار گرفته می‌شوند.

۲. **تعریف تحلیلی:** قدرت هوشمند در تحلیل های سیاسی به عنوان یک رویکرد انعطاف پذیر و متنوع در نظر گرفته می شود که به دولت ها اجازه می دهد با توجه به شرایط متغیر بین المللی، بهترین استراتژی را برای دستیابی به منافع ملی خود انتخاب کنند.

۳. **تعریف عملیاتی:** از دیدگاه عملیاتی، قدرت هوشمند به مجموعه ای از سیاست ها و اقدامات اشاره دارد که دولت ها با استفاده از آن ها سعی در بهبود تصویر بین المللی خود دارند و به دنبال افزایش تأثیر گذاری خود بر دیگر بازیگران بین المللی هستند.

(شگفتی و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۶)

مقایسه قدرت نرم، سخت و هوشمند

برای فهم بهتر قدرت نرم، سخت و هوشمند، در جدول زیر هر کدام با رعایت مولفه ها، مهارت ها، ابزار ها و چالش ها به طور مقایسوی بررسی شدند:

مقایسه قدرت نرم، سخت و هوشمند

ردیف	نوع قدرت	مؤلفه ها	مهارت ها	ابزارها	چالش ها
۱	سخت	۱- اجبار ۲- تهدید ۳- ترس ۴- تطمیع	۱- ظرفیت های سازمانی ۲- مهارت های سیاسی	۱- عملیات نظامی ۲- کنش های دیپلماتیک	بروز تنفر

پوهنیار عنایت الله اکبری

	۳- عملیات روانی / اطلاعاتی				
۲	نرم	۱- ارزش های مشترک ۲- منافع مشترک ۳- جایگاه گروهی ۴- الگو پردازی	۱- ایجاد چشم انداز جذاب و قابل وصول ۲- ایجاد ارتباطات مؤثر ۳- هوش هیجانی ۴- مهارت های سازمانی	۱- دیپلما ۲- دیپلما ۳- فرهنگی/ارتباطی ۳- تصویر سازی ملی	احساس فریب خوردن و بی اعتباری و بی آبرویی اعمال کننده قدرت
۳	هوشمند	۱- هوشیاری محیطی ۲- مسیریابی ۳- سرعت واکنش ۴- انعطاف پذیری ۵- تناسب اهداف و سرمایه های قدرت ۶- ترکیب مناسب منابع قدرت ۷- یادگیری/ارشد	مهارت های ساختاری	۱- ابزارها ۲- ابزارها ۳- ابزارها	۳- نبود یک یا چند مورد از مؤلفه ها ۴- تعادل بین قدرت نرم و سخت ۵- اندازه گیر ی اثر بخشی ۶- تغییرات ژئوپلیتیکی و ناپایداری های جهانی

(بشیر، ۱۳۹۱: ۱۴)

نقش قدرت هوشمند در دیپلماسی و روابط بین الملل

در دهه‌ها اخیر استفاده از قدرت هوشمند به عنوان یک استراتژی متعادل و هوشمندانه به منظور دستیابی به اهداف سیاست خارجی اهمیت فزاینده‌ای یافته است. قدرت‌های بزرگ جهانی مانند ایالات متحده آمریکا، چین، روسیه و اتحادیه اروپا به طور فزاینده‌ای به استفاده از آن به عنوان بخشی از استراتژی‌های سیاست خارجی خود روی آورده‌اند (شگفتی و دیگران، ۱۳۹۷). این کشورها تلاش می‌کنند تا از ترکیب مؤثر قدرت نرم و سخت برای دستیابی به اهداف سیاست خارجی و تقویت نفوذ جهانی خود استفاده کنند. در ادامه به چند مورد و نمونه عینی و مستدل از استفاده قدرت‌های بزرگ از قدرت هوشمند اشاره می‌شود:

۱- ایالات متحده آمریکا و توافق هسته‌ای ایران

ایالات متحده آمریکا و دیگر قدرت‌های جهانی با استفاده از قدرت هوشمند در مذاکرات هسته‌ای با ایران، توانستند به توافقی دست یابند که هم شامل استفاده از فشارهای اقتصادی (قدرت سخت) بود و هم دیپلماسی و گفت‌گو (قدرت نرم). این ترکیب منجر به دستیابی به توافق جامع اقدام مشترک (برجام) در سال ۲۰۱۵ شد. در عین حال، ایالات متحده آمریکا از قدرت هوشمند، به ویژه در مبارزه با تروریسم و ترویج دموکراسی، استفاده کرده است. یک مثال عینی، استفاده از دیپلماسی عمومی و کمک‌های اقتصادی به کشورهای در حال توسعه برای مبارزه با تروریسم و ترویج دموکراسی است. برای مثال، برنامه‌هایی مانند "کمک‌های خارجی ایالات متحده (USAID)" که شامل پروژه‌های توسعه‌ای و کمک‌های انسان دوستانه می‌شود، نشان‌دهنده استفاده از قدرت نرم برای تقویت منافع امنیت ملی است.

۲- چین و طرح یک کمربند، یک راه

چین، از طریق ابتکار یک کمربند یک راه، به دنبال گسترش نفوذ اقتصادی و دیپلماتیک خود در سراسر جهان است. این پروژه، که شامل سرمایه‌گذاری‌های بزرگ در زیرساخت‌های کشورهای مختلف است، نمونه‌ای از استفاده چین از قدرت نرم برای ارتقاء اهداف استراتژیک خود است.

۷- اتحادیه اروپا و سیاست گسترش

پوهنیار عنایت الله اکبری

اتحادیه اروپا با استفاده از قدرت هوشمند خود، کشورهای مختلف را به سمت اصلاحات دموکراتیک و اجرای استانداردهای حقوق بشری هدایت کرده است. این امر از طریق ترکیبی از ارائه کمک‌های اقتصادی، فرصت‌های تجاری و امکان عضویت در اتحادیه (قدرت نرم)، همراه با فشارهای دیپلماتیک در صورت نیاز (قدرت سخت) صورت گرفته است.

۸- دیپلماسی واکسن کووید-۱۹

کشورهای تولیدکننده بزرگ واکسن، مانند ایالات متحده، چین، و روسیه، از دیپلماسی واکسن به عنوان ابزاری برای تقویت روابط دیپلماتیک استفاده کردند. ارائه واکسن‌ها به کشورهای نیازمند نمونه‌ای از قدرت نرم است که به تقویت نفوذ سیاسی و دیپلماتیک آن‌ها در سطح جهانی کمک می‌کند.

این مثال‌ها نشان می‌دهند که قدرت‌های بزرگ چگونه از قدرت هوشمند برای تأثیرگذاری بر حکمرانی جهانی و دیپلماسی استفاده می‌کنند. در عین حال، استفاده از قدرت هوشمند نشان‌دهنده پذیرش این واقعیت است که در عصر جهانی شدن، دستیابی به اهداف سیاست خارجی تنها از طریق نیروی نظامی و اقتصادی امکان‌پذیر نیست، بلکه نیاز به استراتژی‌های پیچیده‌تر و هوشمندانه‌تری دارد که ترکیبی از قدرت نرم و سخت را به کار گیرد.

چالش‌های استفاده قدرت هوشمند

استفاده از قدرت هوشمند توسط دولت‌ها در عرصه روابط بین‌الملل که به عنوان یک استراتژی متعادل برای ترکیب مؤثر قدرت نرم و سخت مطرح است، دارای چالش‌هایی هست که در ادامه به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره شده است:

۱. یافتن تعادل مناسب: یکی از چالش‌های اصلی، یافتن تعادل مناسب بین استفاده از قدرت نرم و سخت است. بیش از حد تکیه بر یکی ممکن است باعث کاهش اثربخشی کلی شود؛
۲. تغییرات ژئوپلیتیکی: تغییرات سریع ژئوپلیتیکی و ناپایداری‌های جهانی می‌تواند بر استراتژی‌های قدرت هوشمند تأثیر بگذارد و آن را با دشواری‌هایی روبرو کند، به خصوص زمانی که تعامل با بازیگران دارای منافع متفاوت یا رقیب است (Wilson, 2008, 119)؛

پوهنیار عنایت الله اکبری

۳. مقاومت فرهنگی و اجتماعی: استفاده از قدرت نرم ممکن است با مقاومت‌های فرهنگی و اجتماعی در کشورهای هدف روبه‌رو شود، به‌ویژه اگر به‌عنوان تلاشی برای تحمیل فرهنگ یا ارزش‌های خارجی تلقی شود؛
۴. نیاز به همکاری‌های چندجانبه: استفاده مؤثر از قدرت هوشمند اغلب نیازمند همکاری‌های چندجانبه است، که ممکن است با چالش‌های دیپلماتیک و سیاسی همراه باشد (Nye, 2004)؛
۵. اندازه‌گیری اثربخشی: ارزیابی و اندازه‌گیری اثربخشی قدرت هوشمند به دلیل طبیعت پیچیده و چندوجهی آن دشوار است.

به خاطر باید سپرد که استفاده از قدرت هوشمند نیازمند یک تحلیل دقیق از شرایط بین‌المللی و شناخت دقیق از اهداف و منافع ملی است. از این رو، دولت‌ها باید در شناسایی فرصت‌ها و چالش‌ها هوشمندانه عمل کرده و استراتژی‌های خود را به شکلی انعطاف‌پذیر و هدفمند تنظیم کنند.

مناقشه

با توجه به اهمیت کاربرد قدرت هوشمند به‌عنوان یک راهبرد مهم توسط بازیگران دولتی و غیردولتی، حصول نتایج پیش‌بینی شده در مورد نقش آن در روابط بین‌الملل ممکن بود چون‌که در عصر نوین کشورها ضمن آن‌که می‌توانند از طریق استفاده از این استراتژی، به افزایش اثربخش سیاست خارجی و تقویت نفوذ بین‌المللی خود بپردازند، هم‌چنان می‌توانند به ترویج صلح، ثبات و توسعه پایدار کمک نمایند. از مقایسه نتایج به‌دست آمده با مطالعات پیشین این مسئله واضح می‌گردد که علی‌رغم اهمیت روزافزون استفاده قدرت هوشمند توسط کشورها، در مورد اثربخشی و چگونگی استفاده از آن در میان صاحب‌نظران روابط بین‌الملل و سیاست خارجی دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که عمدتاً تحت عنوان موافقان و مخالفان قدرت هوشمند بررسی می‌شوند. این تحقیق ضمن تحلیل این دیدگاه‌ها از نظریات آن‌ها در خصوص مزایا و چالش‌های استفاده از این استراتژی بهره گرفته است. این مقایسه به درک عمیق‌تری از تاثیر قدرت هوشمند در روابط بین‌الملل کمک می‌کند و نقاط قوت و ضعف این استراتژی را برجسته می‌سازد. یافته‌های این تحقیق با مطالعات پیشین در زمینه قدرت هوشمند همخوانی دارد، اما نکات جدیدی نیز به این حوزه اضافه می‌کند.

پوهنیار عنایت الله اکبری

به عنوان مثال، نظریه پردازان مانند جوزف نای (Joseph Nye) که مفهوم قدرت نرم را معرفی کرده اند، نیز به اهمیت ترکیب قدرت سخت و نرم اشاره کرده اند. در حالی که بسیاری از مطالعات قبلی بیشتر به جنبه های تنوریک موضوع پرداخته اند، این تحقیق به مصداق های عملی و کاربردی پرداخته و نشان داده که چگونه قدرت های بزرگ مانند ایالات متحده و چین از قدرت هوشمند برای تقویت نفوذ خود در جهان استفاده کرده اند. اهمیت تحقیق حاضر در مقایسه با نوشته های پیشین در آن است که به طور جامع به بررسی ترکیب قدرت هوشمند و مصداق های عینی کاربرد آن پرداخته و پیشنهادات ارزشمندی را در خصوص چگونگی به کارگیری آن توسط بازیگران روابط بین الملل را مطرح ساخته است. این امر می تواند به تصمیم گیرندگان سیاست خارجی کمک کند تا با استفاده از استراتژی های ترکیبی، به نتایج بهتری دست یابند و در عین حال به ترویج صلح، ثبات و توسعه پایدار کمک نمایند.

نتیجه گیری

از آنچه تاکنون بیان شد چنین نتیجه گیری می شود که در عصر کنونی روابط بین الملل شاهد تحولات چشم گیری در استفاده از قدرت هوشمند، نرم، و سخت توسط دولت ها است. قدرت سخت، با تمرکز بر نیروی نظامی و اقتصادی، به اجبار و فشار برای دستیابی به اهداف سیاست خارجی می پردازد. در مقابل، قدرت نرم با تأکید بر جذابیت فرهنگی، ارزش های ایدئولوژیک، و دیپلماسی، به دنبال تأثیرگذاری بر دیگران از طریق جذب و همکاری است. قدرت هوشمند، اما، ترکیبی هوشمندانه از این دو نوع قدرت است که به دولت ها امکان می دهد به شکلی انعطاف پذیر و مؤثر در صحنه جهانی عمل کنند.

استفاده از قدرت هوشمند دارای مزایای قابل توجهی است، از جمله توانایی حل مناقشات از طریق راه حل های دیپلماتیک، تقویت همکاری های بین المللی، پاسخ گویی به چالش های چندوجهی و ارتقاء تصویر و نفوذ جهانی یک کشور. با این حال، استفاده مؤثر از قدرت هوشمند با چالش هایی نیز همراه است، از جمله دشواری دریافتن تعادل مناسب بین قدرت نرم و سخت، مقاومت های فرهنگی و اجتماعی در برابر تلاش های دیپلماسی عمومی، تغییرات ژئوپلیتیکی و اندازه گیری اثربخشی آن.

قدرت هوشمند تأثیرات عمیق و گسترده‌ای بر حکمرانی جهانی، دیپلماسی، و روابط بین‌الملل دارد. استفاده از آن توسط دولت‌ها نه تنها می‌تواند به افزایش اثربخشی سیاست‌های خارجی و تقویت نفوذ جهانی کمک کند، بلکه به پیشبرد صلح، ثبات و توسعه پایدار در سطح جهانی نیز مساعدت می‌نماید. البته، این امر مستلزم برنامه‌ریزی دقیق، تحلیل عمیق، و انعطاف‌پذیری در استراتژی‌ها است تا مطمئن شویم که قدرت به شکلی هوشمندانه و به نفع همه بازیگران بین‌المللی به کار گرفته می‌شود.

پیشنهادات

برای استفاده مؤثرتر از قدرت هوشمند توسط بازیگران دولتی و غیردولتی ذیلاً چنین پیشنهاد می‌گردد:

- ۱- کشورها باید در راستای تقویت عناصر قدرت نرم خود مانند فرهنگ، ارزش‌های اجتماعی، و دیپلماسی عمومی سرمایه‌گذاری کنند تا بتوانند تأثیر بیش‌تری بر سایر بازیگران بین‌المللی داشته باشند.
- ۲- کشورها در پیشبرد اهداف سیاست خارجی خود باید از رویکردهای انعطاف‌پذیر و سازگار با شرایط بین‌المللی استفاده نمایند.
- ۳- برای شناخت و کاربرد مؤثر قدرت نرم پیشنهاد می‌گردد تا تحقیقات بین‌رشته‌ای انجام یابد که عناصر قدرت نرم و سخت و نیز تأثیرات آن‌ها بر روابط بین‌الملل را بررسی کند. این تحقیقات می‌تواند شامل مطالعه تأثیر فرهنگ، فناوری، و سیاست‌های اقتصادی بر دیپلماسی جهانی باشد.
- ۴- پیشنهاد می‌گردد تا مطالعات موردی بیشتری انجام شود تا نحوه استفاده موفقیت‌آمیز یا ناموفق از قدرت هوشمند توسط کشورهای مختلف بررسی شود. این امر می‌تواند به درک بهتر چالش‌ها و فرصت‌های استفاده از قدرت هوشمند کمک کند.
- ۵- برای آگاهی بخشی در مورد اهمیت و کاربرد قدرت هوشمند در عرصه جهانی، نهادهای آموزشی و تحصیلی باید برنامه‌های آموزشی، کنفرانس‌ها و سمینارها علمی را برای محصلین و سایر اقشار جامعه تدویر نمایند.

پوهنیار عنایت الله اکبری

این پیشنهادها می‌توانند به بهره‌برداری بهینه از قدرت هوشمند در سیاست جهانی کمک کرده و به تقویت روابط بین‌المللی و دستیابی به اهداف مشترک در عرصه جهانی منجر شوند.

منابع

- بشیر، حسن. (۱۳۹۱). جنگ غزه و قدرت هوشمند ایران، ماهنامه مدیریت ارتباطات، شماره ۳۲، به نقل از (آشنا، ۱۳۸۸).
- بیگی، مهدی. (۱۳۸۸). قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران «مطالعه موردی لبنان»، تهران: دانشگاه امام صادق.
- پیشگاهی فرد، زهرا و محمداقبر قالیباف و مهدی پور طاهری و علی صادقی. (۱۳۹۰). جایگاه قدرت نرم در قدرت ملی با تأکید بر جمهوری اسلامی ایران، تهران: مطالعات قدرت نرم، دوره ۱. حافظ نیا، محمدرضا. (۱۳۹۳). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: نشر پاپلی.
- شگفتی، افشین شامیری، بهزاد شاهنده، احمد سلطانی نژاد، محسن اسلامی. (۱۳۹۷). تبیین جایگاه قدرت هوشمند در سیاست خارجی چین، فصلنامه ژئوپلیتیک - سال چهاردهم، شماره سوم. شهیدانی، مهدی هدایتی. (۱۳۹۸). درک قدرت هوشمند در روندهای سیاست خارجی روسیه (۲۰۱۴-۲۰۱۹)، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۱۰۷.
- Heng, Yee-Kuang (2105), Smart Power and Japan's Self-Defense Forces. *Journal of Strategic Studies* 38.3.
- Lasswell, D. H. and Kaplan A. (1950), *Power and Society*, New Haven: Yale University Press.
- Morgenthau, J. H.(1954). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Nossel, Suzanne (2004), "Smart Power", *Foreign Affairs*, Vol. 83, No.2.
- Nye, J. (2007). "Notes for a Soft-Power Research Agenda," in Felix Berenkoetter and M.J. Williams (eds.), *Power in World Politics*, London: Routledge.

پوهنیار عنایت الله اکبری

Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means To Success in World Politics*,
New York: Public Affairs.

Nye, J. (2004). *Power in the Global Information Age: From Realism to
Globalization*, London: Routledge.

Nye, J. (1990). *The Changing Nature of American Power*, New York:
Basic Books.

Wilson III, Ernest J (2008), *Hard Power, Soft Power, Smart Power*. *The
Annals of the American Academy of Political and Social Science*
616.1:110-124.

موانع تزکیه نفس از دیدگاه اسلام

پوهنیار عبدالقیوم قوی^{*۱}

۱. دیپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤول: M.qawai 2020@ gamil.com

تقریظ دهنده: پوهندوی دکتور محمد سلیم مدنی، استاد پوهنځی شرعیات، پوهنتون البیرونی.

چکیده

مسئله خودسازی، در قرآن کریم با عنوان تزکیه و تزکی مطرح شده و معنای لغوی آن عبارت است از: پاک نمودن خود از ناپاکی‌ها. در آیات متعددی از قرآن مجید بر اهمیت این پاک - سازی تأکید شده است، مثلاً در سوره الشمس می‌خوانیم: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾ [الشمس: ۱۰ و ۹]. ترجمه: «به تحقیق کسانی که نفس خود را پاک کردند، به رستگاری رسیدند و کسانی که آن را آلوده و ضایع کردند، ضرر دیدند». هم‌چنین در سوره فاطر آیه ۱۹ و سوره اعلی، آیات ۱۴ و ۱۵ بر این مسئله تأکید شده است. پس خودسازی و تزکیه نفس، امری مقبول و مورد پسند شرع مقدس است. از اهداف تحقیق باید بگوییم که بررسی موانع تزکیه نفس از دیدگاه اسلام، بررسی مفهوم تزکیه و بررسی عوامل و موانع تزکیه. از اهداف این مقاله می‌باشد. روش تحقیق این مقاله به اساس جمع آوری معلومات روش کتابخانه‌یی تحلیلی و توصیفی بوده، در این تحقیق سعی بعمل آمده است که تا از طریق تفسیر کتب، مقالات و سایر منابع کتبی دینی استفاده گردیده است. تزکیه در اصل به معنی نمو و رشد دادن است، سپس این واژه به معنی تطهیر و پاک کردن آمده است. قرآن مجید هدف پیامبران را تزکیه و پرورش نفوس ذکر کرده است. این موضوع به صورت عناوین دیگر، مانند: تهذیب نفس یا خود سازی در کلمات بزرگان به چشم می‌خورد. به طور کلی در یک کلمه می‌توان تزکیه را پالایش نفس از رذایل اخلاقی و اتصاف به فضائل اخلاقی دانست.

واژه‌های کلیدی: تزکیه، نفس، آثار، عوامل، قرآن، موانع.

Abstract

Self- improvement, as described in the holy Quran, is emphasized as a process of cultivation and purification, entailing the cleansing of the self from impurities. Multiple verses within the holy Quran emphasize the importance of the purification, notable in surah shams, “he will indeed be successful who purifies it. And will indeed fail who corrupt it.” (Quran. N) “this is further emphasized in surah fatir verse 19 and surah Al-Ala verses 14 and 15 as such, self-improvement and self- cultivation are considered commendable pursuits within the context of the holy sharia. The primary research objective of this article focus on the exploration of obstacles of self-purification from Islamic perspective, the examination of the concept of purification, and analysis of the factors and the impediments of purification. Reach methodology employed in this article utilizes the library method for gathering information in a descriptive format, considering fundamental research. This study endeavors to in incorporate interpretation from books, articles, and other religious sources in the compilation and composition of the article. The term “cultivation” originally conveys the idea of growth and has subsequently evolved to connote purification. The holy Quran illustrates the objective of the prophets to nurture and purify souls. This concept is also reflected in the teaching of elders under alternate titles such as self-cultivation or self- improvement. Essentially, cultivation can be understood as the purification of the soul from moral vices and the fostering of moral virtues.

Key words: purification, soul, rebellion, Quran, refinement, obstacles.

مقدمه

تزکیه در لغت به معنای استوار ساختن و دور کردن شی از عیب و در اصطلاح علم اخلاق عبارت است از پاک کردن و پیراستن نفس از نقایص و صفات رذیله و آراستن آن به صفات پسندیده و کمالات نفسانیه است. تزکیه، واژه‌ای مطرح در فرهنگ تربیتی قرآن و اصطلاحی در علم حدیث و امر قضا که از آن مفهوم پاکیزه‌سازی اراده می‌شود. تزکیه به صورت‌های گوناگون بیش از ۲۰ بار در قرآن به کار رفته است.

تزکیه از ریشه «زکا» به معنای رشد و نمو است و از آنجا که امکان رشد منوط به نبود آفات، موانع و وجود شرایط است، در اصطلاح نیز، تزکیه، پاکی نفس از اوصاف رذیله (موانع رشد) و آرایش آن به صفات جمیله (شرایط رشد) معنا شده است. تزکیه، واژه‌ای مطرح در فرهنگ تربیتی قرآن و اصطلاحی در علم حدیث و امر قضا که از آن مفهوم پاکیزه‌سازی اراده می‌شود. (ابن منظور، ۱۴۰۸ هـ ق، لسان العرب: ۳/۱۴۴).

در اخبار و احادیث عواملی که نقش بیش‌تری در تزکیه روان دارند، مطرح شده اند، به نمونه‌هایی از آن‌ها توجه کنید. دنیاطلبی با همه زیرمجموعه‌ها و مظاهرش آفت نفس می‌باشد و موجب فساد و تباهی انسانیت انسان است. راه اصلاح نفس بستگی تام به دوری گزیدن از امور دنیا دارد.

افراط در معیشت اقتصادی، هم‌چشمی، عامل تباهی نفس انسانی و تقویت روح شیطانی است، از این رو قناعت و اقتصاد موجب تقویت نفس الهی و تزکیه آن می‌شود.

خود بزرگ‌بینی و حس برتری نسبت به دیگران، یعنی عجب و کبر از بدترین بیماری‌های نفس بوده و مخرب‌ترین پیامدها را بر روان انسانی وارد می‌کند، از این رو مذمت نفس در کارها و بیان نقاط ضعف برای خود، قدمی در راه اصلاح نفس می‌باشد.

دین اسلام به مقتضای خاتمیت و اکملیت آن، تمام حوائج و غرائز انسان را در نظر گرفته است. از آنجا که یکی از راه‌های وسوسه نفس، تحریک غرائز است، می‌بایست با طی مسیری که اسلام برای اطفاء غرائز معین نموده است، این راه را بر شیطان بیرونی بست.

ازدواج مشروع، امرار معاش از طریق صحیح و تدارک مأكولات و مشروبات حلال و... از جمله ارضاء شرعی غرایز محسوب می‌شوند.

یکی از راه‌های مهم مبارزه با نفس، توجه به عظمت خدای متعال و دریای وسیع لطف او به بندگان و ترس از مقام حضوری وی در دنیا و مقام حکومت او در قیامت است.

وعظ به خود، یاد آوری ناپایداری حیات دنیوی، هم‌چنین بیان اذکار، اوراد، مخصوصاً قرائت قرآن، راهی دیگر برای مبارزه با نفس و عاملی مهم برای تهذیب آن می‌باشد.

راه دیگر مبارزه با نفس دقت و توجه بر احوال نفس در طول شبانه روز است، این توجه بایستی شش مرحله (مشارطه، مراقبه، محاسبه، مؤاخذه، معاتبه، معاقبه) را به ترتیب طی کند. ابتدا بایستی با نفس شرط بست و از وی خواست که مرتکب رذیله‌ای نشود، در پی شرط بستن و عهد گرفتن، می‌بایست در طول روز از آن مراقبت کرد در مواقع لازم پند، اندرز و بیم داد. (غزالی، ۱۹۷۹م، احیاء علوم الدین: ۱۱/۱۵).

اهمیت موضوع:

این تحقیق از اهمیت زیادی برخوردار است چنانچه از نامش عیان است موضوع موانع تزکیه نفس از جمله‌ی موضوعات خیلی ارزنده و مهم است که به برخی از آن‌ها در موارد آتی به طور فشرده اشاره می‌نمایم.

۱- تزکیه نفس از موانع تزکیه برای هر فرد مسلمان مهم است زیرا که باقی ماندن آلودگی‌ها، نجاسات به ظاهر و باطن انسان سبب هلاکت دین و دنیا می‌گردد.

۲- معرفت موانع تزکیه نفس از جمله اسباب مؤثر در ترقی و پیشرفت حیات و زندگی بشری - باشد؛ زیرا که ترک موانع تزکیه سبب تحلیه و تزیین نفس مسلمان می‌باشد.

۳- عدم اهتمام به شناخت تزکیه نفس؛ مقتضی مایوس ماندن مسلمان از بهتر شدن و بهبود بوده است بناءً به این اساس تحقیق در مورد موضوع تزکیه نفس بخش خیلی مؤثر و ارزنده می‌باشد.

اهداف تحقيق:

- ۱- بررسی موانع تزکیه نفس از دیدگاه اسلام.
- ۲- آگاهی جامعه و بالخصوص قشر محصلین از موضوعات که جامعه به آن نیاز دارند.
- ۳- شناخت موانع تزکیه سبب بهبود جامعه می باشد خصوصاً از لحاظ امنیت.

سوالات اصلی:

- ۱- موانع تزکیه نفس کدامها اند؟
- ۲- موانع تزکیه نفس در اسلام چیست؟
- ۳- موانع تزکیه نفس چقدر تأثیر گزار است؟

پیشینه تحقیق:

درمورد تحقیق مذکور باید بگویم که این تحقیق در زبانهای داخلی از مهم ترین تحقیق به شمار می رود، اما در زبانهای خارجی تحقیقات زیادی در این عرصه صورت گرفته است. در مورد موانع تزکیه نفس از دیدگاه اسلام کتاب مشخص نیافتم به جز یک کتاب تحت عنوان: (الترکیه- ضرورتها- وسائلها- موانعها) که سالم البویقی به زبان عربی تحریر نموده و بحث موانع تزکیه نفس در آن اندک است. بحث موانع تزکیه نفس در ضمن کتابهای تهذیب نفس هم چنان نوشته شده البته به طور پراکنده و غیر منظم بوده من خواستم به لسان دری به طور منظم و فشرده به شکل یک مقاله معلومات را جمع آوری نمایم که به آن دسترسی ممکن و مطالعه موضوع موانع تزکیه نفس به خوانندگان میسر شود.

روش تحقیق:

روش تحقیق به اساس جمع آوری معلومات مربوط به موضوع از روش تحلیلی، توصیفی ضمن کتاب- خانه‌یی بوده و دراین تحقیق سعی به عمل آمده است که تا از طریق تفسیر قرآن کریم، شروح احادیث، مقالات و سایر منابع کتب دینی و اسلامی استفاده و در نظر گرفته شده است.

پوهنیار عبدالقیوم قوی

تعریف و مفهوم تزکیه

تزکیه یا تهذیب نفس به معنای پاک و اصلاح کردن نفس از آلودگی‌ها، دوری آن از عیب و نقص، رشد دادن و نوعی مبالغه در تطهیر است. در قرآن و روایات تأکید بسیاری بر تزکیه شده و آنرا، هدف فرستادن پیامبران، راه رسیدن به تقوا و رسیدن به سعادت بیان نموده اند. به عقیده عالمان عرفان و اخلاق نیز، یکی از راه‌های رسیدن به الله تزکیه نفس است. (ابن فارس، ۱۹۷۹م معجم مقاییس اللغة: ۲/۷۹).

اطاعت از دستورات خداوند، پیامبران و اولیا، دوری از گناه، انجام عمل نیک، توبه و انجام فرائض از عوامل تحقق تزکیه نفس دانسته شده است. هم‌چنین برخی موانع تزکیه نفس عبارت است از: شیطان، تکبر، شرک، شراب‌خوری، کفر، هوای نفس، گناه و ضعف اراده. تزکیه نفس در دیگر ادیان از جمله مسیحیت، یهودیت و برخی ادیان غیر ابراهیمی مورد سفارش قرار گرفته است.

تزکیه یا تهذیب نفس از اصطلاحات اخلاقی به معنای دوری کردن از عیب و نقص، پاک و اصلاح کردن نفس از آلودگی‌ها و جایگزین نمودن صفات پسندیده، جهت رسیدن به سعادت است. برخی آن را به معنای رشد دادن نفس و پاک دانستن آن و شهادت به این پاکی دانسته اند. هم‌چنین مفسران «تزکیه» را به افزایش تقوا در انسان معنا کرده اند.

در آیه ۱۷۴ سوره بقره، تزکیه به تزکیه در دنیا و آخرت تقسیم شده است؛ تزکیه دنیا آن باشد که بنده را توفیق طاعت دهد و در آنچه صلاح وی در آنست و بصیرت وی به آن افزایش دهد، ارشاد کند و تزکیه عقبی آنست که وی را ثواب دهد و به سعادت ابد رساند و این همه از کافران ممنوع است. (جوادی آملی، ۱۳۷۹هـ، اهمیت تهذیب نفس: ۱/۳۳).

جایگاه تزکیه نفس

تزکیه در فرهنگ اسلامی، از مفاهیم مورد اهمیت بوده که در قرآن کریم و روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم مورد تأکید قرار گرفته است. در قرآن از واژه تزکیه استفاده نشده اما واژگان هم ریشه

تزکیه بسیار به کار رفته است. به عقیده برخی واژگان هم‌ریشه این واژه ۲۵ بار در قرآن تکرار شده است.

از نظر ابوالفتوح رازی و دیگر مفسران با تکیه به آیات قرآن، هدف از بعثت پیامبران تزکیه نفوس، رشد و تعالی دادن آن و دوری از گناه و شرک عواقب آن است. (مقیمی، ۱۳۹۱ هـ، دیده‌گاه رازی و سعدی در تزکیه نفس و اصلاح اخلاق: ۱۳/۱). هم‌چنین در قرآن تزکیه، تنها راه رستگاری و جاودان شدن در بهشت معرفی شده است. بنابراین این‌ها همه مقدمه‌اند و تزکیه، هدف و مقصد به شمار می‌آید و در سوره البقره آیه ۱۵۱: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾. ترجمه: «هم‌چنان که پیامبری از میان خودتان فرستادیم تا آیات مان را برای شما بخواند و شما را (از آلودگی‌های عقیدتی و رفتاری) پاک کند و به شما کتاب و حکمت بیاموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد دهد.»

و سوره الجمعه آیه ۲: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾. ترجمه: «او، ذاتی است که در میان مردم درس نخوانده، پیامبری از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنان می‌خواند و پاکشان می‌سازد و با آن‌ها کتاب و حکمت می‌آموزد؛ اگرچه پیش‌تر در گمراهی آشکاری بوده‌اند» تزکیه پیش از تعلیم کتاب و حکمت ذکر شده، تنها برای نشان دادن اهمیت آن است و گرنه هر یک از تزکیه و تعلیم در دیگری اثر می‌گذارد، یعنی تا مرحله‌ای از تزکیه نفس نباشد انسان به دنبال علم نمی‌رود و تا علم نباشد مراتب بالاتر تزکیه حاصل نمی‌شود؛ بنابراین تعلیم و تزکیه در یک دیگر تأثیر متقابل دارند و ممکن است تنوع آیات در این زمینه برای توجه دادن به این امر باشد. در بسیاری از روایات تزکیه همراه با طهارت نفس از صفات ممدوح، هم‌رتبه با تعقل و به عنوان وسیله‌ای برای قرار گرفتن در مسیر درست و اطاعت‌پذیری از الله بیان شده است. (ابوالفتوح، ۱۳۷۱ هـ. ش، روح الجنان: ۵۶/۱).

برخی از عالمان عرفان از جمله ابو حامد محمد غزالی، رسیدن به کمال سعادت و پیمودن سیر و سلوک را بر تزکیه استوار می‌دانند. آنان تزکیه را مقدمه شناخت نفس و شناخت نفس را مقدمه

پوهنیار عبدالقیوم قوی

شناخت حق دانسته و معتقدند: «تا نفس انسان تزکیه نشود، معرفت خدا به دست نمی آید». (غزالی، ۱۹۷۹م، احیاء علوم الدین: ۷۳/۱).

تزکیه در ادیان: در دیگر ادیان الهی مانند یهودیت، مسیحیت، زردتشت و صابین نیز بر مسئله تزکیه توجه و به آن سفارش نموده اند. به گفته گروهی، در ادیان غیر ابراهیمی که بیش تر ادیان شرقی را شامل می شود، از قبیل بودیسم، هندوئیسم، سیکه و جینهیز برای صفای درون، رشد و تعالی نفس اهمیت خاص قائلند. لازم به ذکر است در سیکه ریاضت کشیدن ممنوع است. (بی ناس، ۱۳۷۳ هـ ش، تاریخ جامع ادیان: ۳۲/۱).

در مشرب های فکری هم چون کنفوسیوس، تائوئیسم و شینتو نیز بسیار بر مسئله تزکیه، هرچند با نام های دیگری تأکید و توصیه شده است. این مسئله در کنفوسیوس با مسائل اخلاقی و در تائوئیسم با ریاضت و دوری از دنیا تأکید دارد. (هیوم، ۱۳۷۹م، هیوم، ادیان زنده جهان: ۸۶).

تزکیه نفس و آثار آن در قرآن:

تزکیه نفس از رذائل اخلاقی و شهوات نفسانی به جهت آثار و فوایدی که برای انسان دارد، مورد توجه تمام ملت ها و ادیان الهی بوده و آنان برای تحصیل این امر از روش های گوناگونی بهره می جسته اند. اهل کتاب یعنی یهود، نصارا و مجوس نیز به تزکیه نفس اهتمام زیادی می ورزیدند و در کتب آنان دستورهای فراوانی برای اصلاح نفس و تهذیب آن از شهوات وجود دارد؛ چنان که قرآن کریم در آیاتی به برخی اعمال آنان برای تهذیب نفس گوشه گیری از مردم برای عبادت و خودسازی: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْيًّا﴾ [مریم: ۱۶]. ترجمه: «و در این کتاب، مریم را یاد کن؛ آن گاه که از خانواده اش کناره گرفت و به گوشه ای شرقی (بیت المقدس) رفت» ترک دنیا و انتخاب رهبانیت: ﴿لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِيَسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ [المائدة: ۸۲]. ترجمه: «به طور قطع سرسخت ترین مردم را در دشمنی با مؤمنان، یهود و مشرکان می یابی و نزدیک ترین شان را دوستی با مؤمنان، کسانی یابی که می گویند: «ما نصرانی هستیم». این، بدان سبب است که برخی از ایشان کشیش و عبادت گزارانند و بدان سبب که آنان، تکبر و سرکشی نمی

پوهنیار عبدالقیوم قوی

کنند» و نیز: ﴿ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَافِقَةً وَرَحْمَةً وَرَهَابِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾ [الحديد: ۲۷]. ترجمه: «و پس از آنان، پیامبران مان و سپس عیسی پسر مریم را فرستادیم و به او انجیل دادیم و در دل کسانی که از او پیروی نمودند، مهربانی و بخشایش و گوشه نشینی (و رهبانیتی) نهادیم که خود پدید آورده بودند و ما آن را بر آن‌ها فرض نساختم. بلکه آنان، آن را در جستجوی رضایت الله پدید آوردند، ولی آن را چنان که باید رعایت نکردند. پس پادشاه آن دسته از آنان را که ایمان آوردند، به آن‌ها بخشیدیم و بسیاری از آنان، فاسق و نابکار بودند»، اشاره کرده است. (ابوالفتوح رازی، ۱۳۷۱ ه. ش، روح الجنان فی تفسیر القرآن: ۱/۱۸۲). اسلام نیز برای تزکیه نفس و تطهیر پیروان خود از آلودگی‌های کفر، گناه و اخلاق ناپسند اهمیت زیادی قائل شده که این امر را از موارد ذیل می‌توان استفاده نمود:

۱. **تزکیه هدف بعثت انبیا:** در آیه‌ای دیگر خداوند بر فرستادن رسولان خویش برای تزکیه بشر بر آنان منت نهاده است: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [آل عمران: ۱۶۴]. ترجمه: «الله، بر مومنان منت نهاد که در میان‌شان پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیاتش را بر آن‌ها بخواند و پاکشان بدارد و با آن‌ها کتاب و حکمت بیاموزد؛ اگرچه پیش‌تر در گمراهی آشکاری بودند.» حضرت ابراهیم و اسماعیل دو پیامبر بزرگ الهی از خداوند تقاضای فرستادن رسولانی می‌کنند تا نسل و ذریه آنان را از آلودگی‌ها پاک نماید: ﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [البقره: ۱۲۹]. ترجمه: «ای پروردگاران! در میان فرزندان‌مان پیامبری از خودشان مبعوث کن تا آیاتت را برای‌شان بخواند و با آن‌ها کتاب و حکمت بیاموزد، آنان را پاک و تزکیه نماید. همانا تو توانای فرزانه‌ی» و در آیه‌ای دیگر خداوند موسی علیه السلام را با پیام دعوت به تزکیه به سوی فرعون می‌فرستد: اذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ قُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّىٰ [النازعات، ۱۷ و ۱۸]. ترجمه: «...به سوی فرعون برو که او طغیان و سرکشی کرده است، و به او بگو: آیا میل و رغبتی داری

پوهنیار عبدالقیوم قوی

که پاکیزه شوی؟» از مجموع این آیات به دست می‌آید که تزکیه و طهارت نفس یکی از عمده‌ترین اهداف تمام رسولان الهی بوده است.

۲. رستگاری در گرو تزکیه: رسیدن به فلاح اخروی از بالاترین اهداف مؤمنان است که قرآن راه دست یابی به این هدف را از مبارزه با هواهای نفسانی و تزکیه ذکر کرده است: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى﴾ [اعلی: ۱۴]. ترجمه: «به راستی هر کس که پاکی جست، رستگار شد» و نیز: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَكَاهَا﴾ [شمس، ۹]. ترجمه: «به راستی کسی که آن را پاک بدارد، رستگار است.» هم چنین قرآن در آیاتی دیگر مؤمنانی را رستگار دانسته است که در جهت تزکیه نفس تلاش می‌کنند: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ وَالَّذِينَ هُمْ لِلرَّكَاةِ فَاعِلُونَ﴾ [المؤمنون: ۴ و ۱]. ترجمه: «به راستی مومنان رستگار شدند. و آنان که زکات را به جای می‌آورند» که زکات در این آیه اعم از پرداخت زکات و تزکیه نفس است. (طبری، ۲۰۱۰م، تفسیرطبری: ۱۰۷/۷، نسفی، ب، ت، تفسیرنسفی: ۲۰۷/۲).

۳. تقدم تزکیه بر تعلیم و تعلم: قرآن در چهار آیه. تزکیه را با تعلیم و تعلم در کنار یکدیگر مطرح نموده که در سه آیه تزکیه را مقدم داشته: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ [البقره: ۱۲۹]. ترجمه: «هم‌چنان که پیامبری از میان خودتان فرستادیم تا آیات‌مان را برای شما بخواند و شما را (از آلودگی‌های عقیدتی و رفتاری) پاک کند و به شما کتاب و حکمت بیاموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد دهد» و نیز: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ [آل عمران: ۱۶۴]. ترجمه: «الله، بر مؤمنان منت نهاد که در میان‌شان پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیاتش را بر آنها بخواند و پاک‌شان بدارد و با آنها کتاب و حکمت بیاموزد؛ اگرچه پیش‌تر در گمراهی آشکاری بودند» و: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ [الجمعه، ۲]. ترجمه: «او، ذاتی است که در میان مردم درس نخوانده، پیامبری از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنان می‌خواند و پاک‌شان می‌سازد و با آنها کتاب و حکمت می‌آموزد؛ اگرچه پیش‌تر در گمراهی آشکاری بوده اند» در این که فلسفه این تقدیم و تأخیر چیست و کدام یک در واقع تقدم بر دیگری دارد اقوال

متعددی در بین مفسران مطرح است. برخی تزکیه را مقدم دانسته به این دلیل که در سه آیه تزکیه مقدم گردیده علاوه بر این که هدف اصلی از تعلیم تزکیه انسان‌ها است. [بیتات، شماره ۱۶، ص: ۱۵۷]. عده ای معتقد به تقدیم تعلیم بوده و به دلیل تقدم آن در یک آیه و نیز به این دلیل که تزکیه بدون تعلیم و تعلم و آگاهی امکان پذیر نیست. برخی قائل به تساوی رتبه این دو بوده و معتقدند اصولاً در موضوع تزکیه و تعلیم، تقدیم و تأخیر معنی ندارد و در قرآن کریم موضوعات دنیوی و اخروی به طور آمیخته و در کنار یکدیگر آمده است. مثلاً در حالی که در یک سوره سخن از مسائل مالی است در کنارش از موضوعات عرفانی سخن به میان آمده است. روی همین جهت گاهی تزکیه مقدم شده و گاهی تعلیم برخی تقدم و تأخر تزکیه را از باب تعدد مراتب آن دانسته و گفته اند: تزکیه مراتب گوناگونی دارد. مرتبه‌ای از آن تنها ارشاد محض و اتمام حجت است، مرتبه‌ای دیگر دور کردن رذائل اخلاقی از نفس است، مرتبه‌ای متحلی شدن انسان به فضائل اخلاقی و مرتبه دیگر تجلی انسان به اسما و صفات ربوبیت است که برای هر یک از این مراتب درجاتی است و آیاتی که در آن تزکیه مقدم شده اشاره به مرتبه‌ای از تزکیه و آیه‌ای که تزکیه مؤخر شده اشاره به مرتبه‌ای دیگر از مراتب آن دارد. (طبری، ۲۰۱۰م، جمعی از مترجمان، تفسیر طبری: ۱۶۵/۲). و لکن ضمن صحت برخی از این توجیها، نظریه صحیح تقدم تزکیه بر تعلیم است و این تقدم نه از حیث وجود خارجی بلکه (اسفراینی، ب، ت، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم: ۱/۱۶۱). از جهت اهمیت و درجه است که تمام تلاش‌ها و تعلیم و تعلم‌ها مقدمه و برای رسیدن به تزکیه است که اگر این هدف بدون تعلیم حاصل می‌شد ضرورتی برای تعلیم نبود ضمن این که علم بدون تزکیه هم چون بار نهادن کتب بر حیوان است. ﴿ كَمْثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا ﴾ [الجمعه: ۵]. ترجمه: «مانند درازگوشی است که کتاب‌هایی را حمل می‌کند.» و تقدم تزکیه در سه آیه از چهار آیه مؤید همین نظریه است. [الفرقان فی تفسیر القرآن: ۱/۱۶۱]. اما این که در دعای ابراهیم تعلیم بر تزکیه مقدم شده بدان جهت است که ابراهیم در مقام طلب چند خواسته از خداوند است و مقام طلب تقدم و تأخر نقشی ندارد بلکه این مشمول امر است که در مرحله عمل به این خواسته‌ها، باید تقدم و تأخر را رعایت کند. [بیتات، شماره: ۱۵۹/۱۶].

۴. **قرار دادن خداوند، انبیاء را در زمره تزکیه کنندگان:** امر دیگری که حکایت از اهمیت تزکیه و جایگاه والای آن در اسلام دارد این است که قرآن، خداوند و انبیاء الهی را در زمره کسانی قرار داده که وظیفه تزکیه بشر را بر عهده داشته و او را در این راه یاری می‌رسانند. (توفیقی، حسین، ۱۳۸۶ هـ ش، آشنایی با دیان: ۸۷/۱).

موانع تزکیه

موانع دستیابی انسان به رشد معنوی و تزکیه نفس فراوان است که برخی از آن‌ها عبارت است از:

۱- **شیطان:** از آن‌جا که شیطان دشمن انسان است: ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ [فاطر: ۶]. ترجمه: «براستی شیطان دشمن شماست؛ پس او را دشمن بگیرید. جز این نیست که پیروانش را فرا می‌خواند تا از دوزخیان باشند» و سوگند خورده که همه انسان‌ها را گمراه نماید. یکی از عوامل اصلی آلوده شدن انسان‌ها به گناه و مانع عمده تحصیل تزکیه بشمار می‌رود بر همین اساس قرآن مؤمنان را از تابعیت او برحذر داشته و می‌گوید اگر لطف خدا نبود با توجه به دام‌ها و وسوسه‌های شیطان هیچ کس قادر به تزکیه خود نمی‌بود. (ابن قیم، ب، ت، إغاثة اللفهان من مصابيد الشيطان: ۸۸/۲).

۲- **کفر و نفاق:** عدم پذیرش دین الهی و نفاق از دیگر موانع طهارت قلب و تزکیه است: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزَنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَاعُونَ لِيَكْذِبَ سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ آخِرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يُحْزِنُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَنْقُوتُونَ إِنَّ أَوْلِيئَكُمْ هُنَّ أَوْلِيَاكُمْ وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ هُمْ فِي الدُّنْيَا حِزْبِي وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ [المائدة: ۴۱]. ترجمه: «ای پیامبر! کسانی که در مسیر کفر شتاب می‌کنند، تو را اندوه گین نسازند؛ چه آنان که به زبان می‌گویند: «ایمان آورده ایم»، درحالی که دل‌های‌شان ایمان نیاورده است و چه یهودیانی که باطل را می‌پذیرند و گوش به فرمان کسانی هستند که نزدت نیامده اند؛ (همان یهودیانی که) به تحریف کلمات از جای گاهش می‌پردازند و می‌گویند: «اگر همین حکم به شما داده شد، بپذیرید و گرنه، از آن دوری نمایید!» و برای کسی که الله گمراهی‌اش را خواسته است، نمی‌توانی در برابر الله کاری انجام دهی. این‌ها کسانی هستند که الله

پوهنیار عبدالقیوم قوی

اراده‌ای پاک کردن دل‌های‌شان را نکرده است. بهره‌ای آنان در دنیا رسوایی است و در آخرت عذاب بزرگی دارند».

۳- عصیان و گناه: نافرمانی خداوند و ارتکاب گناه از دیگر اموری است که قرآن در آیاتی آن را مانع تطهیر قلوب مؤمنان برمی‌شمارد. از جمله در آیه ۷۷ آل عمران به پیمان شکنی یهود به قصد رسیدن به مال دنیا اشاره کرده و آنرا مانع تزکیه آنان دانسته است: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأِيمَانِهِمْ مَمْنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [آل عمران: ۷۷]. ترجمه: «کسانی که پیمان الهی و سوگندهای‌شان را به بهای اندک می‌فروشند، در آخرت بهره‌ای ندارند و الله با آنان سخن نمی‌گوید و روز رستاخیز به آن‌ها نظر نمی‌کند و آنان را از گناهان پاک نمی‌گرداند و عذاب دردناکی (در پیش) دارند» که مراد به عدم تزکیه این افراد این است که خداوند آنان را از آلودگی گناه‌شان به وسیله‌ی آموزش پاک نمی‌کند و یا مراد تزکیه در گفتار است یعنی خداوند چنان که اولیا خود را مدح می‌کند آنان را مورد ستایش قرار نمی‌دهد. یا مراد این است که خداوند این افراد را در جایگاه پاکان قرار نمی‌دهد. (طبری، ۲۰۱۰م، جمعی از مترجمان، تفسیر طبری: ۱۰۶/۶).

۴- دروغ: دروغ نیز از جمله عادت بد و ناپسند است که باعث مانع در راه نفس و تزکیه انسان می‌شود. چنانچه رسول اکرم صلی الله علیه وسلم می‌فرمایند: «ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ: رَجُلٌ بَايَعَ إِمَامًا لَا يُبَايِعُهُ إِلَّا لِلدُّنْيَا، إِنْ أُعْطِيَ مِنْهَا مَا يُرِيدُ وَفِي لَهْ، وَ إِلَّا كَفَّ، وَ رَجُلٌ بَايَعَ رَجُلًا بَسَلَعَتِهِ بَعْدَ الْعَصْرِ فَحَلَفَ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لَقَدْ أُعْطِيَ بِهَا كَذَا وَ كَذَا فَصَدَّقَهُ فَأُحْذَظَهَا وَ لَمْ يُعْطَ فِيهَا مَا قَال، وَ رَجُلٌ عَلَى فُضْلِ مَاءٍ بِالْقَلَاةِ يَمْنَعُهُ ابْنَ السَّبِيلِ» (بخاری، ۱۳۸۰، حدیث شماره: ۷۲۱۲). ترجمه: «پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم فرمود سه گروهند که خداوند در روز قیامت با آنان سخن نمی‌گوید و به آنان نظر نمی‌کند و پاکشان نمی‌سازد و برای‌شان عذابی دردناک است: مردی که با پیشوایی بیعت کند و بیعتش جز برای دنیا نباشد، به طوری که اگر چیزی از دنیا به وی بدهد بر بیعت خود وفادار ماند و اگر ندهد کنار بکشد. و مردی که بعد از عصر کالایی را بفروشد و قسم جلاله بخورد که آن را به فلان و بهمان مبلغ خریده است و خریدار هم قبول کند و کالا را بگیرد، در

پوهنیار عبدالقیوم قوی

حالی که فروشنده دروغ گفته باشد. و مردی که در صحرا (چاه) آبی داشته باشد و اجازه ندهد در راه ماندگان از مازاد آن آب استفاده کنند».

۵- نیرنگ: نیرنگ خصوصیت بدی است که معمولاً در معاملات تجاری از آن استفاده می شود تا سود بیش تر به خود شخص نیرنگ زننده برسد. اما این خصوصیت بد نه تنها از لحاظ اخلاقی شرم آور است بلکه باعث مانعی بر سر راه تزکیه نفس شده و انسان را از رحمت الهی به دور می کند: «عن ابن عمر رضي الله عنهما: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: ذَكَرَ رَجُلٌ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ: أَنَّهُ يُخَدِّعُ فِي الْبَيْعِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَنْ بَايَعْتَ، فَقُلْ: لَا خِلَابَةَ». متفق عَلَيْهِ. ترجمه: «از ابن عمر رضي الله عنهما روایت است که: مرد برای رسول الله صلی الله علیه وسلم گفت: در معاملاتش فریب می خورد! رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود: با آن که خرید و فروش نمودی، بگو فریبی (نیرنگ) در میان نباشد». (نافع، ۱۳۸۸هـ.ش، منہیات ومأمورات در اسلام: ۶۹/۱).

آثار تزکیه:

تزکیه نفس و تطهیر آن از آلودگی ها آثار و نعمات فراوانی برای فرد و جامعه ای که فرد در آن زندگی می کند دارد که در درجه اول این نعمات به خود تزکیه کننده باز می گردد: ﴿وَلَا تَرَوْا وَازِرَةً وَرَزَّ أُخْرَىٰ وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جِهَلِهَآ لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَمَنْ تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ [فاطر: ۱۸]. ترجمه: «و هیچ کس بار گناه دیگری را به دوش نمی کشد و اگر شخص سنگین باری، (کسی را) به برداشتن بار (گناه) خویش بخواند، کمترین چیزی از بارش پذیرفته نمی شود؛ هر چند خویشاوندش باشد. تو تنها می توانی به کسانی هشدار دهی که در نهان از پروردگارشان می ترسند و نماز را بر پا داشته اند. و هر کس خود را پاک سازد، به سود خویش پاک می شود. و بازگشت به سوی الله است.»

از جمله این نعمات عبارت است از:

۱- فلاح و رستگاری: تزکیه نفس موجب رستگار شدن فرد در دنیا و آخرت است: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ

رَكَعًا﴾ [الشمس: ۹]. ترجمه: «به راستی کسی که آن را پاک بدارد، رستگار است» و نیز: ﴿قَدْ أَفْلَحَ

مَنْ تَزَكَّى﴾ [الاعلی: ۱۵]. ترجمه: «به راستی هر کس که پاکی جست، رستگار شد.»

پوهنیار عبدالقیوم قوی

۲- محبت خداوند: پیامد دیگر تزکیه جلب محبت خداوند است ﴿فِيهِ رِجَالٌ مُّجْتَبَوْنَ أَنْ يَنْظُرُوا بِاللَّهِ مُجِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾ [التوبه، ۱۰۸]. ترجمه: «در آن مردانی هستند که دوست دارند پاک شوند. و الله پاکان را دوست دارد.»

۳- فهم معانی باطنی قرآن: قرآن کریم ظاهری دارد و دست‌یابی به معانی ظاهری قرآن برای غالب انسان‌ها میسر است: ﴿إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ﴾ [الواقعه: ۷۷]. ترجمه: «همانا این، قرآن بزرگ و ارجمندی است.» ﴿لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ [الواقعه: ۷۹]. ترجمه: «جز پاک شدگان و پاکیزگان به آن دست نمی‌رسانند.»

طهارت در این آیات علاوه بر این که طهارت ظاهری را شامل بوده و دلالت بر حرمت لمس قرآن بر غیر طاهرین دارد طهارت باطنی را نیز شامل است و بر این مطلب اشاره دارد که تنها کسانی به اسرار و معانی باطنی قرآن دست می‌یابند که قلوب آنان از آلودگی‌های شرک و گناه پاک باشد و دست یافتن به تمام یا بخشی از این معانی بستگی به مقدار طهارت باطنی فرد دارد که در درجه اول پیامبر و اولیاء الله هستند و در درجات بعد دیگر انسان‌ها هر یک به اندازه طهارت نفس خود. (اسفراینی، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم: ۱۸/۱۰۴).

۴- پاداش الهی: پاداش مؤمنانی که قلوب خود را از آلودگی‌ها تزکیه نموده و اعمال صالح انجام دهند درجات بالای بهشت و زندگی دائمی در آن است: ﴿وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى﴾ [طه: ۷۵]. ترجمه: «و کسانی که با ایمان و کردار شایسته نزدش بیایند، برترین درجات از آن چنین کسان است» و: ﴿حَنَاتٌ عَدْنٍ يَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى﴾ [طه: ۷۶]. ترجمه: «بهشت‌های جاویدی که فرودستش جویبارها روان است و جاودانه در آن می‌مانند، و این پاداش کسی است که خودش را پاک و تزکیه نماید» علاوه بر این که این گونه افراد از آتش جهنم مبرا بوده و از ناحیهی آن ضرری نخواهند دید. ﴿أَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى﴾ [اللیل: ۱۴]. ترجمه: «پس شما را از آتشی که زبانه زند، بیم دادم» (الخبلی، ب، ت، تزکیة النفوس و تربیتها كما یقره علماء السلف: ۱/۴۴).

عوامل تزکیه نفس:

عوامل و اسباب متعددی در عالم خارج یا درون انسان وجود دارد که هر یک به نوعی در تزکیه انسان نقش دارند که این عوامل عبارتند از:

۱- توفیق الهی: مهم‌ترین عامل تزکیه بشر توفیق الهی و فراهم کردن اسباب از جانب خداوند است که اگر فضل و رحمت خداوند در این مورد وجود نداشته باشد هیچ انسانی قادر به تزکیه خود نخواهد بود ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ [النور: ۲۱]. ترجمه: «ای مومنان! از گام‌های شیطان پیروی نکنید. و هر کس از گام‌های شیطان پیروی کند، بداند که شیطان به کارهای بسیار زشت و ناپسند فرمان می‌دهد، و اگر فضل و رحمت الله بر شما نبود، هرگز هیچ یک از شما پاک نمی‌شد؛ ولی الله هر که را بخواهد، پاک می‌گرداند. و الله، شنوای داناست» و لیکن تزکیه بشر از سوی خداوند دو نوع است. گاهی موهبتی و غیر اکتسابی است به این معنی که خداوند از همان آغاز برخی انسان‌ها هم چون انبیاء الهی را بر فطرت پاک خلق کرده و آنان را در برابر آلودگی‌ها از حمایت ویژه خود برخوردار می‌نماید. چنان‌که ابراهیم، اسحاق و یعقوب را پاک و خالص نموده و آنان را از برگزیدگان قرار داد. و یا مریم را از میان زنان عالم برگزید و به او طهارت نفس عطا کرد: ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَىٰ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ﴾ [آل عمران: ۴۲]. ترجمه: «و آن‌گاه که فرشتگان گفتند: ای مریم! الله، تو را برگزید و تو را پاک نمود و تو را بر زنان جهان برتری بخشید» و گاهی اکتسابی است که بشر خود باید با تلاش، نفس خویش را از آلودگی‌ها منزه سازد ولی خداوند اسباب و زمینه‌های تزکیه را فراهم می‌کند، مانند فرستادن پیامبران الهی برای آشنا کردن انسان با معارف دینی و تطهیر انسان: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ [الجمعه: ۲]. ترجمه: «او، ذاتی است که در میان مردم درس نخوانده، پیامبری از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنان می‌خواند و پاکشان می‌سازد و به آن‌ها کتاب و حکمت می‌آموزد؛ اگرچه پیش‌تر در گمراهی آشکار بودند» و یا توفیق توبه انسان از گناه و پذیرش توبه (جمعی از

مترجمان، تفسیر طبری، ج ۷، ص ۲۹). و یا امور دیگری هم چون عبادات و... که برای حصول تزکیه تشریح نموده است و تزکیه خداوند تنها شامل کسانی می‌شود که استعداد تزکیه را داشته و با زبان استمداد از خداوند تزکیه را طلب نمایند چنانچه جمله در آیه: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوبَاتِ الشَّيْطَانِ ۚ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوبَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ ۚ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ [النور: ۲۱]. ترجمه: «ای مومنان! از گام‌های شیطان پیروی نکنید. و هر کس از گام‌های شیطان پیروی کند، بداند که شیطان به کارهای بسیار زشت و ناپسند فرمان می‌دهد، و اگر فضل و رحمت الله بر شما نبود، هرگز هیچ‌یک از شما پاک نمی‌شد؛ ولی الله هر که را بخواهد، پاک می‌گرداند. والله، شنوای داناست» دلالت بر همین امر دارد؛ یعنی خداوند نسبت به درخواست کسانی که خواهان تزکیه‌اند شنواست و نسبت به کسانی که آمادگی تزکیه را دارند آگاه است. (طبری، ۲۰۱۰م، جمعی از مترجمان، تفسیر طبری: ۹۴/۷). اما کسانی که از دین و ایمان روی برتافته و در راه کفر سرعت می‌گیرند مورد تزکیه خداوند قرار نخواهند گرفت.

﴿يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ ۚ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا ۚ سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخِرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يَحْزِنُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ ۚ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا ۚ وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا ۚ أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ ۚ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ ۚ وَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ [المائدة: ۴۱]. ترجمه: «ای پیامبر! کسانی که در مسیر کفر شتاب می‌کنند، تو را اندوهگین نسازند؛ چه آنان که به زبان می‌گویند: «ایمان آورده ایم»، در حالی که دل‌هایشان ایمان نیاورده است و چه یهودیانی که باطل را می‌پذیرند و گوش به فرمان کسانی هستند که نزدت نیامده‌اند؛ (همان یهودیانی که) به تحریف کلمات از جای گاهش می‌پردازند و می‌گویند: «اگر همین حکم به شما داده شد، بپذیرید و گرنه، از آن دوری نمایید» و برای کسی که الله گمراهی‌اش را خواسته است، نمی‌توانی در برابر الله کاری انجام دهی. این‌ها کسانی هستند که الله اراده ای پاک کردن دل‌هایشان را نکرده است. بهره‌ای آنان در دنیا رسوایی است و در آخرت عذاب بزرگی دارند» چنان‌که عهد شکنان و کسانی که دین را به دنیا می‌فروشند نیز از تزکیه الهی بی‌بهره خواهند بود. (آل عمران، ۷۷).

پوهنیار عبدالقیوم قوی

۲- **رهبران الهی:** پیامبران خداوند، با آشنا کردن انسان‌ها با معارف دین، از دیگر عوامل عمده‌ی تزکیه انسان‌ها به شمار می‌روند: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [آل عمران: ۱۶۴]. ترجمه: «اللَّهُ، بر مومنان منت نهاد که در میان‌شان پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیاتش را بر آن‌ها بخواند و پاک‌شان بدارد و به آن‌ها کتب و حکمت بیاموزد؛ اگرچه پیش‌تر در گمراهی آشکاری بودند» و روی همین جهت که اینان نقش عمده‌ای در این جهت دارند ابراهیم (علیه السلام) از خداوند تقاضای فرستادن پیامبرانی می‌کند تا نسل او را از آلودگی‌ها پاک نمایند: ﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ ۗ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [البقره: ۱۲۹]. ترجمه: «ای پروردگار ما! در میان فرزندان ما پیامبری از خودشان مبعوث کن تا آیاتت را برای‌شان بخواند و به آن‌ها کتاب و حکمت بیاموزد و آنان را پاک و تزکیه نماید. همانا تو، توانای فرزانه‌ای» و لیکن یکی از شرایط پیشوایان الهی و هر آن کس که وظیفه تزکیه‌ی دیگران را بر عهده دارد تزکیه خود قبل از دیگران است چنان‌که خداوند به پیامبر که وظیفه تزکیه‌ی مردم را بر عهده دارد فرمان می‌دهد که از آلودگی‌ها دوری نماید ﴿وَتِيَابِكَ فَطَهِّرْ * وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ [المدثر: ۵و۴]. که مراد به تطهیر لباس، تزکیه نفس است چنان‌که «رجز» نیز تمام افعال و اخلاق ناپسند و گناهان را شامل است. (امینی، ۱۳۶۷هـ ش، خودسازی و تزکیه نفس ۶۹/۱). هم‌چنین آنان باید به دنبال افراد آلوده رفته و آنان را دعوت به تزکیه نمایند نه این که منتظر آمدن افراد به نزد آنان جهت تزکیه باشند: ﴿ادْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى﴾ [النازعات: ۱۷]. ترجمه: «...به سوی فرعون برو که او طغیان و سرکشی کرده» ﴿فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّىٰ﴾ [النازعات: ۱۸]. ترجمه: «و به او بگو: آیا میل و رغبتی داری که پاکیزه شوی؟»

۳- **قرآن کریم:** قرآن کتابی است که عمل به آن انسان را از تاریکی‌ها به سوی نور و روشنایی هدایت می‌کند: ﴿وَلَنَسُكِّنَنَّكُمْ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ۗ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ﴾ [ابراهیم: ۱۴]. ترجمه: «و پس از آنان، شما را در (این) سرزمین ساکن می‌گردانیم. اینست (پاداش) کسی که از ایستادن در پیشگاه من (در روز رستاخیز) و از تهدید و وعید من بیم دارد» و باعث می‌شود انسان از آلودگی‌های جهالت، شرک و گناه پاک گردیده و نفس خود را تطهیر نماید: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا

پوهنیار عبدالقیوم قوی

مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿البقره: ۱۵۱﴾.
ترجمه: «هم چنان که پیامبری از میان خودتان فرستادیم تا آیات مان را برای شما بخواند و شما را (از آلودگی های عقیدتی و رفتاری) پاک کند و به شما کتاب و حکمت بیاموزد و آنچه را نمی دانستید، به شما یاد دهد» و نیز: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿آل عمران: ۱۶۴﴾. ترجمه: «الله بر مؤمنان منت نهاد که در میان شان پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیاتش را بر آنها بخواند و پاک شان بدارد و به آنان کتب و حکمت بیاموزد؛ اگرچه پیش تر در گمراهی آشکار بودند». و: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿الجمعه: ۲﴾. ترجمه: «او ذاتی است که در میان مردم درس نخوانده، پیامبری از خودشان برانگیخت که ایاتش را بر آنها می خواند و پاکشان می سازد و به آنها حکمت می آموزد، اگرچه پیشتر در گمراهی آشکار بودند»

۴- ایمان و عمل صالح: پذیرش دین الهی و انجام اعمال نیک از دیگر عوامل تزکیه در نگاه قرآن است: ﴿وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى ﴿طه: ۷۵﴾. ترجمه: «و کسانی که با ایمان و کردار شایسته نزدش بیایند، برترین درجات از آن چنین کسان است» و: ﴿جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ۚ وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى ﴿طه: ۷۶﴾. ترجمه: «بهشت های جاویدی که فرودستش جوی بارها روان است و جاودانه در آن می مانند. و این است پاداش کسی که خودش را پاک و تزکیه نماید» عمل صالح اختصاص به کاری خاص نداشته بلکه انسان هر کاری را خالصانه و به قصد تقرب به خدا انجام دهد موجب دور شدن از آلودگی ها و تزکیه نفس خواهد شد: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَوَلْتُمْ مِنَ اللَّيْلِ ۚ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبُ السَّيِّئَاتِ ۚ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ ﴿هود: ۱۱۴﴾.
ترجمه: «در آغاز و پایان روز و پاسی از شب نماز را بر پا دار. بی گمان نیکی ها، بدی ها را از میان می برند. این، پندی برای کسانی است که پند می گیرند».

۵- تقوا: خداوند در طبیعت آدمی هم زمینه ارتکاب فجور و هم زمینه کسب تقوا را به ودیعه نهاده و تنها آن کس را اهل فلاح و رستگاری دانسته است که راه تقوا را برگزیده و بدین وسیله نفس خود را

پوهنیار عبدالقیوم قوی

تزکیه نماید: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا﴾ [الشمس: ۹]. ترجمه: «به راستی کسی که آن را پاک بدارد، رستگار است» و ﴿وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾ [الشمس: ۱۰]. ترجمه: «و کسی که آن را (با شرک و معصیت) بیالاید، زیان کار است» در آیه‌ای دیگر قرآن مؤمنان را از خودستایی و پاک شمردن خود برحذر داشته و خداوند را آگاه‌تر به حال تقوا پیشگان معرفی کرده است: ﴿الَّذِينَ يَخْتَفُونَ كِبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ ۗ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَعْفَرَةِ ۗ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ ۗ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ ۗ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى﴾ [النجم: ۳۲]. ترجمه: «آنان که از گناهان بزرگ و کارهای زشت، جز گناهان و لغزش‌های کوچک دوری می‌کنند؛ بی گمان پروردگارت دارای آمرزش گسترده است. او به وضعیت شما آنگاه که شما را از زمین پدید آورد و آن گاه که شما، جنین‌های در شکم‌های مادران تان بودید، کاملاً آگاه است؛ پس خود ستایی نکنید. او به کسی که تقوا پیشه کرده است کاملاً آگاهی دارد» که از این آیه به دست می‌آید که تنها راه دست یابی به تزکیه تقوا و عمل است، نه ادعا و حرف. (اسفراینی، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم: ۴۴۷/۲۷). هم‌چنین در آیات ۱۷ و ۱۸ سوره اللیل، از سرگذشت با تقواترین انسان در قیامت خبر داده که با انفاق مال خویش برای تزکیه نفس از آتش جهنم دوری می‌کند که توصیف چنین افرادی به صفت تقوا نشانگر نقش مهم تقوا در تزکیه نفس می‌باشد: ﴿وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى﴾ [اللیل: ۱۷]. ترجمه: «ولی پرهیزگارترین انسان‌ها از آتش شعله ور، دور داشته می‌شود» و: ﴿الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى﴾ [اللیل: ۱۸]. ترجمه: «همان کسی که مالش را (در راه الله) می‌دهد تا پاک شود».

۶- خوف خداوند: خوف از خداوند باعث می‌شود انسان نفس را از هواها و خواسته‌های باطل نهی کرده و از ارتکاب گناه دوری گزیند: ﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ [النازعات: ۴۰]. ترجمه: «ولی کسی که از ایستادن در حضور پروردگارش بترسد و نفس را از هوا و هوس باز دارد» ﴿فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ﴾ [النازعات، ۴۱]. ترجمه: «پس بی گمان بهشت، جایگاه اوست» و اذارهای انبیاء الهی را بشنود و در نتیجه نفس خود را از آلودگی‌ها پاک نماید: ﴿أَثَلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ ۗ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ ۗ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ﴾ [العنکبوت: ۴۵]. ترجمه: «آنچه از این کتاب به تو وحی شده، بخوان و نماز را بر پا دار بی گمان

نماز از کارهای زشت و ناپسند باز می‌دارد. ذکر و یاد الله، بزرگ‌تر است. و الله می‌داند چه انجام می‌دهید».

۷- عبادات: تمام عبادات و اعمال نیکی که اسلام برای پیروان خود تشریح نموده و مسلمانان را ترغیب به آن نموده است خود عاملی برای تزکیه‌ی نفس و دور شدن فرد از آلودگی‌ها به شمار می‌رود که برخی از عباداتی که قرآن در این جهت بدان اشاره نموده عبارت است از:

الف) نماز: نماز از عباداتی است که اگر با آداب و شرائط آن بجا آورده شود هم باعث جلوگیری از آلوده شدن به گناهان می‌گردد: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ ۚ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ۚ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ﴾ [هود: ۱۱۴]. ترجمه: «در آغاز و پایان روز و پاسی از شب نماز را بر پا دار. بی‌گمان نیکی‌ها، بدی‌ها را از میان می‌برند. این، پندی برای کسانی است که پند می‌گیرند» و هم انسان را از گناهی که مرتکب شده پاک می‌نماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ [البقره: ۱۸۳]. ترجمه: «ای کسانی که ایمان آورده اید! روزه بر شما فرض شده، چنان‌که بر کسانی که پیش از شما بودند، فرض شده بود؛ باشد که تقوا پیشه کنید» در شأن نزول آیه‌ی فوق نقل شده که یکی از مسلمانان به نام ابوالیسر گناهی را مرتکب شد و برای پاک شدن خود نزد رسول خدا آمد که آیه فوق نازل شد و پس از آن پیامبر به وی فرمود: نماز تو کفار گناهت می‌باشد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ۚ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا ۚ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ ۗ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ [المائدة: ۶]. ترجمه: «ای مومنان! هنگامی که اراده نماز می‌کنید، صورت و دست‌تان را تا آرنج بشویید و سرتان را مسح کنید و پاهای‌تان را تا قوزک بشویید. و اگر جنب بودید، غسل نمایید. و چنانچه بیمار یا مسافر بودید یا قضای حاجت کردید یا با زنان آمیزش نمودید و آبی نیافتید، با خاک پاک تیمم کنید؛ بدین ترتیب که صورت و دست‌تان را مسح نمایید. الله نمی‌خواهد حکم دشواری بر شما قرار دهد؛ بلکه می‌خواهد شما را پاک بدارد و نعمتش را بر شما تمام کند؛ باشد که سپاس‌گزاری نمایید» در آیات

پوهنیار عبدالقیوم قوی

۱۴ و ۱۵ سوره الأعلى نیز ترکیه و نماز موجب رستگاری مؤمنان دانسته شده است که ذکر نماز بعد از ترکیه می‌تواند ذکر خاص بعد از عام و یکی از مصادیق ترکیه باشد. در روایتی نماز هم‌چون آبی دانسته شده است که تمام گناهان بین دو نماز را محو می‌کند. (طبری، ۲۰۱۰، جمعی از مترجمان، تفسیر طبری، ۲/۱۳۲). و در روایتی دیگر پیامبر صلی الله علیه وسلم فرمود: نمازی که با آداب و شرائط اقامه شود گناهان را هم‌چون برگ خزان می‌ریزند. (قشیری، ۲۰۰۶م، صحیح مسلم: ۱/۹۹).

ب) روزه: از آن‌جا که یکی از شرائط اصلی روزه ترک محرمات و حتی اجتناب از برخی امور حلال است این عمل موجب دور شدن انسان از گناه و طهارت نفس و ایجاد تقوا می‌گردد. چنانچه رسول الله صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: «عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «مَا مِنْ عَبْدٍ يَصُومُ يَوْمًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، إِلَّا تَبَاعَدَ اللَّهُ بِذَلِكَ الْيَوْمِ وَجْهَهُ عَنِ النَّارِ سَبْعِينَ خَرِيفًا». (قشیری، ۲۰۰۶م، صحیح المسلم: حدیث شماره/۱۱۵۳). ترجمه: ابو سعید خدری رضی الله عنه می‌گوید: رسول الله فرمود: «هر بنده‌ای که یک روز در راه الله (جهاد) روزه بگیرد، الله متعال، چهره‌اش را به مسافت هفتاد سال، از دوزخ، دور می‌نماید». (بعضی از علما گفته‌اند: «فی سبیل الله» به معنای این است که برای خشودی الله روزه بگیرد).

ج) وضو، غسل، تیمم: سه عمل وضو، غسل و تیمم نیز علاوه بر این که موجب طهارت ظاهری است طینت و باطن مؤمن را نیز از آلودگی‌های گناه و صفات ناپسند پاک می‌گرداند. در روایتی پیامبر وضو را موجب پاک شدن گناهان قبل از آن دانست: «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: «إِذَا تَوَضَّأَ الْعَبْدُ الْمُسْلِمُ أَوْ الْمُؤْمِنُ، فَغَسَلَ وَجْهَهُ، خَرَجَ مِنْ وَجْهِهِ كُلُّ خَطِيئَةٍ نَظَرَ إِلَيْهَا بِعَيْنَيْهِ مَعَ الْمَاءِ، أَوْ مَعَ آخِرِ قَطْرِ الْمَاءِ، فَإِذَا غَسَلَ يَدَيْهِ خَرَجَ مِنْ يَدَيْهِ كُلُّ خَطِيئَةٍ كَانَ بَطَشْتَهَا يَدَاهُ مَعَ الْمَاءِ، أَوْ مَعَ آخِرِ قَطْرِ الْمَاءِ، فَإِذَا غَسَلَ رِجْلَيْهِ خَرَجَتْ كُلُّ خَطِيئَةٍ مَشَتْهَا رِجْلَاهُ مَعَ الْمَاءِ، أَوْ مَعَ آخِرِ قَطْرِ الْمَاءِ حَتَّى يَخْرُجَ نَقِيًّا مِنَ الذُّنُوبِ». (قشیری، ۲۰۰۶م، صحیح المسلم: حدیث شماره/۲۴۴). ترجمه: ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود: «هنگامی که بنده‌ی مسلمان یا مؤمن وضو می‌گیرد و صورتش را می‌شوید، هر گناهی را که با چشم مرتکب شده است، با آب یا با آخرین قطره‌های آب از صورتش می‌ریزد و هنگامی که دست‌هایش را می‌شوید، هر گناهی را که با دست‌هایش انجام داده است، با

پوهنیار عبدالقیوم قوی

آب یا با آخرین قطره‌های آب از دست‌هایش می‌ریزد و وقتی که پاهایش را می‌شوید، هر گناهی را که پاهایش به سوی آن رفته است، با آب یا آخرین قطرات آب از پاهایش می‌ریزد به طوری که شخص از همه گناهانش پاک و صاف می‌گردد». (البته گناهان صغیره بخشیده می‌شود و گناهان کبیره نیاز به توبه دارد). (اشکوری، ۱۳۷۳ هـ ش، تفسیر شریف لاهیجی: ۷۸/۴).

۸- رعایت احکام و قوانین الهی: قرآن در آیاتی، پس از آن که از برخی احکام و قوانین الهی سخن به میان می‌آورد رعایت این قوانین از سوی مؤمنان را موجب تزکیه و تطهیر قلوب آنان برمی‌شمارد. از جمله در آیه ۲۳۲ سوره بقره از سخت‌گیری نسبت به زنان مطلقه نهی نموده و رعایت آن را موجب طهارت و تزکیه دانسته است: ﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ۗ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۗ ذَلِكَ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ [البقره: ۲۳۲]. ترجمه: «و هنگامی که زنان را طلاق دادید و به (پایان) عده‌ای خویش رسیدند، اگر سازش پسندیده‌ای بین آن‌ها و شوهران‌شان برقرار شد، مانع ازدواج‌شان با یک دیگر نشوید. از میان شما کسانی از این حکم پند می‌گیرند که به الله و رستاخیز ایمان دارند. این برای شما بهتر و پاکیزه‌تر است. و الله می‌داند و شما نمی‌دانید» در سوره نور آیت ۲۸ از اجازه گرفتن از صاحبان خانه یاد نموده: ﴿فَإِنْ لَمْ يَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّىٰ يُؤْذَنَ لَكُمْ ۗ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا ۗ هُوَ أَزْكَى لَكُمْ ۗ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾ [النور: ۲۸]. ترجمه: «و چون کسی را در آن نیافتید، تا به شما اجازه نداده اند، واردش نشوید و اگر به شما گفتند: بازگردید (و اجازه‌ای ورود ندادند)، پس باز گردید که این برای شما پاکیزه‌تر است. و الله به کردارتان داناست» و در آیه ۳۰ همین سوره مؤمنان را سفارش به عفت نموده و عمل به این توصیه‌ها را موجب تطهیر و تزکیه قلوب آنان برشمرده است: ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا أَرْوَاحَهُمْ ۗ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾ [النور: ۳۰]. ترجمه: «به مردان مومن بگو: چشمان‌شان را پایین بگیرند و شرمگاه‌های‌شان را حفظ کنند. این، برای‌شان پاکیزه‌تر است. بی‌گمان الله به کردارشان آگاه است» هم‌چنین در آیه ۵۳ سوره احزاب به مؤمنان سفارش نموده که با زنان پیامبر از ورای حجاب سخن گفته و این امر را هم موجب طهارت قلوب مردان و هم طهارت قلوب زنان پیامبر - صلی الله علیه وسلم - دانسته است: ﴿يَا

پوهنیار عبدالقیوم قوی

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاطِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعَمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ ۚ إِنَّ دُلَّكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ ۗ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ۚ دُلَّكُمْ أَطَهَّرُ لِفُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ ۚ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا زُجُوجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا ۚ إِنَّ دُلَّكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا ﴿[الاحزاب: ۵۳]. ترجمه: «ای مومنان! وارد خانه‌های پیامبر نشوید مگر آن که برای (صرف) خوراکی به شما اجازه داده شود؛ بی آن که منتظر آماده شدن غذا باشید. ولی آن گاه که دعوت شدید، وارد شوید و چون غذا خوردید، پراگنده گردید و سرگرم گفت و گو نشوید. این کار، پیامبر را آزار می‌دهد و از شما شرم می‌کند. الله از بیان حقیقت شرم ندارد. و چون از همسران پیامبر، چیزی می‌خواستید، از پشت پرده بخواهید. این، برای دل‌های شما و آنان پاکیزه‌تر است. و برای شما روا و سزاوار نیست که رسول الله را بیازارید و هرگز برای‌تان جائز نیست که پس از او با همسرانش ازدواج کنید. بی‌گمان این کار، نزد الله گناه بس بزرگی است.»

۹- مسجد: مسجد مکانی است که مؤمنان با ورود به آن هم خود را از آلودگی‌های ظاهری پاک می‌سازند و هم با عبادت و ذکر خدا قلوب خود را تطهیر می‌نمایند قرآن در آیه ۱۰۸ سوره توبه از مسجد قبا. و ورود مؤمنانی که دوست دارند خود را در آن تطهیر نمایند یاد نموده است: ﴿لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا ۚ لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ ۚ فِيهِ رَجُلٌ يَجُودُ أَنْ يَتَطَهَّرُوا ۗ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾ [التوبه: ۱۰۸]. ترجمه: «هرگز در آن (به نماز) نایست. به طور قطع مسجدی که از نخستین روز بر پایه‌ای تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن (به نماز) بایستی. در آن مردانی هستند که دوست دارند پاک شوند. والله، پاکان را دوست دارد.» (التهانوی، ۱۹۹۶م موسوعه کشف اصطلاحات الفنون والعلوم: ۹۴/۱).

مناقشه:

تزکیه، اصطلاحی دینی و اخلاقی. تزکیه در لغت به معنای پاک گردانیدن و به صلاح آمدن و رشد یافتن نفس، مال، کشت، زرع، هم‌چنین به معنای ستودن نفس، خودستایی و به ناز زیستن در فراوانی است این مقاله مشتمل است بر تزکیه در قرآن و حدیث. ۱- (در قرآن) در قرآن کریم واژه تزکیه به کار نرفته، اما واژگان هم‌ریشه آن بیش از پنجاه بار آمده است. صورت‌های گوناگون تزکیه در قرآن

ناظر بر معنایی عام است و آن دور ساختن غیر حق از حق و ناپاکی از پاکی است که شامل پالودن (تصفیه) نفس از گناه و خوی‌های ناپسند و پالایش مال از چیزهای حرام و فاسد است؛ بنابراین، تزکیه هم در مورد نفس، هم در مورد مال به کار می‌رود. پالودن نفس موجب می‌شود که انسان در دنیا به اوصاف پسندیده و در آخرت به اجر و پاداش نایل شود. پس با ترک مال جمیع اسباب شهوات دنیوی قطع می‌شود و تزکیه، رسیدن به آثار آن میسر می‌گردد و این تزکیه میسر نیست الا به خواست خداوند و او به لطف و فضل خویش هر که را بخواهد تزکیه می‌کند. به گفته ابوالقاسم حسین معروف به راغب اصفهانی تزکیه نفس دو معنای متفاوت دارد: از راه کردار بدین معنا که نفس خود را با انجام اعمال صالح از گناه پاک سازد، و این همان حقیقت تزکیه است. نیز به کسی که خود را تزکیه کند، وعده رستگاری داده شده است؛ از راه گفتار که ناپسند، و مدح نفس و خودستایی است و در قرآن نیز از آن نهی شده است. بسیاری از مفسران، تزکیه، تهذیب و تطهیر را مترادف یک دیگر آورده اند. البته گاه تزکیه مبالغه در تطهیر و زیادت در آن نیز دانسته شده است. تفسیر و تعبیر بعضی قرآن‌شناسان و مفسران از معانی گوناگون تزکیه در قرآن به این شرح است: نمو دادن و زیاد کردن و نیز پاک و اصلاح کردن. (نسفی، تفسیر نسفی، ۱/۵۰).

نتیجه‌گیری:

در کتاب‌های حدیثی، تزکیه بیش‌تر در کنار طهارت نفس و به معنای پاک شدن از اوصاف مذموم و درست شدن و به صلاح آمدن اعمال و فرمان‌برداری از اوامر خداوند و دوری از نواهی و نیز تخلیه درون از خوی‌های ناپسند آمده است، تزکیه فقط به معنای درست بودن زبان و گفتار است در کتاب‌های حدیثی اهل سنت، با استناد به قرآن، در مذمت معنای دیگر تزکیه، یعنی مدح و ستایش خویش، مطالب بسیاری آمده است. چنان‌که خدا و رسول آن «تزکیه نفس» را نهی کرده اند. زکات و تزکیه با یک دیگر ارتباط نزدیکی دارند و زکات مقدمه‌ای برای تزکیه نفس و افزایش رزق و روزی به شمار می‌رود، خداوند زکات را سبب پاک شدن نفس و رشد و نمو در رزق و روزی قرار داد. هم‌چنین روایت شده است که زکات دادن موجب تزکیه نفس از بخل می‌شود تزکیه قلب و تهذیب نفس از طریق انواع مجاهدات و اکتفا نکردن به حد معینی از عبادت پروردگار و نیز با تخلیه نفس از

پوهنیار عبدالقیوم قوی

رذایل و تحلیه آن به اخلاق و ملکات فاضله میسر می‌شود. در بسیاری جاها برای رسیدن به تطهیر و تزکیه، نماز گزاردن توصیه شده است.

تزکیه نفس و تطهیر آن از آلودگی‌ها آثار و نعمات فراوانی برای فرد و جامعه‌ای که فرد در آن زندگی می‌کند دارد که در درجه اول این نعمات به خود تزکیه کننده باز می‌گردد. از جمله این نعمات عبارت است از:

۱- فلاح و رستگاری: تزکیه نفس موجب رستگار شدن فرد در دنیا و آخرت است.

۲- محبت خداوند: پیامد دیگر تزکیه جلب محبت خداوند است. ﴿فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَّهَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾.

۳- فهم معانی باطنی قرآن: قرآن کریم ظاهری دارد و باطنی و دست‌یابی به معانی ظاهری قرآن برای غالب انسان‌ها میسر است اما به معانی باطنی قرآن جز پاک‌دلان دست نخواهند یافت. طهارت در این آیات علاوه بر این که طهارت ظاهری را شامل بوده و دلالت بر حرمت مس قرآن بر غیر طاهرین دارد طهارت باطنی را نیز شامل است و بر این مطلب اشاره دارد که تنها کسانی به اسرار و معانی باطنی قرآن دست می‌یابند که قلوب آنان از آلودگی‌های شرک و گناه پاک باشد و دست یافتن به تمام یا بخشی از این معانی بستگی به مقدار طهارت باطنی فرد دارد که در درجه اول پیامبر و اولیاء الله هستند و در درجات بعد دیگر انسان‌ها هر یک به اندازه طهارت نفس خود.

۴- پاداش الهی: پاداش مؤمنانی که قلوب خود را از آلودگی‌ها تزکیه نموده و اعمال صالح انجام دهند درجات بالای بهشت و زندگی دائمی در آن است. علاوه بر این که این گونه افراد از آتش جهنم مبرا بوده و از ناحیه آن ضرری نخواهند دید.

پیشنهادات:

۱- بدون شک تزکیه نفس یکی از شرط‌های تقرب به درگاه الهی است و باید در تزکیه کردن نفس هر فرد مسلمان کوشا باشد.

پوهنیار عبدالقیوم قوی

۲- منابع برای چگونگی تزکیه نفس در قدم اول کلام الله متعال یعنی قران مجید است و سپس رهنمودهای مفید ناجی بشریت، حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم نیز برای تزکیه نفس از ارزش والای برخوردار است.

۳- تزکیه نفس باعث می شود یک فرد مسلمان از منکرات روگردان شود و به طرف اعمال نیک کشیده شود که مجموع مسلمانان تزکیه شده، یک جامعه با اخلاق و دین دار را به ارمغان می آورد.

۴- راه کار تزکیه نفس نخست باید توسط خانواده‌های ارجمند به کودکان گوشزد شود تا از همان سنین کودکی به تزکیه نفس تشویق و ترغیب شوند.

۵- امارت اسلامی باید تلاش کند تا از راه آموزش‌های همگانی، رهنمودهای لازم اسلامی را برای تزکیه نفس را برای تمام مسلمانان کشور ابلاغ کند.

۶- در شرایطی که بیش از همه چیز به افرادی ضرورت داریم تا مشعل اخلاق جامعه را به دست گرفته و مردم را رهنمایی کنند، باید از نویسندگانی بزرگواری که درباره‌ی مسائل اسلامی می نویسند، دست‌گیری و حمایت شود.

۶- تزکیه نفس به عنوان تنها راه بیرون رفت از جرم، جنایت، فسق و فجور ارزشی دارد که باید هر فرد مسلمان به آن توجه کند.

منابع

قرآن کریم.

- ابن منظور، مُجَدَّب بن مكرم، (۱۴۰۸ هـ ق). لسان العرب، تحقيق على شيرى، بيروت، داراحياء التراث.
- الحنبلی، ابن رجب، (ب ت). تركية النفوس و تربيتها كما يقره علماء السلف، پشاور، پاکستان، دار الكتب.
- ابن قيم، شمس الدين مُجَدَّب ابى بكر ابن قيم الجوزية، (ب ت). إغاثة الفهمن من مصاديد الشيطان، تحقيق، مُجَدَّب حامد الفقى، پاکستان، پشاور، دارالكتب.
- ابوالفتوح رازى، حسين بن على، (۱۳۷۱ هـ ش). روض الجنان و روح الجنان فى تفسير القرآن، تحقيق و تصحيح مُجَدَّب جعفر ياحقى و مُجَدَّب مهدى ناصح، مشهد، بنياد پژوهش های اسلامى آستان قدس رضوى.
- ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكريا أبو الحسن، (۱۳۹۹ هـ ق، ۱۹۷۹ م). معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبدالسلام مُجَدَّب هارون، بيروت، دارالفكر.
- اشكورى، مُجَدَّب بن على، (۱۳۷۳ هـ ش). تفسير شريف لاهيجى، تهران، نشر داد.
- امينى، ابراهيم، (۱۳۶۷ هـ ش). خودسازى و تركيه نفس، قم، انتشارات شفق.
- التهانوى، مُجَدَّب بن على بن القاضى، (۱۹۹۶ م). موسوعه كشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، مقدمه د. رفيق العجم و تحقيق د. على دحروج، بيروت، مكتبه لبنان ناشرون.
- بخارى، مُجَدَّب بن اسماعيل ابى عبدالله، (۲۰۰۷ م). صحيح البخارى، ناشر: دارالكتب العلمية، بيروت، لبنان.
- بى ناس، جان، (۱۳۷۳ هـ ش). تاريخ جامع اديان، ترجمه على اصغر حكمت، تهران، انتشارات علمى و فرهنگى.
- توفيقى، حسين، (۱۳۸۶ هـ ش). آشنابى با اديان بزرگ، تهران، انتشارات طه.
- جوادى آملی، عبدالله، (۱۳۷۹ هـ ش). اهميت تهذيب نفس، مجله مكاتبه و اندیشه، قم، نهاد رهبرى، بهار.
- غزالى، مُجَدَّب بن مُجَدَّب ابى حامد، (۱۹۷۹ م). احياء علوم الدين. مكتبه رشيديه كويته بلوچستان، پاکستان.
- قشيرى، مسلم بن حجاج ابى الحسين، (۲۰۰۶ م). صحيح مسلم، تحقيق: ابوالفضل الدمياطى ناشر: دارالبيان العربى.
- نافع، دكتور نظام الدين، (۱۳۸۸ هـ ش). منهيات و مامورات در اسلام، شهرنو، كابل، ناشر: انتشارات رسالت.
- هيوم، رابرت، (۱۳۸۶ هـ ش). اديان زنده جهان، ترجمه دكتور على گواهى، تهران، انتشارات شابك (طبرى)، مُجَدَّب بن جرير (۲۰۱۰ م). جامع البيان عن تاويل آى القرآن، مكتبه عثمانيه، كوتته، پاکستان.
- نسفى، عبدالله بن احمد بن محمود، (ب ت)، تفسير النسفى، المكتبة الحفانية، پشاور، پاکستان.
- مقيمى، (۱۳۹۱ هـ). دیده گاه رازى و سعدى در تركيه نفس و اصلاح اخلاق، تهران، انتشارات علمى و فرهنگى.

بررسی مقایسه‌ی مسؤلیت جزایی دو کشور ایران و افغانستان

افغانستان و ایران

نامزد پوهنیاړ غمی آرښ*^۱، پوهنمل عبدالملک صدیقی^۲

۱. دیپارتمنت حقوق، پوهنځی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون البیرونی

۲. دیپارتمنت قضا و څارنوالی، پوهنځی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون البیرونی

* ایمیل نویسنده مسؤل: 1945Arash@gmail.com

تقریظ دهنده: پوهنمل دکتور حبیب الرحمن رحیمی، استاد پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون البیرونی.

چکیده

تحقیق حاضر مسؤلیت جزایی داکتران را با رویکرد نظام حقوقی افغانستان و ایران مورد بررسی قرار داده و مسؤلیت جزایی طبیب یکی از بحث‌های خیلی مهم است که در هر دو نظام حقوقی ایران و افغانستان به این موضوع توجه صورت گرفته و در هر دو نظام برای مسؤلیت جزایی داکتر، مصداق‌هایی را بیان کرده‌اند که نظام حقوقی ایران مصداق‌های چون؛ (قتل، ضرب و جرح، سقط جنین، قتل ترحم آمیز، پیوند اعضا، جرایم مغایر اعمال طبی صدور گواهی خلاف واقع، فریب دادن بیمار، افشای اسرار، وارد شدن بیمار در عرصه‌های غیر تخصصی خود و...) در نظام حقوقی افغانستان مصداق‌های: قتل خطا، سقط جنین، جرایم مغایر اعمال طبی که شامل (صدور گواهی خلاف واقع، فریب دادن بیمار، افشای اسرار، وارد شدن بیمار در عرصه‌های غیر تخصصی خود) و در قسمت مجازات در نظام حقوقی کشور ایران قصاص، دیه، حبس، جریمه نقدی و نظام حقوقی کشور افغانستان مجازات بیش‌تر از نوع حبس و جریمه نقدی تعیین گردیده. بعد از بررسی مبانی و مصداق‌های مسؤلیت جزایی طبیب در تطبیق و مقایسه دو نظام حقوقی در مورد مسؤلیت جزایی طبیب این نتایج بدست آمده است که می‌توان وجوه افتراق دو نظام را اشاره کرده در عرصه قانون‌گذاری، وصف جرمی، مجازات (سقط جنین، امتناع موظف طبی از طبابت و جرم فریب دادن بیمار) و هم‌چنان وجوه اشتراکی آن در قسمت تعیین مجازات در بعضی از جرایم (جرایم صدور گواهی خلاف حقیقت و افشای اسرار از نوع حبس و جریمه نقدی) و هم‌چنان در جرایم چون سقط جنین، صدمات ناشی اعمال طبیب و افشای اسرار و نیز در جرایم مغایر اعمال طبی، در هر دو نظام حقوقی شباهت‌ها و تفاوت‌ها وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: مجازات، مسؤلیت، مسؤلیت جزایی، طبیب، قانون، امور طبی.

Abstract

Investigating the issue of physician criminal responsibility, especially in the modern era, is important because the prevalence of various diseases and the spread of offenses of morality among human societies have led to a number of physicians committing criminal acts in their field of activity under specific circumstances. Therefore, there is a need for laws to regulate the relationship between the physician and the patient while at the same time preventing criminal offenses in this area. Like the rest of the world, the government of the Islamic Republic of Afghanistan has, in view of this dilemma, devoted a specific chapter of its criminal code to investigating crimes and penalties in the field of medical practice. The Afghan Penal Code needs to be compared with the penal codes of a number of other countries and the gaps therein removed. A comparative study of the penal laws of Afghanistan and Iran is also important for this reason, as the Islamic Republic of Iran has much better experience both in terms of history and in terms of political and legal stability. In this study, we seek to examine the provisions of the Criminal Responsibility of Physicians approach to the laws of Afghanistan and Iran and to recognize the existing laws in these two countries. The overall conclusion of this study is that lawmakers in both countries are looking for solutions to these crimes and hold the physician responsible for violating criminal laws and violating professional conduct, but the Islamic Republic of Iran has far better and more comprehensive laws than Afghanistan.

Keywords: Crime, Offender, Punishment, Patient, Treatment, Responsibility, Physician, Medicine.

مقدمه

بیماری‌ها یا امراض، از موضوعات و مسائل اساسی و غیر قابل انکار در اجتماعات بشری به شمار می‌روند؛ به این معنا که جسم یا سیستم اعضای بدن انسان‌ها به گونه‌ای طراحی شده که بر مبنای خوی و سرشت انسانی خواه یا ناخواه مشکلات یا عوارضی را پیدا می‌کند. به منظور اعاده صحت‌مندی و رهایی یافتن از چنگال این پدیده، نیاز است تا نزد اشخاص کارشناس و دارای مهارت در بخش طبابت مراجعه صورت گیرد. یکی از مقوله‌های مورد بحث در حقوق طبی، تخلفات و جرایم طبی است؛ در دنیای طبی میان طیب و بیمار رابطه حقوقی برقرار بوده که بر اساس آن طیب مکلف است در قبال بیمار از تمام استعداد و قابلیت‌های خود استفاده کرده و با عنایت به نظام و مقررات دولتی این وظیفه را به انجام رساند. اما در این میان، طیبیان مانند تمام افراد دیگر ممکن است دچار اشتباه و تقصیر گردند، اعم از این که مقصود مطلوب محقق نگردد و مشکلاتی بروز نماید، یا این که طیب آن گونه که شایسته است در انجام تکالیف خویش عمل ننماید. این تخلف یا ناسازگاری عمل طیبیان با قانون زمانی به صورت اتفاقی و غیر عادی منجر به نتیجه نامطلوب می‌گردد و زمانی هم به صورت عمدی، بناءً به دلایل مختلف ممکن این اتفاق رخ دهد. به همین دلیل است که رابطه‌ی موجود میان طیب و بیمار از دیر زمانی موضوع اساسی و قابل بحث را در حقوق جزا تشکیل داده و جزء موضوعات بسیار مهم در این رشته محسوب می‌گردد؛ زیرا این رابطه (رابطه بین طیب و بیمار) مسئولیت‌هایی را برای دو طرف ایجاد می‌کند که هر یک مکلف به پذیرش و رعایت اصول و قواعد مرتبط به این مسئولیت‌ها می‌باشند. ایجاد قواعد و مقررات تنظیم‌کننده این بخش از روابط انسان‌ها، با وجود آن که سابقه‌ی بسیار طولانی در جهان دارد؛ اما در نظام حقوقی کشورهای نظیر افغانستان به تازگی مورد توجه قرار گرفته و در این بخش جا داده شده است.

بیان مسأله: در این پژوهش نگارنده بر آنست تا جایگاه مسئولیت جزایی طیب و جرایم طبی در نظام حقوقی افغانستان (سقط جنین، غفلت در وظیفه، افشای اسرار طبی، تجویز ادویه غلط و تاریخ گذشته) و جرایم طبی در نظام حقوقی ایران (جرایم قتل عمد، سقط جنین، آتانازی، پیوند اعضا و جرایم مغایر با شئون حرفه‌ی طبی) را شناسایی نموده و از مؤیدات جزایی هردو کشور که همانا جزایی تعزیری است، سخن زند. ایجاب می‌نماید تا بعد از مطالعه‌ی دقیق از این دو مؤیده مدون

نامزد پوهنیار غمی آرش

جزایی، نقاط قوت و ضعف هر دو مؤیده را نمودار سازیم تا در واقع راه کار مناسب پیشنهادی باشد برای مراجع قانون گذاری در کشور.

هدف: در کل، اهداف کلی این تحقیق را می توان به صورت ذیل خلاصه نمود: بررسی و شناخت مراجع قانونی و ساز کارهای رسیدگی به جرایم طبی، شناخت مفهوم جرم طبی و مصداق های آن با توجه به قانون (افغانستان و ایران)، تبیین ماهیت جرایم طبی و بررسی مجازات آن ها از نگاه قانون، مشخص نمودن مرز عدم مسئولیت طبیان در معالجه ی بیماران و حدود ضمان طبیان، تبیین خلاء های قانونی در حوزه ی طبی، تبیین سیاست های سنجیده در قلمرو قضایی و کیفرزدایی یا استفاده از ابزارهای کیفری در قلمرو حقوق طبی و در فرجام به تولید دانش در جامعه می باشد.

سوالات تحقیق: سوال اصلی در این تحقیق چنین است که: مسئولیت کیفری طبیب در قوانین افغانستان و ایران چگونه است؟ و ضمن سوالات فرعی در تحقیق پاسخ خواهد یافت مانند اینه که: مفهوم و ماهیت مسئولیت کیفری طبیب چیست؟ قوانین افغانستان و ایران چه مصداق های را به عنوان جرایم و تخلفات طبیب پیش بینی نموده است؟ قوانین افغانستان و ایران چه مجازات را در برابر مسئولیت کیفری طبیب در نظر گرفته است؟.

فرضیه تحقیق: در فرضیه نخست به نظر می رسد مسئولیت کیفری نوعی الزام شخصی به پاسخ گویی آثار و نتایج نامطلوب پدیده جزایی یا جرم است و شرایط وقوع رفتار مجرمانه و اراده آگاهانه مرتکب، نسبت به عمل مجرمانه ای که با اندیشه، قصد و میل مرتکب، برای این که مرتکب جرم سوء نیت یا تقصیر جزایی بین جرم انجام شده باشد.

فرضیه ای دوم: به نظر می رسد که مصداق های جرایم طبی در نظام حقوقی افغانستان در جرایم سقط جنین، غفلت در وظیفه، افشای اسرار طبی، تجویز ادویه غلط و تاریخ گذشته و مصداق های جرایم طبی در نظام حقوقی ایران، جرایم ناقض تمامیت جسمی و روانی، جرایم مغایر با مقررات و انتظامات دولتی، جرایم مغایر با شئون حرفه ی طبی و... می باشد.

فرضیه ای سوم: به نظر می رسد که در قوانین هر دو کشور کیفر این نوع جرایم و تخلفات بیش تر مجازات تعزیری بوده و حسب خفت و شدت حالات جزا در نظر گرفته می شود.

نامزد پوهنیار غمی آرش

پیشنه‌ای تحقیق: اما با این حال رشته‌ی حقوق طبی یک رشته‌ی نو پاست که با مطرح شدن مسائل طبی نوین شکل گرفته است، گرچند در عصر حاضر این مسأله توجه بعضی از محققین را به خود معطوف داشته و سبب شده تا روی این موضوع قلم زده و اثرسازی نمایند؛ اما با این وجود ضرورت است تا بیش‌تر روی این موضوع و زوایایی کم‌تر بحث‌شده در این کتب به تحقیق پرداخته شود از جمله این کتب یکی هم اثر نفیس دکتر قیس بن محمد آل‌شیخ مبارک، عنوانی «حقوق و مسؤلیت طبی در آئین اسلام» که بیش‌تر موضوعات و مؤیدات جزایی را وفق شریعت اسلامی بیان داشته و در آن مقارنه و مقایسه میان شریعت و قانون وضعی دیده نمی‌شود؛ یکی دیگر از این نوع اثر محمدرضاء ایمانی زیرنام «بررسی جرایم و مجازات طبی در ایران» است که مؤلف در این کتاب در پی آن بوده‌است تا مؤیدات جزایی یا مسؤلیت جزایی طبیبان را صرفاً حسب قوانین جزایی جمهوری اسلامی ایران بیان دارد. اما مسأله را با قوانین جزایی افغانستان ربط نمی‌دهد. تاکنون در مورد مقایسه‌ی مسؤلیت جزایی طبیبان در حقوق افغانستان و ایران، از منظر حقوقی پرداخته نشده‌است و حتی قانونی که مختص به‌همین مسأله پرداخته شده باشد در افغانستان وجود ندارد؛ ولی در کشور ایران وجود دارد و سعی شده است که مسؤلیت جزایی طبیب از دید قانون آن مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

روش تحقیق

نوع این تحقیق مراحل توصیفی-تحلیلی است، اما یک بخش آن به تحقیق مقایسوی تماس دارد؛ بدین معنا که قواعد و قوانین نظام حقوقی افغانستان و ایران راجع به مسؤلیت فعالیت‌های پزشک مورد بررسی مقایسه و تحلیل قرار گرفته است.

۱-۱. مفهوم شناسی

مفهوم شناسی یکی از مسایلی است که در راستای تبیین موضوع بحث نقش اساسی دارد؛ بنابراین ضروری به نظر می‌رسد تا واژه‌های اصلی مورد بحث را هرچند به صورت تعریف مشتمل بر شرح لفظ مفهوم‌شناسی نموده و با تبیین مفاهیم مرتبط به هم زمینه‌ی بحث روشن گردیده و هم خواننده از تردید در فهم آن‌ها بیرون آید.

نامزد پوهنیار غمی آرش

۱-۱- مجازات

واژه‌ی مجازات در لغت به معنای جزادادن یا پاداشی است که در برابر عمل خلاف قانون بر مرتکب تحمیل می‌شود. در واقع مجازات واکنش جامعه در برابر مرتکب جرم است. برای مجازات، تعاریفی متعدد ارائه گردیده است: طبق یکی از این تعاریف «مجازات عبارت از تنبیه و جزایی است که بر مرتکب جرم تحمیل می‌شود» (رسولی، ۱۳۹۶). به بیان دیگر، مجازات عبارت از یک نوع واکنش اجتماعی است که بعد از قطعیت حکم دادگاه بالای مجرمین مسئول (عاقل، بالغ، و غیر مکره) تطبیق می‌گردد. و یا «جزا عبارت از مؤیده‌ای است که در قانون برای اعمال جرمی پیش‌بینی شده و از طرف دادگاه در مورد مرتکب با رعایت اساسات این قانون حکم می‌کند» (دانش، ۱۳۹۵).

۱-۲- مسئولیت

مسئولیت یک واژه‌ی عربی است از ریشه سأل یسأل، مصدر صناعی مسئول گرفته شده و به معنای ضمان، ضمانت، تعهد، مؤاخذه» آمده است (معین، بی تا، ص ۴۰۷). و نیز به معنی پرسیده شده و خواسته شده آمده و غالباً به مفهوم «تکلیف، وظیفه و آنچه که انسان عهده‌دار و مسئول آن باشد» تعریف شده است؛ این معنی که به تنهایی نمی‌تواند مفاهیم گوناگون مسئولیت را بازگو کند، برای درک مفهوم واقعی مسئولیت از جهات گوناگون، باید علاوه بر وجود تعهد و تکلیفی که از طرف مقام صلاحیت‌دار وضع و برقرار می‌شود، عوامل و شرایط دیگری را نیز باید در نظر گرفت که عبارتند از:

۱. وجود وظیفه در انجام یا خودداری از انجام عملی که خود این وظیفه ممکن است بر اثر مقررات قانونی و یا روابط اجتماعی به وجود آمده باشد.
۲. اطلاع از وجود وظیفه؛ زیرا مطلقاً نمی‌توان شخصی را که نسبت به وظیفه‌ی خود آگاهی ندارد مسئول شناخت، اطلاع نداشتن از وجود وظیفه ممکن معلول نقص قوای عقلانی و عاطفی و یا نقص تربیت اجتماعی باشد و یا عملاً وجود وظیفه و محتوای آن به شخص مؤظف ابلاغ نشده باشد.
۳. توانایی در انجام وظیفه؛ عجز و ناتوانی فرد مؤظف در انجام وظیفه هم ممکن است معلول عوامل شخصی یا اجتماعی باشد (لنگرودی، ۱۳۸۶: ص ۶۴۲).

نامزد پوهنیار غمی آرش

اما در اصطلاح؛ مسئولیت عبارت از تعهد و تکلیف قانونی شخص به دفع ضرر و زیان دیگری که وی به وجود آورده است خواه ناشی از تقصیر خود وی باشد یا از فعالیت او ایجاد شده باشد، مسئولیت در معنای لاتین مترادف عبارت (responsibility) قرار می‌گیرد که از معنای پاسخ‌گو بودن (response) مشتق می‌شود. در معنای حقوقی و مدنی مسئولیت عبارت از تکلیف قانونی شخص در عدم نمودن ضرر به دیگری به صورت مستقیم یا غیر مستقیم. در معنای فقهی و شرعی نیز مسئولیت، مترادف با عبارت ضمان به کار گرفته شده و کسی را که مسئولیت بر ذمه و عهده‌ی او قرار می‌گیرد، مسئول یا ضامن می‌نامند (www.cloob.com).

۳-۱-۱- امور طبی

در فرهنگ فارسی معین به معنای منسوب به طبیب طبی، آن چه که مربوط به امور تداوی مرضی و کارهای مربوط به طبابت است. بنابراین با توجه به معنای لغوی می‌توان گفت که امور طبی شامل اموری می‌شود که به نحوی با طبابت و معالجه امراض و بالآخره علم طب ارتباط داشته باشد (معین، بی تا: ص ۷۷۵).

۴-۱-۱- داکتر یا طبیب

طبیب در لغت کسی است که به درد بیماران رسیدگی کند و به تدبیر و دارو شفا بخشد. (دهخدا، پیشین: ذیل واژه طبیب) در اصطلاح مراد از طبیب در این جا، طبیب حاذق، متخصص و ماهری است که به صورت اکادمیک در رشته‌ی طبی تحصیل کرده، طی مراحل آن به درجه‌ی تخصص و حاذقیت رسیده و با کسب گواهی‌نامه تخصصی با اجازه‌ی قانون به شعل طبی مشغول است (نژادی، ۱۳۹۸). یا به بیان دیگر، طبیب کسی است که به صورت تجربی و حرفه‌ای به درجه‌ی حاذقیت رسیده است. حال چنین طبیب که علی‌رغم به کار بستن تمام تلاش و با حسن نیت و رعایت اصول و مقررات فنی به درمان بیمار می‌پردازد؛ ولی بیمار به جای بهبودی جان خود را از دست می‌دهد یا درمان منجر به نقض عضو مریض می‌شود، آیا چنین طبیب ضامن است یا خیر؟ و گرنه چنان چه فرد جاهلی خود را طبیب معرفی کند و به درمان بیماران پردازد، بی آن که از طبابت چیزی بداند که در اصطلاح به او طبیب جاهل و غیر متخصص گفته می‌شود، در ضمان او هیچ جای بحث و شکی وجود ندارد و آیات و احادیث هم ضمانت چنین انسانی را مورد تأکید قرار داده است؛ زیرا اولاً، صرف تصدی عمل او

نامزد پوهنیار غمی آرش

تفسیر به شمار می‌آید و ضمانت مطلق را به دنبال دارد. و ثانیاً چنین افرادی از اشتغال به طبابت ممنوع است، و نباید بیماران را مداوا کند و حتی به دلیل حفظ مصالح عمومی، چنین فردی مجبور دانسته شده و حاکم باید از اشغال این گونه افراد به طبابت جلوگیری کند، تا مبادا جان و مال مردم را به خطر اندازد (الزحلی، ۱۳۷۱: ص ۴۴۹-۴۵۰). پس باید طیب یا طیب دارای تحصیلات عالی طب، دانش طب، مهارت طب و مستعد به ارایه خدمات مشخص به شکل مستقلانه بوده باشد (شورای طی، ۱۳۹۶: ص ۱۷).

۲- کلیات

در کلیات مباحثی از قبیل انواع مسئولیت، مبانی مسئولیت جزایی طیب، رابطه‌ی بیمار و طیب، پیشینه‌ی تاریخی و سایر مواردی که می‌تواند در فهم ادبیات تحقیق کمک نماید، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱-۲- انواع مسئولیت

مسئولیت در یک تقسیم‌بندی کلی و با توجه به کیفیت پاسخ‌گویی و مقام پرسش‌کننده، به مسئولیت اخلاقی و حقوقی تقسیم می‌شود. در صورتی که پاسخ‌گویی در برابر وجدان یا در پیشگاه خداوند باشد، مسئولیت ناشی از آن اخلاقی است و چنانچه در برابر قانون و مقررات حقوق موضوعه باشد، مسئولیت مزبور مسئولیت حقوقی خواهد بود که اختصار به بیان تعریف اقسام و تبیین وجوه افتراق آن‌ها پرداخته می‌شود. مسئولیت در اصطلاح حقوقی خود بر دو گونه تقسیم می‌شود: جزایی و مدنی به عبارت دیگر، مسئولیت ناشی از نقض قانون ممکن، جنبه‌ی جزایی داشته و جرم تلقی شود. یا این که جنبه‌ی مدنی داشته و موجب ایجاد مسئولیت مدنی گردد. البته در برخی موارد ممکن است هر دو جنبه را دارا باشد. مثل عمل مجرمانه‌ی سرقت که هر دو جنبه را داراست؛ یعنی سارق علاوه بر تحمل مجازات قانونی، موظف به رد مال مسروقه نیز می‌باشد (قاسمی، پیشین: ص ۳۱). بنابراین مسئولیت حقوقی به دو دسته‌ی مدنی و جزایی (کیفری) قابل تقسیم است که در زیر اقسام مزبور و تفاوت‌های آن‌ها را به تفکیک مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱-۱-۲- مسئولیت مدنی

مسئولیت مدنی عبارت از التزام به جبران ضرر و زیانی است که در نتیجه‌ی عمل مستند شخص به دیگری وارد می‌شود. ممکن است تعهد مزبور ناشی از قرارداد و اراده‌ی متعهد باشد که در این صورت مسئولیت ناشی از آن مسئولیت مدنی قراردادی نامیده می‌شود. ممکن است منشأ التزام و تعهد صرفاً مقررات قانونی باشد که مسئولیت ناشی از آن را مسئولیت مدنی قهری می‌نامند. براین اساس مسئولیت مدنی خود به دو گونه‌ای دیگر تقسیم می‌شود:

۱-۱-۱-۲- مسئولیت مدنی قراردادی

مسئولیت مدنی قراردادی عبارت از التزام متعهد به جبران خساراتی است که در نتیجه‌ی عدم اجراء، اجرای ناقص، اجرای دیرتر، اجرای زودتر و یا اجرای غیر منطبق با قرارداد به طرف مقابل وی وارد می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ص ۱۲۲).

۱-۱-۲-۲- مسئولیت مدنی قهری

مسئولیت قهری عبارت از مسئولیتی است که از نقض تعهد قانونی مبنی بر عدم اضرار به غیر ناشی می‌شود؛ به عبارت دیگر، مسئولیت قهری عبارت از هر نوع مسئولیت قانونی که فقط بر مبنای وظیفه‌ی عام خودداری از اضرار به غیر ایجاد می‌شود (قاسمی، ۱۳۹۲: ص ۳۲).

بنابراین می‌توان گفت که مهم‌ترین تفاوت مسئولیت قراردادی و قهری در وجود و عدم قرارداد خلاصه می‌شود: در مسئولیت قراردادی التزام متعهد به جبران خسارات ناشی از قرارداد و اراده‌ی متعهد است؛ درحالی که در مسئولیت قهری فرد مسئول با زیان دیده قراردادی منعقد نکرده است؛ بلکه به حکم قانون مسئولیت بر عامل زیان تحمیل می‌شود.

۱-۱-۲-۳- مسئولیت جزایی

مسئولیت جزایی عبارت از پاسخ‌گوی فردی است که جرمی از جرایم مصرح در قانون را مرتکب و به امنیت و آرامش جامعه را آسیب می‌زند (لنگرودی، ۱۳۸۶: ص ۶۴۴). گرچه عمل مجرمانه به شخص خاصی ضرر نرساند، باز هم مجرم در برابر جامعه مسئول است و قانون‌گذار به منظور برگرداندن احساس امنیت به جامعه، اصلاح مجرم، عبرت‌آموزی دیگران و پیش‌گیری از جرم متناسب با هر عمل مجرمانه مجازات خاصی را تعیین می‌کند، بدان امید که مجرم با چشیدن طعم تلخ کیفر عمل

نامزد پوهنیار غمی آرش

مجرمانه‌ی خویش رفتار خود را اصلاح نموده و دیگر بار آرامش روان جامعه را خدشه‌دار و وجدان عمومی را مکدر نسازد (قاسمی، ۱۳۹۲: ص ۳۰).

۲-۲- مبانی مسؤلیت جزایی طبی

واضح است که مشروعیت و الزامی بودن قواعد جزایی به تبع آن مسؤلیت جزایی از مبانی مورد قبول هر جامعه نشأت می‌گیرد؛ لذا با توجه به دیدگاه‌های حاکم در هر جامعه این مبانی نیز متفاوت خواهد بود. در نظام‌های دیموکراسی و مردمی توافق همگانی و قراردادهای اجتماعی، منشأ این مشروعیت است. در این نظام‌ها مردم با انتخاب نمایندگان به آن‌ها وکالت تام می‌دهند تا قوانین مورد نیاز اجتماع را تصویب نمایند (ظفری، ۱۳۸۸: ص ۲۲). مسؤلیت جزایی طیب ناشی از این اصل است که هر شخصی در اجتماع زندگی می‌کند در برابر جامعه و شهروندان مسؤلیت دارد و پاسخ‌گوی افعال، کردار و اقوال خود است. درست است که شهروندان در جامعه دارای حقوق و آزادی‌های مشخصی‌اند؛ ولی استفاده از این آزادی‌ها دارای حدودی است که از طرف قانون‌گذار مشخص شده و شهروندان مکلف به رعایت این قواعد می‌باشند و در صورت تخلف مرتکب مسئول عمل خلاف قانونی خود دانسته می‌شود در رابطه به مبانی مسؤلیت جزایی طیب نظریات مختلف و متعددی از طرف دانشمندان ارایه شده است. برخی‌ها مبنای مسؤلیت جزایی طیب را آزادی و اختیار می‌دانند: کسی را می‌توان مسؤل دانست که به درجه‌ای از فهم و درک رسیده باشد. تا در دوراهی جرم و رعایت قانون صحیح را انتخاب نماید، بنابراین وجود آزادی، اراده و قوی تمیز از شرایط اولیه و حتمی مسؤلیت جزایی است. در حقیقت مبنای مسؤلیت جزایی بر پایه‌ی آزادی کامل اراده‌ی مرتکب جرم استقرار می‌یابد. شخص مجرم با علم، اطلاع کامل و اراده‌ی آزاد قبلی مرتکب جرم گریه است؛ در حالی که وی می‌توانسته از وقوع جرم جلوگیری کند. از آنجایی که وی به این تکلیف عمل نموده و اراده‌ی خود را در راه جلوگیری از وقوع جرم به کار نبرده است؛ لذا اخلاقاً مسؤل است و به علت همین مسؤلیت اخلاقی هم باید مجازات شود.

برخی اساس مسؤلیت جزایی طیب را جبر می‌پندارند. از دیدگاه آن‌ها آنچه انسان را به سوی جرم سوق می‌دهد عوامل جرم است و عوامل را به دودسته تقسیم نموده‌اند: (۱) عوامل جرم‌زای داخلی: عبارت از کلیه عواملی است که به شخص مجرم مربوط می‌گردد که شامل خصوصیات جسمی

نامزد پوهنیار غمی آرش

و وضعیت روحی، روانی و وراثت مجرم می‌شود (ولیدی، ۱۳۹۶:ص ۱۲۳). عوامل جرم‌زای خارجی: عبارت از کلیه عواملی است که خارج از جسم و جان مجرم قرار داشته و به نحوی از انحاء در رفتار وی مؤثر است. این عوامل غالباً به محیط‌های مادی خاصه‌ی محیط اجتماعی مربوط می‌شود که مجرم در آن زندگی کرده باشد.

عده‌ای دیگری به این عقیده‌اند که مبنای آن شخصیت و تمایل اجتماعی یا مماثلت، یکسان بودن اجتماع و مرتکب جرم است؛ چون فرد دارای شخصیت مستقل و منحصر به فرد است و جرم موضوعی فردی و اجتماعی، پس باید برای حل آن شخصیت مجرم به‌طور دقیق مورد توجه قرار داد و با کشف علت یا عوامل مؤثر در وقوع جرم. واکنش متناسب با شخصیت وی برای تعیین گردیده است (ولیدی، ۱۳۹۶:ص ۱۲۴).

برخی حد وسط عقاید جبر بودن و اختیار راه حل وسط می‌دانند (رسولی، ۱۳۹۶:ص ۲۳). در حالی که برای حل مشکل فوق‌مفکوره دیگری وجود دارد که نسبت به جنبه‌های نظری موضوع بر جنبه‌های عملی آن تأکید بیش‌تر صورت گرفته است. در قوانین جزایی کشورها بیش‌تر موضوعاتی مانند اختیار و اراده را اساس قرار داده‌اند و مطابق آن مرتکب زمانی مسئول جزا شناخته می‌شود که مقصر باشند؛ به این معنا که صرف موجودیت رابطه‌ی مادی میان عمل و نتیجه‌ی کافی نیست؛ بلکه باید این امکان نیز وجود داشته باشد تا عمل ارتكابی به مرتکب منسوب ساخته شود.

در این جاست که عنصر معنوی احساس می‌شود. بنابراین شرط قبول مسئولیت جزایی برای طیب داشتن یا موجودیت اهلیت جزایی یا تحمل و قبول مسئولیت جزایی است. تا زمانی که شخص مرتکب، دارای قدرت تحمل مسئولیت جزایی نباشد، نمی‌توان آن‌را مسئول جزایی قلم‌داد کرد و متحمل عواقب ناشی از رفتار جرمی دانست (رسولی، ۱۳۹۱:ص ۴۵).

۲-۳- رابطه‌ی حقوقی بیمار و طیب

با توجه به آنچه گفته شد این پرسش مطرح می‌گردد که میان طیب و بیمار کدام نوع رابطه‌ی حقوقی وجود دارد که مسئولیت از آن ناشی می‌شود؟ تا زمانی که مشکلی در امر درمان میان طیب و بیمار حادث نشود، از رابطه‌ی حقوقی میان بیمار، طیب، آثار و نتایج آن صحبتی به میان نمی‌آید و به شیوه‌ی متداول، بیمار به یک طیب مراجعه می‌نماید و طیب نیز طبق عرف و عادت اقدامات طبی

نامزد پوهنیار غمی آرش

خود را شروع می‌کند؛ در حالی که بر این انتخاب و مراجعه به طبیب معین و پذیرش درمان و معالجه‌ی بیمار از ناحیه‌ی طبیب آثار حقوقی و شرایطی حاکم است؛ چراکه در اثر این رفتار متقابل یک قرارداد خصوصی به نام قرارداد درمان منعقد می‌شود. عقد یا قرارداد در معنای عمومی و عرفی به معنای توافق دو یا چند نفر (توافق یک یا چند اراده) باهم است برای ایجاد اثر حقوقی معین و مشخص در حدود قانون، اعم از مالی و غیر مالی. از این تعریف چندین نکته استنباط می‌گردد: ۱. این که عقد نتیجه‌ی توافق دو یا چندین اراده است؛ ۲. نتیجه‌ی توافق اراده‌ها ایجاد اثر حقوقی است، اثر حقوقی دارای عنصر مدیونیت و مسئولیت است؛ یعنی در صورت نقض با عنصر اجبار و الزام همراه است. بنابراین، اگر چندین نفر باهم توافق کند برای ترتیب یک مهمانی توسط یکی از آنها و شخص مذکور از این تعهد خویش سرباز زند، سائرین نمی‌تواند او را به اتهام نقض قرارداد مورد مؤاخذه قانونی قرار دهند. ۳. ایجاد اثر حقوقی در حدود قانون باشد؛ زیرا قراردادی را که قانون از آن حمایت نکند، فاقد اثر حقوقی خواهد بود. بنابراین، توافق چندین اراده برای خرید و فروش تریاک هر چند حائز شکلیات و مقررات قانونی باشد، عقد به حساب نیامده و (کآن لم یکن) می‌باشد. در هر قراردادی حداقل دو طرف وجود دارد و برای انعقاد قرارداد، رضایت و توافق طرفین شرط لازم و ضروری است، شرایط دیگری هم برای صحیح بودن قرارداد لازم است؛ از جمله مشروعیت و قانونی بودن موضوع معامله و همچنین اهلیت داشتن طرفین برای انعقاد معامله (رسولی، ۱۳۹۱: ص ۲۸). اما در قرارداد معالجه به عنوان گام نخست باید دید که آیا مسئولیت تیم طبی از نوع مسئولیت مدنی قهری است یا قراردادی، و در گام دوم باید دید که ضوابط حاکم بر قرارداد میان بیمار و طبیب از چه قرار است؟ در قرارداد درمان یا معالجه نیز همانند سایر قراردادها حداقل دو طرف لازم است: طبیب و بیمار. مطابق این قرارداد، بیمار با اراده‌ی آزاد خود به طبیب مراجعه می‌کند و طبیب پس از اخذ رضایت بیمار برای معالجه و بعد از این که نوع بیماری را در حوزه‌ی تخصص خود دانست، شروع به معالجه می‌کند، هر چند در عمل تمامی مراحل با یک مراجعه، معاینه و نوشتن نسخه به پایان می‌رسد؛ اما از بُعد حقوقی هرکنش و واکنش آثار، نتایج حقوقی و قانونی خود را دارد، از نظر قانونی یک قرارداد با ضوابط خاص خود حاکم بر روابط طبیب و بیمار می‌شود و این قرارداد تا مرحله پایان درمان یا انصراف بیمار از ادامه معالجه، آثار، نتایج حقوقی خود را به دنبال داشته و پس از تجویز دارو توسط طبیب پایان

نامزد پوهنیار غمی آرش

خواهد یافت (جانین، ۱۳۸۱: ص ۱۲۳). در بررسی مسئولیت مدنی طبیب، تشخیص این نکته که مسئولیت طبیب از نوع مسئولیت قهری است یا قراردادی، حایز کمال اهمیت است. به نظر می‌رسد با توجه به این که تعهد طبیب قاعدتاً از نوع تعهد به وسیله است و تعهد به وسیله همواره لازم‌الاثبات است. پس مسئولیت طبیب از نوع مسئولیت قهری، یا مسئولیت قراردادی از نوع تعهد به وسیله می‌باشد؛ اما تعهد طبیب چنان که گفته شده همواره از نوع تعهد به وسیله نیست گاهی طبیب از معالجه‌ی دقیق، بیمار را اطمینان می‌دهد که در این صورت تعهد وی از نوع تعهد به نتیجه خواهد بود و اگر مسئولیتی حادث گردد، مسئولیت قراردادی می‌باشد که در این صورت فرض این است که طبیب مرتکب تقصیر شده و او مکلف است بی‌گناهی خود را اثبات کند تا به ضررش حکم نشود (رسولی، ۱۳۹۶: ص ۱۳۴).

۱-۴-۲- پیشینه‌ی تاریخی مسئولیت طبیب

مسلم است که زندگانی انسان از آغاز بدین شکل نبوده و تحولات بسیاری را پشت سر گذاشته تا به صورت امروزی در آمده است. انسان‌ها همواره سعی کرده‌اند تا به زندگی خویش نظم بخشیده فعالیت‌ها و مشاغل خود را تحت اصول و قواعد منظمی در آورند. علم طب نیز به عنوان یکی از مشاغل حرفی که از روزگاران باستان رایج بوده از ابتداء به این صورت اعمال نمی‌شد. سال‌ها و قرن‌ها طول کشیده تا فعالیت طبیبان و متصدیان امور طبیبی به صورت امروزی درآمد. زمانی اشتغال به حرفه‌ی طبابت نیز هم چون سایر مشاغل آزاد بوده و همگان می‌توانستند بدان مبادرت نمایند (نجم آبادی، ۱۳۶۶). اما این روند به مرور زمان به موازات پیشرفت اجتماع، توسعه و تعالی قانون‌گذاری اصلاح شد و به حدی رسید که امروزه در اکثر کشورهای جهان امور طبیبی و فعالیت طبیبان زیر ضوابط دقیق و منظمی قرار داشته، اعمال و اجرای آن‌ها توسط دولت‌ها کنترل می‌شود. طبیبان دارای مسئولیت بوده و در مقابل جامعه، بیماران و هم‌چنین جامعه طبیبی موظف به پاسخ‌گویی می‌باشند. در اکثر کشورها قوانین وضع شده.

۱-۴-۱- دوران اسلامی

اشتغال به امور طبابت در دین مبین اسلام امر نیکو و گرامی تلقی شده و بر وجود طبیب در جامعه‌ی اسلامی تأکید فراوان شده است. یکی از موضوعاتی که توجه و دقت علما و فقهای اسلامی را به خود

نامزد پوهنیار غمی آرش

جلب نموده و مباحث دقیق و زیادی را برانگیخته، مسأله‌ی طبابت است. دانشمندان اسلام این موضوع را از جنبه‌های گوناگون مورد نگرش قرار داده؛ طوری که ایشان طبابت، حجامت، ختنه کودکان را از امور مباح شمرده و معتقدند که تأیید عمل این افراد از سوی پیغمبر اکرم (صلی الله علیه وسلم) دلیل جواز آن‌ها است.

علمای اهل سنت، طبیب، حجام و ختان را در مواردی مسئول خساراتی که موجب آن‌ها شده می‌دانند، بلکه در شرایطی نیز توجیه اعمال ارتفاع مسؤلیت ایشان را هم مورد توجه قرار داده‌اند.

۲-۴-۲- پیشینه‌ی مسؤلیت طبیب در افغانستان و ایران

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران با تجدید نظر در قوانین سابق و تدوین قوانین جدید بر مبنای اصول و مبانی فقهی تغییراتی در قوانین به وجود آمد. مهم‌ترین این تغییرات قوانین جزایی را در بر می‌گیرد که به صورت آزمایشی برای مدت محدود (۵ سال) توسط کمیسیون امور قضایی مجلس شورای اسلامی مورد تصویب قرار گرفت. قانون حدود و قصاص مصوب سال ۱۳۶۱ ش، قانون راجع به مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ ش، قانون دیات مصوب ۱۳۶۱ ش، قانون تعزیرات مصوب ۱۳۶۲ ش، در قوانین مذکور در ارتباط با طبیبان و سایر اشخاص وابسته به حرفه‌ی طبی به مواردی نظیر جرم نبودن عمل طبیب (بند ۲ ماده‌ی ۳۲ قانون راجع مجازات اسلامی)، سقط جنین (ماده‌ی ۹۱ قانون تعزیرات)، عدم مسؤلیت طبیب در نتیجه‌ی تحصیل برائت (ماده‌ی ۲۸ قانون دیات)، صدور خلاف واقع (ماده‌ی ۳۱ قانون تعزیرات) و افشای اسرار بیماران (ماده‌ی ۱۰۶ قانون تعزیرات) اشاره شده است. با تصویب قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۷۰ ش، و نیز تصویب کتاب پنجم آن در سال ۱۳۷۵ ش، اکنون همان موارد مذکور با اندک تغییراتی در قانون پستین که مورد تصویب قرار گرفت. از جمله قوانین مهمی که در ارتباط با جرایم و تخلفات طبی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به تصویب رسید، قانون تعزیرات حکومتی امور بهداشتی و درمانی مصوب سال ۱۳۶۷ ش، مجمع تشخیص مصلحت نظام می‌باشد. هم‌چنان در ارتباط با تخلفات انتظامی طبیبان و سایر حرفه‌ی وابسته در سال ۱۳۷۴ ش، قانون تشکیل سازمان نظام طبی جمهوری اسلامی ایران به تصویب رسید، و با تغییراتی که در طی سال‌های اخیر در قانون مجازات اسلامی ایران وارد شد در جرایم طبی به صورت مشخص بحث صورت گرفته است. اما در افغانستان نیز در مورد جرایم و تخلفات طبی از سال‌های ۱۳۵۵ که قانونی به نام قانون جزا

نامزد پوهنیار غمی آرش

(ماده ۵۴) که حالت اجرای عملیات جراحی یا سایر معالجات طبی را مشروط بر این که مطابق اصول فنی و حرفه‌ی طبابت صورت گرفته باشد، جرم‌انگاری نموده بود. ولی با تصویب قانون اساسی سال ۱۳۸۲ با الهام از آن چندین قانون و مقرره‌ها ایجاد شد که از جمله قانون صحت عامه مصوب ۱۳۸۸ش، قانون طب عدلی مصوب ش ۱۳۸۷، قانون ادویه مصوب ۱۳۸۷ش، مقرره‌ی لابراتوارهای شخصی مصوب ۱۳۸۵ش، و مقرره‌ی مراکز صحتی خصوصی مصوب ۱۳۹۱ش. در قوانین یادشده در ارتباط با طبیبان و سایر اشخاص وابسته به حرفه‌ی طبی به مواردی نظیر جرم صدمات ناشی از اعمال طبیب، سقط جنین، صدور گواهی خلاف واقع، امتناع مؤلف طبیب از طبابت و... اشاره شده است. هم‌چنان با ایجاد گنجینه‌ی افغانستان در سال ۱۳۹۶ش، فصلی مشخصی زیر عنوان جرایم مربوط به صحت عامه و مجازات آن اختصاص یافت. البته در این قسمت، جرایم مربوط به صحت عامه بحث صورت گرفته و به مرتکبین آن‌ها جزایهای مختلفی وضع گردیده، موارد ذیل در این قسمت موارد ضد صحت عامه تشخیص شده‌اند: «تولید یا وارد کردن ادویه‌ی تقلبی یا غیر معیاری، استفاده‌ی سوء از ادویه‌ی تاریخ‌گذشته، امتناع مؤلف طبیب از تداوی، بی‌دقتی، بی‌احتیاطی یا عدم رعایت مقررات طبیب توسط مؤلف طبیب، ورود، پروسس و توزیع مواد سمی یا مضره، سرایت امراض به دیگران، غفلت و تخلف از اصول وظیفوی بیان گردیده است.»

۳- مقایسه‌ی مسؤلیت جزایی طبیب در قوانین ایران و افغانستان

از جریان این پژوهش که با در نظر داشت احکام قوانین جزایی افغانستان و ایران به نگارش درآمده است، به نتایج آتی دست می‌توان یافت:

۳-۱- وجوه افتراق

۳-۱-۱. **از لحاظ قانون‌گذاری:** با وجود آن‌که قوانین جزایی هر دو کشور به موضوع جرایم طبی توجه نموده و پیرامون معرفی احکام و جزایهای مربوط به آن احکام مشخصی را وضع و به منصفی اجراء گذاشته‌اند؛ اما دولت جمهوری اسلامی ایران قوانین به مراتب بهتری را نسبت به دولت جمهوری اسلامی افغانستان، چه در شکلیات و یا محتوای موضوع تصویب و اجراء کرده‌است؛ زیرا توجه به بحث جرایم طبی در افغانستان از سال ۱۳۸۲ش، پس از تصویب قانون اساسی و ایجاد حکومت جدید بیشتر شده‌است. تصویب چندین قانون و مقرره، از جمله قانون صحت عامه مصوب

نامزد پوهنیار غمی آرش

۱۳۸۸ش، قانون طب عدلی مصوب ۱۳۸۷ش، قانون ادویه مصوب ۱۳۸۷ش، مقرره‌ی لابراتوارهای شخصی مصوب ۱۳۸۵ش، و مقرره‌ی مراکز صحی خصوصی مصوب ۱۳۹۱ش، و تصویب کد جزا در سال ۱۳۹۶ش، که فصل مشخصی از آن به بررسی جرایم طبی و مجازات اختصاص یافته است، از جمله‌ی دست‌آوردهای همین قانون به‌شمار می‌رود. اما زمانی که به نظام حقوقی کشور ایران به‌خصوص در بخش جرایم طبی توجه صورت بگیرد، دیده خواهد شد که این کشور مجموعه قوانین شکلی و متنی مشخص برای تنظیم امور مربوط به این موضوع تصویب نموده است که از جمله قانون تشکیل سازمان نظام طبی مصوب ۱۳۸۳ش، که مشتمل بر ۴۷ ماده و ۵۰ تبصره که توسط مجلس شورای اسلامی تصویب گردید و با الهام از این قانون، آیین‌نامه‌های بیش‌تری ایجاد گردیده که اهم آن را می‌توان نام‌آوری کرد.

سیاست‌های کلان سازمان نظام طبی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۳ش، دستورالعمل نحوه‌ی تبلیغ و آگاهی‌های دارویی و مواد خوراکی، آشامیدنی، آرایشی، بهداشتی و امور طبی مصوب ۱۳۸۷ش، آیین‌نامه‌ی استانداردسازی تابلوها و سرنسخه‌های مؤسسات طبی، شاغلان حرف طبی و وابسته‌ی طبی مصوب ۱۳۸۶ش، آیین‌نامه‌ی انتظامی رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه‌ای شاغلین حرفه‌های طبی و وابسته در سازمان نظام طبی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۰ش، آیین رسیدگی دادرها و هیأت‌های انتظامی سازمان نظام طبی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۰ش، آیین‌نامه‌ی نحوه‌ی تشکیل و فعالیت شورای هماهنگی استانی ۱۳۸۷ش، دستورالعمل نحوه‌ی تشکیل و فعالیت کمیسیون‌های تخصصی مشورتی سازمان نظام طبی، آیین‌نامه‌ی انتخابات هیأت‌های مدیره‌ی شورای عالی و کل سازمان نظام طبی جمهوری اسلامی ایران، دستورالعمل تشکیل شوراهای حل اختلاف ویژه‌ی امور طبی، و نیز در قانون مجازات اسلامی ایران که در آن بیش‌تر موارد فوق بیان گردیده است.

در نتیجه می‌توان گفت که کشور جمهوری اسلامی ایران اعم از لحاظ شکلی و محتوا، قوانین، مقررات و آیین‌نامه‌هایی را وضع و پیش‌بینی نموده است؛ در حالی که در دولت افغانستان بیش‌تر قوانین محتوایی ایجاد گردیده و خوشبختانه در سال ۱۳۹۶ش، شورای طبی در سطح کشور توسط وزارت صحت عامه شکل گرفت تا به تخلفات طبی رسیدگی نماید.

نامزد پوهنیار غمی آرش

۱-۳-۲. **از لحاظ وصف جرمی:** قوانین کشور جمهوری اسلامی ایران مواردی مانند: قتل و صدمات توسط طبیب، سقط جنین، آتانازی یا قتل ترحم آمیز، افشای اسرار طبی، صدور گواهی خلاف واقع، خودداری از کمک به مصدومین، پیوند اعضاء و دخالت خارج از وظیفه را جزء مصداق‌های جرایم طبی برشمرده است؛ اما کُد جزایی افغانستان با وجود آن‌که دسته‌ای از جرایم طبی را کُدگذاری نموده است و اهم آن‌را جرایم ناشی از اعمال طبی، سقط جنین، افشای اسرار طبی، صدور گواهی خلاف واقع، خودداری از کمک به مصدومین و افراد در معرض خطر جانی، تبلیغات گمراه‌کننده، فریب بیمار و امتناع مؤظف طبی از تداوی می‌گردند، در رابطه به دو دسته از جرایم مهم دیگر که شامل آتانازی یا قتل ترحم آمیز و پیوند غیرقانونی اعضاء بی‌توجه بوده و از این دو مورد یادآوری نکرده است.

۱-۳-۳. **از لحاظ مجازات:** قوانین جزایی کشور جمهوری اسلامی ایران مجازات ناشی از جرایم حرفه‌ی طبی: قصاص، دیه، حبس و جریمه‌ی نقدی پیش‌بینی و مشخص شده است؛ در حالی که کُد جزایی افغانستان تنها مجازات حبس و جریمه‌ی نقدی توسط قانون‌گذار در کُود جزا تذکر داده شده است.

۱-۳-۴. در کُد جزایی افغانستان قانون‌گذار در مورد صدمات ناشی از اعمال طبیب که در اثر آن بیمار فوت کند جرم را قتل خطاء و مجازات آن‌را حبس تعیین نموده است؛ در حالی که قانون مجازات اسلامی ایران صدمات ناشی از اعمال طبیب که در آن قتل صورت گیرد، قانون‌گذار تحت شرایط خاص آن‌را در زمره‌ی قتل عمد حساب نموده و برای آن مجازات قصاص و دیه تعیین داشته است.

۱-۳-۵. مجازات سقط جنین در قوانین جزایی جمهوری اسلامی افغانستان بیش‌تر به مجازات از نوع حبس و جریمه‌ی نقدی توسط قانون‌گذار مشخص شده است. هم‌چنان قانون‌گذار افغانستان سقط جنین را از جمله‌ای جرایم مقید برشمرده و بیان می‌دارد که تا نتیجه‌ی جرم محقق نشود، این عمل جرم دانسته نخواهد شد؛ ولی در قوانین کشور جمهوری اسلامی ایران به‌خصوص قانون مجازات اسلامی برای جرم سقط جنین مجازات مقرر و غیر مقرر (حبس و دیه) را ذکر نموده و هم‌چنان جرم سقط جنین در ایران از جرایم مقید نتیجه نیست و موقوف به‌حصول نتیجه نمی‌باشد. پس گفته

نامزد پوهنیار غمی آرش

می‌توانیم که وجوه افتراقی بین قوانین جزایی افغانستان و ایران در بحث اسقاط جنین مربوط به نوع مجازات و مقیدنبودن این جرم به نتیجه‌ی در قانون ایران است.

۱-۳-۶. قانون مجازات اسلامی ایران، مرتکب جرم آتانازی را مشابه به ارتکاب جرم قتل عمد می‌داند و برای آن مجازات مقرر (قصاص) را بیان نموده‌است؛ در حالی که در کود جزایی افغانستان به‌خصوص در گُذ جزا جرم قتل ترحم‌آمیز (اتانازی) اصلاً تذکر نیافته‌است.

۱-۳-۷. در مورد جرم صدور گواهی خلاف واقعیت توسط طبیب در قوانین جمهوری اسلامی ایران برای مرتکب جرم مجازاتی از نوع حبس و جریمه‌ی نقدی در نظر گرفته شده‌است؛ اما در قوانین افغانستان از این جرم یادآوردی نگردیده و ماده‌ی مشخصی را درین باب پیش‌بینی نبوده‌است؛ پس برای قانون‌گذار افغانستان لازم بر آنست که این مورد را در گُذ جزایی مشخص سازد، تا خلای موجوده در این مویده جزایی مرفوع گردد.

۱-۳-۸. مجازات برای تداوی و معالجه در غیر حوزه‌ی تخصصی طبیب در قوانین ایران بیش‌تر از نوع حبس و پرداخت غرامت برای متضرر تعیین و پیش‌بینی شده‌است؛ درحالی که در گُذ جزایی افغانستان در این مورد ماده‌ی مستقلی اختصاص نیافته که این نکته نیز جزء موارد ضعف و نشان‌دهنده‌ی ضعف در مؤیدات جزایی کشور می‌باشد.

۱-۳-۹. در مورد امتناع مؤظف طبی از طبابت در گُذجزایی افغانستان مجازات مشخصی که از نوع جریمه‌ی نقدی می‌باشد، پیش‌بینی شده‌است؛ در حالی که این مورد در مؤیدات جزایی کشور ایران تذکر نرفته و مجازات مشخصی نیز ندارد.

۱-۳-۱۰. در گُذجزایی افغانستان مواردی چون غفلت وظیفوی طبیب، بی‌احتیاطی و عدم رعایت قوانین و مقررات توسط طبیب که عمل مزبور منجر به قتل گردد، مجازات آن از نوع مجازات قتل خطا پیش‌بینی شده‌است؛ اما قوانین جزایی ایران به‌صورت مشخص از مجازات غفلت وظیفوی، بی‌احتیاطی و عدم رعایت قوانین و مقررات توسط طبیب یادآوری نکرده‌است.

۱-۳-۱۱. قانون‌گذار افغانستان در ماده‌ی ۱۱۹ کد جزایی این کشور رضایت مجنی‌علیه را سببی از اسباب اباحت عمل جرمی شمرده و وصف جرمی این عمل را سلب کرده‌است؛ به این معنا که مطابق به حکم گُذجزایی افغانستان رضایت مجنی‌علیه و یا اقارب او سبب می‌شود که نتیجه اعمال جراحی و

نامزد پوهنیار غمی آرش

سایر معالجات طبی از ساحه‌ی اعمال جرمی خارج شده و فاقد وصف جرمی می‌گردد. اما قانون‌گذار ایران روی رضایت مجنی‌علیه عنوانی یکی از اسباب اباحت بحث مشخصی همانند گدجزایی افغانستان نداشته و در مورد آن ابراز نظر نکرده‌است.

۱-۳-۱۲. در مورد فریفتن بمیار در قوانین جزایی ایران مجازات مشخصی که از نوع جریمه‌ی نقدی پیش‌بینی شده‌است؛ در حالی که این مورد در گدجزایی افغانستان تذکر نرفته و مجازات مشخصی نیز ندارد.

۳-۲- وجوه اشتراک

در قوانین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری اسلامی افغانستان در بعضی از جرایم نگاه واحدی وجود دارد که می‌توان به وجه مشترک بین قوانین دو کشور اشاره نمود:

۱. نخستین وجه اشتراک میان دیدگاه قوانین افغانستان و ایران در مورد جرایم طبی در این نقطه خلاصه می‌شود که قوانین جزایی هر دو کشور برای مرتکبین جرایم صدور گواهی خلاف حقیقت مجازات حبس و جزایی نقدی را پیش‌بینی کرده‌اند.

۲. یکی دیگری از وجه اشتراک در میان قوانین ایران و افغانستان در بعضی از جرایم؛ مانند: سقط جنین، صدمات ناشی از اعمال طیب، افشای اسرار طبی بوده که در قوانین هر دو کشور پیش‌بینی گردیده‌است.

۳. مجازات جرم افشای اسرار امور طبی در قوانین جزایی ایران حبس و جریمه‌ی نقدی پیش‌بینی شده‌است و در صورت تکرار، مؤیدات ذیل نیز تذکر به عمل آمده:

- توصیه‌ی کتبی و درج آن در پرونده‌ی نظام طبی محل؛
- اخطار یا تویخ کتبی و درج آن در پرونده‌ی نظام طبی محل؛
- تویخ کتبی با درج در پرونده‌ی نظام طبی و نشریه‌ی نظام طبی محل یا ابلاغ رأی در تابلو اعلانات نظام طبی محل؛

- محرومیت از اشتغال به حرفه‌های طبی از سه‌ماه تا یک‌سال در محل ارتکاب تخلف.

نامزد پوهنیار غمی آرش

در کُذ جزایی افغانستان برای افشای اسرار طبی ناشی از حرفه و شغل، مجازات حبس و جریمه‌ی نقدی را پیش‌بینی نموده و به قاضی صلاحیت حداقل و حداکثر تعیین مجازات داده شده است و این وجه مشترک در هردو قوانین مشاهده می‌گردد.

علاوه بر حبس و جریمه‌ی نقدی موارد تأدیبی؛ مانند: توصیه، اختاریه، کسر معاش و محرومیت از شغل که توسط ادارات مربوطه قابل تطبیق است، وجود دارد.

۴. مشابهت دیگری در قوانین ایران و افغانستان وجود دارد جرایمی است در ارتباط با وظایف طبی که در آن طیب با بدن بیمار تماس نداشته و خارج از معالجه و درمان آن است؛ شامل: عدم رعایت طیبان از قوانین و مقررات دولتی، افشای اسرار، صدور گواهی خلاف حقیقت و خودداری از کمک به مصدومین، می‌باشد که ارتکاب آن در قوانین ایران و افغانستان منع و برای مرتکبین آن مجازات در نظر است.

نتیجه‌گیری و یافته‌های پژوهش

طیب هم می‌تواند مانند همه افراد مرتکب جرایمی شود که در قانون برای آن مجازات مقرر شده است؛ اما از آنجایی که طیب همواره با جان انسان‌ها سروکار دارد باید بکوشد تا مرتکب جرمی نشود؛ ولی اگر جرمی را انجام داد باعث مجازات او خواهد شد و طیب توسط شغل جرایمی را انجام می‌دهد که قوانین کشور ایران و افغانستان پیش‌بینی شده‌است. قوانین کشور جمهوری اسلامی ایران مواردی مانند: قتل و صدمات توسط طیب، سقط جنین، آتانازی یا قتل ترحم‌آمیز، افشای اسرار طبی، صدور گواهی خلاف واقع، خودداری از کمک به مصدومین، پیوند اعضا و دخالت خارج از وظیفه را جزء مصداق‌های جرایم طبی بر شمرده‌است و نیز کُذ جزایی افغانستان با وجود آن‌که دسته‌ای از جرایم طبی را کُذگزار می‌نموده است و اهم آن‌را جرایم ناشی از اعمال طبی، سقط جنین، افشای اسرار طبی، صدور گواهی خلاف واقع، خودداری از کمک به مصدومین و افراد در معرض خطر جانی، تبلیغات گمراه‌کننده و فریب بیمار و امتناع مؤظف طبی از تداوی می‌نمایند. قابل ذکر است که دو راه‌کار خاص در قوانین موضوعه افغانستان برای رهایی طیب از مسئولیت جزایی پیش‌بینی شده است: یکی اخذ برائت‌نامه‌ی کتبی توسط طیب از بیمار یا کسان وی قبل از شروع به‌درمان؛ و دیگری اخذ رضایت بیمار قبل از انجام هرگونه اقدام طیب و درمانی مگر در موارد ضروری و لازم. ناگفته

نامزد پوهنیار غمی آرش

نماند که بدون رضایت بیمار نیز درمان صورت نمی‌گیرد. بنابراین عملیات جراحی و هر نوع اقدام طبیب دیگر که علیه بیمار انجام گیرد فقط در صورتی مشروع بوده و جرم جنایت محسوب نمی‌گردد که با اذن و رضایت و برائت‌نامه‌ی بیمار یا ولی او بدون خطای فنی انجام شود. در صورت فقدان هریک از شرایط مذکور طبیب در برابر نفس درمان و هر نوع فعل ارتكابی ضامن خواهد بود. در قوانین ایران و افغانستان برای جرایمی که بیان‌گردیده مجازات‌های مشخص از طرف قانون‌گذاران پیش‌بینی شده، نشان می‌دهد که در کد جزایی افغانستان بیش‌ترین مجازات از نوع تعزیری (حبس و جریمه‌ی نقدی) تعیین‌گردیده؛ اما در کشور ایران مجازات از نوع قصاص، حبس و جریمه‌ی نقدی توسط قانون‌گذار پیش‌بینی‌گردیده است. اما در کد جزایی افغانستان در مورد مجازات قتل ترحم‌آمیز و فریفتن بیمار توسط قانون‌گذار پیش‌بینی‌نگردیده است که این خود یک مشکل بزرگ قانونی است.

پیشنهادات

- با توجه به موضوعاتی که در این تحقیق مطرح شده می‌توان موارد ذیل را منجیث پیشنهاد تذکر داد:
۱. برای شهروندان جامعه به‌خاطر عدم تضييع حقوق درمانی و سلامت آن‌ها از مقررات و حقوق طبی‌شان آگاهی لازم داده شود تا نسبت به احقاق حقوق درمانی خودشان به‌موقع اقدام نمایند.
  ۲. با توجه به آمارهای خطاها، جرایم و تخلفاتی که در حوزه‌ی طبی کشور ما به‌دست آمده، لازم است به آموزش‌های علمی از طریق قضاوت و حقوق‌دانان به‌کادر طبی در بخش قوانین و مقررات طبابت مربوطه انجام داده تا از این طریق طبیبان نسبت به قوانین و مقررات آگاهی حاصل نموده و نیز نسبت به انجام رسالت مهم‌شان در شغل طبابت با دقت بیش‌تری اقدام نمایند تا ضمن تأمین حقوق بیماران، جرایم و تخلفات طبی نیز کاهش یابد.
  ۳. تعامل و هم‌کاری مراجع قضایی با مراکز علمی و پوهنتونی جهت پیش‌رفت موضوعات رشته‌ی حقوق طبی بیش‌تر گردیده و این رشته را جز نصاب تحصیلی در دانشگاه گردانند.
  ۴. ایجاد مراجع قضایی تخصصی جهت رسیدگی به جرایم طبی به لحاظ تسریع در رسیدگی، حفظ حقوق بیماران و متهمان.

نامزد پوهنپار غمی آرش

۵. به منظور کاهش و بازدارنگی در زمینه‌ی جرایم و تخلفات اعمال طبی بر علاوه از حبس و جریمه‌ی نقدی بعضی تنبیهات دیگری مانند محرومیت از طبابت به صورت مؤقت یا دائم با توجه به گستره و میزان جرایم طبیب و هم‌چنان ملزم نمودن ایشان به فراگیری دوره‌های آموزشی تحت نظر اساتید و اهل فن.

۶- رشته‌ی حقوق طبی که مجموعه قواعد و مقررات الزام آور ناظر بر رابطه میان بیمار و طبیب است و به مکارم اخلاقی رشته‌ی طبی جنبه قانونی می‌دهد، در کنار سایر رشته‌های علمی از سوی دولت در پوهنتون‌های کشور ایجاد شده و تدریس گردد، تا هم از مراجعه میلیون‌ها بیمار با مخارج گزاف به خارج از کشور جلوگیری کرده و از این طریق به اقتصاد مردم کمک کرده باشیم و هم با برجسته‌ساختن ضمان طبیب، زمینه‌های سوء استفاده افراد نااهل را که طبابت را ابزار کسب مادیات قرار داده‌اند، گرفته باشیم.

منابع

قرانکریم و احادیث

الهی منش، محمدرضا. (۱۳۸۷). حقوق جزایی و تخلفات طبی. چاپ اول، انتشارات مجد ایران؛
بروان، ادوارد. (۱۳۷۱). تاریخ طب اسلامی. ترجمه‌ی مسعود رجب نیا. چاپ پنجم، انتشارات علمی و

فرهنگی ایران؛

جانین، فیستا. (۱۳۸۱). حقوق و مسئولیت پرستاران. ترجمه محمود عباسی و عباسی میهن، تهران:

انتشارات طیب؛

دانش، حفیظ‌الله. (۱۳۹۵). جزاشناسی. چاپ ششم، کابل: انتشارات نوی مستقل؛

رسولی، عبدالحسین. (۱۳۹۱). قواعد عمومی قراردادها. چاپ دوم، تهران: انتشارات امیری؛

رسولی، محمد اشرف. (۱۳۹۶). حقوق جزایی عمومی. تهران: نشر وازه، کابل؛

قاسمی، عبدالخالق. (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی ناشی از نقض قرارداد. چاپ اول، کابل: ناشر دانشگاه

کاتب؛

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۴). حقوق مدنی الزامات خارج از قرارداد (ضمان قهری). چاپ اول، تهران:

انتشارات دانشگاه تهران؛

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۱). دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی - وقایع حقوقی. تهران: انتشارات یلدا؛

لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۸۶). ترمینولوژی حقوق. چاپ هشتم، تهران: انتشارات گنج دانش؛

نجم‌آبادی، محمود. (۱۳۶۶). تاریخ طب ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران؛

وهبه، الزحیلی. (۱۳۷۱). الفقه الاسلامی و ادلته. تهران: امیرکبیر؛

ولیدی، محمد صالح. (۱۳۸۱). حقوق جزایی اختصاصی. تهران: امیرکبیر؛

ظفری، محمدرضا. (۱۳۷۷). مبانی عدالت جزایی. چاپ اول، تهران: امیرکبیر؛

نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۸۲). قانون اساسی افغانستان. وزارت عدلیه، جریده‌ی رسمی؛

نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۸۸). قانون صحت عامه. جریده رسمی، شماره مسلسل ۱۰۰۴؛

نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۸۷). قانون طب عدلی. جریده رسمی، شماره مسلسل ۹۴۷؛

نامزد پوهنپار غمی آرښ

- نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۸۷). قانون ادویه. جریده رسمی، شماره مسلسل ۹۶۳؛
- نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۸۵). مقررہ لابراتوارهای شخصی، جریده رسمی، شماره مسلسل ۹۱۶؛
- نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۹۶). کد جزایی افغانستان، جریده رسمی، شماره مسلسل ۱۲۶۰؛
- نشرات وزارت عدلیه. (۱۳۹۱). مقررہ مراکز صحتی خصوصی، مطبعه دولتی، جریده رسمی؛
- شورای طبی افغانستان. (۱۳۹۶). رهنمود ملی اخلاق طبابت؛
- قانون تشکیل نظام طبی جمهوری اسلامی ایران و آیین‌نامه‌های مرتبط. (۱۳۸۵). پیشگامان توسعه؛
- قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۷۵ و ۱۳۹۲).

Mother tongue matters: Exploring its impact on English fluency

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohamad Payman^{1*}, Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qader¹

1. English Department, Language and Literature Faculty, Alberoni University

* Crossponding Author Email: gholampayman@gmail.com.

Abstract

This study attempted to determine the impact of an English learner's native language on language fluency. A qualitative research method was employed to get rich data from the participants. The participants were ten undergraduate English students from Afghanistan, Al-Beroni University. For this study, the researchers collected data through a semi-structured interview. The findings of the study demonstrated that thinking in their mother tongue while speaking English decreased the learners' English language fluency. Furthermore, straight translation from their mother tongue to English caused challenges and problems with speaking swiftly in English, as well as the selection of incorrect vocabulary. The English language learners made mistakes in pronouncing some English terms, which was also influenced by their native languages. The most common explanation was transfer or interference from their mother tongue to English, which resulted in pronunciation mistakes due to discrepancies in their native tongue's sound system and spelling symbols with English.

Keywords: English language, mother tongue, language fluency, ESL students

چکیده

این مطالعه سعی در آشکار ساختن اثرات زبان مادری محصلین انگلیسی بر تسلط زبان دوم دارد. برای به دست آوردن داده‌ها از شرکت کنندگان در این تحقیق از روش تحقیق کیفی استفاده شده است. شرکت کنندگان شامل ده محصل انگلیسی در مقطع کارشناسی پوهنتون البرونی افغانستان می‌باشند. محقق از مصاحبه نیمه ساختاریافته برای جمع آوری داده‌ها برای این مطالعه استفاده کرده است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که تفکر به زبان مادری هنگام صحبت کردن به زبان انگلیسی، بر تسلط زبان انگلیسی زبان آموزان تأثیر می‌گذارد. علاوه بر این، ترجمه مستقیم از زبان مادری به انگلیسی منجر به مشکلات در صحبت نمودن فصیح به زبان انگلیسی می‌شود. زبان آموزان انگلیسی در تلفظ برخی از کلمات انگلیسی دچار خطا شده اند که این نیز یکی از تاثیرات زبان مادری می‌باشد. رایج ترین دلیل انتقال یا تداخل زبان مادری در صحبت نمودن به انگلیسی بوده است که به دلیل تفاوت در سیستم صوتی و نمادهای املائی بین زبان مادری محصلان و انگلیسی باعث ایجاد خطا در تلفظ می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: زبان انگلیسی، زبان مادری، صحبت فصیح زبان، محصلان.

Introduction

Language proficiency is one of the most important skills for speaking and communicating. Most EFL and ESL students find it difficult to develop their English language skills. However, Monila and Briesmaster (2017) stated that it is often the main goal of almost every second language learner because the communicative approach is the primary focus of language learning.

This study investigated the impact of mother tongue effect on learners' English language fluency. Speaking is the process of transmitting meanings and expressing one's ideas and feelings through spoken language. When people hear someone speak, they almost instantly focus on how the speaker sounds. People will assume based on what they hear, judging the speaker's personality, attitudes, home region, and native or non-native speaker status.

People use their speech to create an image of themselves to others. Using speed, pausing, and variations in pitch, volume, and intonation, they also create a texture for their talk that supports and enhances what they are saying. Using speed, pausing, and variations in pitch, volume, and intonation, they also create a texture for their talk that supports and enhances what they are saying.

Therefore, the sound of the people's speech is meaningful, which is why this is important for assessing speaking. People tend to judge native/non-native speaker status based on pronunciation. Every language has different regional varieties and regional standards. Standards are valued differently in different regions and for different reasons, making it difficult to select a certain standard for an evaluation or compelling students to adhere to a single standard.

Literature Review

According to Leo and Cely (2010), learners' oral performance is influenced by a lack of vocabulary, shyness, and fear of rejection. It was also discovered that learners' cooperation, self-confidence, language knowledge, and classroom setting all helped them enhance their speaking skills. If speaking like a native speaker is regarded a standard,

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohamad Payman

most language learners are deemed to fail because few people can speak like a native speaker. It is critical to recall that speaking form is an extension of the shared social activity of talking.

The aim can be to share opinions or get something done and do all of them at once. So many factors influence our impression of how well someone can speak a language. As Cameron (2013) mentioned learners of a foreign language will learn to interact conversationally with an increasing range of people in different situations with different goals and topics, moving from the familiar settings of home, family, and classroom to situations in the wider world. Thus, the students must study and master listening and speaking to become fluent English speakers.

The more they practice both skills, the more they will be able to improve their language fluency. The main psychological factors that prevent students from speaking a foreign language are motivation, anxiety, self-confidence, aptitude, shyness, and fear of mistakes. All these psychological factors are interrelated. Kelleher (2013) said that the mother tongue plays a significant role in learning the target language. Instead of focusing on the negative role in the learning process, he added that the mother tongue plays a positive role in the language learning process. According to the findings of his study, the mother tongue was a help for the students to learn the second language.

Suliman (2014) did research on how one's mother tongue affects their speech production. His research found that mother language interferes with student's speech production. They use the translation approach, but they emphasize the value of the English language. Fitriani and Zulkarnain (2019) looked at the mother tongue influence of Indonesian students in vocational English classes. Their study's findings are provided in two parts, with problems in speech and grammar. According to their findings, the first language had an impact on the target language learning process.

Rahmatullah (2021) believed that the mother tongue had both a beneficial and negative effect on the second language. Xhemaili (2017) defined supportive transfer of the mother tongue to the second language

as "positive transfer occurs when the meaning of transferred items is in line with the native speakers' notion of acceptability" (p. 8).

Research Method

The importance of mother tongue influence on English language proficiency among students was examined in this qualitative study. Ten undergraduate students from Al-Beroni University in Afghanistan were among the study participants chosen by the researchers using the purposive sample technique. The English students were interviewed in a semi-structured manner in order to gather data. The information obtained from the interview questions was noted and appropriately transcribed. Lastly, the data was coded, categorized, and subjected to content analysis by the researchers.

Analysis and Discussion

The mother tongue's impact on learners' English language proficiency was the main subject of this study. The mother tongue may have an impact on a student's ability to speak a second language, according to evidence gathered from students. Here are a few comments from the students: St. (2) "I find it easier to communicate my thoughts and ideas in my mother tongue than in English, so I prefer to do so." Sometimes, when I try to translate anything directly from my mother tongue, I end up speaking incorrect English.

St (8) "I will use my mother tongue to express myself if everyone in the class understands it. My problem is that I think of my mother tongue when I speak English. That disturbs my English speaking. I must think English and speak English too."

St (10) "When I do not know a word in English when speaking in English, I use my mother tongue Farsi. I use my mother tongue because I do not have to think twice".

St (5) "when I speak English, I do not think directly like others. I first translate my sentences and words into Farsi and try to understand if what I am saying in my mother tongue will make sense in English. Then, I speak in English."

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohamad Payman

The students were using self-reflective capability while speaking English. Based on Bandura's social-cognitive theory (2014), self-reflection is about one's thinking and personal efficacy. Many students verified their thoughts by being self-reflective, which means they were monitoring their ideas, acting on themselves, or predicting occurrences from themselves. It is worth noting that some EFL students believed that mother tongue influences will help them improve their fluency in the English language.

This finding is in line with a study by Kavaliauskiene (2009), which mentioned that ESL students customarily rely on their mother tongue in learning English. However, according to the present study's findings, in some cases, English was disturbed due to thinking of their mother tongue while speaking the second language. Some students were comparing their language skills with the native speakers of the target language, which made them feel embarrassed as their pronunciation sounded different from the native speakers'. The most common reason was transfer or interference from the mother tongue to the target language. Usually, errors made in pronunciation are due to differences in the sound system and spelling symbols between the mother tongue and the English language. Some ESL students could not speak English fluently due to the direct translation from their native language.

Wang (2014) also found that the ESL learners were apt to put the adverbial clause behind the main clause in Chinese, demonstrating that language transfer was bidirectional and there existed backward transfer from the second to the first language. Furthermore, some students stated that they prefer to express themselves in their mother tongue compared to English because they have been using it since childhood and feel confident about it. To them, the mother tongue was the best choice for communication than any other language since it facilitates communication, and thoughts and ideas come to mind faster while speaking the native language. It can be said that the mother tongue interferes with second language speaking in some ways.

The English students mentioned that the mother tongue cause is making mistakes and errors when making sentences, and they prefer to use code-switching or code-mixing while speaking English. This study's findings align with Denizer's (2017) study, which stated that mother tongue interferences in second language learning almost all aspects. The biggest effect of mother tongue interference can be seen in the speaking as a language skill and grammar as a language area.

In addition, Manrique (2013) mentioned that mispronunciation and grammatical errors are the most common types of interference between the mother tongue and the target language. The findings of a study by Fitriani and Zulkarnain (2019) also revealed that the student's mother tongue influence could be detected by the results of speaking errors on their performance.

Sriprabha (2015) stated that North Indians have the accent of pronouncing "Sh" as "Is." This is a mother tongue influence on English language speaking. These people pronounce "S" as "J." For example, the word "Position" will be pronounced as "Bojision." The EFL students in this study also stated that their mother tongue affected their English pronunciation as pronouncing some letters is different in Dari and Pashto compared to English. Delbio, et.al (2018) believed that the influence of the mother tongue has become a significant topic and is generally referred to as language interference.

Conclusion

The findings of the study showed that speaking incorrect English was the consequence of translating directly from one's mother tongue to one's second language. When speaking in their second language, the English student made a mistake in the terms they chose to use. This happened because they were conversing in their mother tongue and not thinking in English.

Incorrect English pronunciations also happened due to the effect of the mother tongue, though other problems could also be the cause of pronunciation mistakes. When speaking in English, English language learners experienced unease and lack of confidence, as well as

---

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohamad Payman

embarrassment over their faults in the language. These results were caused by their internalization of sounds from their mother tongue, which prevented them from speaking English fluently.

References

- Bandura, A. (2014). Social-cognitive theory. In *An introduction to theories of personality* (pp. 341-360). Psychology Press.
- Cameron, D. (2013). Willingness to communicate in English as a second language as a stable trait or context-influenced variable: Case studies of Iranian migrants to New Zealand. *Australian Review of Applied Linguistics*, 36(2), 177-196.
- Delbio, A., Abilasha, R., & Ilankumaran, M. (2018). Second language acquisition and mother tongue influence of English language learners—A psycho analytic approach. *International Journal of Engineering & Technology*, 7(4.36), 497-500.
- Denizer, E. N. (2017). Does mother tongue interfere in second language learning?. *Journal of Foreign Language Education and Technology*, 2(1), 39-54.
- Fitriani, N., & Zulkarnain, S. I. (2019). An Investigation of Mother Tongue Influence on EFL Learners during their Speaking Performance. *SALTeL Journal (Southeast Asia Language Teaching and Learning)*, 2(2), 30-35.
- Kavaliauskienė, G. (2009). Role of mother tongue in learning English for specific purposes. *English for specific purposes world: Online Journal for Teachers: [Elektroninis išteklius]. [London]: International Association of Technical English Trainers (IATET), 2009, Vol. 8, nr. 1 [22]*.
- Kelleher, M. (2013). Overcoming the first language taboo to enhance learning a foreign language. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 93, 2037-2042.
- Manrique, C. M. R. (2013). Mother Tongue Interference over Foreign Language: A Case Study about A2 Oral Production in a Colombian Public University. *Opening Writing Doors Journal*, 9(1), 91-119.

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohamad Payman

- Molina, M., & Briesmaster, M. (2017). The Use of the 3/2/1 Technique to Foster Students' Speaking Fluency. *ie: inquiry in education*, 9(2), 8.
- Rahmatullah, S. I. (2021). Significance of Mother Tongue influence on Saudi Female EFL Learners: a Critical Discourse Analysis.
- Sriprabha, M. (2015). A study on mother tongue influence in English communication. *International Journal of English Literature and Culture*, 3(11), 296-300.
- Suliman, A. (2014). The interference of mother tongue/native language in one's english language speech production. *International journal of English and Education*, 3(3), 356-366.
- Urrutia Leó, W., & Vega Cely, E. (2010). Encouraging teenagers to improve speaking skills through games in a Colombian public school. *Profile Issues in Teachers Professional Development*, 12(1), 11-31.
- Wang, X. (2014). Effects of the Second Language on the First: A Study of ESL Students in China. *Theory & Practice in Language Studies*, 4(4).
- Xhemali. (2019). The influence of mother tongue (Albanian) in learning and teaching EFL.

Fostering language proficiency: A Qualitative analysis of CLT implementation at Al-Beroni University

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi^{1*}

1. English Department, Language and Literature Faculty , Alberoni University

* Crossponding Author Email: naveedqaderi2@gmail.com.

Abstract

Language is an intriguing entity whether it counts in speaking or writing. Teaching and learning English is considered overwhelmingly vital in today's globalization era. The increasing need of English language learning has demanded English language teaching around the globe. Therefore, the demand for language learning requires a high quality in language teaching materials and resources. The aim of the study is to identify the factors that impede teachers to implement communicative approach in their classes. However, public universities in Afghan context rely on classical methods of teaching, such as grammar translation method. Though students have good understanding of the language skills, such as vocabulary, grammar and reading, but research have shown that students lack proficiency in oral communication. Thus, in order to tackle this challenge teachers should employ communicative language teaching method in the classes. The study findings shed light on the factors that impede the appropriate implementation of CLT and it is believed by the teachers that CLT should be conducted in language classes since it is one of the most effective methods of language teaching and learning. Languages can be learnt meaningfully, if the aspects like phonetics, phonology, morphology, syntax and semantics are conducted properly

Keywords: communicative approach, competence, English language teaching, GTM.

چکیده

زبان یک پدیده جذاب در نوشتن و صحبت کردن است. آموزش و یادگیری زبان انگلیسی در عصر امروزی بسیار حیاتی تلقی می شود. نیاز روزافزون به یادگیری زبان انگلیسی مستلزم آموزش زبان انگلیسی در سراسر جهان است. بنابراین تقاضا برای یادگیری زبان نیازمند کیفیت عالی در مواد و منابع آموزش زبان است. هدف از این تحقیق شناسایی عواملی است که استادان را در اجرای این میتود در صنوف باز می دارد. با این حال، پوهنتون های دولتی در افغانستان بر روش های کلاسیک تدریس، مانند روش GTM (روش یادگیری دستور زبان) تکیه می کنند. اگرچه محصلان درک خوبی از مهارت های زبانی مانند کلمات، دستور زبان و خواندن را دارند، اما تحقیقات نشان داده است که محصلان در ارتباطات شفاهی مهارت ندارند. بنابراین، برای مهار این مشکل، استادان باید از روش آموزش زبان ارتباطی در صنوف خویش استفاده نمایند. یافته های این تحقیق عواملی را که مانع اجرای مناسب این میتود می شوند را آشکار می سازد و استادان معتقد اند که از میتود آموزش ارتباطی یا (CLT) باید در صنوف زبان استفاده اعظمی صورت گیرد؛ زیرا این میتود یکی از مؤثرترین روشهای آموزش و یادگیری زبان است. اگر جنبه هایی مانند آوایی، واج شناسی، صرف شناسی، نحو و معناشناسی به درستی انجام شود، می توان زبان ها را به طور معناداری آموخت.

واژه های کلیدی: آموزش زبان ارتباطی CLT، شایستگی، آموزش زبان انگلیسی

Introduction

English language learning is increasing in demands across the globe. It is believed that majority of the people want to have proficiency of English in today's era. People want to have certain opportunities in multiple ways, such as internet, study abroad, media, and formal instruction (Richards, 2006). Language learning always demands a remarkable quality in resources and language teaching materials. Language learning is always considered as a mechanical habit formation process. However, in recent years, it has been viewed from a unique perspective. It can be perceived as the process of communication between learners and the users of the language.

Most appropriate approaches of English language teaching which broadly accepted and crucial concept for language is teaching is the communicative language teaching (CLT). The communicative approach is very important; it makes the learners able to use language in real life situation and it also motivates and encourages them. It helps and triggers the natural way of language acquisition; therefore, it is the best practice of language use (Burke, 2011).

English language teaching (ELT) is considered as the essential field of discourse and it has promoted a variety of language teaching approaches as either of new or outdated. However, it is significant to recognize the dominancy of discourse and its different impacts on the language education's system. Thus, communicative approach is well-thought-out and vital approach to language teaching and learning because its main focus is on the communication; and it enhances learner's communicative competence while using target language (Brown, 1994, p.71). In 1970s and 1980s, CLT was introduced as an innovative approach to language teaching and learning. It also provided an immense deal of interest, excitement so that teachers all around the world started to tailor their teaching materials, classroom materials, and syllabi (Richards, 2006).

CLT is often assumed as a leading approach of language teaching and it has been broadly accepted approach (Phillipson, 1992;

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi

Pennycook, 1994; Kubota, 1998; Kachru, 1992). Particularly, CLT emphasizes on learners' knowledge about the usage of language in real communication. Therefore, it involves the learners in real activities such as negotiation of meaning and interaction between groups of people (Riggenbach and Lazaraton, 1991, p.125). Moreover, English teachers investigated suitable theories of English language teaching in order to promote ways and different practices of classroom contexts. Since 1960s, CLT has been widely used and popular as an alternative to grammar based teaching approach. According to Thompson (1992), CLT is mainly designed for the purpose of meaningful communication which includes both in and out situation of the classroom so the tasks in this approach are authentic and activities lead towards the real life situation.

Language is often assumed as a multifaceted phenomenon either it counts in speaking or writing. English language teaching and learning is demanded around the globe. Communicating in second language today involves various characteristics of language such as social, cultural, and pragmatic aspects of language (Brown, 2007). Over the past two decades, it has been proved that the social facet of language is an essential component to cognitive development. It is necessary that language teachers of present and future gain professional development in certain methods such as communicative approaches that would allow them in the language and culture changes in the world (Burke, 2007, 2011; Nieto, 2010).

English is enormously spreading over the globe; and it lays its tremendous impact on the countries and their education system. English is considered as lingua franca: the initial source of international communication in the worldwide (Phillipson, 1992). In Afghanistan, English is considered as a foreign language because it is part of the curriculum in the schools and universities across the country. Afghan learners find English language learning quite difficult, particularly in terms of speaking. Therefore, communicative language teaching is

considered as an ideal approach of teaching by numerous scholars and researchers for last thirty years (Choi, 1999).

Current study has focused that CLT is not appropriately conducted in the English classes of Al-Beroni University. Most instructors are still following the old fashioned and traditional methodologies in English classes. As a result, students feel disabled to take part in communication. They often fail to speak and write proper English even after their studies (Warsi, 2004). It is crucial to use numerous communicative activities and tasks to engaged and provide opportunities to use the language in meaningful way (Anser, 2011).

The materials which are available for teaching English language in public universities are meeting students' communicative needs. Most teachers are not fully familiar with the new trends and effective teaching methods so that students could get good proficiency in language learning (Bilal, 2012). This study has identified various factors that impede the appropriate implementation of CLT and as a consequence; students lack proficiency in English language skills. Also, it is observed that the way teachers conduct English classes that scarcely help students to use the language in their daily communication.

It is a common held view that communicative competence is one of the significant factors in the target language. So, it is highly demanded that language professionals must possess the effective language teaching methodologies in order to serve better. Communicative competence is considered as an ideal teaching approach by many researchers and practitioners (Berns, 1990; Jhonson, 1982; Littlewood, 1981; Nunan, 1989; Widdowson, 1978). However, teachers of English at Al-Beroni university barely use communicative approach in their teaching; they still rely upon classical method such as grammar translation methods, although students comprehend language skills, such as vocabulary, grammar, and reading skills in a better way but they lack in speaking skills and they show inadequate proficiency when their speaking skills are tested. Therefore, in order to overcome this challenge in language

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi

proficiency, many teachers should run their class using communicative language teaching method.

The key feature of communicative language teaching (CLT) is to provide an ideal language teaching approach in order to make learners able to communicate properly in real life situation (Burke, 2006). It is necessary to conduct an extensive study of the relevant literature in the field of ELT in English classes in Afghanistan, the attitudes of teachers towards ELT and the benefits of language teaching methods in teaching English language. The efforts should be taken to teach English language other than cramming rules and learning grammar only. English language teaching and learning can be learnt meaningfully if the aspects like phonetics, phonology, morphology, syntax and semantics are implemented properly. Moreover, the study will be of vital benefit to the students, teachers, authorities, and all stakeholders who possess the control of whole educational system

Research Problem

In the English classes of Al-Beroni University, unfairness to English language teaching has been observed due to the implementation of outdated methods. Students feel difficulty while communicating in target language. They usually lack in all four skills of the language, such as speaking, listening, reading and writing. Therefore, the focus should be shifted on the usage of the new trends in teaching particularly CLT should be used in teaching to enable students use the language and to learn language (Khan, 2011).

It has been mainly observed that teachers do not apply innovative language teaching method, such as CLT English classes that is why students lack in writing and speaking skills mainly. It has also been noticed that teachers find it challenging to conduct CLT in their classes

The Aim of the Study

The aim of this study is to highlight the hindrances that cause English language teachers to implement CLT in their classrooms in English classes of Al-Beroni. The purpose is to acquire and observe the ways and attitudes of the teachers and learners towards the CLT in

Afghanistan and what challenges hinder the implementation of the method. Particularly, the study has the following sub-aims:

1. To explore teaching methods used by English language teachers at English classes of Al-Beroni University
2. To find out the attitudes of teachers towards CLT.
3. To determine the factors that impede the application of the CLT

Research Questions

Based on above aims, the present study has following research questions:

1. What teaching methods used by English language instructors at English classes of Al-Beroni University?
2. What are the attitudes of teachers towards CLT?
3. What are the factors impede the application of the CLT in English classes of Al-Beroni University?

Literature Review

The highly developed and personalized skills in English are very much required in the teaching of English language in all over the globe. There is a worldwide demand of English that focuses on proficiency of English language learning and teaching with its resources. Learners need to be efficient and fluent in English language because it is the need of developing countries like Afghanistan. However, it has been of great concern that the accurate and fluent English is the essential constraint in success and development for the certain fields in today's era. Therefore, there is an enormous demand required for an apt teaching methodology of English as a second or foreign language. Ellis (1994) elaborated that "the acquisition of second and foreign language is quite complex phenomenon and however, it is not mainly new circumstance for the majority of the people" (p.15). Comparatively a number of researches, however, have been conducted to address issues related to the teaching of English as a second or foreign language with communicative approach. There are certain studies which has focused on the communicative language teaching in different social contexts as

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi

Savignon's (1983) words, 'the decision of how best to use the available classroom hours in a second and foreign language program rests eventually on the analysis of the current situation in which teachers teach by applying different kinds of strategies' (p.7).

The teaching of language is always dominated by foreign language teaching instructions (Rutherford & Smith, 1988). This notion denoted that the structural aspects of language demonstrate structural linguistics and behaviorism which students need to master in order to use a language (Nassaji & Fotos 2011). However, a remarkable change has appeared in terms of modern linguistics and the demand of sociolinguistics and pragmatics. Hymes (1972) addressed that speakers of any language start to speak and write language according to the social contexts and situations in which they are having the exposure towards language.

Language teaching is often considered as a form of human behavior, most commonly a human communication tool (Rutherford & Smith, 1988). However, language teaching has got an immense changing in it since twentieth century and therefore, it has been used as a human communication tool. Moreover, CLT has become the most valuable and useful approach in teaching foreign and second language.

Communicative language teaching (CLT) came into existence first in 1970s and it has demonstrated the major source of language teaching around the globe. The major purpose of CLT is to learn and teach the communicative competence. Yalden (1981), however, asserted that "various researcher and scholars have made numerous efforts in order to enhance teaching of English as a second or foreign language. Furthermore, it has been observed that students often complain about the way they learn language and however, there are great problems observed in the methodologies which teachers use" (p.1). The meaning of communicative teaching of language may, however, not be the same for every teacher and in all contexts, as Savignon (1984) pointed out: "Communicative approach focuses on various syllabus and teaching

materials. It focuses on the implementation of functional syllabus as well as notional-functional syllabus. Moreover, the other major aspects of communicative language teaching have also included learner-centered approach, group/pair activities, role play, and games” (p. 5) Berns (1990) asserted that communicative approach is essential in terms of its value and strength to language teaching and it has diversity in various contexts. Therefore, it is used by many English language teachers all around the globe.

Language has been viewed as an ‘object’ and teachers play a major role in order to understand the parts of language which is mostly grammar driven. According to Tedick and Walker (1994), the teaching of second or foreign language is highly decontextualized and it is no more related to learners’ real life context. Grammar translation method is one of those decontextualized approaches which is still in use by many English teachers. The focus of this method is only on cramming of the grammar rules and translation of the sentences into target language mainly. Reading and Writing skills are the major concerned of this approach and students get more or less efficient in these two skills only. However, no any attention paid towards speaking and listening skills. Therefore, students feel impediments in speaking and they cannot communicate properly in daily life situations. The main concern of language is to communicate with others either nationally or internationally. The concept of competence and performance has been discussed by Chomsky (1956). He explained that internalization of the linguistic rules shows that person is using the competence of the language (Chomsky, 1956, p.4). And the actual use of language in concrete situation is the usage of linguistic items specifying the performance of the person for the target language (Chomsky, 1965, p.4). Chomsky emphasized that learning languages is basically acquiring the competence of the language which means the knowledge of linguistic rules and grammar. Hymes (1972) has criticized this view of Chomsky regarding competence being strictly restricted because a

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi

normal child acquires a language not only as grammatical but also in an appropriate way (p.277).

The researcher has come across through various studies related to CLT in certain contexts. Many of them are focusing on different aspects in their chosen contexts. For instance, Panhwar (2011) focused on the causes and failures of CLT in Pakistani context. Another Chinese researcher Rao (1999) focused in his study that students need to aware about communicative approach and they should be provided with opportunities to interact with each other.

However, it is observed that these things are common to discuss in my context as we know that public institutions ignore CLT approach in teaching English language. Consequently, students are not able to communicate properly. Therefore, I felt that there is an urge need to conduct a study focusing on the factors which hinder teachers to apply communicative approach in their teaching. So, I found this is the research gap in other studies and it is need to be researched in Al-Beroni university context.

Research Methodology

The present study is qualitative in nature as it follows all the notions of qualitative research and its major components. According to Denzin and Lincoln (1994), qualitative research methodology mainly focuses on the understanding of various aspects in various natural settings in order to make clear interpretation of these settings.

Qualitative research mainly focuses on the personal interpretations, observations in various contexts, interviews, and illustration of texts which are considerable to people's life. Gay and Airasian (2000, p. 627) stated that qualitative research is usually the compilation of ample data which includes numerous variables in a natural setting.

Participants

The main aim of this paper is to investigate the factors that impede teachers to implement CLT appropriately in their classes. The participants of this study are English language teachers of Al-Beroni

University. The data has been collected from five English language teachers.

Research instruments

The research tool of this study is semi-structured interviews since this finds it fairly valuable to cover the research objectives through it. Interviewing is an essential tool in order to collect data in qualitative research methodology. The main purpose of English language teaching through communicative approach: A Qualitative Study of Al-Beroni University, So, based on the objectives of this study, interview as a research instrument has been used in order to gather the data for this study. There are three major questions which are followed by probe questions; asked from the participants during an interview. All the questions are open ended.

Procedure for Interview Data Collection

The researcher managed to have participants from Al-Beroni University and collected data from English language teachers. However, the researcher developed an interview protocol form for each participant which assured them their confidentiality throughout the study. The interview consent form included the introduction of the topic, the main purpose of the research, and six major questions to be asked during the interview.

Interview Analysis Technique

The important purpose of this study was to visualize the attitudes which are having great aspects of CLT in Afghanistan from the standpoint of teachers. The researcher fully transcribed the interview recordings. The interviews were analyzed by doing thematic analysis. The researcher has had code, categorize, and compare each set of data to reveal themes (Mathison, 2005). Thomas (2009) stated that themes capture and summarize the content of the data. So, the researcher chose this method because it is suitable to analyze qualitative data (Grove, 1988).

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi

Analysis and Discussion

The researcher conducted interviews to six teachers of Al-Beroni University. The participants were asked three major questions which were followed by probe questions. The interviews were listened a number of times for the purpose of transcription which in turn helped to make codes for analysis. The thematic analysis was used as analyzing tool for the interviews.

English Language Teaching Methods

All of the participants (n=6) translate written text in learners' native language because students do not understand text written in English. However, one of the participants (n=1) also mentioned that it is demand of the students that teachers should translate written text in their native language. Furthermore, all the participants (n=6) said that they apply classical methods that fit their context and most of them believed that in universities, mostly this method works. However, one participant showed little variation in his response and he apply mixed methods like task-based approach, GTM and CLT too in his teaching.

Attitude of Teachers towards CLT

Communicative language teaching focuses on the communication. It helps learners to communicate in daily life situation. Almost all the participants (n=6) talked about training on CLT and they said that they have not received any training on CLT. Although all of them believed that teachers must be given training on CLT for the effective language teaching and learning. One of the participants (n=1) claimed that once he got chance to attend training on CLT and the other also mentioned that he had received training on outcome base education which quite similar with CLT. However, the one participant (n=1) also believed that teachers barely apply CLT at university level; especially public universities. Apart from this notion, one of the participants believed about CLT and he mentioned that CLT is all about communication and students must get chance to communicate with each other.

Factors hinder teachers in the implementation of CLT

There is a variation in responses regarding factors which deter teachers in the implementation of CLT. Half of the participants in my study (n=4) believed that large classes is the problematic factor which do not allow them in the successful implementation of CLT. However, the three participants (n=3) believed that lack of resources has always remained one of the biggest factors in the effective implementation of CLT. They argued that they lack in many things such as, multi-media, speakers, laptops, and movable chairs in classrooms etc. Moreover, most of the participants (n=4) also believed that due to the constraints of time, we cannot apply CLT in our classrooms, because we have classes of 50-60 minutes approximately. Therefore, they believed that CLT requires extensive time and it is not possible in our classrooms.

This research explored the language teaching methods used at Al-Beroni University of Afghanistan, and the factors which usually deter teachers in the implementation of CLT. Most of the instructors agreed with this notion that they still use traditional methodology, such as grammar translation method in their teaching. The main concern of GTM is that it highly relies on teaching grammar, translation practice through reading and writing instead of focusing on oral communication (Chang, 2011; Griffiths 2001).

The present study was an attempt to show the importance of communicative competence in language teaching and learning. According to Chomsky (1965), a cognitive approach can develop students' competence in the acquisition of grammar which focused on forms or structures in language and it helps students to comprehend and use the language more efficiently. However, the language is considered as a tool for thought rather than a tool for communication (Chomsky, 1992, p.49).

The study found that the students need to be taught with communicative approach and there is a dire need to follow CLT at universities of Afghanistan. Nevertheless, there are some factors that make it challenging for better implementation of CLT in this context.

Senior Teaching Assistant Naveed Ahmad Qaderi

The factors like time constraints, lack of resources, and large and multilevel classes.

Language teaching and learning is the most important aspect and teaching of language for the purpose of communication has played the vital role. However, the communicative language approach is one of the useful approaches in the teaching of second or foreign language. Brown (1994) explained that CLA has remained useful in the negotiation of meaning, authentic activities, group work, and interaction between teachers and learners in the classroom.

Conclusion

The immense growth of English language learning has demanded English language teaching around the globe. As English is being taught and learned as a foreign language in Afghanistan; therefore, it has various implications while teaching and learning language learners. Teaching and learning English language is much demanded in today's globalization era. The study focused on the need for communicative approach in English language teaching in a public university of Afghanistan particularly Al-Beroni University. The major findings of the study are as following: large classrooms, shortage of time and lack of resources, always impede teachers of appropriate use of CLT in their classes

References

- ChaChang, M., & Goswami, J. S. (2011). Factors Affecting the Implementation of Communicative Language Teaching in Taiwanese College English Classes. *English Language Teaching*, 4(2), 3-12.
- Chomsky, N. (2014). *Aspects of the Theory of Syntax* (No. 11). MIT press.
- Chang, S. C. (2011). A contrastive study of grammar translation method and communicative approach in teaching English grammar. *English language teaching*, 4(2), 13.
- Ellis, G. (1996). How culturally appropriate is the communicative approach? *ELT Journal*, 50(3), 213-218.
- Ellis, G. (1994). The Appropriateness of the Communicative Approach in Vietnam: An Interview Study in Intercultural Communication. *ELT Journal*, (50)3, 11-78.
- Hymes, D. (1972). On communicative competence. *Sociolinguistics*, 269293, 269-293.
- Littlewood, W. (2007). Communicative and task-based language teaching in East Asian classrooms. *Language teaching*, 40(3), 243-249.
- Panhwar, A. H., Baloch, S., & Khan, S. (2017). Making communicative language teaching work in Pakistan. *International Journal of English Linguistics*, 7(3), 226-234.
- Rao, Z. (1996). Reconciling communicative approaches to the teaching of English with traditional Chinese methods. *Research in the Teaching of English*, 458-471.
- Thompson, G. (1996). Some misconceptions about communicative language teaching. *ELT journal*, 50(1), 9-15.
- Yu, L. (2001). Communicative language teaching in China: Progress and resistance. *TESOL quarterly*, 35(1), 194-198.

Scientific Research Journal of Alberoni

Sahib Imtiaz: Alberoni University

Execative Editor: Associate Professor Dr. Mahboob Ur Rahman Safi

Editor-in-Chief of Journal of Natural Sciences: Assistant Professor Dr Gul Afghan Adeel

Editor-in-Chief of Journal of Social Sciences: Senior Teaching Assistant Asadullah Arya

Associate Editor: Abaidullah Ayar

Pages: Jawad Rahimi

Natural Sciences Editorial Board:

Assistant Professor Gulaqa Anwari, Vice Chancellor of Research and Scientific Journal of Alberoni University.

Associate Professor Fazlurrah Arya, Faculty member, of Agriculture.

Assistant Professor Dr. Mir Hakimullah Sayedy, Faculty member, of Education.

Assistant Professor Mohammad Haron Saberi, Faculty member, of Education.

Assistant Professor Abdul Qahar Qarloq, Faculty member, of Agriculture.

Senior Teaching Assistant Mohammad Nasir Tahiri, Faculty member, of Agriculture.

Senior Teaching Assistant Obaidullah Yusofzai, Faculty member, of Education.

Senior Teaching Assistant Sayed Ali Aqa Sadat, Faculty member, of Education.

Social Sciences Editorial Board:

Associate Professor Zabihullah Quraishi, Faculty member, of Law and Political Science.

Assistant Professor Dr. Mohammad Salim Madani, Faculty member, of Sharia.

Assistant Professor Ahmad Jahid Moshtaq, Faculty member, of Journalism.

Senior Teaching Assistant Dr. Ahmad Hanif Hanif, Faculty member, of Law and Political science .

Senior Teaching Assistant Dr. Abdul Munir Rahimi, Faculty member, of Education.

Senior Teaching Assistant Dr. Gholam Mohammad Payman, Faculty member, of Languages and Literature.

Senior Teaching Assistant Abdul Qahar Samim, Faculty member, of Sharia.

Teaching Assistant Abdul Qayum Qawi, Faculty member, of Sharia.

Contact:

Tel: 0797100896 – 0770686519

E- mail: journals@au.edu.af

vc.academic@au.edu.af

Add: Alberoni University, Kapisa Province, Afghanistan.

Islamic Emirate of Afghanistan
Ministry of Higher Education
Alberoni University

Scientific Research

Journal of

Natural Sciences &
Social Sciences

Alberoni

Volume 8; Issue 1; Spring 2024